ڪٿا

ڏسي ڏوھ اکين سين

جمال ابڙو

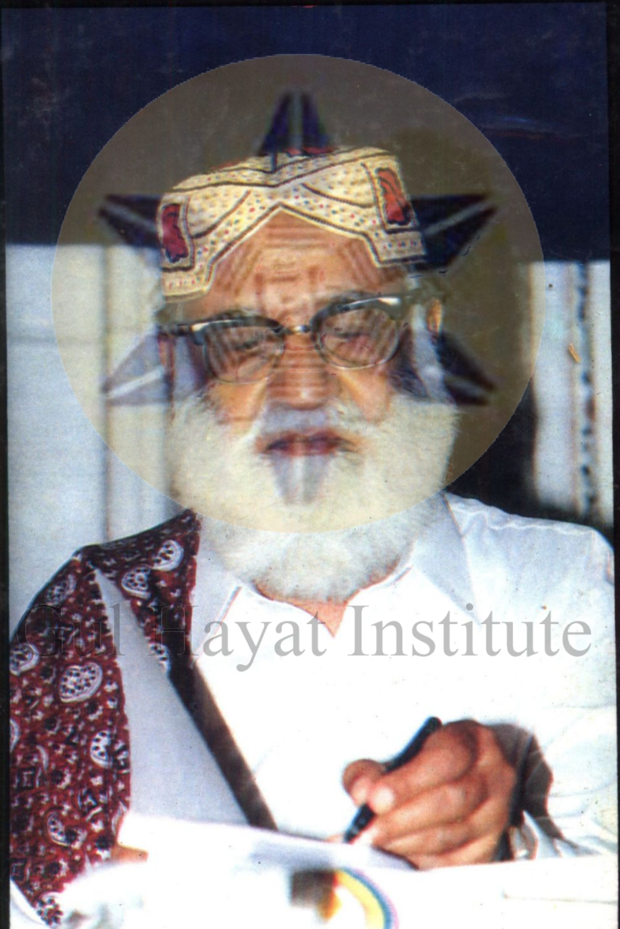

Gul Hayat Institute

ڏِسي ڏوهه اکين سين

Gul Hayat Institute

ڪٿا

ڏِسي ڏوھ اکين سين

جمال ابڙو

Gul Hayat Institute

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ
1998ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ٻه سؤ تيرهن

ڇپائيندڙ: نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ڇپيندڙ: القادر پرنٽنگ پريس ڪراچي.

پهريون ايڊيشن: فيبروري 1998ع

قيمت 100/- رپيا

پڪي جلد سان 130/- رپيا

Gul Hayat Institute

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

DISEE DOHH AKHIUN SEEN (Auto Biography - Vol. 1) Written by JAMAL ABRO. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition February 1998. Price per copy 100/-
Book No. 213

انتساب

ابي امان جي نالي جن تقي توقي، ڪندون پاسا پيچي مونکي اڻ گهڙيل ماٿهوءَ مان، انسان بنائڻ ۾ وسان ڪونہ گهٽايو ۽ هر وقت مون تي ڪَرڙي نگاهہ رکندا آيا تہ متان راهہ تان ٿڙڪي نہ وڃي. سندن لک ڪروڙ احسان جي لاهڻ جا ئي نہ آهن. خدا توفيق ڏئي تہ سندن اميدن ۽ معيار تي پورو لهان ۽ پڻ دعائن ۽ پاڙائڻ سان سندن ٿورا لاهڻ جا جتن ڪندو اچان.

جمال ابڙو

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

ستر ڪر ستار آئون اگھاڙي آھيان،
ڍڪين ڍڪڻھار ڏيئي پاند پناھ جو.
(شاھ)

رک ستر منھنجو سائين، ستار تنھنجو نالو،
ڪر بخش سڀ خطائون، غفار تنھنجو نالو،
احسن جون پوريون آسون ڪر لطف ساڻ مولا،
ڏي دان مونکي داتا، ڏاتار تنھنجو نالو.
(حافظ محمد حسن چنا)

Gul Hayat Institute

ڏاتار تہ تون، ٻيا مڙيئي مڱتا
(شاھ)

پاٿا ڍڪي پاند، جي ڏسي ڏوھ اکين سين
(شاھ)

Gul Hayat Institute

بسم الله الرحمٰن الرحيم

منهنجي وصيت

خميس 9- جون 1994ع
ڪراچي

”اي مانجهاندي جو ماڳ جو تو ساٿيهه پائيو“

سڀ ساراهه سچي ڌڻيءَ جي جو فاطر سماوات والارض آهي. خالق ۽ فاطر ۾ فرق آهي. هر ننڍو وڏو ڪاريگر ۽ فنڪار پاڻ کي خالق ٿو سمجهي ۽ پنهنجي بنايل شيءِ کي پنهنجي تخليق ٿو سمجهي. آسمانن ۽ زمينن ۽ ڪروڙين اربين تارن ستارن گرهن ۽ بي حساب ڪهڪشائن جو اپائيندڙ ۽ هر هڪ کي ڪمال قدرت سان پنهنجي پنهنجي مدار ۽ محور ۾ هلائيندڙ ۽ انهن تي ڪنٽرول ڪرڻ وارو ئي هن سڄي فطرت ۽ مانداڻ جو فاطر آهي. عقل کي محو ڪندڙ اهڙا واقعا ٿين ٿا جو وڏي ۾ وڏو دانشور، سائنسدان ۽ فلسفي هڪو ٻڪو ۽ حيران ٿيو وڃي. تازو ئي سائنسدانن اڳڪٿي ڪئي هئي ته هيءَ سڄي ڪائنات يقيناً تباهه ٿيڻ واري آهي جو ٻه ڪهڪشائون (جنهن کي اسان حضرت نوح جي ٻيڙيءَ جو گسو چئون، جنهن ۾ حقيقتاً ڪروڙين اربين تارا آهن جي پيا ڦرن هلن ۽ هڪ ئي گس ۾ پيا وڃن) پاڻ ۾ ٽڪرائڻ واريون آهن. سائنسدان ٻه سچا هئا، پر ٻه ڪهڪشائون هڪٻئي منجهان بنا ٽڪرائڻ جي لنگهي هليون ويون. آهي ڪنهن خالق کي ايڏي وسيت جو ڪروڙين تارن ستارن ۽ گرهن کي حڪم ۾ هلائي اهڙو دڳ ونائي جو پاسو پاسي سان نه گسي.

”خالق تنهنجي ڪاند جو پرو پاند نه ڪوءِ
نالو رب سندوءِ، رهيو اهم روح ۾. (شاهه)

Gul Hayat Institute

اهو رب آهي جو پالي ۽ سنڀالي ٿو. اهو الله آهي جو وحدہُ لاشريڪ لہٗ آهي ۽ ڪڏهن ڇڏي نٿو وڃي. محترمہ بينظير ڀٽو چيو تہ ضيائي مارشل لا ۾ ڪيس اڪيليءَ ڪوٺي ۾ بند ڪيو ويو. نہ ساٿي نہ ساٿياڻي. سيڪجهہ کسي ويا ڪتاب اخبارون ريڊيو ڪپڙا ڏندڻ صابڻ پاڻي وغيره بہ. پر منهنجو رب مونکان نہ کسي سگهيا. پرين تنهنجي پاند ڍولا ڍڪي آهيان. جيڪو ڪڏهن ڇڏي نہ وڃي ۽ جو ڏسي ڏوهہ اکين سين پاڻان ڍڪي پاند، ان کان سواءِ ڪهڙو چارو ۽ ڪهڙو دوست يار يا مددگار. هيڏي وڏي ماندائڻ جو مالڪ تي ڪري بہ اسان ڪِوِل جيڏن جيتامڙن جي مڪمل سارسنڀال پيو لهي. رڳو تنهُن ڪٿجي پوي تہ سوين مزدور ۽ ڪاريگر ڪات ڪهاڙا وسلا ۽ اوزار ڪٽي مرمت ۾ ڏينهن رات جنبي وڃن ۽ اسان کي خبر بہ نہ پوي تہ ناهي جوڙي راس ڪري بنا مزوري وٺڻ جي هليا وڃن. اسان جا ڄامڙا دانشور چون تہ ڇا جا فرشتا ڇا جا ملائڪ، پائي هي فرشتا نہ هئا تہ ٻيا ڪير هئا؟ چون تہ ڇا جا جنڙا ڇاجي جنات، جي ماڻهوءَ ۾ واسو ڪن. پائي هي لکين قسم جا وائرس جنڙا ناهن تہ ٻيو ڇاهن. ڏسڻ ۾ ڪونہ اچن پر اندر واسو ڪن تہ سيئو تپ ڏڪٽي، اکيون ٻاڙهيون ٻت گرم، جابول ڪي تہ ماريو ڇڏن، ڪن کي ڊاڪٽر حڪيم پڄايو ڇڏين. مائڪرو اسڪوپ ۾ شڪل ڏسون تہ ڊپ وٺيو وڃي، تہ بابا ڪروڙن ۾ جنڙا بہ آهن تہ فرشتا بہ آهن. اسان کي ڪهڙي خبر هن ڪائنات جي، جو وينا فتوائون ڏيون. مون شيخ اياز کي چيو تہ منڊي ماڪوڙي ڪوهہ ۾ پيئي ڪجي اپ. تہ شيخ اياز چيو تہ قاضي قاضن منڊي ماڪوڙي کي ڏسڻ جي منزل تي پهتو هوندو ۽ ڪوهہ بہ ڏٺو هوندائين. اسان تہ نہ منڊي ماڪوڙي آهيون نہ ڪو ڪوهہ جو اندازو اٿئون. اسين تہ واريءَ جا ذرا آهيون جن کي سمنڊ جون ڇوليون ڌڪا ڏيو پيون سٽين. اياز جي اها ڳالهہ تہ اسين تہ ريت جو ذرو آهيون: خاوند تنهنجي ڪاند جو پرو پاند نہ ڪوءِ، ناهي تہ ٻيو ڇاهي. مون ننڍي هوندي کان شيخ اياز ۾ هڪ صوفي ۽ Mystic ڏٺو آهي. ماڻهو ڇا بہ چون. مونکي بہ تہ ڪافر ۽ دهريو چوندا هئا. الله اجر ڏيندن. اسان تہ آهيون ئي ميرا، مندا، گندا، گدلا، ڪوجها، ڪميڻا. هو تہ مديون ميٽڻ وارو وڏو رحيم وڏو رحمان وڏو ڪريم ۽ غفار ۽ وڏي ڳالهہ تہ "معاف ڪندڙ" آهي. سندس ڪرم جو پرو پاند يا ماپو آهيئي ڪونہ. اسان جو معراج آهي ٻاڏائڻ ۽ ليلائڻ.

صاحب تنهنجي صاحبي، عجب ڏٺيسون،
پـن ٻـوڙيـن پـاتـال ۾، پهڻ تـاريـن تـون،
جيڪر اچين مون، تہ ميربائي مان لهان. (شاهہ)

ميري کي مان ڏيڻ وارو ڪيڏو نہ ڪريم هوندو، تہ منهنجي وصيت اها اٿوَ تہ پاڻ کي ميرو سمجهو. نمي ڪمي نهاريو، هٿ جوڙ جي واٽ وٺو. پاڻ کي عقل ڪُلُ نہ سمجهو. سنڌي ڪلچر تہ اهو آهي تہ ٻئي جي غلطيءَ تي بہ چوندا تہ ادا. تنهنجو ئي ڀَت گهاتو. اڄڪلهہ تہ عجيب واءُ وريو آهي ۽ ڪهاڙي ڪلچر تي ٽان ٺون پئي پوي. ڪهاڙين کي عام طرح اسين ماٺهو ڏاڏٽيون چوندا آهيون. ڪهاڙي تہ ريدار، ٻڪرار ۽ مزور جو اوزار آهي. اسان تشدد کان ايترو تہ پري آهيون جو ڪهاڙي تہ ٺهيو پر جي ڪنهن الهڙ جوان رڳو لٺ ڪنئي تہ بہ اوطاقن، ديرن ۽ ڪچهرين ۾ پچر هلندي تہ فلاڻي جو پٽ وري لنڙيو ساماڻو آهي. معنيٰ لٺ بہ عيب، ڪهاڙي تہ پري تي. اسين ايڏا امن پسند آهيون جو جڳ جهان جو خير گهرندا آهيون. منهنجي عمر هينئر ستر سال آهي پر ننڍي هوندي وڏڙا جيڪا دعا گهرندا هئا ان ۾ چوندا هئا، رب منهنجا خير، هندو، مسلمان ڏي خير، اوڙي پاڙي ڏي خير، جڳ جهان ڏي خير. يقين ايندؤ تہ هندوءَ کي چوندا ئي هئا راڄ جي نياڻي ۽ ان کان مسلمان عورتون پڙدو بہ ڪونہ ڪنديون هيون. پلو ٿئي سائين جي ـ ايم سيد جو، جو هندو مسلمان جو ويڇو وڌائي، سياست ڪارڻ منزل گاهہ جو مڻ مچائي نفرتون وڌائي ايڪتا ۽ امن جون ڏچون اڏائي ڇڏيائين. الله معاف ڪندس. هاڻي وري سنڌي ـ مهاجر ۽ پنجابي جو مامرو هليو آهي. اڙي ڀائي اسين هزارن سالن کان محبتون ورهائڻ وارا اسان کي نفرتن جي گهاڻي ۾ ڇو ٿا پيڙايو. مونکي تہ ائين چوندي ڪو شرم يا اهم محسوس نٿو ٿئي تہ مان پنجئي وقت دعا گهرندو آهيان تہ هندو مسلمان ڏي خير، بلوچي بروهي ڏي خير، پنجابي پٺاڻ ڏي خير، سنڌي مهاجر ڏي خير. ڇا ڪيان وڏڙن جو ڪيڙيل آهيان. هونئن بہ نفرت کي اپنائي مان پنهنجي سنڌيت کي ڪيئن تـو طلاق ڏيئي سگهان. سو اي منهنجي اولاد، هندو، مسلمان، پنجابي، پٺاڻ، سنڌي، مهاجر ۽ پاڙيسري سان ائين هلو جيئن پنهنجو رت هجن. بلوچ تہ آهي ئي سنڌي.

ڏاڍيان ڳالهائڻ، ڪاوڙ غصو ڪرڻ، ڀڇرڻ، گلا ۽ ڀچر بہ، نفرت جون ڏيئون پٽ آهن. انهن ۽ انهن جي سنگت کان پاڻ پري رکو. عهد ڪيو تہ

Gul Hayat Institute

ڪوبہ پنھنجي نازيبا عمل سان توھان کي ايترو ڪيرائي نٿو سگھي جو توھان ڪائنس نفرت ڪرڻ لڳو.

علم نافع جي تمنا ڪيو. علم نافع معنيٰ اھو علم جو نفعو رسائي سموري انسان ذات کي بہ، حيوانات، نباتات ۽ ماحول کي. علم جو سرچشمو آھي ايمان: ۽ ايمان آھي عمل. زبان سان ڪنھنجي وجود کي مجڻ ايمان نہ آھي. ايئن تہ شيطان جي وجود کي بہ مڃون ٿا پر مٿس ايمان نٿا رکون. ايمان جو لازمي نتيجو آھي عمل. ٻار کي ھزار بار سمجھايو ۽ جھلبو تہ باھہ ۾ آڱر نہ وجھہ سڙي پوندين، پر ھو نہ مڙندو. ھر ھر آڱر باھہ ڏانھن وڌائيندو ۽ پوءِ جي ھڪ دفعو سيڪ اچي ويس تہ مجال آ جو وري آڱر باھہ ڏانھن وڌائي. ڪيس پختو يقين (ايمان) ۽ علم ٿي ويندو تہ باھہ ساڙيندي. پوءِ توھان ھزار بار ڪيس يقين ڏياريو تہ باھہ ڪانہ ساڙيندي تہ بہ ھو باھہ ۾ آڱر وجھڻ جو عمل نہ ورجائيندو. ثابت ٿيو تہ عمل ئي آھي "ايمان يا علم ۽ ڄاڻ" ۽ پڻ "ايمان، علم ۽ ڄاڻ" آھي عمل، ھڪ شخص آيو ۽ اچي حضرت علي عليہ السلام کي سلام ڪيائين. پاڻ جواب نہ ڏنائون. ٻيھر سلام ڪيائين تہ بہ جواب نہ مليس. تڏھن ٽيھر سلام ڪري چيائين يا علي! مان تنھنجي ٽولي مان آھيان. پاڻ ڪنڌ مٿي ڪري فرمايائون تہ مان تنھنجا ڳل سڪل ۽ چپڪيل ڪونہ ٿو ڏسان، تنھنجو پيٽ پٺيءَ سان لڳل ڪونہ ٿو ڏسان، تون ڪيئن منھنجي ٽولي مان آھين! مار، ڪيڏي نہ وڏي ڳالھہ! اسين وِڪ وِڪ تي بلڪ گرانٽ گرانٽ تي يزيد ۽ يزيديت کي سلام پيا ڪيون پوءِ بہ دعويٰ تہ اسين عليءَ جا حبدار! حضورﷺ فرمايو تہ مان نبي انھيءَ ڪري موڪليو ويو آھيان جيئن ماڻھن جي اخلاق کي زور وٺايان. اخلاق جمع آھي خلق جو. معنيٰ نبوت جو مقصد ئي آھي خلق ۽ حسن سلوڪ. ٻي حديث شريف آھي تہ بھترين ورثو جو توھان اولاد کي ڏئي سگھو ٿا سو آھي خُلق ۽ حسن سلوڪ. اسين آھيون جو وتون وڙھندا ۽ گاريون ڏيندا ۽ وري اھڙن ماڻھن جي ھمت افزائي ڪندي ڪين سڏيون جيالا ۽ جوشيلا جوان. فردوسي چيو آھي تہ، "تفو برتو اي چرخ گردان تفو" منھنجو پيٽريو عبدالحق وڪو رٽائرڊ ايس.پي جو ڏاڍو جھانديدہ، سمجھدار ۽ ڏاھو ماڻھو آھي سو فردوسيءَ جي انھيءَ شعر جو ترجمو ھيئن ڪندو آھي تہ اڙي ٿڪ ھجئي زمانا پوءِ ٿڪ ھجئي. اھا اسانجي اعمال جي صحيح تصوير آھي. اسين شرمسار ٿيڻ بدران الٽو سيٽيا وتون ۽ وتون ٻين تي

Gul Hayat Institute

تنقيدون ڪندا. ياڻي خُلق ۽ حسن سلوڪ تہ پري، صبر ۽ برداشت بہ ڪونہ. نائين نيڻ نهار تہ تون چا آهين. شاه سائين تہ چئي ڏنو: اديون آئون اڻجاڻ. اسان مان هرڪو سقراط بڻيو وتي ۽ وڏي وات وتي ٻين جا پٽڪا لاهيندو.

هو چوني، تون مَ چؤ واتون ورائي،
اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو ڪائي،
پاند ۾ پائي، ويو ڪيني وارو ڪينيڪي. (شاهہ)

تہ خُلق ۽ حسن سلوڪ آهي هيناهين وڻڻ، نهنو ٿيڻ، جهيڻو ڳالهائڻ، منو ڳالهائڻ، ڪاوڙ ڪروڌ نہ ڪرڻ، ادب لحاظ ۽ نهنائيءَ سان پيش اچڻ، سهپ ۽ برداشت جو مادو ڌارڻ، ٻين جي ڪم اچڻ، خدمت چاڪري ڪرڻ، هڙئون وڙئون خرچ ڪرڻ، ٻين جي سک لاءِ ڏک ڏسڻ ۽ قرباني ڪرڻ. پوءِ ڏسو تہ ڪيڏو نہ آنند ٿو اچي ۽ سچو سک ماڻجي. ٻري سان ڀلو ڪرڻ ۾ ڪيڏو نہ سک ۽ آنند آهي سو ڪري ڏسو تہ خبر پويوَ تہ آنند ٿيندو ڇاهي؟ مونکي هن ڪيفيت ۾ غالب ٿو ياد اچي:

نہ سنو گر برا ڪهي ڪوئي، نہ ڪهو، گر برا ڪري ڪوئي،
روڪ لو، گر غلط چلي ڪوئي، بخش دو گر خطا ڪري ڪوئي.

غالب تي ڇا لکي ڇا لکجي، منهنجي نظر ۾ هو تمام وڏو شاعر ۽ عظيم انسان هو. فقير منش، تعصب کان ڏور، رضا تي راضي، ڏکن ڏاکڙن ۾ بہ شگفتہ، ڇا چئي ڇا چئجي. ڪنهن سان نہ الجهندو. معاف ڪرڻ وارو پاڻ کي برو سمجهڻ وارو منهنجي خيال ۾ تہ سچو صوفي هو. جيتوڻيڪ رياضت جي منزلن ۾ ڪونہ اڙيو، پر قدرت هن کي عملي طور رياضت جي سيني منزلن مان گذاريو. پاڻ خبر اٿوَ تہ غالب جو ديوان منهنجي سيرانديءَ کان پيو هوندو آهي. سندس هر شعر عجيب آهي.

بازيچہ اطفال هي دنيا ميري آگي،
هوتا هي شب و روز تماشا ميري آگي.

ڏسو تہ سهي هن ماڻهوءَ جي عظمت. سولن سادن لفظن ۾ ڪيڏي نہ وڏي ڳالهہ ڪري ڇڏيائين. سندس هر هڪ بيت لاجواب آهي. فرمائي ٿو:

غالب بُرا نہ مان، جو واعظ برا ڪهي،
ايسا ڀي ڪوئي هي، سب اڇا ڪهين جسي.

Gul Hayat Institute

پئي هنڌ چوي ٿو:

جب توقع هي، اٿ گئي غالب،
کيون کسي کا، گلا کري کوئي.

هي ڳالهيون غيب مان ڪنهن تي القا ٿيون ٿين. ڪنهن ڪانڊيري ڪرڻ جي مجال ناهي. منهنجو ايمان آهي تہ عظيم شاعر يا اديب اهو ٿيندو جو اول الهہ لوڪ هوندو. اهوئي اهڙين بلندين کي پهچي سگهندو. هڪڙا ڀتائي گهوٽ جهڙا الهہ لوڪ ۽ ٻيا اهي جن تي ڪي گهڙيون اها مخصوص ڪيفيت طاري ٿي وڃي ٿي. خلوص اخلاق، هڏ ڏوکي ٿيڻ، اونو ڪرڻ، ظلم ۽ ظالم کي ننڌڻ بلڪ مخالفت ڪرڻ، مخالفت منفي جذبو نہ آهي. حضور سائين ﷺ فرمايو آهي تہ، مظلوم ۽ ظالم جي مدد ڪيو. ظالم کي ظلم کان روڪڻ حقيقت ۾ ظالم توڙي معاشري جي مدد ڪرڻ آهي. غالب چيو، ”روڪ لو گر غلط چلي ڪوئي“. ڀٽائي گهوٽ چيو، ”ڪريو بري تي ٻڇ“، پر رحمة اللعالمين سهڻي ۾ سهڻا الفاظ چيا تہ، ظالم جي مدد ڪريو. هي آهن الاهيت جا جلوا. ڪيڏو بہ جبل جيڏو جالوت هجي ان جي اڳيان اڏول ٿي بيهڻ ۽ چوڻ تہ آڏو ٽڪر ٽر. ڏيک ويک ۽ شهرتَ کان ڏور ڀڄڻ. اهي سڀ بنياد آهن چڱي ماڻهو ٿيڻ ۽ چڱي ليکڪ ٿيڻ لاءِ. موضوع ٽيڪنيڪ ۽ اسلوب جي ڄاڻ ۾ ڦاسڻ جو ضرور ئي ڪونهي. شاهہ لطيف جا ٻہ ٽي لفظ کڻو تہ ان ۾ سيئي فني خوبيون ڀاڻمرادو اچي ٿيون وڃن. اديون آئون اڻجاڻ، الا ڏاهي مَ ٿيان، آڏو ٽڪر ٽر، ڇپون ڇپر ڪٽ: ڪني سانگو سر جو، ڪي گهوريس ڪيو گهڙن، هائيءَ هٿان هار، ڇا جي ڏنگو ڏينهن، ٽتي ٽڏي ڪاهہ. ڏمرجي تہ بہ ڏئي، ڏسو تہ ڪيڏيون نہ اثرائتيون آهون ۽ دانهون ۽ پڪارون آهن، زمين آسمان کي هيٺ مٿي ڪرڻ واريون، لفظ صرف ٻہ ٽي.

ڪتان جو ڪتي وڃي نڪتس، پر ڇا ڪجي چوٿو تہ آهي. علامہ آءِ. آءِ قاضي هر هفتي، سولجر بازار ڪراچي ۾ پنهنجي گهر ۾ ليڪچر ڏيندو هو. ڪراچي جا اڪثر پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو، هندو مسلمان پارسي ڪرستان سڀ ايندا هئا. مون پروفيسر ڊيو آرت بہ اتي ڏٺو. اسين ڪجهہ شاگرد دوست ايل ـ ڊبليو هاسٽل کان پيرين پنڌ ويندا هئاسين ۽ پيرين پنڌ موٽندا هئاسين. هالا نوان جو مرحوم ڊاڪٽر محمد اشرف ميمڻ هميشه ڪلندو رهندو هو، ڏاڍو ملڻسار، محبتي ۽ داناءُ ماڻهو هو. سوال پڇيائينس تہ علامہ صاحب

سگهن سان گڏ ساوا چو ٿا سڙن. ساون ڪهڙو گناهہ ڪيو؟ علامہ صاحب چيو، ابا! انهن بہ گهوڙا گهوڙا ڪانہ ڪٽي. ننڍڙو سوال ننڍڙو جواب پر معنيٰ بي انت. سو گهوڙا گهوڙا تہ ڪرٽي آهي. ماٺ ميٺ ۾ ظلم سهڻ وارو خود ظالم ليکبو، حضور محمد مصطفيٰ ﷺ کان پڇيو ويو تہ، يا رسول الله! ايمان ڇا آهي؟ ڪنهن ملان مولوي وارو جواب ڪونہ ڏنائون. فرمايائون تہ، ايمان اهو آهي تہ جتي بہ غلط ڪم ٿيندي ڏسو تہ ان کي بزورِ بازو روڪيو. ماڻهن سوال ڪيو تہ يا رسول الله! پانهن جي زور سان روڪڻ جي طاقت نہ هجي تہ پوءِ؟ پاڻ فرمايائون تہ، ٻئي درجي جو ايمان اهو آهي تہ پوءِ ان ٿيندڙ ظلم کي زبان سان روڪيو. حضرت بيبي زينب سڳوري عليہ سلمها ائين ڪيو ۽ اموي خلافت جي قلعي جون مظبوط ديوارون ڌوڏي ڇڏيائين. سنڌ جي وڏي ۾ وڏي انقلابي، مارئي بہ ائين ڪيو ۽ مظلوم مارون کي جاڳائي جهنجهوڙي عمر جي بادشاهي ڪوٽ کي ڪيرائي ڇڏيائين.

ادا مسڪين ڪي، وهوا وٺي ساڳيءَ سندي مصرع،
نماٽي نار آهيان پر وڏن جا وڻ وڃائيندس.

هي جو دهشتگردي، گولي، مار ڌاڙ، جلائو گهيرائو جو ڌاريو ڪلچر آيو آهي، اهو اسانجو ناهي. اهو اسان وٽ هندستان جي سرحد پريان نادر غزنوي ۽ غوريءَ جي اولاد ۽ چاڙتن امپورٽ ڪري آندو آهي. ڪتن، ڪميڻن ۽ ڪائرن جو ڪلچر آهي. پلا هڪڙي بي هٿيار بيگناهہ پنيان پنجاهہ ڇٽن جي لوڌ ڇريون ڪاتيون ۽ پستول کڻي پئي تہ اهي ڪائر، ڪتا ۽ ڪميڻا نہ ڇٺبا تہ بيو ڇا ڇئبو. مهرباني ڪري پاڻ کي اهڙي ڪائر ڪلچر کان بچائجو. ها، تياري ضروري آهي، خود بچاءُ، ننگ جو بچاءُ عين انسانيت آهي. مورچابندي ڪرڻ، مناسب دفاعي هٿيار رکڻ، سڏ ۾ سڏ ڏيڻ، پناهگاهن ۾ ويهي حملي آور کي حڪمت عملي سان هٽائي ڇڏڻ. اهڙي سکيا ۽ رٿابندي چپ چاپ ۾ ڪرڻ، ضروري بلڪ تمام ضروري ۽ وقت جي اهم ضرورت ۽ هر ڪنهنجو بنيادي حق آهي. باقي سنڌو ديش سنڌو ديش جي بي وقتي راڳڻي يا هنبوڇي هڻڻ آهي پنهنجي پير تي پاڻ ڪهاڙو هڻڻ ۽ دشمن کي اجايو موقعو ڏيڻ.

قوم اها ٿي زنده رهي جنهنجو ڪلچر ٿو زنده رهي. اسان جو وجود

اسانجي ڪلچر سان جڙيل آهي ۽ اسانجي ڪلچر جون پاڙون پختيون آهن. انهيءَ ڪري دل شڪستي ٿيڻ جي ڪا ڳالهہ نہ آهي. هي جو هر ڪو پريشان آهي تہ سنڌ ۽ سنڌيت جو الائي ڇا ٿيندو، انهن لاءِ منهنجو پيغام آهي تہ پنهنجي انهيءَ ڪلچر ڪي چنبڙيا رهو، جنهن اسان ڪي هزارن سالن تائين قائم ۽ دائم رکيو آهي. غزنوي آيا، غوري آيا، قنڌاري، خراساني ۽ ايراني آيا ويندي يوناني ۽ سٿين قوم جا ماڻهو آيا جي سنڌي ٿي ويا. پٺاڻ ۽ بلوچ تہ اسان کان وڌيڪ جوشيلا سنڌي ٿي ويا آهن. سٿين قوم ذات متائي سنيا ٿي ويا. بني تميم، ٿهيم ٿي ويا، وقاصي وڪا ٿي ويا. اهو اسانجو ميٺ محبت، عزت، آدرياءُ ۽ مهل ڪمهل ڪم اچڻ، وڏو هٿيار آهي، جنهن سان اسان هر تاريءَ قوم ڪي، سندس وطن وسارائي، سنڌي بلڪ نيٺ سنڌي بڻائي ڇڏيو آهي. افسوس صد افسوس جو اسان مهاجرن جي هڪ ننڍڙي گروهہ کي اچا پنهنجو نہ ڪري سگهيا آهيون. مفتي منجهہ ويهار تہ ڪَلَ پَوَئي تہ توکان ڪهڙي ويڪ ٿي وئي آهي. ڊيل ڪارنيجي جو وڏو حقيقت پسند هو سو لکي ٿو تہ جڏهن تنهنجي ۽ ٻئي ڪنهن جي وچ ۾ ڪوبہ اختلاف ٿي پوي تہ پاڻ کان پڇ تہ مون ۾ ڪهڙي خرابي يا وڏ آهي. ان ويڪ ڪي درست ڪريو تہ مهاجر اسان کان وڌيڪ پڪا ۽ جوشيلا سنڌي ٿي ويندا. گهٽا تہ ٿي چڪا آهن باقي بہ ٿي ويندا.

لکڻ وينس وصيت ۽ لکي ويس نصيحتون ۽ پارتون. اڳيان ماڻهو بہ ائين ڪندا هئا. جيئن مٿي چئي چڪو آهيان تہ حضور اڪرم ﷺ فرمايو تہ، بهترين ورثو جو توهان اولاد ڪي ڏئي سگهو ٿا اُهو آهي خُلق ۽ حسن سلوڪ ۽ ٻئي هنڌ فرمايو اٿائون تہ، الله تعاليٰ سان محبت ڪيو ٿا تہ پهرين انسانن سان محبت ڪيو. هاڻي توهين، ڊيئر ۽ پٽ پاڻ ججج ٿيو تہ مون اهو ورثو توهان کي ڪيتري قدر ڏنو آهي. جي فيل ويو آهيان تہ معاف ڪجو، جي ڪامياب ويو آهيان تہ دعائون ڪجو.

زندگيءَ جي ڪا حقيقت ناهي. بس موت ئي هڪ حقيقت آهي، جنهن کي قبول ڪرڻو ئي آهي ۽ ڪيڪارڻو آهي. مان تہ عرصي کان پاڻ کي ان لاءِ تيار رکيو اچان. انشاءَالله ڪلي موڪلائيندا سون. ٻي مزيدار ڳالهہ ٻڌايانوَ، موت

بہ نج حقيقت نہ آهي. شاهہ سائين فرمايو تہ مرڻا اڳي جي مٺا، سي مري ٿيا نہ مات، جو ترجمو آهي "مو تو قبل الموتو" جا، قرآني حقيقت آهي. پر قرآن الحڪيم کي بار بار پڙهڻ سان مون جيڪي ڪجهہ پرايو يا سمجهو آهي تنهن سان عالم سڳورا شامل راءِ ٿين الائي نہ پر ڳالهہ تہ صاف پئي آهي. قرآن الحڪيم ۾ صاف صاف فرمايو ويو تہ، "اوهين مئل هئا پوءِ توهان کي جياريوسين. پوءِ توهان کي وري مارينداسين ۽ وري جيارينداسين" اها ڳالهہ تہ چٽي پئي آهي. مئل هئا پوءِ توهان کي جياريوسين. معنيٰ جيئڻ (جمڻ) کان اڳ بہ توهان هئا ۽ مرڻ کان پوءِ بہ هوندا. باقي جيئڻ مرڻ جو بکيڙو ڇاجو. اسين هميشه هئاسون ۽ هميشه هونداسون. هن ڌرتيءَ تي رڳو عارضي ظهور ٿيو جو بس اک پٽڻ ۽ اک ٻوٽڻ جو ڊرامو هو. صوفي فقيرن اجايو ڪونہ چيو تہ اسين آدم ڪنون اڳي هئاسين، سو مان مرڻ کان پوءِ بہ هوندس ۽ الله گهريو تہ توهان کي ڏسندو ۽ ڄاڃيندو رهندس. مونکي توهان جي دعائن جي ۽ نمازن جي ضرورت هوندي جا دل ڪولي ڏجو. حضرت علي عليه السلام فرمايو تہ، "ماڻهو ننڊ ۾ آهن مرندا تہ جاڳي پوندا." مان بہ نيٺ "جاڳي پوندس جڏهن سنڌ آزاد ٿيندي." اهو منهنجي قبر جو ڪتبو آهي.

وصيت ڪبي آهي مال ملڪيت لاءِ سا تہ مون وٽ ڪانهي. منهنجو سرمايو توهان آهيو ۽ مون سڄي سيڙپ توهان ۾ ڪئي. ان ڪري گهري ٿو وڻان تہ ڀائر ڀينر مٺ محبت سان رهجو ۽ ڏکئي وقت ۾ هڪٻئي جي ڪم اچجو. بدر توهان ۾ سڀني کان وڏو آهي ۽ هوئڻ بہ تمام وڏو ماڻهو ۽ خوبين جي کاڻ آهي. هڪ دوست ويٺي بدر جون خوبيون ڳڻايون، مون کيس اڌ ۾ روڪي چيو تہ اهڙي ڪا خوبي ٻڌاءِ جا بدر ۾ نہ آهي.

مـاٺ تي مَر مَر ڪرڻ لڳو. سـو اهو منهنجي چوڻ اٿـوَ تہ بدر توڙي شاهده، جا خدمت خلق ۾ سڀ کان اڳري آهي ۽ وڏي ڀيڻ آهي انهن کي مون جهڙي عزت ڏجو. ڪوبہ مسئلو ڪڙو ٿئي تہ انهن جي راءِ وٺجو ۽ ڪوشش ڪري مڃجو. اولاد جي معاملي ۾ الله سائين مون تي تمام مهربان رهيو آهي. شل اها مهرباني ۽ احسان قائم ۽ دائم رهي، ڇا اطهر ڇا اظهر ڇا ساجد ڇا رابيل ۽ ڇا تہ شبنم آهي. الله واري ۽ روحاني فيض واري. ان لڙهيءَ ۾ پويل

رھندؤ تہ ڏک نہ ڏسندؤ.

مون تي موت جون ڪي تاريخي القا ٿيون آھن، پر اھو ڳجھہ جو مسئلو آھي. الله بھتر ڄاڻي ٿو. ايترو چئي ٿو ڇڏيان تہ وفات ڪھڙي تاريخ بہ ٿئي، منھنجي ورسي 26- مارچ تي ملھائجو، پنھنجي ماءُ سان گڏ ۽ تي سگھي تہ سندس پير ۾ دفن ڪجو. اجايو خرچ ڪرڻ جو ضرور نہ آھي. ڪفن منھنجي پراڻي احرام جو ڏجو. جيئرن ڪي نئين ڪپڙي جي وڌيڪ ضرورت آھي. ڪفن، دفن، قبر ۽ ماني ٽڪي تي خرچ منھنجي پينشن جي پئسن مان ڪجو. زندگيءَ تي اعتبار ڪونھي انھيءَ ڪري مان خالي چيڪ تي صحيح ڪري ڇڏيندو آھيان ساجد کي خبر اٿؤ ۽ ھو پئسا ڪڍائي وٺندو ڪو گھٽا ڪونھن پندرھن ويھہ ھزار ھوندا.

پيئرون اڪثر چونديون آھن تہ اسان پيائرن کان حصو ڪونہ وٺنديونسين. اھو قطعي غلط آھي. حق ڇڏڻ آھي ھڪ خراب رسم کي جنم ڏيڻ ۽ ھٿي ڏيڻ ۽ پڻ جاھلن کي ھُشي ڏيڻ جو سماج ۽ معاشري کي بگاڙڻ جو موجب بڻجي ٿو ۽ ھزارين گگدامن جا حق لوڙھجي وڃن ٿا. مڙدن ۾ بہ مڙس اھو جو پنھنجو حق نہ رڳو گھري وٺي پر وڙھي بہ وٺي، نہ تہ اشرافن توڙي ڪمزورن ۽ ھيٺن سان نسورو ناحق ٿيندو.

ٻيو اھو تہ منھنجي لاش کي پاڻ قبر ۾ لاھجو. ٻئي کي ھٿ لائڻ نہ ڏجو. انھيءَ تجربي مان گذرڻ ضروري آھي. ڪا مھل نہ ڪنھن جھڙي. الله پناھہ ۾ رکي. ھي جو قرباني جي ٻڪر تي پاڻ سِير وجھڻي آھي انھيءَ جو مطلب ۽ فلسفو بہ اھو آھي. تجربي مان عملي طرح پاڻ کي گذارڻو آھي. اڳڙيو ٿيڻ آسان نہ آھي.

اڄڪلھہ اخبارن ۾ آخري ديدار طور لاش جو فوٽو ڏين ٿا جون مونکي پسند نہ آھي. فوٽو ڏجي تہ سنو ھشاش بشاش چھري وارو. باقي بيجان بي روح منھن ۾ ڇا رکيو آھي. شرعاً جائز ھجي تہ مان ھوند مٿل جو ميڪ اپ ڪرايان، جو ھونئن تہ غير ضروري آھي. باقي غسل ڪانپوءِ ڏاڙھي جا وار پيچي لڙڪي ٿا پون انھن کي ڦٽيءَ سان نہ تہ بہ آگرين سان مٿي ڪري ڇڏجي.

توھان ڪو ڏک غم، گريہ زاري نہ ڪجو، ڪلمي توحيد ۽ درود

Gul Hayat Institute

شريف جو ورد ڪجو. مان موت سان ڪافي مانوس ٿي ويو آهيان ڪا ڳالهہ نہ آهي. بس اهو سمجهو تہ دنيوي موت، وري جيارڻ جو وسيلو آهي. مال ۽ موت جي مامري ۾ وچڙي اصل ڳالهہ تہ وٺين مان وهي وئي. مون چوڻ ائين پئي چاهيو تہ هيناهين وٺو ۽ لاهن چاڙهن کان مٿاهان ٿي سالم دماغ ۽ سوچ قائم رکو. مِٺ محبت سان رهو. پنهنجن پراون، پا ڙي وارن توڙي مخالفن سان بہ مٺو هلو. ڪنهنجي بہ دل نہ رنجائجي. آتت ڏجي، آئي ويل ڪم اچجي، هڙئون وڙئون ڏجي، مالڪ مٺو تہ اهو آهي جو ڏمرجي تہ بہ ڏئي. مال ميڙڻ جي محبت، مان مريادا کي ڪائي ڪوکلو ڪري ٿي ڇڏي. لالچ ۽ لوڀ جو پيٽ پرجڻو ئي ڪونهي. مان اينٽي ڪرپشن جو چيئرمين رهيو آهيان. اعليٰ سطحي ميٽنگن ۾ چيو ويندو هو تہ پگهارون وڌائجن تہ رشوت ختم ٿي ويندي. ميٽنگن ۾ ويٺل صاحب لکن ڪروڙن جا مالڪ هئا تہ بہ ڄرڪن وانگر وات ڦاڙيو ويٺا هوندا هئا. جيڪي آيو سو هڙپ. اميرالمؤمنين حضرت علي عليه السلام جن فرمايو تہ دنيا جي وقعت مون وٽ ائين آهي جيئن ٻڪريءَ جي نڪ جي غلاظت (خطبہ شقشقه). ادبي لحاظ کان ڏسو تہ بہ ڪيڏي نہ تُز تشبيهہ آهي ٻڪري حلال جانور آهي ان ڪري حرام يا نجس نہ آهي. تہ بہ ٻڪري جي نڪ جي غلاظت اهڙي ڪريهہ آهي جو هٿ لائڻ تہ ڇا رڳو ڏسڻ سان بہ ٻڇان ايندي ۽ حضرت اميرالمؤمنين دنيا کي ان کان بہ گهٽ وقعت وارو ڪوٺيو. جڏهن ذهن ۾ اهڙي تبديلي ايندي تہ رشوت ازخود ختم ٿي ويندي، حضورﷺ جن جي حديث مطابق تہ رشوت ڏيندڙ ۽ وٺندڙ ٻئي لعنتي آهن. رشوتي ڪاموري کي پري ڪچهريءَ ۾ رڳو زبان جا ڪهاڙا وهائجن تہ پاڻهئي ڇرڪندو ۽ ٻچڙو ٿيندو ۽ حتر ڪندو. عزت نفس بہ ماڻهو نيٺ ڪيتري داءُ تي لڳائيندو. هزار، پنج هزار، لک، ڏهہ لک پر جيڪڏهن ڪو حرامي ڪامورو چوي تہ زال يا ڌيءَ آڻي ڏي تہ پري ڪچهريءَ ۾ لاهي موچڙو ڪونہ وٺبس. تنهنڪري عزت نفس جي اصول تي قائم رهي هڪ ڪارو پئسو بہ ڏيڻ کان انڪار ڪجي. نہ رڳو رشوت پر هر اصول ۽ حق تي ماڻهو اڏول ٿي بيهي رهي تہ سڄو سماج ئي سڌري پوي ۽ سڀ غلط ڪاريون ختم ٿي وڃن. رڳو پيار، محبت، ضمير جي سچائي ۽ خير خواهي کپي. مون پنهنجي زندگي ۾ هڪ ئي نعرو سوچيو ۽ ڏنو آهي ۽ اهو آهي ”خير خواهي“.

Gul Hayat Institute

هندو مسلمان، ڪرستان، پارسي، پنجابي، مهاجر سڀ جو خير ۽ سڀ جي خير خواهي ڪيو، سوچيو ۽ وڏي واڪ چئو. اهو اٿؤ منهنجو آخري پيغام ”خير خواهي“.

آخر ۾ هڪ ننڍڙي گهرو ڳالهه، توهان اها ڳالهه ضرور محسوس ڪئي هوندي ته مان پڻن کان وڌيڪ نياڻين سان مانوس آهيان. هونءَ عورت جي عزت ڪرڻ، ڪو آدجڳاد، کان مون ۾ ۽ منهنجن وڏن جي رت ۾ ڀرپور انداز ۾ ڀريل آهي. آغا احد جان مرحوم جو علم جوتش جو تمام سنو ڄاڻو هو ان ڪنڊلي ناهي حساب لڳائي مون کي چيو هو ته تنهنجي طبيعت ۾ عورت ذات جي عزت ۽ خير خواهي نهايت عجيب ۽ حيرت انگيز طور ڀريل آهي. حضور سائين ﷺ جن به پنهنجي نياڻين، ٽيج شريڪ ڀينرن ڀائرن ۽ ٽيج ڀاريندڙ ماءُ سان نهايت عزت احترام ۽ پيار سان پيش ايندا هئا. مختصر ڳالهه اها ته ڀينرن سان نهايت عزت احترام سان پيش اچجو. جيئن ماءُ کان وڌ ڪوبه اولاد جو وڌيڪ سڄڻ نه آهي تيئن ڀيڻ کان وڌ ڀاءُ جو ڪو سڄڻ ناهي. ڀلي پنهنجي زالن کان پڇي پڪ ڪيو ته ائين آهي ڪِ نه. ڀينرن ۾ به توهانجي وڏي ڀيڻ شاهده هڪ شاهڪار آهي. منهنجي خيال ۾ منهنجيون ۽ توهان جي مرحوم ماءُ جون سڀ خوبيون خاميون ڀرپور طرح منجهس موجود آهن. سندس عزت ڪندا چوڻ ونندا ۽ مشورو ڪندا ته لاڀ پرائيندا. اهو به ياد رکندا ته توهانجي ٽنهي ڀينرن ۾ روحاني قوتون آهن. سندن خوشين ۽ رنج ۾ شامل حال رهندا ته توهانجو فائدو آهي. سندن رنج ڪٽندا ته نقصان ڏسندا. وڏو ڀاءُ پيءُ برابر ۽ وڏي ڀيڻ ماءُ برابر. اها ڳالهه نه وسارجو.

چوندا آهن ته به ڀائر ٽيون ليکو. ائين به چوندا آهن ته ڀائرن سان کهڙا ليکا. ٻئي چوڻيون سچيون آهن ۽ منجهن تضاد نه آهي. بس هر ڳالهه کي جدا بيهاري ڇنڊڇاڻ ڪري ليکو ڪبو ته اهو موزون ۽ صحيح هوندو ۽ غلط فهمي پيدا ئي نه ٿيندي. ان کان پوءِ جيڪڏهن ڪو ڪس ڪائي عفو يا احسان ڪري ته اهو افضل آهي. وٺڻ واري هٿ کان ڏيڻ وارو هٿ بهتر آهي. پر احسان ڪندڙ وساري ڇڏي ۽ جتائي نه، ۽ جنهن تي احسان ٿئي ان وٽ ميوتي به هجي ۽ جتائيندو به رهي ته پوءِ محبت ۽ عزت وڌندي رهي ٿي.

Gul Hayat Institute

منهنجي روزمره جي استعمال جون شيون پلي توهانجون پينرون ڪٽڻ. توهان وٽ رلي ويندیون. منهنجا وڳا توهان پائيندا تہ مونکي خوشي ٿيندي نہ تہ خيرات ڪري ڇڏيندا. ڪتاب، ڪاغذ ۽ خط بدر جي امانت آهي.

مون ڪو اهڙو عمل ڪونہ ڪيو آهي، جنهن لاءِ شرمسار هجان (ڪچايون ڦڪايون الله معاف ڪندو). سي سان چڱو، سي سان ڀلائي ڪئي اٿم. ڪڏهن سمجهوتو يا سوديبازي ڪانہ ڪئي اٿم. ضمير کي مرڻ ڪونہ ڏنو اٿم. سڄي عمر ڏکيو سکيو گذاري، جهيڙيندو رهيو آهيان. ارڏو بہ رهيو اهيان تہ اڏول بہ. الله عيب ڍڪيندم. پوئتي ڪڏهن ڪونہ هٽيو آهيان.

اڳي پوءِ مران، مر مران مارڳ پر (شاهہ)

جڳ جهان ڏي خير ـ سنڌ ڏي خير ـ سنڌ واسين ڏي خير.

جمال ابڙو
25- سيپٽمبر 1994ع
ڏينهن آچر
ڪراچي.

Gul Hayat Institute

سانگي قوم

اسين ذات جا سانگي آهيون. سانگي وڏي ۽ زورآور قوم آهي. هونئن تہ سڄي سنڌ ۽ پنجاب ۾ پکڙيل آهي پر سنڌن ڳڙهہ لاڙڪاڻو ضلعو آهي. اسانجو سردار مير صاحب سڏبو آهي. اسانجو موجوده سردار مير غلام محمد خان سانگي (جو تازو وفات ڪري ويو) سو اسانجي نامياري سردار مير غلام محمد خان سانگيءَ جو ڏوهٽو هو. ڇاڪاڻ تہ ڪيس پٽاڻو اولاد ڪونہ هو. سنڌس زورآوري سخا ۽ شان مان جا قصا ڪهاڻيون مشهور آهن. لاڙڪاڻي ضلعي ۾ گهڻيون زمينون بہ سانگين جون آهن. ڪلهوڙا فقير جڏهن پاور ۾ آيا ۽ پيري مرشديءَ جو سلسلو شروع ڪيائون تہ جيڪا پلي زمين ۽ باغات گهاڙ واهہ جي ڪناري ڏسن تہ مرشد سڳورو پڇي تہ، ”اي زمين ڪنهن دي اي“ تہ ويچارو سانگي مريد چوي تہ ”سائين تساڏي ملڪيت اي“ تہ مرشد سڳورو بہ هڪدم مريدن کي چوي تہ بابا! وڃي قبضو ڪريو. پوءِ جڏهن سانگين اکيون پٽيون تہ بِرُ تي بيٺا. ڪلهوڙن سان جنگيون ڪيائون. ميان شاهل محمد جي مُنڊي لاهي ويا جنهن جي مقبري ۾ رکو سنڌس ڊيري پوريل آهي. سنڌس مُنڊي لاهڻ وارو جلال ابڙو سانگي هو. هيءَ عام روايت زبان زد عوام آهي، تاريخي حوالو ڪونہ اٿم. باقي اها تاريخي حقيقت آهي تہ سمن جي حڪومت جو تختو اونڌو ٿيڻ کان پوءِ سما ابڙا لاڙ مان هجرت ڪري اتر ۾ ٺلٽيءَ کان وٺي ڳاها، شڪارپور، ويندي بلوچستان ۾ سبي ڊادر ۽ ڪڇي ۾ پکڙجي ويا. مونکي مرحوم سردار رند، بلوچ ۽ گهگهي يائي سڏيندو هو. ڇاڪاڻ تہ بلوچستان جا ابڙا بلوچ سڏبا هئا. مونکي سردار محبوب علي خان مگسيءَ پاڻ چيو تہ ادا! اسين مگسي بہ ابڙا آهيون، پر بلوچستان ۾ پنهنجي رياست (جهل مگسي) هئڻ سبب بلوچ سڏجون ٿا. هينري پاٽنچر بہ ابڙا ۽ مگسي هڪ شاخ ۾ ڳڏيا آهن تاريخي حادثات جي اٿل پٿل ۾ ائين ٿيندو آهي. سومرا بہ حڪومت وڃائڻ کان پوءِ اتر طرف آيا ۽ ڏنڌن پنيان ذاتيون سڏايائون جيئن ڪٽي، نيرولي، ڪنهنباتي، وايا ۽ ڊڪڻ. ڊڪڻ ۽ عيساڻي تہ وڏا زور وارا زميندار ٿيا جن مان خان بهادر محمد پناهہ ڊڪڻ مشهور آهي، جڏهن سومرا ۽ سما ابڙا اتر طرف آيا ۽ طاقتور قومون ثابت ٿيا تہ انهيءَ سڄي علائقي کي

ٺلٽيءَ کان وٺي ڳاھا (شڪارپور) تائين روپاھہ جو علائقو سڏيو ويو. ان ڪي چانڊڪا سڏڻ غلط آهي. اهو روپاھہ جو علائقو هو، جنهن ۾ سپ، سومرا ۽ سما ابڙا هئا. خود مخدوم بلاول ۽ دولهہ دريا خان ۽ سندس پٽ محمد خان، منڻ خان ۽ امير سارنگ اتي رهيا ۽ وڏا زميندار هئا. دولهہ دريا خان جو علائقو باغبان ۽ ڳاھا يا ڪاھان سڏبو هو. ڳاھا نج ابڙا آهن اهي مغلن سان وڙهندا آيا ۽ ڪڏهن بہ ڪين سک سان ويهڻ ڪونہ ڏنائون. تاريخ مظهر شاهجهاني ۾ مصنف يوسف ميرڪ صاف لکيو آهي تہ، سميجن ابڙن اسان کي سخت تنگ ڪيو آهي ۽ اهي ”سانگي نياڳا“ بہ ابڙا آهن.“ اها مغلن جي حڪمت عملي هئي تہ سانگين ابڙن جو زور پيڃڻ لاءِ چانڊين کي وڏيون جاگيرون ڏئي روپاھہ علائقي (ضلعي لاڙڪاڻو ۽ دادو) ۾ ويهاريائون تہ جيئن مقامي ماڻهن جو زور ڀڃن. اهو تڪراءُ اڄ تائين قائم آهي. سانگي اڄ تائين بلوچن، جتوئي ۽ ڏاهاڻين سان ڪونہ ٺهن ۽ هڪٻئي سان وڙهندا اچن. سانگين ۽ ابڙن جو ڪلهوڙن طرفان وڙهڻ بہ انهيءَ مامري جو حصو آهي جو سڀ گڏجي مغلن سان وڙهيا ۽ نيٺ ڪين تڙي ڪلهوڙن کي جيڪي مرشد هئا حڪومت ڏيارياٿون. ڪلهوڙن جو وڏي ۾ وڏو بهادر سپهہ سالار شاهہ بهارو بہ ابڙو (جهنجي يا جهنجڻ) هو ۽ اڄ بہ سندس مقبري جو گادي نشين علي اڪبر ابڙو آهي ۽ سندس مقبري جي چوڌاري دودائي تائين سانگين جا گهر ۽ زمينون موجود آهن. جلال خان ابڙو ۽ مير خان ابڙو بہ ڪلهوڙن جا فوجدار هئا. مير واهہ، مان سمجهندو هئس تہ ميرن جو کٽايل آهي پر ڪاغذ ۽ ڪتاب اٿلائڻ کان پوءِ پتو پيو تہ مير واهہ مير خان ابڙي جو کٽايل آهي. مولانا غلام الرسول مهر پنهنجي ڪتاب ”تاريخ ڪلهوڙا“ ۾ بہ ٽي دفعا غلط ورجايو آهي تہ گهاڙ واهہ ڪلهوڙن کوٽايو ۽ زراعت کي زور وٺاياٿون. وري اتي جو اتي لکي ٿو تہ گهاڙ واهہ جي ٻنهي ڪپن تي سانگين ۽ ابڙن جون سر سبز ۽ شاداب زمينون ۽ باغات هئا، جي گهاڙ واهہ کوٽايو ٿي ڪلهوڙن تہ ان جي ٻنهي ڪپن تي اڳوات ئي سانگين ۽ ابڙن جون سرسبز ۽ شاداب زمينون ۽ باغ ڪٿان آيا. مان اڳ بہ چئي آيو آهيان تہ دولهہ دريا خان واري علائقي کي چوندا ئي هئا باغبان. جا ڳالهہ تاريخي ڪتابن ۾ بغير شڪ ۽ شبهي جي موجود آهي! سما، سميجا، ابڙا چنيهہ (چنا) ۽ پنهور گهڻو اڳ ان علائقي ۾ زورآور زميندار ۽ سردار موجود هئا. ڏسجي ٿو تہ مولانا مهر صاحب جاءِ واردات جو معائنو ئي نہ ڪيو

Gul Hayat Institute

آهي نہ تہ عقل جو اندو بہ ڏسي سگهي ٿو تہ گهاڙ هڪ قدرتي نانگ وانگر ور وڪڙ کائيندڙ ڦاٽ آهي نہ ڪو هٿرادو کوٽايل واهہ. مان ڪو ڪلهوڙن کي گهٽ ڪونہ ٿو چوان. اسان سندن حڪمت عملي، شجاعت ۽ مسلسل جدوجهد جا قائل آهيون، جن ارغونن ۽ مغلن جي ظلمن کان سنڌ کي نجات ڏياري، پر حقيقتون تہ حقيقتون آهن ۽ تاريخ ۾ قلمبند آهن. لاڙڪاڻو تہ اڳئي مهذب ۽ ساهہ سيباڻو هئو ۽ اڄ تائين پهاڪو آهي تہ هجيئي ناڻو تہ گهمہ لاڙڪاڻو. جيتوڻيڪ سکر وڏو شهر، تجارتي مرڪز ۽ گاديءَ جو هنڌ هو تہ بہ ان کي اها شهرت ۽ عزت نہ ملي. اتلو ٿوڪ وچان چوندا هئا، ”هل ڙي ساکرو“ معنيٰ واپاري ذهن وارو.

اچون ٿا تاريخي حقيقتن تي، مون تہ متي ايئن چيو آهي تہ اسين ڪلهوڙن جا ٿورائتا آهيون جو اسان کي ڌارين جي غلاميءَ کان نجات ڏيارياٿون، پر مولانا غلام الرسول مهر ڪتاب ”تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور“ جي مهاڳ ۾ لکي ٿو تہ، ”بنگال ۽ دکن وانگر هي پرڳڻو (سنڌ) مرڪز يعني دهليءَ کان گهڻو پري هو تنهنڪري مرڪز کان الڳ ٿي رهڻ لاءِ ايئن ڪرڻ وڌيڪ آسان هو. سنڌ جو سمورو ضابطو هوندن بہ اتي جي رهاڪن جي هٿن ۾ اچي چڪو هو. ان طرح سنڌ کي عملي طرح خود مختياري جو درجو حاصل ٿي چڪو هو ۽ ان جي مرڪز سان وابستگي رڳو رسمي وڃي رهي هئي. سنڌ جا اهي رهاڪو ڪلهوڙا هئا جن پيري مريدي جي ذريعي ڪافي شهرت ۽ اثر رسوخ حاصل ڪري ورتو.“

ڪلهوڙن کي سنڌ جا رهاڪو سڏي پوءِ مولانا صاحب چيو آهي تہ ڪلهوڙا اصل ۾ عباسي آهن. ان لاءِ ڪوبہ دليل نٿو ڏئي سواءِ انهيءَ جي تہ خود ٽالپرن ۽ فلاڻن فلاڻن کين عباسي ڪوٺيو آهي. ٽالپر تہ سندن مريد هئا. مولانا خود پاڻ صفحي 43 ۽ 44 تي لکي ٿو تہ، ”مرآت“ ۽ ”جواهر“ ٻئي تاريخون ڪلهوڙن ۽ دائودپوٽن جون لکايل آهن ۽ اهي سندن عباسيت جون دعويدار آهن، جيتوڻيڪ ”انهن جي پيش ڪيل شجرن کي قبول ڪري نٿو سگهجي.“

برٽن لکي ٿو تہ، ڪلهوڙا اصل ۾ سنڌ جي قوم هئا ان ڪري سمجهڻ گهرجي تہ هو هندن مان مسلمان ٿيا. جڏهن هن خاندان امتيازي درجو حاصل ڪيو تڏهن پنهنجي عباسي هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ لڳا. مگر عالمن جي نزديڪ سندن عباسي هجڻ جو شجرو ناڪامياب ثابت ٿيو (جنهن جي تصديق

Gul Hayat Institute

مولانا مهر بہ ڪئي آهي). انهيءَ تي ڪلهوڙا ”سهر خطيبه“ پنهنجا ماڻهو موڪليا تہ جيئن اتان جي بزرگن وٽ جيڪي خانداني شجرا ۽ دستاويز موجود هئا تن جا نقل ڪري اچن. بزرگن ائين ڪرڻ کان نٽايو تہ ڪلهوڙن نہ رڳو انهن جون جاگيرون ضبط ڪيون پر سندن ڳوٺن کي تباهہ ڪري ڇڏيو ۽ ٿامي جون اهي تختيون پاڻ سان کڻائي ويا جن تي شجرا اڪريل هئا ۽ اهڙيءَ ريت هو حضرت عباس جو اولاد بڻجي ويا ۽ پير مرشد سڏجڻ ۾ آيا. (برٽن صفحو 410 ـ سورلي صفحو 25، مولانا مهر صفحو 45)

ڪلهوڙا عباسي آهن تہ اسانجون اکيون ٺڏيون. ڪنهن کي ڪهڙو اعتراض، پر هڪ ڳالهہ جا مون شروع ۾ چئي سا ثابت ٿي تہ ڪلهوڙن جي حڪمت عملي هئي مذهب جي نالي ۾ ڏاڍ سان سياسي اثر رسوخ حاصل ڪرڻ. تاريخ ۾ ائين ٿيندو آيو آهي ۽ اڄ بہ مذهب جي نالي ۾ ڏاڍ ۽ جلائو گهيرائو جي سياست هلي پئي ڪلهوڙو هجڻ ڪا گهٽتائي ڪانهي ۽ باعزت ۽ خوددار خاندان ماڻهو اڄ بہ ڪلهوڙو سڏائيندا اچن. خود ميان آدم شاهہ ڪلهوڙو مشهور آهي ۽ پڻ ميان يار محمد ڪلهوڙو ۽ سندن خلف مان وڏو بزرگ ميان نصير محمد ڪلهوڙو. اسان جي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ نوڦ ميرو خان جا زميندار ڪلهوڙو سڏائين. ڳوٺ وليد جو چڱو مڙس ڪامريڊ علي محمد (بيگم اشرف عباسيءَ جو ڀاءُ) ڪلهوڙو سڏائيندا هو ۽ اخبار ڪيندو هو ”آواز ڪلهوڙا“ قنبر تعلقي ۾ ڳوٺ آبڙي، ديهہ بہ آبڙي، پر زمينون سڀ ڪلهوڙن جون ۽ سندن چڱو مڙس وڏيرو غلام حيدر ڪلهوڙو ۽ اڄ ڪلهہ وڏيرو محمد عثمان ڪلهوڙو. هڪ خانبهادر ڪلهوڙو بہ ٿي گذريو آهي جو مون پاڻ ڏٺو. منهن تي اڇا چٽيءَ جا داغ هئس. وڏو شائستو شريف ماڻهو هو. ان وقت جو گورنر سر لانسيلاٽ گراهم بہ سندس دعوت تي آيو هو.

مون ڳالهہ پئي ڪئي سانگين ابڙن جي ۽ وچي ڪلهوڙن تي پهتس. ڇا ڪجي تاريخي حقيقتون تہ لڪائي ڪونہ سگهبيون. جيڪڏهن حوالا ڏيڻ شروع ڪيا تہ ڊيگهہ ٿي ويندي. مون ان سلسلي ۾ جن ڪتابن تان مدد ورتي آهي انهن مان ڪي خود ڪلهوڙن جا مداح هئا. مثلاً: تحفة الڪرام، هِيوز، اينٽڪش، پوسٽنس، لب تاريخ سنڌ، ڊيوڊسٽن، مرزا قليچ بيگ، نامه نغز وغيره.

مون گهڻو تڻو مولانا غلام الرسول مهر جي ڪتاب تاريخ ڪلهوڙا ۽

مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب "قديم سنڌ ۽ سمن جي حڪومت" تي پاڙيو آهي ۽ پڻ تحفة الڪرام تي. نامہ نغز وارو لکي ٿو تہ شاهل محمد

"اراضي بہ سانگين ابره بہ جبر گرفت و داده عزيزان ڪبر"

يعني زمينون سانگين ابڙن کان ڌاڍ سان وٺي پنهنجن عزيزن کي ڏنائين. هيءَ ڪتاب شاهنامي جي طرز تي باغ علي "خائف" جو ڪلهوڙن جي تعريف ۾ لکيل آهي ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ لکيو ويو تنهن ڪري ان کي ڪوڙو نٿو چئي سگهجي. جلال خان ابڙي جو واقعو بہ "مرآت" ۾ تفصيل سان آيل آهي، جنهن جو ذڪر مولانا غلام الرسول مهر پنهنجي ڪتاب تاريخ ڪلهوڙا ۾ صفحي 141 تي ڪيو آهي تہ ڪيئن ميان الياس جي سوال ۽ جلال خان ابڙي جي جواب تي ڪلهوڙن فقيرن کٽي ڳنڊ ٻڌي تہ جلال خان سموري زمين بينل فصل، ڍور ڍڳا ۽ ٻج توڙي ڪيتيءَ جو سامان مرشد کي نذراني ۾ ڏئي ڇڏيو. "ماثر الامراءِ" جو مصنف بہ جلال خان جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ "ابڙا قوم قديمي زماني کان سنڌ ۾ زمين جي مالڪ رهندي تي آئي." تحفة الڪرام" وارو لکي ٿو تہ هن واهہ (گهاڙ واهہ) جي ٻنهي ڪنارن جي زمين سانگي ۽ ابڙا قومن جي هئي جن کان ميان شاهل محمد خريد ڪري پنهنجي اولاد ۽ پائرن ۾ ورهائي. خانبهادر خداداد خان لکي ٿو تہ ميان صاحب سانگي ۽ ابڙا قوم کان سندن زمينون ڪسي ورتيون انهيءَ ڪري ميان صاحب ۽ انهن قومن ۾ هٿيار بند لڙائي لڳي. سيد علي محمد راشدي بہ لکي ٿو تہ، سانگي ۽ ابڙا قومن کان زمينون ڪسي ورتائين، جنهن تان آخر لڙائي لڳي. سيٺن لکي ٿو تہ، "واهہ (گهاڙ واهہ) جي ٻنهي ڪپن تي سانگين ۽ ابڙن جون زمينون هيون سي کانئن ڦري پنهنجن پائرن کي ڏنائين. ابڙن جي سردارن ڄام صديق ۽ جلال خان ٻين زميندارن کي پاڻ سان ملائي ساڻس لڙايون ڪيون. گولڊ سمٿ بہ ساڳيو ئي بيان ڪيو آهي. ظاهر آهي تہ زمين خريد ڪرڻ وارو قصو بلڪل هترادو ۽ ميان صاحب تي ڏيک ڏيکڻ جي مترادف آهي. مولانا غلام الرسول مهر چندچاڻ ڪري صفحي 144 تي لکي ٿو تہ، انهيءَ سلسلي ۾ سانگي ۽ ابڙا قوم سان سندس اختلاف وڌي ويا، جنهن آهستي آهستي لڙائيءَ جي صورت اختيار ڪئي، ابڙا قوم مان ڄام صديق ۽ جلال خان مريديءَ جا سمورا حق وساري ڇڏيا ۽ ڪيتريون ئي لڙايون لڳيون ۽ ڪنهن هڪ لڙائي ۾ ميان صاحب قتل ٿيو." هيگ جو بيان آهي تہ، "ڪلهوڙن جو هيءُ شيوو

Gul Hayat Institute

هوندو هو ته جارحانه حرڪتن ۽ ڦرمار سان گڏوگڏ پوک جي ڌنڌي ۾ سخت محنت ڪندا هئا.“ هيگ به ساڳي غلطي ڪندي لکي ٿو ته، هنن گهاڙ واهه کوٽايو. ڪوبه ذي عقل ماڻهو اها ڳالهه ڪونه مڃيندو ته گهاڙ واهه ڪوئي ڪوٽايل واهه آهي. جي گهاڙ واهه ڪلهوڙن جو کوٽايل هجي ها؟ ته ان جي ٻنهي ڪپن تي سانگين ۽ ابڙن جو سرسبز پوکون اڳ ۾ ئي ڪيئن هجن ها.

مرزا قليچ بيگ ڪلهوڙن بابت لکندي چوي ٿو ته، ميان اوڍائو ساري خاندان جو وڏو هو. سندن پوئينرن جو شجرو هيئين طرح ٿو لکي:

ٽل، پيل، چينو، محمد، ابراهيم عرف ڪلهوڙو خان، هاشم، راڻو، طاهر خان، سهب، ڪاجن، آدم شاهه، دائود الياس، شاهل محمد، ميان نصير محمد، يار محمد، ڪلهوڙو، تحفة الڪرام، نامه نغز، مرآت، دولت عباسيه ۽ جواهر عباسي به ائين ئي چون ٿا.

انهن مان هر هڪ صاحب جو ذڪر ڪبو ته وڏي ديگهه تي ويندي. ان ڪري مان صرف چند حوالا پيش ڪيان ٿو.

تحفة الڪرام وارو صاحب لکي ٿو ته:

هن خاندان جو پهريون بزرگ ميان اوڍائو نالي هو، جو ڪيچ مڪران پهتو ۽ پيري مريديءَ جي طريقي سان هڪ وڏي جماعت سندس معتقد بڻجي وئي. هن جو اولاد پڻ اوڍائي جي لقب سان مشهور ٿيو. سڀ تاريخون انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته ڪلهوڙا اصل ۾ اوڍائا فقير آهن. انهن مان هڪ ابراهيم، ڪلور جبل تي رياضتون ڪيون جنهن ڪري سندس پويان ڪلورا يا ڪلهوڙا سڏجڻ ۾ آيا. اهو ڪلور ڪوٽ اڄ به ميانوالي پرسان موجود آهي. ائين هو ميان ۽ ڪلوُرا ٿي ويا. سنڌ ۾ ۽ سنڌي زبان ۾ ڪلوُر جي معنيٰ ته هرڪو ڄاڻي ٿو. شيخ صادق علي صاحب پنهنجي تحقيقي ڪتاب ”سنڌ، بلوچستان ۽ افغانستان جون مسلمان قومون“ ”انگريزي) ۾ صفحي پنجين تي ڪلهوڙن جون هيٺيون شاخون لکي ٿو:

١– ايل، ٢– ينگي ڪلهوڙا، ٣– يُتا ڪلهوڙا ،٤– ديميا ڪلهوڙا، پولائي ڪلهوڙا، ٥– دُڪا ڪلهوڙا، ٦– جهُنجها ڪلهوڙا، ٧– ڪولڙا، ٨– پيت ڦاٽا، ٩– تاسريا، ١٠– وڏ پڳيا وغيره. اهو ڪتاب 1901ع ۾ ڇاپيو ويو. سنڌس پنجين پيڙهي ۾ ٽل نالي هڪ بزرگ ڪاهر بيلي ۾ آيو ۽ گوجر

Gul Hayat Institute

قوم کان زمين کسي اتي رهائش اختيار ڪيائين. تل جو فرزند پيل ٻيءُ جو جانشين ٿيو. انهيءَ پيل جو پٽ، چينو خان هو. ظاهر آهي اهڙا نالا عرب نزاد، عباسين جا نٿا ٿي سگهن.

عربن سان نسبت ڏيکارڻ فيشن هو. تنيا ۽ ڪاسائي قريشي ٿي ويا ۽ ڪوري ۽ جوٽيجا پاڻ کي انصاري سڏائڻ لڳا. هر دؤر ۾ ايئن ٿيو آهي ته حاڪم قومن سان زوري نسبت جوڙي وئي آهي. مگر پين عرف مغل پين جا خليفا پاڻ چون ٿا ته هو ٿهيم آهن، پر سڏائين ٿا قريشي. خليفو غلام قادر جو ڪاليج ۽ ايل ڊبليو هاسٽل ۾ مونسان گڏ هو ۽ پوءِ جڏهن مان سجاول ۾ جج هئس ته ساڻس ملاقاتون ٿينديون رهنديون هيون. سو مونکي پاڻ ٻڌائيندو هو ته هو ٿهيم آهن ۽ سندن وڏن جا نالا به آهن، مگر، پين، ماڪر پيو وغيره، جي نج مقامي نالا اهن. پوءِ به چوندو هو ته ٿهيم اصل ۾ بني تميم آهن تنهن ڪري هو قريشي آهن. حالانڪ مرزا قليچ بيگ موجب هو سمات اهن. ايئن اسان جو عزيز عبدالحق وڪو به پاڻ کي وقاصي، سعد بن وقاص جو اولاد سڏائيندو آهي. حالانڪ وڪا به سمات ۾ آهن. پاڻ ئي چوندو آهي ته وڪا، نومڙيا ۽ ٻاريچا هڪ قوم ۽ ماڻٽ آهن. حالانڪ نومڙيا ۽ ٻاريچا توڙي ٽاٽي ٻولا خان جا ملڪ به سمات جي شاخ آهن. وري جڏهن بلوچن جي حڪومت آئي ته ڪيترائي سمات قومن جا قبيلا پاڻ کي بلوچ سڏائڻ لڳا. جهڙوڪ جوکيا، جکرا، جکراڻي ويندي منهنجي ناناڻن مان ڪن منگواڻن به پاڻ کي بلوچ سڏائڻ شروع ڪيو. اهو آهي سياسي قوت جو ڪلچر تي ڌاڙو. انگريزن جي ڏينهن ۾ وري انگريز ته ٿي نٿي سگهيا. سو تلفظ بگاڙي انگريزيءَ جو رنگ ڏيڻ شروع ڪيائون. قريشي پاڻ کي لکڻ ۽ سڏائڻ لڳا ڪريشچي، جسٽس منير پاڻ کي لکندو ۽ سڏائيندو هو مونر. هڪ ڏينهن منهنجي پياري دوست ۽ روم ميٽ (ڪمري ۾ گڏ رهندڙ) محمد بچل سومري اعلان ڪيو ته هن جو نالو آهي ميڪورو بينگي. چيوسونس اهو آهي ڇا؟ ته ڪلي ڇيائين ماڪوڙو پنگي، پيو ڇا. هينري پاٽنجر پنهنجي ڪتاب .سنڌ ۽ بلوچستان جي سير ۾ صفحي نمبر 57 تي مگسي، ابڙا، انڙ، لاشاري، ٻڙدي، جکراڻي، جاگيراڻي وغيره سڀ هڪ ئي قوم جي شاخ ڪري لکيا آهن. اها ڳنڍ تڏهن کلي جو لاشارين دولهه دريا خان سمي کي پنهنجو ڄاڻائي سندس ورسي ملهائي.

هيءَ ڳالهه منهنجي خيال کي هٿي ڏئي ٿي ته بلوچ به سنڌي سمات

آهن. سندن ٻولي بہ سبيءَ کان کوسڪي تائين سنڌي آهي.

”مرآت ۽ جواهر“ مطابق ان وقت سنڌ ولايت جي وڏي حصي جو حاڪم سهتا قوم جو راءِ ڏورنگ هئو. جنهن جي گاديءَ جو هنڌ شهر ٻکار جي نزديڪ ڪوٽ ڪانجهي هو. ڪلهوڙن جي وڏي احمد کي دل ۾ خيال آيو تہ راءِ جي مدد سان قدم ڄمائي، فوج گڏ ڪرڻ جي تدبير ڪجي. راءِ ڏونرنگ جي وفات کان پوءِ سندس پٽ جکرو جانشين ٿيو. ٿل کي ”مرآت“ وارو ٿل خان ٿو سڏي ۽ چوي ٿو تہ سندس اصل نالو فتح خان هو پر عام ماڻهو هن کي ٿل خان سڏيندا هئا. انوقت برهمڻ آباد، اروڙ ۽ سون مياڻيءَ جو حاڪم راءِ دولهہ يا دلوراءِ هو جنهن ٿل خان کي ملڪ مان تڙي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي. سهتا قوم بہ ٿل خان جي مدد ڪانہ ڪئي تنهنڪري اتان لڏي سنڌو ندي ٽپي، درياهہ جي هڪ شاخ جي ڪناري جا لڪيءَ کان اولهہ طرف جبل مان ڦاٽ ڪائي اڳتي وڃي ٿي هڪ اهڙي هنڌ رهڻ جي تجويز ڪئي جتي نہ رڳو زمين زرخيز هئي پر حفاظت جو بہ قدرتي بندوبست موجود هو. اها زمين گوجرن جي قبضي ۾ هئي جيڪا ٿل خان کانئن زوريءَ کسي اتي هڪ ڳوٺ ٻڌايو ۽ ان کي ڪاهر ٻيلو نالو ڏنائين. مرآت ۽ جواهر ٻنهي لکيو آهي تہ ٿل هيءُ علائقو گوجرن کان تلوار جي زور تي ڦريو. بهاولپور گزيٽيئر لکيو آهي تہ ان ڳوٺ جو نالو پنهنجي ڏاڏي جي نالي تي ڪاهر ٻيلو رکيائين. هيگ لکيو اهي ڪاهر ٻيلي جا ڪنڊر، جان نالي ڳوٺ جي ڏکڻ اولهہ ۾ ساڍن ٽن ميلن تي موجود آهن.

ٿل يا ٿل کان پوءِ هن خاندان جو ٻيو مشهور ماڻهو چينو خان ٿيو جو ٿل جو پوٽو هو. پير علي محمد شاهہ راشدي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وصيت نامي جو انگريزي ۾ ترجمو ڪندي لکي ٿو تہ چيني خان جو زمانو تخمينا 1220ع ٿئي ٿو. چينو خان سردار بڻيو ۽ ڄام چينو خان سڏجڻ لڳو. اهو سمن حاڪمن جو لقب ڄام اڄ تائين مانائتو آهي. ايتريقدر جو ٽالپر ميرن بہ پنهنجي اولاد جو نالو مير ڄام خان رکيو.

چيني خان لاءِ تحفة الڪرام جو بيان آهي تہ، ياٽرن سان نفاق سبب، ڪنيات ڀهتو جتي اديجا قوم سان رهڻ لڳو. نامه نغز وارو صاف لکي ٿو تہ، ياٽرن سان سندس لڙائي ٿي هئي ۽ پوءِ ڪنيات هليو ويو، جتي راڻي ڌهر ڀلال سمي زميندار جي ڌيءُ سان شادي ڪيائين ۽ ڪيس ان مان محمد نالي پٽ

Gul Hayat Institute

ڄائو جو سنڌ ولائت جي حاڪمن جو جد امجد هو. دائود بہ انهيءَ چيني جو پٽ هو، جنهن جو اولاد دائود پوٽا مشهور ٿيو. وڌيڪ لکي ٿو تہ هي چينو روهڙي پرڳڻي جي تعلقي پرياڻوءِ ۾ ديهہ ٻيلي چيني ۾ رهڻ لڳو ۽ پوءِ آخري وقت ۾ ڪنيات هليو ويو جتي وفات ڪيائين ۽ اتي ئي دفن ٿيو. سندس پٽ دائود، ٻيءَ زال شاهو سمي وزير جي ڌيءَ مان ڄائو. چيني خان جيئري ئي وصيت ڪئي تہ پڳ محمد، جو راڻي ڏهر جو ڏوهٽو هو، ان کي ڏني وڃي. پنهنجي تلوار بہ ان کي ڏنائين. باقي مصلو، تسبيح ۽ قرآن مجيد دائود جي حوالي ڪيائين. انهيءَ محمد جو پٽ ابراهيم عرف ڪلهوڙو خان هو. ڪلهوڙي خان جي حمايت سنڌين ۽ راڻي ڏهر جي برادري وارن ڪئي. منهنجي خيال ۾ سنڌين ۽ راڻي ڏهري جي برادري مان مراد آهي سماٽ قومون. تاريخ ڪلهوڙا صفحو نمبر 94 ۾ لکيل آهي تہ، ٻنهي ڌرين يعني ابراهيم ۽ دائود ۾ تفرقو وڌندي عداوت ۽ دشمني تي پهتو، آخرڪار انهيءَ عداوت، قتل ۽ خونريزيءَ جو اهڙو خوفناڪ هنگامو پيدا ڪيو جو جيستائين منجهائن هڪڙي شاخ (دائود جو اولاد) سنڌ مان لڏي پلاڻي نہ نڪتي هي هنگامو ختم نہ ٿيو. ظاهر آهي تہ دائود پوٽا سماٽ قومن کان شڪست کائي سنڌ مان ڀڄي ويا. پر مولانا مهر فرمائي ٿو تہ دائود پوٽن کي اوج ۽ عروج تي پهچڻ توڙي عام شهرت حاصل ڪرڻ ۾ اڳرائي ۽ اوليت نصيب ٿي. اهو سندس جهڪاءَ بهاولپور جي موجوده عباسي (دائود پوٽہ) حڪمرانن ڏانهن هڪ تاريخ نويس کي نٿو سونهين. لاشڪ چينو خان هڪ زورآور سردار ثابت ٿيو پر مولانا مهر جي ساراهہ ڪجهہ حدون اورانگهي ٿي وڃي. مثلاً لکي ٿو تہ:

محمد چينو خان ڪريم الطبع، نهٺو، عادل، پاڪ دامن ۽ نوڪرن ۽ عام ماڻهن سان رحم ۽ مهربانيءَ سان هلندو هو."

1- هوڏانهن پاڻ ئي لکي آيو آهي تہ ڀائرن سان نفاق ۽ لڙائي سبب لڏي ڪنيات هليو ويو ۽ اتي جي راڻي ڏهر پلال سمي جي ڌيءَ سان شادي ڪيائين.

2- صفحي نمبر 87 تي لکي ٿو تہ، "مرآت" ۾ شاديءَ جو تفصيل هيٺن ڏنل آهي تہ هڪ دفعي چيني خان جو پاڏو راڻي ڏهر جي ڪوچي ۾ وڃي پيو، ڏهري پاڏي کي جهلائي، سخت ڏڪ هڻايا. عبدالله داروغي اهو واقعو چيني خان کي ٻڌايو. ڳالهہ ٻڌندي چيني خان کي

Gul Hayat Institute

جڻ باهه لڳي وئي ۽ راڻي کان بدلي وٺڻ لاءِ موقعي جي تلاش ۾ رهيو. هڪ ڏينهن کيس پتو پيو ته راڻي جي ڏيءُ روز سهيلين سان درياهه تي سير لاءِ ايندي آهي. چيني خان وجهه وٺي ڇوڪريءَ کي زوري کڻي اچي پنهنجي گهر ۾ ويهاريو پوءِ کوريجا، سهتا، دَل، اڍيجا، برفت، نهمڙدي رند مڙيا، کرمتي کهوڙ، جاڙيجا، جوکيا، لاسي، ٿهيم ۽ ٻين قومن جا سردار وچ ۾ پيا ۽ چيني خان کي خط موڪليائون. خط ملندئي چيني خان ڇوڪريءَ کي پالڪيءَ ۾ويهاري عزت ۽ حرمت سان واپس موڪليو. اهڙيءَ ريت ڇوڪريءَ جي شادي چيني سان ٿي. پڙهندڙ انصاف ڪن ته ڪٿي پاڏي کي ڏڪ ڪٿي نياڻيءَ کي زوري کڻي وڃڻ. مولانا پاڻ ٿو لکي ته مرآت ۽ جواهر ۾ اهڙا داستان بيان ٿيل آهن جن ۾ ڪو غير معقول وڏاءُ ڪونهي ۽ بلڪل اعتبار ۽ قياس ۾ اچڻ جوڳا آهن ۽ انهن جو راوي جام پلنگهر آهي جو ڳنجابه، مستونگ، ڪرته، سبي ۽ ڍاڍر جو حاڪم هو. اڄ به سبي ۽ ڍاڍر ۾ ابڙا تمام گهڻا آهن. منهنجي مرحوم دوست تاج محمد ابڙي جي ته اباڻي زمين ڍاڍر ۾ هئي ۽ آهي.

3- چيني خان ديهه ٻيلي چيني تعلقي پرپالوءِ تي قبضو ڪيو.

4- چيني خان جي وفات جي باري ۾ مرآت ۽ جواهر ۾ ذڪر آهي ته راڻي ڏهري (چيني خان جو سهرو) جون مينهون هڪ هنڌ پاڻي پيئڻ آيون جتي چيني خان جو مال پاڻي پيئندو هو. جاڙي مهر کين منع ڪئي. ڳالهه وڌي وئي ۽ فساد ۾ راڻي ڏهري جو ماڻهو مارجي ويو جيڪو راڻي ڏهري جي زال جو رضاعي (ٿڃ شريڪ) ڀاءُ هو. چيني خان جي زال ڪاوڙجي پيءُ جي گهر هلي وئي. چينو خان تعزيت جي خيال کان اوڏانهن روانو ٿيو. درياهه پار ڪندي ٻيڙيءَ ۾ سندس گهوڙو ڏڙا هڻڻ لڳو جنهن ڪري ٻيڙي اونڌي ٿي پئي ۽ چينو خان ٻڏي ويو. سندس زال کي جڏهن اها خبر پئي ته هڪدم درياهه ۾ پاڻ اڇلي جان ڏنائين. ڇئن ڏينهن کان پوءِ ٻنهي جا لاش هٿ آيا ۽ ڪنيات ۾ دفن ڪيا ويا.

مٿي ذڪر ڪيل واقعن مان صاف ظاهر آهي ته ڪنيات روهڙي، سکر ۽ لاڙڪاڻو ضلع جنهن جون حدون ڪراچيءَ تائين هيون ۽ پڻ بلوچستان ۾،

سمات قومن جو تسلط هو. اج تائين سڄي بلوچستان ۾ سنڌي سمجهي ۽ ڳالهائي وڃي ٿي. مون سان نواب محبوب علي خان مگسي پاڻ ذڪر ڪيو تہ مگسي بہ ابڙا آهن پر بلوچستان ۾ هجڻ سبب بلوچ سڏجن ٿا. سمات ۽ بلوچن وچ ۾ تڪرار ۽ تفرقو بہ ڏارين وڌو. مان مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ لاڙڪاڻي وارو علائقو سڏبوئي روپاهہ هو. باغبان بہ سڏيندا هئس. هتي دولهہ دريا خان، مخدوم بلاول سانگين، ابڙن ۽ سومرن جون زمينداريون، سرداريون ۽ قومون هيون. هي قومون ارغونن ۽ مغلن جي لاءِ مٿي جو سور هيون، دولهہ دريا خان جا پٽ ۽ پونير ساٿن انڙپور ۽ تلٽيءَ وٽ لڙآيون ڪندا آيا. تلٽيءَ جا منگواڻا بہ جنگجو هئا ۽ سدائين سمات (اصل سنڌي) قومن جو ساٿ ڏنائون. يوسف ميرڪ تاريخ مظهر شاهجهانيءَ ۾ پنهنجو غصو روڪي نہ سگهيو آهي ۽ صاف لکيو اٿائين تہ ”اهي سانگي نياڳا بہ ابڙا آهن ۽ منگواڻا تہ وڏا حرامي آهن.“ انهن جو زور ڀڃڻ لاءِ چانڊين کي لاڙڪاڻي ۾ (اج جي دادوءَ سميت) آباد ڪيو ويو ۽ ڪين هُشي ڏيڻ لاءِ علائقي کي سڏڻ ئي لڳا چانڊڪا. انگريزن ۽ پوءِ مير ٽالپرن بہ اهائي پاليسي اختيار ڪئي ۽ جتي ڪٿي مقامي قومن جو زور ڀڃڻ لاءِ مختلف بلوچ قبيلن کي نوازيندا ۽ آباد ڪندا رهيا. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب قديم سنڌ ۾ لکي ٿو تہ، ”چانڊين جو سردار ولي محمد هو جنهن کي انگريز سرڪار جي مدد ڪرڻ عوض وڏي جاگير ملي. سندس پٽ غيبي خان هو. رند، جمالي، لغاري ۽ ڪوسن کي بہ جاگيرون مليون“. هي سڄو سياسي چڪر هو، پر قدرت اهڙي جو اهي سڀ قومون بہ پڪيون سنڌي ٿي ويون. سمات ۽ بلوچ قبيلن جي تنازعي جو ٻج سياسي تقاضائن هيٺ ڇٽيو ويو. ايتريقدر جو اج تائين ”چانڊيا، مگسي“ محاورو يا پهاڪو ٿي ويو. ”چانڊيا مگسي“ معنيٰ توڙ جا دشمن. اها بہ هڪ ثابتي آهي تہ مگسي سمات قوم ۽ بقول سردار محبوب علي خان مگسيءَ جي ابڙا آهن. مرزا قليچ بيگ لکي ٿو تہ، ”پهرين ڪلهوڙا هتي آيا ۽ زمينون هٿ ڪيائون.“ مان ٻانيان ٿو تہ ڪافي حوالا ۽ ثابتيون ڏئي چڪو آهيان. تنهن ڪري وڌيڪ ڪوٽ ڪوٽان نٿا ڪيون. لاڙڪاڻي، سکر، شڪارپور، جيڪب آباد، دادو، بهاولپور ۽ ديراجات، منڻ ڪوٽ وغيره ۾ سانگين جا بيشمار ڳوٺ آهن ۽ اهي سڀ لاڙڪاڻي جي مير غلام محمد خان سانگي (هاڻي مير ظفر حسين سانگيءَ) کي سردار ڪري مڃين ٿا. اج بہ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ سؤ سوا ڳوٺ سانگين جا آهن

Gul Hayat Institute

۽ هو هڪ مربوط قوم آهن. سوال آهي تہ هيڏا سارا جو ابڙا هئا، ڄام صديق ابڙو، جلال خان ابڙو، ڪبير خان ابڙو ۽ وليداد خان ابڙو انهن جا ڳوٺ ڪيڏانهن ويا. مونکي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ اڪيچار ڳوٺ ابڙن جا سُجهن، ڳوٺ طيب ابڙو رتيديري پرسان، ڳوٺ علي محمد ابڙو، ڳوٺ الهيار ابڙو، ڪجهہ ڳوٺ قنبر تعلقي ۾: ۽ لاڙڪاڻي جي پر ۾ ڳوٺ وليد ۽ ڳوٺ نظر ابڙو جتان جو وڏيرو شير محمد ابڙو وڏو زورآور ۽ شاناڻو زميندار هو ۽ هميشه خانبهادر کهڙي سان اليڪشن ۾ مقابلو ڪندو هو. عام چوڻي مشهور آهي تہ سانگ ڀائي سانگي ٿيا. سانگ چئبو آهي تڪسات ۽ لِڪَ کي. ابڙا بہ ايئن سانگي ٿيا. جيئن ماموئين جا ست بيت تاريخي حيثيت رکن ٿا ۽ تاريخي واقعن تي روشني وجهن ٿا تيئن ڪجهہ بيون چوڻيون بہ مشهور آهن. مثلاً:

سنڌ سمو، ڪاڇي چنو، ڀٽي جيسلمير،
چوٿون هو چغدو، جنهن جو پلنگ مٿان پير.

بي هڪڙي تاريخي حقيقت آهي. ان جو بہ ذڪر ضروري آهي. چنا بہ هڪ تمام زورآور ۽ مشهور قوم هئي. جيئن مٿين بيت ۾ صاف ظاهر آهي تہ سنڌ سمون، ڪاڇي چنو، ڀٽي جيسلمير. معنيٰ سموري ڪاڇي علائقي تي چنا قوم جو تسلط هو ۽ ٻهاڙي علائقي جا رهاڪو هئڻ ڪري جاننا ۽ جنگجو هئا. ان لاءِ بہ تاريخي ڪهاوت آهي تہ چنا چؤڪي ذات سانگ ڀائي سانگي ٿيا. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ زماني ۽ تاريخي حوادث جي مجبورين ڪان هنن چمڙي جو واپار شروع ڪيو. مالدار تہ اڳيئي هئا ۽ پوءِ موچي سڏجڻ ۾ آيا. هڪ ثابتي اڄ بہ موجود آهي تہ لاڙڪاڻي لڳ هڪ ڳوٺ "چنا" نالي سان آهي پر انتي جا سڀ رهاڪو سانگي آهن، زمينون بہ سانگين جون آهن ۽ چونڊيل چيئرمين بہ سانگي آهي. سندن سردار بہ مير ظفر حسين سانگي آهي. معنيٰ چنا بہ سانگي ابڙا آهن.

وري اچون ٿا ڪلهوڙن تي ڇاڪاڻ تہ ڪلهوڙن ۽ ابڙن جو ذڪر تاريخي لحاظ کان گڏوگڏ اچي ٿو. محمد چيني خان کان پوءِ هيءُ خاندان گمناميءَ ۾ هليو ويو. مولانا پنهنجي ڪتاب صفحي نمبر 112-113 تي لکي ٿو تہ نون پيڙهين تائين سندن ذڪر ڪنهن بہ نہ ٻڌو. معنيٰ چيني خان جهڙو زبردست ۽ مشهور ماڻهو بہ ڪو منظم راڄ، زمينداري يا تسلط جو دائرو پيدا نہ ڪري سگهيو. جيسين راڻي ڏهري ۽ سمات قومن جي ڪيس حمايت رهي،

Gul Hayat Institute

تيسين طاقت ۾ رهيو ۽ پوءِ گمناميءَ ۾ هليا ويا. مرآت ۾ درج آهي تہ:

”ڪلهوڙي خان جي اولاد ۾ حڪومت جو ڪوبہ نشان باقي نہ رهيو، حتاڪہ نون پيڙهين تائين ڪير انهن جو نالو بہ ڪونہ وٺندو هو ۽ انهن مان ڪنهن وٽ بہ ڪا چيز موجود نہ هئي“، يعني سڃا هئا.

نون پيڙهين کان پوءِ آدم شاهہ ڪلهوڙو پيدا ٿيو، جنهن پنهنجي خاندان کي گمنامي ۽ اوندهہ مان ڪڍي عزت ۽ شهرت بخشي (تاريخ ڪلهوڙا صفحو 113) آدم شاهہ جي پيءُ جو نالو گجن شاهہ هو. سنڌ ۾ شاهہ صرف سيد کي سڏيو ويندو آهي، گجن ۽ آدم بہ رڳو پيري مريديءَ ڪارڻ شاهہ سڏايو حالانڪ هئا ڪلهوڙا يا اوڍائا.

”جواهر“ جي مصنف باغ علي خائف تہ آدم کي شاهہ بہ نہ لکيو آهي. لکي ٿو تہ چيني خان جي نسل مان آدم نالي شخص هو جو وڏو طاقتور ۽ نالي وارو ماڻهو هو. اهو فقر ۽ سياست جي گڏجي وڃڻ ڪري ٿيو. جيئن تاريخ ڪلهوڙا صفحو 119 تي اچي ٿو سو بہ ابڙن جي مدد سان ٿيو. تحفة الڪرام جو بيان آهي تہ آدم شاهہ سري علائقي جو سير ڪرڻ کان پوءِ ڳوٺ هڙي تعلقي چانڊڪي ۾ اچي رهيو. اتي ڪبڙ خان ابڙو پنهنجي لاڳاپي وارن کي وٺي ديہہ ڳوٺ مان نڪري ميان آدم جي مريدن ۾ شامل ٿي ويو. تحفة الڪرام جو بيان آهي تہ ڪبڙ خان ابڙي جي درخواست تي خان خانان چانڊڪي پرڳڻي جي زمينداري چانڊيا قوم کان وٺي ميان صاحب جي حوالي ڪئي. خان خانان سن 999هجري ۾ مغلن پاران سنڌ فتح ڪرڻ آيو هو. سندس مقابلو ٺٽي جي ترخان حاڪم مرزا جاني بيگ سان ٿيو، جنهن هارايو ۽ سيوهڻ خالي ڪري ويو. اهڙين سياسي حالتن ۾ ڪبڙ خان جي درخواست قبول پئي. مولانا مهر صفحي 130 تي لکي ٿو تہ ”ڪبڙ ابڙي، جو ميان صاحب جو خاص خليفو هو، چانڊڪي جي زمينداري حاصل ڪئي. زمينداري حاصل ڪرڻ جو مقصد يقيناً اهو نہ هوندو تہ ميان صاحب هڪ ممتاز زميندار بڻجي وڃي پر مقصد فقط هي هوندو تہ مريدن جي ڪاٺ پيٺ ۽ لنگر جو خرچ هلندو رهي“.

پر ميان صاحب ٻيا طريقا اختيار ڪيا. تحفة الڪرام وارو لکي ٿو تہ، ميان صاحب زمينون وڌائڻ لاءِ ڪوششون شروع ڪيون. آسپاس جي زميندارن شڪايتون ڪيون ۽ ميان آدم شاهہ شهيد ٿيو.

هيگ لکي ٿو تہ آدم شاهہ غير آئيني اقدام جي بنياد تي ڪلهوڙن جي

Gul Hayat Institute

جماعت وٺي سنڌ جي اتر ۽ ڏکڻ وارن علائقن ۾ داخل ٿيو ۽ ڄاڻايا قبيلي کان زمينون ڦري پنهنجن ماڻهن کي ڏنائين.

لب تاريخ سنڌ، ائٽڪن ۽ هيوز بہ ڪجهہ اهڙن خيالن ۽ واقعن جو ذڪر ڪيو آهي، پير علي محمد شاهہ راشدي لکي ٿو تہ، آدم شاهہ جا مريد تمام وڌي ويا ۽ ان طرح ڪيس وڏي طاقت حاصل ٿي وئي. پر پاسي جي ڪيترن ئي زميندارن ۽ سردارن حسد وچان بکر جي نواب وٽ تشويش جو اظهار ڪيو، جنهن ڪيس گرفتار ڪري ملتان موڪليو جتي ڪيس شهيد ڪيو ويو.

ديوڊ سٽن چوي ٿو تہ آدم شاهہ زميندارن کان سندن زمينون ڦريون. انهن ملتان جي حاڪم وٽ شڪايتون ڪيون، جنهن ڪيس موت جي سزا ڏني.

ميجر جنرل هيگ بہ اهڙوئي بيان ڪري ٿو ۽ چوي ٿو تہ ڪلهوڙن جي جارحانہ روش ۽ مظلومن جي حقن کان حد درجي جي بي پرواهيءَ سبب سندن خلاف غضب جو طوفان برپا ٿي ويو. ملتان کان بہ هڪ فوج موڪلي وئي ۽ آدم شاهہ کي گرفتار ڪري موت جي سزا ڏني وئي.

مولانا مهر سيني واقعن جي ڇنڊڇاڻ ڪري ان نتيجي تي پهچي ٿو تہ اهو امڪان کان ٻاهر آهي جو ميان آدم شاهہ کي ملتان ۾ حڪومت قتل ڪرائي ۽ وري بہ اجازت ڏئي تہ سندس جنازي کي شهيد طور ملتان مان ڪڍائي تدفين لاءِ سکر موڪلڻ جي اجازت ڏئي. مرآت ۽ جراهر جي بيان مطابق ميان صاحب بکر ۾ مارجي ويو ۽ مولانا مهر ان بيان کي صحيح ٿو سمجهي ۽ چوي ٿو تہ، سندس ميت کي ملتان مان سکر آڻڻ آسان نہ هو. مطلب تہ ميان شاهل محمد ۽ ميان آدم شاهہ جي پڇاڙي هڪ جهڙي ٿي. پر مريدن کي موقعو ملي ويو جو ٻنهي کي شهيد بنائي پنهنجي تنظيم کي وڌيڪ جوشيلو ۽ مضبوط بنايو.

ميان الياس جنهن جلال خان ابڙي جون زمينون نذراني ۾ ڦٻايون، تنهن لاءِ پير علي محمد شاهہ راشدي لکي ٿو تہ ميان الياس ڪيتريون ئي زمينون ٻيهر هٿ ڪيون جي سندس والد جي وقت ۾ ڪلهوڙن کان ڦرجي ويون هيون. ميان الياس ميان دائود جو پٽ ۽ ميان آدم شاهہ جو پوٽو هو. ميان شاهل محمد، ميان الياس جو ننڍو ڀاءُ هو. ميان الياس بہ مريدن جي زور تي زمينون حاصل ڪيون. تحفة الڪرام وارو لکي ٿو تہ، ابتدائي دؤر ۾ ميان

Gul Hayat Institute

الياس جي قبضي مان سندس موروثي زمينون نڪري ويون، پر پوين ڏينهن ۾ سندس مريدن گهٽيون زمينون قبضي ۾ ڪري ڇڏيون. يعني اهو سلسلو پشت بپشت هلندو رهيو. شاهل محمد ته حد ڪري ڇڏي جو زمينون سانگي ۽ ابڙا قومن کان کسي ورتيون. آخر ۾ سانگي ۽ ابڙا قومن ڄام صديق ابڙي ۽ جلال خان ابڙي جي سربراهيءَ ۾ شاهل محمد سان لڙايون ڪري کيس قتل ڪري ڇڏيو (تاريخ ڪلهوڙا صفحو 144)

ميان الياس جو پٽ ۽ ميان شاهل محمد جو پائيتيو ميان نصير محمد هڪ ناميارو بزرگ ۽ حڪومتي صلاحيتن جو صاحب هو، جنهن ڪلهوڙن جي حڪومت جو بنياد وڌو.

ميان نصير محمد سياڻپ ۽ تجربي کان ڪم وٺندي ميان آدم شاهه ۽ ميان شاهل محمد وارا طريقا نه ورتا ۽ مريدن تي ڪنٽرول رکيو. تڏهن به تحفة الڪرام وارو لکي ٿو ته مقامي ماڻهو ساڻس لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي ويا، جنهن ڪري لڙائي ڪرڻ بجاءِ ريگستان طرف هليو ويو. اتي گذران مشڪل هو ان ڪري واپس پنهورن جي علائقي ۾ موٽي آيو جتي پنهورن جو رئيس مير پنهور وڏو لشڪر وٺي آيو. لڙايون به لڳيون پر مرزا خان بمبئي جي حاڪم صلح جي ڪوشش ڪري ميان صاحب کي پاڻ وٽ گهرائي، اورنگزيب جي دربار ۾ دهلي ڏياري موڪليو. جتي هڪ مدت تائين قيد رهيو. پٺيان سندس مريدن سان لڙايون ٿينديون رهيون ڊگهي مدت کان پوءِ ميان صاحب آزاد ٿي وطن وريو. (تحفة الڪرام)

مرآت ۽ جواهر ته چٽو چٽو لکيو آهي ته ميان صاحب ڇهني پرڳڻي تي پنهنجو قبضو ڄمايو ۽ شورش برپا ڪيائين. بکر ۽ سيوستان جي ڪيترن پرڳڻن تي اوچتو حملو ڪري ڪيترن ئي سرڪاري ڪامورن کي قتل ڪرايائين. ظاهر اهي ته سندس زهد ۽ تقويٰ تي سياست سوار هئي ان وقت شايد اهوئي طريقو رائج هو. ميان نصير محمد نهايت شان، مانَ، دليري ۽ پيري مريدي جي اوج تي پهچي وڏي ڄمار ماڻي سن 1692ع ۾ وفات ڪئي ۽ کيس ڪاريءَ وٽ هڪ ڳاڙهي دڙي تي دفن ڪيو ويو. ڪيترائي دفعا پنهورن جي سردارن سان لڙايون ڪيائين ۽ سنڌ جي هڪ وڏي حصي تي قابض ٿي ويو. (لب تاريخ سنڌ). ميان صاحب ٽي فرزند ڇڏيا: دين محمد، يار محمد ۽ مير محمد. دين محمد مسندنشين ٿيو، پنهور سردار، ميان دين محمد سان به

لڙايون ڪندا آيا. پنهور بار بار وڙهندا آيا پر آخر شڪست قبول ڪري تابعداريءَ ۾ اچي ويا.

ڪلهوڙا آهستي آهستي انڙا قوم تي بہ غالب پئجي ويا ۽ سندن زمينن تي قبضو ڪري ورتائون تانجو شيخ نصير جو زمانو اچي ويو. (ماثرالامراء)

ميان دين محمد کي بہ سندس ڏاڏاڻن سبب ملتان گهرائي قتل ڪيو ويو. پيون سڀ ڳالهيون چڙهي اچون ٿا ميان يار محمد تي. ميان صاحب وڏو زيرڪ سياستدان، سنو منتظم ۽ عوامي سپهہ سالار هو. هن ئي ڪلهوڙن جي حڪومت جو بنياد وڌو. پيري مريدي سان گڏوگڏ جنگ و جدال ۽ ويڙهہ بہ ڪندو آيو. ايتريقدر جو بروهين ۽ بلوچن کي بہ ٿوٽا ڇپايائين ۽ سبي، ڍاڍر ۽ گنجا بہ قبضي ۾ آندائين، جنهن ڏندي سان ميان صاحب وڙهندو هو، اهو سندس مقبري تي رکيل اهي. خداآباد تي منزل دوران 32-1931 ۾ بابا مونکي مقبري تي وٺي ويو ۽ مجاورن ان ڏندي جو "ديدار" اسان کي ڪرايو. مقبري تي وٽن جي ٽارن سان اڪيچار ڏندا ٻڌا پيا آهن. پڇا تي مجاورن ٻڌايو تہ ماڻهو باسون باسيندا آهن پوءِ جنهن جي مراد پوري ٿيندي آهي سي سکا خاطر ڏندو يا ڏندي ڪٽي ايندا اهن ۽ اچي وٽن ۾ ٻڌي ويندا آهن. برطانيہ ۾ بہ ويلس پرسان سمونڊ اندر هڪ پهاڙ اهي. واءَ، طوفان ۽ اونده ۾ ڪيترا جهاز ان سان ٽڪرائبا هئا سو جهازران بہ سکا باسيندا هئا پوءِ جيڪو جهاز بچي ويندو هو تہ انهيءَ جو جهازران اتي جهنڊو کوڙيندو هو. ائين کوڙ سارا جهنڊا اتي نظر ايندا هئا. هڪ جهازران جنهن کي اعتبار نہ ايندو هو، ان کي اهي جهنڊا ۽ جهنڊيون ڏيکاري چيو ويو تہ هاڻي تہ اعتبار ايندءِ نہ، تہ ڪيترن جون مرادون پوريون ٿيون آهن. هو يار بہ ڪو نپٽ حقيقت پسند هو سو چيائين تہ جن جن جهازن کي پير (سينٽ) نہ بچايو آهي انهن جا بہ جهنڊا لڳائڻ کپن تہ خبر پوي تہ ڪيترن جا ٻيڙا ٻوڙيا اٿائين. مان ڪيري ۾ جج هئس تہ هڪ باريش، دلچسپ ماڻهو هڪ ڪيس ۾ جوابدار ٿي حاضر ٿيو. هو ڪو پڪو وهابي هو ۽ هڪ پير جي قبر ڊاٽي هئائين. چارج رکي چيومانس تہ بچاءَ جا شاهد ڏيندين؟ چيائين جج صاحب فريادي حاضر ئي نٿو ٿئي ۽ تون ٿو مونکان بچاءَ گهرين. چيومانس ڪهڙو فريادي؟ چيائين سائين اهو فلاڻو پير جنهنجي قبر ڊاهي پٽ ڪئي اٿم. اهو تہ دانهن ئي ڪونہ ٿو ڪري باقي ٻين ڪاٽائو پٽن کي سيڪ آيو آهي. ڳالهہ وزندار هئي پر مون رعب سان چيومانس تہ شاهد ڏين ٿو

يا نہ. چيائين ھائو لک نالا ۽ مون لکيا. پھريون عبداللطيف ولد حبيب شاھ وينل ڳوٺ پٽ شاھ، ٻيو عثمان پٽ فلاڻو وينل سيوھڻ، اتي مونکي سمک پئي ۽ قلم کڻي جھليم ۽ چيم اڙي ھيءَ ڪھڙي مذاق آھي. جي سائين سمن ڪڍين پوءِ ڪورٽ سڳوريءَ جي حڪم تي نہ اچن تہ قدم کڻين. مون چيومانس شام مون وٽ اچجانءِ ۽ آيو. چانھہ گڏجي پيتيسين ڪچھري بہ ڪئي سون. ڏاڍو دلچسپ ۽ روشن دماغ ماڻھو ھو. نالو وسري ويو اٿم، جيتوڻيڪ ماڻھن کي پڪ ھئي تہ سزا ايندس پر مون ڪيس ڇڏي ڏنو. اھڙا عجب جھڙا ڪردار بہ پيا آھن. نالو شايد عبدالعليم درس ھئس.

ھڪ ٻيو وڏو واقعو ميان يار محمد ڪلھوڙي جي وقت ۾ جھوڪ واري شاھ عنايت جو شھيد ٿيڻ آھي. جيتوڻيڪ ميان يار محمد، نٿي جي نواب اعظم خان جي مدد ۾ ڪجھہ لشڪر موڪليو ۽ ٻيو تہ شاھ عنايت شھيد سان قرآن شريف وچ ۾ رکي ٺاھہ ڪرڻ وارا سندس فرزند محمد خان ڪلھوڙو ۽ مير شھداد خان ھئا تہ بہ شھادت جو ذميدار نواب اعظم خان ھو نہ ڪي ميان يار محمد، پڻ ميان يار محمد کي نواب وٽان انعام ۾ چاچڪان ۽ سماواتي پرڳڻن جا ڪيترائي ڳوٺ جاگير ۾ ڏنا ويا ۽ ميان يار محمد نواب شاڪر خان کان روپاھہ جو پرڳڻو مقاطعي تي ورتو (تحفة الڪرام ۽ تاريخ ڪلھوڙا صفحو 260) ثابت ٿيو تہ روپاھہ جو پرڳڻو موجود ھو جو بعد ۾ چانڊڪا سڏيو ويو.

مشھور آھي تہ شاھ عنايت بيت چيو تہ:

ڪاھي ڪلھوڙو آيو، ڪري منڍي صلاح،
اچي اڙيو انھن سان، جنين وٽ الله،
ڪلھوڙي جي باھہ، وساڻي ورھين ڪي.

ھي سڀ ثبوت ڏيکارين ٿا تہ ميان يار محمد نٿي جي نواب جي مدد ضرور ڪئي ۽ انعام اڪرام بہ ورتا پر شھادت جو سچو قصور نواب اعظم تي پوي ٿو. ميان صاحب کي ڪھڙي خبر تہ ھھڙو ڪلور ٿيندو. چون ٿا تہ ميان صاحب تي ھن شھادت جو ايڏو اثر ٿيو جو سالن جا سال حُجري کان ٻاھر ئي نہ نڪتو. ھيءَ پشيماني ڇڄي يا سياسي اٽڪل بازي، ان جي خبر خداوند کي. نيتن تي شڪ نہ ڪبو.

ڪلھوڙن کي ھت ڇڏيون ٿا. منھنجو موضوع ھو ابڙا ۽ سانگي.

Gul Hayat Institute

مان پانيان ٿو تہ مان ڪافي ثبوت ڏئي چڪو آهيان تہ ابڑو ۽ سانگي هڪ قوم آهي.

ڳالهہ اصل تہ آهي سمات جي، جيڪي چيو وڃي ٿو تہ حضرت سام بن نوح عليه السلام جو اولاد آهن. سمات لقب آهي راجپوت حاڪمن جو. جيئن سمرات چندر گپت، هندوستان جو شهنشاهہ. سمرات مان ”ت“ ڪيرايو تہ سمرا يعني سومرا تي پيا. جيڪڏهن ”ر“ ڪيرايو تہ سمات تي پيا. سما ۽ سومرا ٻئي راجپوت آهن. سنڌ ۾ راجپوت بدران اکر آهي راج پتر، جو ڦري راجپر يا راڄپر تي پيا. راڄپر جي شاخ آهي ٻانڀڻ، هي سنڌ ۾ هڪ عجيب ڦِرڪو آهي نہ تہ ڪٿي ٻانڀڻ برهمڻ ۽ ڪٿي راڄپر ڪتري. هت ميمڻ بہ جي وڻش واپاري آهن سي سڏائن ڪتري. مونکي مرحوم الاهي بخش ٻانڀڻ، جو خيرپور جو وڏو ڏاهو زميندار ۽ ايم بي اي هو ٻڌايو تہ هو راڄپر آهن.

پر مان پانيان ٿو تہ ”ٻانڀڻ“ اصل ۾ ”ٻابينو“ آهي جو چند سمون ۽ لاکي جو پٽ آهي. ڏسو ڪتاب قديم سنڌ مصنف مرزا قليچ بيگ ، صفحو 395. هو صاحب لکي ٿو تہ، ”ڄام جوڻو سنڌ جي سمن جو وڏو ڏاڏو هو جو لاکي جو پٽ هو. انهيءَ کي پنج پٽ هئا هر هڪ ڪوريو، تاجو، ابڑو، بلوچ ۽ ٻابينو.“ ثابت ٿيو تہ ابڑو، بلوچ ۽ ٻابينو (ٻانڀڻ) سڀئا ڀائر هئا. هڪ ٻيءَ جا پٽ، ڪو عجب ناهي جو اهي ٻانڀڻ پاڻ کي راڄپوت يا راڄپر يا راڄڙ سمجهن ٿا. خبر ناهي تہ سسئي جو ٻيءُ بہ ٻائو ٻانڀڻ هو يا سمو راڄپر. تحفة الڪرام صفحي 80 تي بہ آيو آهي تہ ڄام جوڻي کي پنج پٽ هئا هر هڪ ڪوريو، تاجيو، ابڑو، بلوچ ۽ ٻابينو، ساڳئي صفحي تي وڌيڪ چيو ويو آهي تہ اڄ تائين سڄي سنڌ، گجرات تائين، جا اڪثر رهاڪو سمي جو اولاد آهن ۽ سنڌ گهڻو ڪري هنن ماڻهن سان آباد آهي. مان 1941ع ۾ آزادي جي آنڌولن دوران جڏهن سنڌ جا سڀ درسگاهہ بند ٿي ويا هئا تڏهن جهوناڳڙهہ گجرات پڑهڻ ويس. مون ڏٺو تہ سڄي گجرات سنڌي سمن سان ڀري پئي هئي. مسجد جا امام بہ سنڌي تہ درگاهن جا فقير بہ سنڌي. رات جو ڪالوا گيٽ ڪان هاسٽل ايندي ڏٺم تہ هڪڙي تمام پوڙهي ۽ ڪمزور عورت هڪ هڙ رستي جي پاسي ۾ رکي پٽ تي ويني هئي. مان وٽس ويس ٻڌاياٽين تہ پوڙهي ۽ بيمار هئڻ ڪري ٿڪجي پئي هئي. مون چيومانس تہ هڙ مان ٿو کڻي هلان. سندس ڳوٺ هاسٽل کان ٿورو پريان هو پڇڻ تي ٻڌاياٽين تہ هو سنڌي سما

آهن مون کيس ٻڌايو تہ مان بہ سانگي ابڙو آهيان. پوءِ تہ ڏاڍا زور پريائين تہ ڳوٺ هل ۽ ڳوٺ وارن سان مل. مان پڙهڻ جو بهانو ڪري کيس گهر وٽ ڇڏي موٽي ويس.

سمات تمام وڏي قوم آهي. سڄو پنجاب، سنڌ ۽ بلوچستان سمات آهن. حيرت آهي تہ بلوچ هڪ لغو ۽ واهيات ڪهاڻيءَ تي سندرو ٻڌي پاڻ کي امير حمزه رضي الله عنه جو اولاد پيا سڏائين. ڇي حضرت حمزي هڪ جنڙيءَ سان جماع ڪيو ۽ ان جو اولاد بلوچ ٿيو يا مائي جتو جو ناجائز اولاد جتوئي ٿيا. توبهہ. حقيقت ۾ بلوچ لفظ ٺي مرڪب آهي بل + اوچ جو، معنىٰ وڏي ٻل يا طاقت وارو. پاڻ ئي بلوچ يا بلوُش چوندا آهن. اسين سڀ سنڌي گهڻو ڪري سورج بنسي ڪُل جا راجپوت آهيون. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب قديم سنڌ ۾ جيڪو شجرو صفحي نمبر 279 ۽ 480 تي ڏنو آهي سو هتي طوالت سبب نٿو ڏئي سگهجي. سنڌ جا سما، راجا دسرت ۽ شري رامچندر جي شاخ مان آهن. راڻيءَ ڪوشليا جي پُٽ شري رامچندر جي پڙ پوٽن مان هڪ جادم هو جيڪو سنڌ جي سمن جو ڏاڏو آهي. ان کان پوءِ سيني جو وڏو آهي لاکو. توهان ڏسندا تہ سنڌ ۽ ڪڇ ۾ ڄام لاکو، لاکو ڦلاڻي، لاکات ۽ لاکير نالا عام آهن. لاکي جا پٽ هئا انڙ، ڇتو، ڦل ۽ مناهيون، وري انڙ جو پٽ لاکو جنهن جو پٽ سمون ۽ سمي جا پٽ هئا جکرو ۽ کاڪ جو حاڪم ڪاڪو، جنهنجا پٽ هئا پلي ۽ راءِ ڏن يا راڏڻ، اڄ بہ راڏڻ جو شهر ضلعي لاڙڪاڻي (هاڻ ضلع دادو) ۾ ريلوي اسٽيشن آهن. راءِ ڏن جو اولاد هو سمو نوتيار، لاکو، ابڙو ناهيون، ڪوريو (پوءِ ڪٺونريجو) ۽ پلي، پليءَ جا پٽ ساند ۽ اُڏو. ان مان ٿيا ڪاڪو، ڄاڙو، جوڻيجو، هنگورو، ڏيرو ۽ ڄام هوتي. مشهور سسئي پنهون وارو پنهون، هوت قبيلي مان هو. هيءَ بہ هڪ ثابتي آهي تہ بلوچ سنڌي سما آهن. پنهونءَ جو نالو حقيقت ۾ نج سنڌي پنيو يا پنيل آهي جو اڄ تائين سنڌ جا ماڻهو رکندا آهن. شاهہ صاحب جو بيت "پنهل ڄام پرچ الا" سڌو سنئون ٻڌائي ٿو تہ اهو پنهل اصل ۾ ڄام پنيل آهي. ڪتاب "سسئي پنهونءَ ۾ هرنام سنگ شام لکيو آهي تہ پنهونءَ جي ماءُ کي اولاد ڪونہ ٿيندو هو انهيءَ ڪري پئي دعائون گهرندي هئي. وڏيڪ لکي ٿو تہ پنهون سڪيلڌو هو (صفحو 85 ۽ 59) ظاهر آهي تہ اهڙي ٻار جو نالو پنيو يا پنيل رکيو ويو. ٻيون ثابتيون بہ ڏسو تہ سندس پيءُ

Gul Hayat Institute

جو نالو هو ڄام آري. جو بہ سنڌي سمات جو نالو آهي. پنهون جي پيئرن جا نالا آهن. چنره، هوتو ۽ نوتو. قادر بخش نظامائي جو وڏو عالم ۽ بلوچ قوم پرست بہ آهي، ان سان جڏهن اهو بحث ڇڙيو تہ مون وٽ مڃي اتيوَ تہ اهي بلوچن جا نالا ناهن ۽ واقعي پنهون سنڌي ڪردار آهي. سنڌ ۾ آري جي نسبت سان آريجا ذات اڄ بہ آهي، جنهن سوداگر سان پنهون پنيور آيو هو ان جو نالو هو بيبيو، جو نالو اڄ بہ سنڌ ۾ رکيو وڃي ٿو. جيئن استاد بيبو خان. ان جي معنيٰ اها ٿي تہ پنهون سنڌ مان ئي هڪ ماڳ ڪيچ تان هڪ سنڌي سوداگر سان ئي نڪتو هو. ان ماڳ کي ڪيچ مان ڦيرائي ڪيچ مڪران ڪري ڇڏيو اٿن جا بي وڏي غلطي آهي. هرنام سنگهہ شام ان کي ڪيچر جو علائقو سڏيو آهي جو خود ڪينجهر يا ان جي آسپاس جبلن ۾ ڪرچات وغيره تي سگهي ٿو نہ تہ سسئيءَ جا مائٽ ڪيئن ڪيس اڪيلو ڇڏين ها تہ مڪران پنڌ ڪري وڃي. هو خوشحال هئا ۽ سڀ ڪجهہ ڪري سگهيا ٿي. هوتي قبيلي جا ماڻهو اڄ بہ ڪراچيءَ ۾ رهن ٿا ۽ سنڌي ڳالهائين ٿا. خود بزنجو لفظ ڏسو تہ نج سنڌي آهي. جيئن ناريجو، سميجو، جاڙيجو، وغيره، بزنجا بہ ڪراچيءَ ۾ رهن ٿا ۽ سنڌي ڳالهائن ٿا.

وڃي پنهونءَ جي پيڇر ۾ پياسون. ڳالهہ بي هلي شجري جي. مرزا قليچ بيگ صفحي 182 ۽ 183 تي ڄام هوتي جي اولاد مان ڄام هيڙ، راهوجو ۽ ڄام راهو لکي ٿو، وري انهيءَ جي اولاد مان آهي ڄام لاکو جنهن جو اولاد آهي ڄام جوڻو، انڙ، ڪاهو، پلي، اونو، ابڙو، هنگورو، ڄام جوڻو، جو سنڌ جي حاڪمن جو ڏاڏو آهي. سندس اولاد آهي، بابينو، ”بلوچ“، ابڙو، تاجيو ۽ ڪوريو. ڄام بابيني جا پٽ آهن ڄام جوڻو ۽ ڄام انڙ. مونکي جيڪا ڳالهہ بڌائي هئي سا اها تہ بلوچ نج سمات آهن ۽ ابڙو ۽ بلوچ پيائر آهن. ان ڪري ئي مرحوم سردار رند مونکي گهگهي پائي سڏيندو هو. مان پانيان ٿو تہ ڪوريو، کهڙو آهي ۽ ڪوريو ڪنئوريجو.

مولانا غلام الرسول مهر صفحي 100، 101 ۽ 102 تي مختلف ڪلهوڙن سردارن جي وقت ۾ مختلف ابڙن وڏيرن جي فهرست ڏني آهي، جن ڪلهوڙن کي هر وقت ۽ هر حال ۾ مدد ڪئي. ترتيبوار نالا آهن:

1- وڏيروجلال خان ابڙو،2- وڏيرو دادخان ابڙو،3- وڏيروجهانگي خان ابڙو 4- وڏيرو هاشم خان ابڙو، 5- وڏيرو لالو ابڙو، 6- وڏيرو جهانگي خان (بيو)،

7- وڏيرو وليداد خان ابڙو، 8- وڏيرو طيب خان ابڙو.

لاڙڪاڻي ضلعي ۾ اڄ بہ ٻہ مشهور شهر آهن، طيب ابڙو ۽ وليداد. مرحوم دوست محمد ابڙو ائڊووڪيٽ طيب ابڙي جو وينل هو. ڳوٺ وليداد جتي مان بہ پڙهيس لاڙڪاڻي لڳ ڪامريڊ علي محمد ڪلهوڙي ۽ سندس ڀيڻ بيگم اشرف عباسي جو ڳوٺ آهي. رائيس ڪئنال مان گهاڙ واهہ جي منهن وٽان جا ٻهربن شاخ نڪري ٿي، تنهن جو نالو آهي آبڙي شاخ ۽ اهو بہ هڪ ثبوت آهي تہ ڳوٺ وليداد. وڏيري وليداد ابڙي جو نانوَ پنيان آهي ۽ ان ڳوٺ ۾ چنا بہ رهن ٿا جن مان عبدالحميد چنو منهنجو همر ڪلاسي هو.

وڏيري جلال خان کي پنج پٽ هئا. جوڌو خان، بکر خان، خير دين خان، بهادر خان ۽ عمر خان. عمر خان کي ٻہ پٽ هئا تنگر خان ۽ تماچي خان، مان پانيان ٿو تہ منهنجو خاندان عمر خان مان آهي ڇو تہ اسان جي خاندان ۾ عمر خان ۽ وليداد عرف واليڏنو نالا اڄ تائين هليا اچن. اسان جي ڏاڏن پڙ ڏاڏن جا نالا آهن عمر خان بن واليڏنو بن عمر خان بن واليڏنو بن عمر خان. منهنجو ڏاڏو هو عمر خان ولد واليڏنو جن جون قبرون اڄان بہ اسان جي ڳوٺ سانگي ابڙا لڳ، مقام حاجي رحمت الله ۾ آهن.

ابڙن جا اصل سردار ترائي وارا تعلقي ڳڙهي ياسين ۾ آهن. اڄڪلهہ همت علي خان سردار آهي. نادر حسين سندس چاچو آهي جو ايم پي ايم بہ هو. اهي بہ پاڻ کي ابڙو نہ، پر ڪماريو سڏائين ۽ سڀ اهل شيعت جا آهن ان ڪري اسان وارو وڏيرو عمر خان پنهنجي نالي جي نسبت سان منجهائن ٿي نٿو سگهي. انهيءَ ڪري هو سانگي ابڙو هو ۽ اڄ تائين سندس پونئير اهو نالو رکندا اچن. منهنجو پائيئيو عمر خان آهي ۽ پوٽو واليڏنو.

علي خان ابڙو:

منهنجي ڏاڏي عمر خان ولد واليڏني جا وڏا ڪنهن ڳالهہ تان ناراض ٿي ڳوٺ محبوب بنگلو ضلعو لاڙڪاڻو ڇڏي مٽن مائٽن سميت ميهڙ، تڏهن ضلعي لاڙڪاڻي، ڏي لڏي آيا ۽ اچي پنهنجو ڳوٺ سانگي ٻڌائون،. ٽپو منگواڻي، ديهہ منگواڻي، شهر منگواڻيءَ جي پر ۾، ستم ظريفي ڏسو تہ ٽپو بہ منگواڻي، ديهہ بہ منگواڻي ۽ شهر بہ منگواڻي پر وڏيرو وري محمد صادق جانوري، چانديو.

Gul Hayat Institute

هيءَ ساڳي سياسي چال هئي جو منگواڻا ويڙهاڪ جنگجو ۽ دولهه دريا خان جا ساٿاري سمان راجپوت هئا انهن دولهه دريا خان جي پٽن محمد خان ۽ منڻ خان ۽ امير سارنگ خان جي قيادت ۾ ٺٽيءَ وٽ شاهه بيگ ارغون سان ڪيئي لڙايون ڪيون. ارغون غالب پيا ۽ ٺٽيءَ جي منگواڻن تي ظلم جي انتها ڪري ڇڏيائون. سميجا ابڙا توڙي منگواڻا حڪومتي ڏاڍ سبب اهو تر ئي ڇڏي ٽڙي پکڙي ويا. منهنجي نانگ جا منگواڻا لڏي اچي ميهڙ تعلقي ۾ ويٺا ۽ ڳوٺ منگواڻي بڌائون. جنگجو، ويڙهاڪ ۽ ڏاڍا مڙس ته هئا ان ڪري جلد ئي سڄي تر تي تسلط قائم ڪري ويا. ارغونن کين زير ڪرڻ لاءِ جانوري چاندين کي اتي آباد ڪيو.

مجبوراً منهنجي ناني وڏيري مير محمد منگواڻي جا وڏا جدا ڳوٺ لانگهه ٻڌي سانگي جي پر ۾ اچي ويٺا ۽ اج تائين سندس پويان توڙي اسين سانگي، جانورين کي ڪونه ميون. جيتوڻيڪ زماني سارو سندن عزت ڪيون، پر هنن جي ڪٽڪي اسان تي اچا آهي. اسان جو ڳوٺ عمر خان سانگي ميهڙ کان ماڏو ۽ شاهه گودڙيءَ رستي طرف جهنگ ۾ آهي. ورند واٽئي واري فريد آباد به اسان کان اچا پرپرو آهي. راڌڻ اسٽيشن کان نوَ ميل ميهڙ لاري تي اچبو پوءِ بيل گاڏي يا ٽانگي تي چار ميل اولهه ۾ اسان جو ڳوٺڙو ربو واهه جي ڪپ تي آهي، جڏهن سانوڻيءَ ۾ پاڻي ايندو هو ته ماڻهو خوشيءَ وچان دهل وڄائيندا، هنبوڇيون هڻندا پاڻيءَ سان گڏوگڏ هلندا ايندا هئا. پري اولهه ۾ گودڙيئي کان اورتي سپريو بند آهي جو جبل ۽ گاج جي پاڻيءَ کي روڪي ٿو. جي سپريو ڀڳو ته اسان جا گهر گهاٽ ۽ فصل سڀ چٽ ٿي ويندا پوءِ ماڻهو وڃي شهرن ۾ پورهيو ڪن ڇهه آنا ڏها ڙيءَ تي. اسان جو ڳوٺ نقشي ۾ ڪجهه هيئين بيهي ٿو:

اسان جو ڳوٺ، منگواڻي شهر کان ميل کن پري ۽ لانگهه جو ڳوٺ سڏ پنڌ تي آهي. اسڪول منگواڻي ۾ هو ۽ آهي. ان ڪري ڇوڪريون ڪونه پڙهيون باقي به چار ڇوڪرا پنڌ ئي پنڌ اسڪول ويندا هئا. وچ ۾ جهنگ ۽ پوءِ وڏي ڊوري ايندي هئي پوءِ وڃي منگواڻي جي سڙڪ تي چڙهبو هو. ڪتاب وغيره اصل ڪونه. بس پٽي ڪافي هئي. اسڪول ۾ ماستر ميٺ مليل پٽيءَ تي اندآ پري ڏيندو هو جي گهر ۾ ڪاريءَ مس ۽ ڪلڪ سان پري ماستر کي ڏيکاريندا هئاسين. پيو هو سريلو ورد الف انب، ب بلا، ب

ٻڪري جو ۽ ڪوڙا ايڪ ڏون ڏون، ٻہ ڏون چار وغيره جو. مونکي حيرت آهي تہ اهڙي معمولي تعليم سان هيڏا وڏا دماغ، دانشور، اديب، محقق ۽ عالم ڪيئن پيدا ٿيا جو شهرين کي هر ميدان ۾ ماري ويا. سنڌ جا سڀ جو سڀ وڏا ماڻهو ۽ آفيسر گهڻو ڪري هارين نارين ۽ غريبن جو اولاد هئا. مان ڀانيان ٿو تہ سندن بنيادي استاد ڳوناڻو ماحول ۽ فطرت هئي. اتي ويٺي تعليم ملندي هئي. نانگ، ٻلا، لٺ، ڏڪو، چور، گهوباٽو، گدڙ جي سڄي ۽ ڪوڙي اوناءِ، مختلف فصل ۽ ٻوٽا، ڳجهارتون، گرو چيلي جون ڳالهيون، عقلي زباني حساب سڀ سوچڻ تي مجبور ڪندا ۽ ذهن کي تيز ڪندا هئا. سوچڻ سمجهڻ ۽ پرجهڻ جي ڳالهہ هئي. هاڻي اٺ ڪتابن جا ڪٽي ويندڙ ٻارڙا ذهني بوجهہ ڪٽي ٿا موٽن، سوچن اصل ڪونہ. پڇون تہ ٻي ريئين هڪ صوف تہ ڏهہ صوف ڪيتري تہ مُنجهندي جواب ڏيندا تہ ٽوئينس آر ٽوينٽي يعني ڏهہ ڏون ٿيندو ويهہ. ٻهراڙي جو ڇوڪرو چوندو تہ ڏهن کي ٻيڻ ڪبوتہ ويهن ريين جا ڏهہ صوف. ڳوناڻا، معصوم ٻارن کي حساب ڏيندا تہ هڪ وڻ تي پکي ويٺا آهن ۽ ٻئي وڻ جي پکين کي ٿا چون تہ توهان مان هڪ هيڏي اچي تہ اسين توهان کان ٻيڻا ٿي ويندا سين تہ هو ٿا چون تہ توهان مان هڪ هيڏي اچي تہ هڪجيترا ٿي پئون. سوچي سوچي مٿو هٽي نيٺ پڇنبو. هي تہ ٿيو سؤلو انهيءَ کان ڏکيا حساب ذهني ۽ زباني ملندا هئا. دل ۾ عدد وارڻ ۽ پوءِ جواب صحيح ڏيڻ يا مسافر جو هڪ پنيان ٻئي پير تي دعا گهرڻ تہ پئسا ٻيڻا ڪري ڏي تہ هيترن پئسن جو پڙ توتي چاڙهيندس ۽ موٽي اچي ڳوٺ پهچي تہ پئسا اوتري جا اوترا. ايئن جڻ تہ آلجبرا بہ سيکاري ڇڏيندا هئا. رونشو ۽ راند الڳ. مٽي ماٽي ۽ سگ جا حساب ۽ ڳجهارتون الڳ. وري رات جو ديرن تي ۽ ڏن تي يڪتاري ۽ دلي تي راڳ الڳ، گهڻو ڪري لوڙائو ۽ صوفياڻو راڳ. ڪتابن جي ڪِيڙي ٿيڻ بدران مشاهدي ۽ تجربي سان ڪيڙي ڇڏيندا هئا. ڪجهہ ڪلامن جا بند مون کي اڃا ياد آهن جي مون ڇئن سالن جي عمر ۾ ٻڌا. مثلاً:

وڃي ٿو وحدت جو، هي نوبت نغارو،
نوبت نغارو، هو نوبت نغارو، ڪلمي جو قرارو.

يا وري بسنت جي موسم ۾ مڱڻهار ايندا هئا ۽ هر در تي اچي ڏؤنڪو هڻندا هئا. مونکي اڃا بہ هڪ ڳاڙهي ڏاڙهيءَ ۽ چمڪندڙ اکين وارو مڱڻهار ياد

Gul Hayat Institute

آهي، جنهن سان بہ تي جڻا ٻيا دهلاري بہ ساڻ هوندا هئا ۽ لوڙائو ڳائيندا هئا:

هي وجي حال چئجو وو وجي پيش پرين،
سڄي هي حال منهنجو، من غور ڪرين،
وو آئي مند بسنت جي لنگها لاڳ لهن، هي وجي حال چئجو.

بس پوءِ تہ سجو ڳوٺ ڇهڪي پوندو. هڪڙي تہ مست موسم بسنت جي ٻيو سرنهن جي پيلن گلن جي قلهار، مال چيٽ چري متارو ٿيل، کير مکڻ جام، هاري ناري واندا. بس هر در تان آن وني، ان سان ٻاڇڪا پري ويندا هئا. موٽ ۾ سرنهن جا بسنتي گل ڏيندا هئا.

ورند واٽئي جون ڪافيون بہ عجب هونديون هيون. سليس، ساديون، سچا جذبا ۽ تصوير ڪشائي. ٻڌو هڪ ڪافيءَ جا بہ ٽي بند:

1- اصل ابوجهہ اياڻي مان،
هئس نينگر ننڍڙي نماڻي مان،
هاڻي سور سهي سياڻي مان.

2- جڏهن عشق لڳو تہ اکڙي پٽي،
پينر پري تہ ڏيو مونکي وهہ جي وٽي،
مني ڪوڙي هجي، مر ڪاري ڪٽي.

واهہ ڙي ورند واٽيا واهہ. بس رڙ لڳي پئي هوندي هئي تہ "چوي ورند واٽيو، فريدآباد وارو". ٿنائي ۽ فنائي جا مولود بہ مشهور هوندا هئا. شيرل باداهي پوءِ، گهٽو پوءِ پيدا ٿيو. سندس ڪافين ۾ سوز ڀربور هوندو هو ۽ حجر ۽ وڇوڙي جو درد. شايد ڪا چوٽ لڳل هئس. آهي ئي چوٽ لڳڻ جي ڳالهہ بس پوءِ تہ ماڻهو سون مان پارس ٿيو پوي، يا لوهہ مان پيش سون جهڙو ملائم.

ها سو پاٽي وهي اچڻ جي ڳالهہ بي ڪيم تہ ماڻهو خوشيون ڪندا، هنبوڇيون هٽندا پاٽيءَ سان گڏوگڏ هلندا ايندا هئا. اسان جي دل بہ گدگد پئي ٿئي تہ پاٽيءَ ۾ ٽپون پر مائرون سوٽيون ڪنيون ڀينيون هونديون تہ متان پاٽيءَ ۾ لٿا آهيو، ٿئون پاٽي آهي، نانگ، بلائون ۽ وڇون نڪرندا. سياٽي نہ تہ بہ پررينءَ. بس پوءِ تہ الائي ڪيئن ٻيو ڏينهن ٿيندو. پوءِ تہ لٿا لاهي ننگائي ننگا ڇيڙڪ پاٽي ۾ پيو تڙڳبو ۽ ڪيڏبو پلي ٽاڪ منجهند ٿي وڃي. ڪا ميجي لڳندي تہ رڙ نڪري ويندي. گوڃ تہ ٿئي ئي نانگ جهڙي.

اسان جي ڳوٺ ۾ سڀ هڪ ابي جو اولاد آهن. ڪنهن ڏارٿين کي

Gul Hayat Institute

ويهڻ ڪونہ ڏنائون متان ڏارين جي اچ وڃ ۾ ڪشش ٿئي. ويڙها، سو هوندا هئا پر سڀ مائٽ، نياڻيون سياڻيون بنا پردي، گهٽين ۾ گهرن ۾ پيون هلنديون هيون. نڪا جهل نہ پل، پوءِ بہ مجال آ جو ڪوبہ اڻوڻندڙ واقعو ٿئي. ننڍا ٻار ۾ جوان ڇوڪريون گڏ ٿي گڏ اڪيوٽ، ليٽ ڪبوتر ۾ ٻيون الائي ڪهڙيون ڪهڙيون رانديون ڪندا هئا. مان ڏهن ٻارهن سالن جو هئس ۾ منهنجي ٻڌات مرادان ڇوڏهن سالن جي. معصوميت سان راند ٿي راند ۾ سٽ ڏئي سندس رئو لاهي وٺي ڀڄس. ڪاوڙ ۾ ڳاڙهي ٿي وڃي امان کي دانهن ڏنائين. امان مونکي سڏي اهڙا تہ دڙڪا ڏنا جو سمجهہ ئي نہ اچيم تہ ٿيو ڇا. نيٺ ڪڇيس تہ مون ڪيو ڇا آهي. انهيءَ تي پاڻ پيٽا دڙڪا مليم. پلو ٿئي ٻڌيءَ جو جنهن مار ڪان بچايم ڇي معصوم ويچاري کي خبر ئي ڪانهي تون پئي وهلور وڃي. پوءِ امان بہ ڪلي وٺي پر فهمائش ڪيائين تہ خبردار جي وري ڪا اهڙي حرڪت ڪئي اٿئي تہ هڏ گڏ پيچي ڇڏينديسانءِ ۾ مان تپا ڏيندو تاڙيون وڃائيندو ٻاهر نڪري ويس. البت سوچ ۾ پئجي ويس تہ آخر ٿيو ڇا. ڪيچلو ۾ حرڪتي هوندو هئس. ٻالڪپڻو آهي ئي اهڙو. ٻڌڙ خير محمد جي گهر ۾ گهاتي پير هوندي هئي. ان جون لامون مٿي سان پيون لڳنديون هيون. ڇا ڪندو هئس جو راند ۾ محو ڇوڪرين جون چوٽيون پير جي لام سان ٻڌي ڇڏيندو هئس پوءِ تہ جيڪا دڪي سا ڦهہ هيٺ. ڪندا الڳ. ڪل جا ڪوُڪرا، پر دانهن ڪانہ ٿي. ڪل پوڳ ٿيو وري راند شروع، صفا ننڍڙيءَ عمر ۾ چون ٿا ڏاڍو انگلي، ڪيتي ٻاز ۾ ضدي هوندو هئس. امان ٻار لاهڻ لاءِ ولي محمد جي گهر واريءَ دريا خاتون حوالي ڪري ڇڏيو. ان کي امان دڙيا خاتون ڇوندو هوس. سندس ڌيءَ زينب سجو ڏينهن ڪنيون پئي گهمائيندي هئم. ننڍڙو ٻار ڪنهنکي نہ وڻندو. سندن موت تائين هو منهنجي لاءِ امان دريا خاتون ۾ ادي زينب رهيا. سياري جي سخت وڍيندڙ سردي ۾ ڪيتو ڪندو هئس تہ امان دريا خاتونءَ ڏي هلو. پوءِ امان ويچاري ويل ۾. پئي سيني کي منٿون ڪندي تہ هنکي ڪٽي ڏئي اچو ولي محمد جي گهر. آڌي رات سيءَ ۾ ڪير نڪري پر مان بہ نہ مڙندو هئس. جيسين ضد پورو نہ ٿئي. ضدي اڄ تائين آهيان جو اصولن تي ۾ ضمير تي سودو نہ ڪيو اٿم. پل ڪيترو بہ نقصان ٿئي. امان تي ڳالهہ ڪري تہ اڌ رات جو پاٽي گهريم. چيم اهو خراب آهي پيو. امان جي شامت آئي جو اهو پاٽي ڪٽي هاريائين. پوءِ منهنجي رڙ مٿان

Gul Hayat Institute

رڻ تہ هاريل پاٽي ميڙي ڏيو. پاتي اچي ڪنا تيا، سڀ جتن ڪيائون پر منهنجي ضد آڏو ڪنهنجي نہ هلي. نيٺ امان ويچاري پٽ تي ويهي پاٽي ميڙڻ جي بهاني ٻڪ پريندي آلي ڌرتي کي مٽي سان لٽيندي وئي ۽ ڏِک اها ڏنائين تہ اهو هاريل پاٽي وٽي ۾ پئي وجهي. نيٺ مونکي هاريل پاٽي مليو ۽ مان فتحمند ٿي سمهي پيس. اهو منهنجو ضد ۽ سوديبازيءَ کان انڪار ڪيئي دفعا منهنجي آڏو آيو پر مان هر آزمائش ۾ ڪامياب ٿيندو آيس. اسپيڪر عبدالله حسين هارون، جنهن جي ذهني سطح ميونسپالٽيءَ جي ميمبر جي بہ مس هئي سو جو اسپيڪر ٿيو تہ پاڻ کي چيف منسٽر کان بہ مٿي پيو ڀانئي. خير اهو ذڪر پوءِ ايندو پر چوي تہ مون کي سپ پاور يا اختيار آهن. کيس گهٽوئي سمجهايم تہ اختيار قاعدن قانونن کي هوندا آهن، توکي رڳو اهو اختيار آهي تہ ان محدود دائري ۾ انهن کي استعمال ڪرين. نيٺ هڪ ڏينهن سندس چئمبر ۾ وڃي کيس چيم تہ سيائي کان مان پنهنجي ڪرسيءَ تي ڪونہ هوندس. کيم بہ ائين ٿيڙ ڪٽي ويهين گريڊ جي نوڪري ڇڏي گهر اچي اعلان ڪيم تہ مون نوڪري ڇڏي ڏني. منهنجي مرحوم گهر واري ويچاري، هڪ اکر نہ ڪڇي. بس مونکي چتائي ڏنائين ۽ چپ ٿي وئي. کيس منهنجي طبيعت جي سڃاڻ هئي.

ڳالهہ شروع ڪئي هئم بابي سائينءَ جي. منهنجو ڏاڏو عمر خان ڏاڍو تيز فهم، جهانديده ۽ محنتي ماڻهو هو جنهنجي مستقبل تي نظر هئي. نوڙهي بادشاهہ جو زمانو (ايڊورڊ ستون) يعني 1911-1899ع ۾ پنجئي پٽ پڙهائڻ خاطر ڪراچي موڪليائين. تڏهن تڏهن ريل نڪتي هئي ۽ ماڻهن کي اعتبار ئي نہ اچي تہ ڪل واري گاڏي ٽي چار سؤ ميل طئي ڪري ڪراچيءَ پهچائي ٿي. منهنجي ٻالڪپڻي يعني 1930ع تائين ڪيترن ماڻهن ريل گاڏي ڏٺي ئي ڪانہ هئي. بابا سنهڙو سيپڪڙو ۽ قد جو ننڍو هوندو هو. بابو ٿو ڳالهہ ڪري تہ عيد ڏينهن ڏاڏو کيس وڏيري محمد صادق جانوري جي اوطاق تي وٺي ويو تہ وڏيري طنز ڪري چيس تہ عمر فقير هيءُ ڪيئن هر ڪاهيندو. ڏاڏي اعتماد سان جواب ڏنس تہ توهين سڀ هن جا ڳيجهو ٿيندؤ. ٿيو بہ ائين.

ڏاڏو عمر خان فقيرائي خيالن جو ماڻهو هو. ان ڪري عمر فقير سڏيندا هئس. چوندو هو تہ ”بهشت دلاسو، دوزخ دڙڪو، ڪوڙيءَ دنيا جو ڪوڙو ڪڙڪو“ بس رڳو خير خواهہ ٿيو ۽ ٻين جي سارسنڀال لهو. دعا گهرندو

هو تہ رب منهنجا خير، هندو مسلمان ڏي خير، اوڙي پاڙي ڏي خير، جڳ جهان ڏي خير. پنج پٽ ڇاوس تہ سيني جا نالا عليءَ سان منسوب ڪيائين. وڏو علي نواز پوءِ علي خان، غلام علي، شير علي ۽ علي محمد. ڇوڪرا سنڌ مدرسي ڪراچي موڪلي پوءِ ڪڏهن ڪڏهن ساڻن ملڻ بہ ويندو هو. سياڻو ماڻهو هو. ڳوٺ مان ڪکڙ ڪٺي ويندو هو جي ڪراچي ۾ وڪڻي پاڙي پتي جو پورائو ڪندو هو. مڙس متير هو. ڳالهہ هُلي تہ حاجي رحمت الله جي قبرستان ۾ جنات آهي. ڪو هجي جو آڌي رات جو اتي ڪِلو کوڙي اچي. ٻن ڇئن جوانن ڪوشش ڪئي پر دهشت جهلي نہ سگهيا. ڏاڏو ويو سو ڪِلو ٻي نوڪيائين تہ الائي ڪٿان گهٽو (رڍ جو ٻچو) رنيندو ڏانهس اچڻ لڳو. هي بہ ان کي پاڪر ۾ ڪٺي بہ ڪوهہ پنڌ ڪري ڳوٺ موٽي آيو ۽ اعلان ڪيائين تہ ڪِلو تہ نوڪي آيو آهيان، پر هڪ جنڙو بہ پڪڙي آيو آهيان. انکي ٻڌي ڇڏيائين. ٻئي ڏينهن مالڪ پيرو کڻي اچي نڪتا ۽ گهيٽو انهن کي موٽائي ڏنائين.

بابو ٿو ڳالهہ ڪري تہ تن ڏينهن ۾ ڪراچي هيءَ ڪراچي نہ هئي. ترام گهوڙا ڇڪيندا هئا. وير چڙهندي هئي تہ سمونڊ جو پاڻي سنڌ مدرسي ۾ اندر ڪاهي ايندو هو. اهو تہ 1943ع ۾ مون بہ ڏٺو. نيوچالي کان صدر تائين جهنگ هوندو هو ۽ ڪا بلڊنگ ڪانہ هئي. باٿ آئليند واقعي هڪ ٻيٽ هو جنهن جي چوڌاري پاڻي هو. ڪلفٽن روڊ تي ڪجهہ بہ نہ هيو. رستي جي ٻنهي پاسي ٻئنچون پيون هونديون هيون تہ ماڻهو ويهي ٽڪ پٽين ۽ هوا خوري ڪن. ڪلفٽن کي هوا بندر چئبو هو ۽ سمونڊ جو پاڻي ڪوناري پارڪ جي پهاڙي تائين ايندو هو. عبدالله شاهہ غازيءَ جو مقبرو ئي ڪونہ هو. بس پهاڙي جي چوٽيءَ تي هڪ قبر هوندي هئي جاڏي ڪوئي مشڪل سان لڙندو هو. لياري نديءَ جي پرينءَ پر قبرستان کانسواءِ ڪجهہ بہ نہ هوندو هو. صدر ۾ گورا قبرستان کان پوءِ جهنگ ۽ ويراني هوندي هئي. اهو سڀ ڪجهہ تہ مون پاڻ 1945ع کان اڳ ڏٺو. ڳِزري بہ بندر هو ۽ سواءِ ڪجهہ بلوچن ۽ مهيرن جي ٻيو ڪو گهر ڪونہ هو. ڊرگ روڊ ۽ ملير شهر کان گهڻو پري جدا ڳوٺ هوندا هئا. بابا جي وقت ۾ تہ ايلفي بہ اجان پوري ڪانہ اڏي هئي. بس بندر روڊ، کارادر، منو در، ڪڏو، پيمر پوره رام سوامي ۽ ماڙي پور هئا. گانڌي گارڊن کي راڻي باغ چوندا هئا. گهڻو ڪري ترام تي سفر ڪبو هو. پئسي وارا ماڻهو ٻگهوڙي بگيءَ تي چڙهندا هئا. ٽانگو ۽ وڪٽوريا مهانگا هئا. ڇهہ آنا،

پارنهن آنہ وٺندا هئا. وڏا ماڻهو تہ ڇا خود اسيمبلي ميمبر مؤلو مسافر خاني ۾ رهندا هئا. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ويچاري مؤلو عرف سيٺ موليڊني جي مسافرخاني کي بہ مسلمان ڪري مولوي مسافر خانو ڪري ڇڏيائون. رام باغ کي آرام باغ ڪيائون. سيتا اسٽيشن کي مسلمان ڪري رحمان ننگر بڻائي ڇڏيائون. مشهور ۽ معروف گڊو بندر بہ مسلمانيءَ کان ڪونہ بچيو حسين آباد ٿي ويو. بلوچستان ۾ مشهور شهر هندو باغ کي مسلم باغ ڪري ڇڏيائون. اهو عمل صرف سنڌ ۽ بلوچستان جهڙن يتيم صوبن ۾ ٿيو. باقي پنجاب ۾ تہ اڃا تائين پائي ڦيرو، ٽوبا ٽيڪسنگهہ وغيره هليا اچن. اتي مسلمانيءَ جو عمل ڪجهہ جهيڻو رهيو. اسان وٽ تہ جهانگير ڪوٺاري پارڪ وٽ شوالي سان گڏ مسجد بہ ٺهي وئي. جهانگير کي بہ انهيءَ ڪري بخشيائون جو سمجهائون تہ مغل شهنشاهہ جهانگير جي نالي تي آهي. جي خبر پوين ها تہ جهانگير هڪ آتش پرست پارسي هو تہ شايد ڊاهي پٽ ڪنس ها. صدر ۾ جهانگير پارڪ ۾ مسجد ناهي ڇڏيائون ۽ رام باغ ۾ بہ ٻہ سنا ڪشادا پارڪ هئا ۽ وڏا آسائشي هئا. هاڻي رهي نالو الله جو. ٻيو تہ ٺهيو ڪينجهر کي ڪلري ڪري ڇڏيائون. اها خبر ٿي ڪانہ هئن تہ ڪلر ٿيندو ڇاهي. مان ۽ اياز ٻيڙيءَ ۾ ڪينجهر جو سير ڪري رهيا هئاسون ٻيڙيءَ واري کان پڇيوسين تہ پاڻو اهو ڪيئن ٿيو. ٺنڊو ٿن لفظن ۾ جواب ڏنائين تہ سائين اسان جي دلين کي ڪلر کائي ويو آهي. اسين ککا وکا ٿي ماٺ ٿي وياسين. ڇيوسينس تہ اسان کي مائي نوريءَ جي تربت تي وٺي هل. پڇرندي چيائين تہ سائين مائي نوريءَ تي تہ وينا آهيو. مڃاڻ تہ ان سرڪاري ٻيڙي جو نالو نوري رکيو هئائون. سنڌي غيرتمند ماڻهن جي اندر ۾ تہ ڪو جوالا هو جو ڦاٽ ڏئي پيو. ڇي جيڪو ٿو لوسي لسڙاٽ اچي سو ٿو اچي ان ۾ چڙهي. اسان وري ڪونہ ڪڇيو ۽ پاڻ کي ڏوهي محسوس ڪيوسين. مون اياز کي سندس ئي لفظن ۾ چيو تہ مان ڏوهي آهيان مان ڏوهي آهيان، مون ڪيئي ڏوهہ ڪيا آهن. ڏنم تہ اياز ٻهاڙ جيان ٿي ويو. شايد سندس اندر ۾ ٻيو ڪو نظم جنم وٺي رهيو هئو. اياز بہ بقول رباني جي "وڏو حرامي" آهي. اهو گندو لفظ رباني تمام پياري ۽ قابل ماڻهن لاءِ ڪتب آڻيندو آهي. لڪيءَ جي چشمن تي وياسون اتي هڪ غريب عورت، ملي ۾ ورتل، پٽ تي ريڙهيون پائيندي گرم چشمي ڏانهن وهنجڻ خاطر پي وئي. مون بہ ڏٺي ربانيءَ بہ ڏٺي. رات جو اچي سن جي سرڪاري بنگلي تي گذاريوسين.

صبح جو سوير رباني هڪ پني جو ٽڪر ڪٽي آيو جنهن تي اياز رات وچ ۾ شعر لکيو هو. اياز کي انهيءَ پياري لقب سان نوازي چيائين جمال ڏس تہ اها مائي تو بہ ڏٺي مون بہ ڏٺي پر هن (ح) ڏس تہ ڇا لکيو آهي. ان شعر ۾ مائيءَ کي بيمار، ملي ورتل قتيل بي يارومددگار "سنڌ" سان تشبيهہ ڏني هئائين. مان اياز جي ذات تي حيران ۽ رباني جو متاثر "پيار" جو وسڪارو تہ هي ههڙو ههڙو تہ بلا آهي ڪو جِنُ آهي. رباني ۽ اياز پاڻ ۾ ڏاڍا حجائتا ۽ رازدان آهن. رباني کيس ڇيڙائيندو آهي تہ اياز ڪلي ڪيس ٿن آڱرين سان پوندبو ڏ يندو آهي.

تن ڏينهن ۾ سنڌ مدرسي جو پرنسپال هڪ انگريز مسٽر وائنس هو. بابا توڙي پيا سڀ سندس تمام گهڻي تعريف ڪن ٿا. بابا تہ سندس پسنديده شاگرد هو جو هميشه پهريون نمبر ڪٽندو هو. تن ڏينهن ۾ ڪراچي جا شاناٿا ماڻهو شاگردن جي همت افزائي ڪندا هئا ۽ کين نصيحتون ڪندا هئا. سيٺ چاڳلا ۽ ڄام مير مقبول خان آف لسبيلہ وٽ بابا جي اچ وڃ هئي. ڏاڏو سائين ڪراچي آيو تہ ٻڌايائين تہ ڪراچيءَ ۾ هڪ موٽر ڪار آئي آهي جا ڪل تي هلي ٿي ۽ ماڻهو ان ۾ سواري بہ ڪن ٿا. بابا چيس تہ سيٺ چاڳلا وٽ آهي ۽ شام اتي هلنداسون. ذرا سوچو تہ سڄي ڪراچيءَ ۾ هڪ موٽر ڪار. شام جو ڏاڏو سائين ۽ بابا سيٺ وٽ ويا. سيٺ نہ رڳو موٽر ڪار ڏيکارين جيئن ڏاڏي سائين جو مقصد هو پر ڪار ۾ چاڙهي کين گهمايائين بہ. پوءِ ڏاڏي وڃي ڳوٺ ڳالهيون ڪيون ۽ ماڻهو وات ۾ آڱر وجهي "بلي انگريز بلي" ڪرڻ لڳا. انگريزن جو ڏاڪو هو. کين سڏيندا هئا صاحبلوڪ ۽ ليڊيءَ کي منڊم. سندن وڏي عزت هوندي هئي. انصاف ۽ قاعدي جا تہ ڪوڏيا هئا. مجال آ جو ڪو وڏو زميندار يا جاگيردار ڪنهن جو حق ماري يا ظلم ڪري، لڪندا وتندا هئا. ملڪ ۾ امن امان ۽ انصاف جو بول بالا هو. اڄ تائين ماڻهو کين ياد ڪن ٿا. چي سائين حڪومت ڪري تہ انگريز ڪري، شينهن ٻڪري گڏ چاري ڇڏيائين. اڄ تائين آزاديءَ کان پوءِ بہ ماڻهو چون تہ هاڻ ڪٿي حڪومت انگريز کي ڏين ڏسو تہ ڪيئن ٿا هلائي ڏيکارين. ڪنهن وڏي ۾ وڏي زميندار يا نواب کي ڪنهن آفيسر وٽان ليٽر ايندو هو تہ ڦِڦڙي وٺي ويندي هئس. ڪليڪٽر سان ملڻ لاءِ وڏيون تياريون ڪري سهي سنيري نڪرندو هو ۽ پوءِ ڏينهن جا ڏينهن ڳالهيون هلنديون هيون تہ صاحب هيئن چيو هوئڻ چيو. اڄ حڪومت ور چڙهي وئي آهي اڻ پڙهيل، جاهل ۽ بد دماغ وڏيرن جي. ڪوئي

کي ملي هريڙ تہ پنساري تي وينو. ساڳو حال آهي وڏيرن ۽ ميمبرن جو. جيڪي اچين سو هضم، ڳيت ئي ڪونہ ڏين هاٿي بہ سمڪ اچين تہ انگريز گهرائي گورنر رکن ۽ سڀ اختيار ڪين ڏين. پريزيڊنٽ ۽ پرائيم منسٽر ڀلي پاڪستاني هجن. ڏسو تہ امن ٿئي ٿو يا نہ. ڀلا ڇو ڪين جيڪڏهن ڊاڪٽر ۽ انجنيئر انگريز اچي سگهن ٿا تہ گورنر ۽ آءِ جي ڇو نہ؟ اهي وڏيرا اهڙو ڊڄندا هئا جو جڳ جهان کي خبر آهي تہ سردار واحد بخش خان ڀٽي تي جڏهن ڪيس ٿيو تہ لاڙڪاڻي مان ڀڄي ٺٽي ضلعي ۾ لڪو. سر شاهنواز ڀٽي تي انڪوائري ٿي تہ ٽي مهينا خانبهادر اسراڻ جي ڪوٽ ۾ لڪو وينو هو. اهو هو حڪومت جو شان ۽ دٻدٻو.

سچ تہ ماڻهن کي آزاديءَ سان دلچسپي ئي ڪانہ هئي. گانڌي ۽ جناح کي گهٽ وڌ ڳالهائيندا هئا. جناح کي تہ سڏيندا ئي هئا مائي جَنان. حيدرآباد جي ٽنڊي ولي محمد ۾ چاچو ابوبڪر سومرو واڍو هوندو هو. جڏهن ڀنگي هڙتال ڪندا هئا ۽ گند ڪچرو گڏ ٿي ويندو هو تہ چاچو ابوبڪر ٻاهر نڪري سرعام گانڌيءَ کي زن دختر گاريون ڏيندو هو تہ سچو ڏوهہ انهي خول جو آهي. انگريزن کي ڪو لهر لوڏو ڪونہ هو پر بين الاقوامي ۽ اقتصادي حالتون اهڙيون ٿيون جو هو ازخود هليا ويا. اسان جي تاريخ ۾ اهڙا ڪوڙ سٽيا ويا آهن جو الله جي پناهہ. انهن جي اپٽار بہ پي پي سي موجب ڏوهہ. ماڻهو ڪيترو وقت انهن ڪوڙن ڪڙولن ۾ رهندو. جناح صاحب تہ بددل ٿي هندوستان ڇڏي وڃي لنڊن ۾ مقيم ٿيو هو. پوءِ 39-1938ع ۾ نوابن جو ٽولو وٺس لنڊن ويو ۽ ڪيس وٺي آيا تہ هل پاڪستان ملي ٿو تون اسان جي وڪالت ڪر. گانڌيءَ ۽ جناح کي مؤدبانہ سلام. باقي ڪيڏ تہ سچي انگريز سرڪار جي هئي نہ تہ ڪير ٿو ڪنهن کي پليٽ تي رکي ملڪ ڏئي. ڪانگريس جو بنياد بہ انگريزن پاڻ وڌو. مفڪر پاڪستان جو اعزاز علامہ اقبال کي ڏنو ٿو وڃي، جنهن جهڙو وڏو ڪوڙ مون ڪونہ ٻڌو. خود علامہ اقبال 1934ع ۾ سر ٿامس کي لکيو تہ، نظريہ پاڪستان لنڊن جي ڪئمبرج يونيورسٽيءَ جي هڪ شاگرد جي ذهن جي پيداوار آهي ۽ هو يعني علامہ اقبال ان نظريي جو خالق نہ آهي. اهڙي صاف انڪار کان پوءِ بہ اسان جا تاريخ نويس علامہ اقبال مٿان اهو نظريو مڙهيندا ايندا تہ ڇا ٿو ڪري سگهجي. مٿي مان مولانا غلام الرسول مهر جي تضادن جو ذڪر ڪري چڪو آهيان. پيو تہ ٿهيو بيگلار نامي جو

Gul Hayat Institute

مصنف، مرزا باقي جهڙي ظالم، قاتل ۽ درندي صفت ماڻهوءَ بابت لکي ٿو ته، هو وڏو داناءُ، انصاف وارو ۽ بينظير منتظم هو. تاريخ نويسن کان اهڙيون جانبدارانه فاش ڪوتاهيون ٿي وينديون آهن. پر تاريخ ته ڏاڍي بيرحم آهي ۽ حقيقتون لڪن ڪونه ٿيون. مسلم ليگ جي الهه آباد وارو ساليانو اجلاس جنهن ۾ علامه اقبال اها تقرير ڪئي هئي سو ٿيو هو ڊسمبر 1930ع ۾. ان کان اڳ تاريخ پهرين نومبر 1930ع تي لنڊن ۾ رائونڊ ٽيبل ڪانفرنس منعقد ٿي هئي، ان ۾ به اهيئي مسئلا زير بحث آيا. پر ان کان اڳ چوڌري رحمت علي پنهنجو ڪتابڙو "پاڪستان جي اسڪيم" شايع ڪري چڪو هو. قائد اعظم به مسلم ليگ جي اجلاس دهلي منعقده 1943ع ۾ صاف چيو ته لنڊن ۾ رهندڙ ڪن نوجوانن ۾ "اهو خيال پيدا ٿيو" ته اتر هندستان جو هڪ حصو هندستان کان الڳ ڪري ان کي پاڪستان نالو ڏنو وڃي. باقي هرويرو علامه اقبال کي پڳ ٻڌائي آ ته پلي، پر حقيقت جي اظهار ڪرڻ کان جهليو ۽ روڪيو ته نه. هاڻي ته هڪ ڪتاب "خدوخال اقبال" نالي سان ڇپجي چڪو آهي، جنهن کي مارڪيٽ ۾ اچڻ نٿا ڏين. پاڪستان جا مفڪر خود انگريز پاڻ هئا. اچو وچور ڏسون:

1- جان برائٽ 24- جون 1858ع - پنج يا ڇهه صوبا مڪمل اختيارين سان هڪ جدا رياست ٿي ويندا. ڏسو جنگ آزادي 1857ع ۾ ٿي آهي ۽ هڪ سال اندر مسلمانن کي آزاد ملڪ جو آسرو يا رشوت آڇي وئي آهي.

2- 1868ع سر سيد احمد خان: انگريزن جو ٻولڙيو فرمائي ٿو ته هندستان ۾ ٻه قومون آهن جي ڪڏهن به گڏ رهي نه سگهنديون.

3- ڊبليو ايس بلنٽ 1883ع: هندستان کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو وڃي، اتر ۾ مسلمانن جي حڪومت ۽ ڏکڻ ۾ هندن جي.

4- ٿيوڊور بيڪ: 1887ع مسلمان هڪ عليحده قوم آهن. مسلمان ڪڏهن به هندو اڪثريت جي ماتحت رهڻ قبول نه ڪندا.

5- ٿاٿيوڊور موريس: 1899ع آزاد متحده هندستان جو قيام ناممڪن آهي. مسلمان الڳ قوم آهن ۽ پاڻ کي هندستاني قوم تسليم نٿا ڪن.

6- ڀائي پرمانند: هندستان کي ٻن هندو ۽ مسلم خطن ۾ ورهايو وڃي.

7- لويٽ ويزر 1914ع: مسلمان اتر هندستان کي وچ اوير سان ملائن، ان ۾ انهن جي بقا آهي.

Gul Hayat Institute

8- چوڌري رحمت علي1915ع: اتر هندستان کي مسلم مملڪت بڻايو وڃي.
9- لارڊ ڪرزن: 1917ع هندستان ڪڏهن بہ واحد مملڪت رهي نہ سگهندو. تقسيم جا واضح امڪانات آهن.
10- اي .ايس مانٽيگو (1917ع): هندستان جو انجام خودمختيار صوبن يا ملڪن ۾ ٿيندو.
11- اي .بي ڪينيٿ: مسلمان هڪ اهڙي رياست جو سوچي رهيا آهن جو اتر اولهہ هندستان ۽ افغانستان تي مشتمل هجي.
12- پيٽرڪ فيگن 1925ع: مسلمان اتر هندستان ۾ پنهنجي تسلط لاءِ جدوجهد ڪن.
13- سر آغا خان 1928ع: اتر اولهہ هندستان کي مسلم مملڪت ۾ شامل ٿيڻ کپي.

اهڙي طرح ٿيوڊور ماريسن ۽ مسٽر مانچيسٽر گارجن بہ گل افشاني ڪئي آهي. سر آغا خان مشهور معروف انگريزن جو پولڙيو هو، جنهن ۾ ڪو شڪ شبهہ ڪونهي. ان ئي مسلم ليگ جو بنياد وڌو. مون مٿيون حقيقتون ڪي .ڪي عزيز جي ڪتاب هسٽري آف آئيڊيا آف پاڪستان ۽ جنگ اخبار مجريہ 23- آگسٽ 1991ع تان ورتيون آهن. پيو تہ ٺهيو شريف الدين پيرزادي صاحب پنهنجي ڪتاب اووليوش آف پاڪستان ۾ گهڻا انڪشاف ڪندي لکي ٿو تہ 1904ع ۾ لارڊ ڪرزن بنگال جي اهم مسلمان شخصيتن سان ڳالهيون ڪري کين ذهن نشين ڪرايو تہ هو الڳ ٿي اسلام جي بالادستي قائم ڪري اهڙو اوڄ حاصل ڪن جو قديم بادشاهن جي وقت ۾ بہ ڪونہ ڏٺو هوندن. صاف ظاهر آهي تہ پاڪستان جا مفڪر ۽ خالق خود انگريز هئا. علامہ اقبال تہ ائين ئي پنجاب کي هڪ هيرو ڪپندو هو سو ناهي ڇڏيائون. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ، سر سٽيفورڊ ڪرپس صوبن جي آزاديءَ جون تجويزون حڪومت برطانيہ طرفان آنديون هيون جي تمام چڱيون هيون ۽ جناح بہ قبول ڪيون هيون، پر پنڊت نهروءَ جي هڪ فاش غلطي ۽ اُبهرائي سبب گڙٻڙ، بدمزگي ۽ بداعتماديءَ جي فضا پيدا ٿي وئي ۽ معاملو وڃي تقسيم تي پهتو. مٿئون ڪارو منهن ٿيو ڪميونسٽن جو، جي اسٽالن جي چوڻ تي تقسيم جي حق ۾ ٿي بيٺا. اسٽالن تہ چاهيو ٿي تہ انگريز نڪرن ۽ هندو پارٽ سندن دشمن بڻجي

۽ رشيا سان دوستي ڳنڍي وٺج واپار توڙي سياسي ناتا وڌائي ۽ تاريخ اهو ثابت ڪيو. پوءِ تہ تقسيم جا ڪلور ٿيا. نفرت، قتل، گهيراءُ، جلاءُ ۽ قانون شڪني ۽ منافقي اسان جو قومي ڪردار بڻجي ويا. گهر گهر کان جدا ٿي ويو، لڏپلاڻ، مارڌاڙ، عزتون لٽجي ويون ۽ ليڊر صاحب وڃي صدارتي ڀَوَن (محلات) ۾ وينا. منهنجو پيءُ علي خان ابڙو تقسيم جي سخت خلاف هو ۽ اهڙا مضمون سنڌي اخبارن قرباني وغيره ۾ ڇپائيندو رهيو، جنهن تان ڪاوڙجي تڏ دماغ عبدالغفور پرڳڙي ائڊووڪيٽ لاڙڪاڻہ سنڌس خلاف الوحيد ۾ هڪ مضمون لکيو، جنهن ۾ علي خان ابڙي کي تڪل دماغ لکيائين. الله جو شان. ڪٿ ڄامڙو جيتامڙو، عبدالغفور جو پوءِ وڃي ضياءَ جي هنج ۾ وينو ۽ ڪٿ علي خان ابڙو جو عالم، فاضل، مصنف، سڌارڪ، جينيس انقلابي ۽ جرئتمند ماڻهو هو، جو پنهنجي قول، فعل ۽ ضمير جو سچو هو. اڄ بہ سنڌس سوين شاگرد ۽ ماتحت سنڌس ساراهہ جا ڍڪ ڀرين ٿا. منفرد سوچ جو ماڻهو هو. سراج الحق ميمڻ جو والد صاحب ڳالهہ ٿو ڪري تہ سنڌس ٽيچرس امتحان هلي رهيو هو ۽ هو سخت بخار ۾ هو. پيپر لکندي علي خان ابڙو اچي سنڌس پنيان بيٺو ۽ جيڪي ڪجهہ هڪ صفحي تي لکيو هئائين سو پڙهي مسٽر علي خان ابڙي ڪانٽس پيپر ورتي چيو تہ تون پاس آهين هاڻي گهر وڃي آرام ڪر. ڪجهہ ساڳي ڳالهہ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ٿو ڪري تہ هو عربي جو پيپر لکي رهيو هو تہ صاحب اچي پنيان بيٺو ۽ سنڌس پٺي ٺپڙي چيائين، شاباس بابا! تون پاس آهين.

سنڌ مدرسي ۾ علي خان ابڙي شاندار رڪارڊ قائم ڪيا. هر امتحان ۾ پهريون نمبر. وينڊي بمبئي يونيورسٽيءَ جي مئٽرڪ امتحان کان ايم. اي تائين سڀ يونيورسٽيءَ ۾ پهريون نمبر. غور ڪريو بمبئي يونيورسٽي معنيٰ سنڌ گجرات، راجستان، بمبئي ۽ مهاراشٽر. اڳ ۾ ڪنهن بہ هندو يا مسلمان اهڙو رڪارڊ قائم نہ ڪيو هو. بمبئي اهڙي ڏکي يونيورسٽي هئي جو اڌ مارڪ تان بہ ناپاس ڪري ڇڏيندا هئا. اتانجا فيل ٿيل وڃي علي ڳڙهہ ۽ پنجاب مان مئٽرڪ پاس ڪري ايندا هئا. بہ بہ ٽي ٽي دفعا فيل ٿيل بہ اتان پاس ٿي ايندا هئا. الطاف حسين قادري بہ ائين ڪيو ۽ پوءِ مختيارڪار، ڊپٽي ڪمشنر ۽ سيڪريٽري ٿيو. بابو سائين غريب هئڻ سبب جهونا ڳڙهہ ڪاليج ۾ پڙهڻ لاءِ هليو ويو. اتي نواب مهابت خان جي حڪومت هئي ۽ تعليم مفت

Gul Hayat Institute

هئي. اتي بہ ساڳي ڪار، هر امتحان ۾ سڄي يونيورسٽي ۾ پهريون نمبر. انٽر ۾ پهريون نمبر، بي ـ اي پهريون نمبر ويندي ايم ـ اي پهريون نمبر. ههڙو ماڻهو جينيس نہ چئبو تہ ٻيو ڇا چئبو. ٻئي ڪنهن بہ ماڻهو اهڙو ڪارنامو انجام ڪونہ ڏنو هو. سنڌ جو هي پهريون ماڻهو هو جنهن اهڙي حيرت انگيز ڪاميابي سرانجام ڏني. هو پهريون سنڌي مسلمان هو جنهن ايم اي پاس ڪئي. سيشن جج دريشاڻي صاحب مون کي ٻڌايو تہ سندس والد شڪارپور جو عبدالعليم دريشاڻي سنڌ جو پهريون مسلمان ايم اي هو. ائين هوندو پر علي خان ابڙي جهڙو ڪارنامو قطعي نہ جو هر امتحان ۾ پهريون نمبر. سادو، سپاجهو ۽ سچار ۽ انقلابي اهڙو جو انگريزن جڏهن ڪانئس پڇيو تہ تون ڇا ڪندين ۽ ڪهڙي نوڪري ڪپئي تہ چيائين تہ، مان ماستر ٿيندس. پوءِ تہ هوشياري محنت ۽ لگن سان ڪم ڪرڻ سبب جلد ئي وڏن عهدن تي پهتو. اهڙو جوشيلو جو ڳوٺ ڳوٺ ۾، ڪاڇو ڪوهستان هجي يا ٿر، اٺ تي چڙهي وڃي اسڪول قائم ڪيائين. مونکي بہ پاڻ سان وٺي هلندو هو ۽ مان پنجن ورهين جو هئس. ملا اسڪول سندس ذهن جي پيداوار هئا. خانگي اسڪول بہ کولرايائين ۽ انهن لاءِ ساليانو معاوضو مقرر ڪرايائين. بس ڳوٺ ڳوٺ ۾ تعليم عام ڪرايائين. اعتبار نہ اچيوَ تہ اڄ بہ ڪونڪر ڪرڇات، ڳڏاپ، جوهي، مٺي، ننگر پارڪر ۽ ڇاڇري، عمرڪوٽ، جيڪب آباد، ٺٽوائي، ٿل، پان سعيدآباد، خدا آباد جي هندن مسلمانن کان پڇي ڏسو. وري ماسترن کي بہ پاڻ پڙهائيندو هو. ٽريننگ ڪاليج بہ پنهنجي منفرد شخصيت ۾ پاڻ هو. هندن سان گهٽي پوندي هئس جو هو سندس اهڙن ڪمن ۾ پانهن ٻيلي ٿي بيهندا هئا ۽ هڙئون وڙئون سندس مدد ڪندا هئا. سنڌ ۾ جتي ڪٿي تعليم جو چرچو عام ٿي ويو. ايماندار وري اهڙو جو ماني بہ ڪنهن ماستر جي ڪانہ ڪائيندو هو. سندس ايمانداري جا ڪارناما بعد ۾ بيان ڪندس. سڄي سنڌ ۾ علي خان، علي خان پئي پوندي هئي. ٻلي جهانگارا باجارا ڇو نہ هجن. عام طرح صاحب سڏبو هو. پر صاحبي جو ڪو تر بہ منجهس ڪونہ هو. انگريز اهڙا متاثر ٿيا جو سندس باري ۾ لکيائون تہ، هي هڪ تصوراتي تعليمي ماهر آهي يا تہ هي هڪ تبليغي جوش ۽ جذبي وارو آفيسر آهي. کيس خانبهادر جو لقب آڇيائون تہ پاڻ انڪار ڪيائين تہ اهو تہ هڪ زيور آهي. مونکي بس پنهنجو حق ڏيو تہ وڌيڪ تعليم جي خدمت ڪري سگهان. حق

Gul Hayat Institute

مان سندس مطلب پروموشن ۽ اختيار ھئا. ان وقت تعليم جو سيڪريٽري خانصاحب يار محمد ميمڻ حيدرآباد وارو ھو. تنھن وجھہ وٺي پنھنجي مائٽ خانبھادر محمد صديق ميمڻ کي لقب ڏياريو. جنھن صاحب ماستر محمد صديق مسافر جي لکڻين تي ڌاڙا ھڻي پنھنجي نالي ڇپرايون. اھا ڳالھہ منھنجي روبرو علامہ ڊاڪٽر دائود پوٽہ مرحوم، جو الاھہ لوڪ ماڻھو ھيو، محمد صديق ميمڻ کي ھوم اسٽيڊ ھال حيدرآباد ۾ چئي. مان ان وقت پندرھن ـ سورھن سالن جو ھئس ۽ ڪاليج ۾ پڙھندو ھئس.

بابي سائين جي ايمانداريءَ جي ڳالھہ ٻي ڪيم. اٺ تي سيڌي جي پيتي ساڻ ھلندي ھئي. دال ڀاڄي تي گذارو ڪندا ھئاسين. اسماعيل بورچي ھو ۽ صاحب خان جانوري خيرپور ميرس جو، نائيڪ ھو. مون بہ ايئن سنڌ جي ھر ننڍي شھر جو ڊاڪ بنگلو ڏٺو ۽ رھيس. شام جو بندوق کڻي گھمڻ نڪرندا ھئاسين. ڳيرا يا سھو ماري ايندو ھو، جنھن جو ٻوڙ پچندو ھو ۽ پٽيوالا بہ خوش تہ گوشت کائڻ نصيب ٿيو. سفر ۾ يا ريل ۾ ڪو ماستر صاحب ڊيگڙيون ۽ ٻوڙ کڻي ايندو ھو تہ اول ان کي پئسا ڏئي پوءِ کائيندو ھو. ھڪ لڳا ڪو ماڻھو بدڪن جو ٽوڪرو اسان جي ڳوٺ سانگي ۾ ڇڏي ويو. بابو ان وقت گھر ۾ ڪونہ ھو. لڙي ٽيھري اچي ٽي ۽ اسين ٻار ٻيا ٽپا ڏيون تہ بدڪون ڪھي پچايو تہ کائون، پر امان ھيسيل ھئي. چيائين خبردار! متان ڪنھن پکيءَ کي ھٿ لاتو آھي. بابو آيو تہ تپي ڳاڙھو ٿي ويو، ڪاوڙ ۽ غصو ماربندو ھو. رڳو ايترو پڇيائين تہ پکي ڪٿان ۽ ڪنھن آندا آھن. ٻڌي چيائين تہ نہ کپن انھن کي ڪولي ڇڏيو. پکي ويچارا پر ڀڳل يا تنگ ڀڳل ھئا سي ڳوٺ جي گھرن ۾ ھليا ويا ۽ ماڻھن ھر گھر ۾ ڪُھي کاڌا. اسان وٽ اھوئي ساڳ پڪو. امان جي اکين ۾ پاڻي اچي ويو. چئي ڏنائين تہ پکي تہ ساڳو ڪسجي ۽ کاڄي ويا. پاڻ جواب ڏنائين تہ شڪر ڪر تہ تنھنجن ٻچن جي پيٽ ۾ حرام جي ھڏي ڪانہ وئي.

اسان جڏھن لاڙڪاڻي لڏي آياسين تہ غريبائو گذر ھو. مينھون پنھنجون ھيون ان ڪري ڪير مکڻ تي گذر ھو. مڇي ماني يا ٻوڙ ماني وارا ھئاسين تہ بہ ٻيون ضرورتون آھن ٿي آھن. امان آفيسر جي زال ھئي. ڪيس رڳو ھڪ موچارو وڳو ھو ۽ منھنجن ڀينرن کي بہ ھڪ ھڪ وڳو ھو جو پيٽيءَ ۾ بند رھندو ھو. جڏھن ڪي مايون يا ڪائي آفيسر جي زال ايندي ھئي تہ امان ۽ اديون

پڇي ان ڪوٺي ۾ وينديون هيون ۽ گهنجيل وڳو پائي، پگهريل منهن کي ٽوال سان مهٽي ٻاهر نڪري، آيلن جو آترياءُ ڪنديون هيون. نہ سرخي نہ پائوڊر نہ صابڻ. صابڻ هوندو هو تہ پان چاپ ڪپڙن ڌوئڻ جو صابڻ. هڪ دفعي پاڙي ۾ هڪ ننڍو آفيسر، مختيارڪار عبدالڪريم منگي اچي رهيو هو. اچڻ سان وهنجڻ لاءِ صابڻ اسان کان گهريائين. مان پاڻ وڃي پان چاپ صابڻ ڪيس ڏنو جو ڏسي موٽائي ڏنائين. چيائين تہ بابا وهنجڻ جو صابڻ کپي. پيئرس هجي يا لڪس ٿي هلي ويندو. اچي امان سان ڳالهہ ڪيم، مون تہ ڪونہ سمجهيو پر هوءَ سمجهي وئي ۽ چيائين تہ وڃي چؤس تہ اهڙو صابڻ اسان وٽ ڪونہ آهي. سندس ننڍو ڀاءُ عبدالحميد منگي جنهن کي حمڙو سڏيندا هئاسين منهنجو دوست ٿي ويو. انهي معرفت مونکي شهري طور طريقا معلوم ٿيا. اهو عبدالحميد منگي اوورسيئر جو اسپيشل ڪورس ڪري ايس . ڊي . او ٿي ويو تہ رشوت جو رڻ ٻاري ڏنائين. يار ويس ۽ ڪلمڪ هئو باقي هر ڪمزوري ۽ فعل منجهس هو. ظاهر ۾ قميص سلوار ۽ ڦاٽل بوٽ، آفيسرن ۽ ماڻهن ڏيکارڻ لاءِ تہ مان ايماندار آهيان. هوڏانهن منهنجو ننده ناءِ [illegible] ـري ۾ ڊگري وٺي اسسٽنٽ انجنيئر ٿيو تہ ڏيک شهزادن جهڙو ڏيندو هو. سٺا فل سوٽ، سٺو فرنيچر، سٺو بورچي، مهمان نواز ۽ پنهنجو شان ۽ مان. ميرپورخاص ۾ هو تہ وٽس هڪ سنهڙو سيپڪڙو ماڻهو ٿلهن شيشن جي عئنڪ سان آيو. واٽر ڪورس ڀڳل هوس سو ڪمال مٽس گرم ٿي ويو. هن گهٽوئي چيس تہ هر قسم جي خدمت ڪنداسون تہ ڪمال ويتر ڳاڙهو ٿي ويو تہ مان پائيءَ تان رشوت نہ وٺندو آهيان جو ٻين جون زمينون سڪائي توکي پاڻي پيچي ڏيان. ماڻهو سياڻو هو سو اٿيو ڪونہ ڪل پوڳ ۽ دنيا جي ڳالهين ۾ لڳي ويو. آخر ۾ چيائينس تہ منهنجي دعوت ڪاءُ. انهيءَ تي هائو ڪيائينس. وري ان ماڻهو چيس تہ ڀاڀيءَ کي بہ وٺي اچجائين. اتي ئي نپ جواب ڏنائينس. هن وري زور ڀريس تہ چيائين تہ تنهنجي زال پاڻ اچي منهنجي زال کي دعوت ڏئي تہ پوءِ ڏسي وٺبو. هو ڪو استاد هو سو هلندي چوندي ويو، تہ مار ابڙا کي ڏاڍا نڪ وارا آهن. ويو تہ مون ڪمال کان پڇيو تہ اهو ڪير هو. مان تن ڏينهن ڪيري ۾ جج هئس. چيائين چام صادق علي هو. پوءِ تہ چام صاحب سان ڏاڍي گهاٽي دوستي ٿي ويس جا پڇاڙي تائين قائم رهي. جڏهن ڪمال 1989ع ۾ گذاري ويو تہ چام صاحب لنڊن مان مونکي فون ڪري عذر خواهي ڪئي ۽ اهو بہ

Gul Hayat Institute

چيو تہ سندس پاءُ ۽ پٽ بہ تڏي تي اچي عذر خواهي ڪندا. اهو هو فرق بابا جي تربيت ۽ خانداني روايت جو.

پيو واقعو بابا جو ياد ٿو اچيم جو بدڪن ڪان بہ وڌ هو. هڪ رات امان سان ڳالهہ ڪيائين تہ اسڪولي ٻارن جون يونيفارم قميصون سبائڻيون آهن سو ڪمون سرهيو درزي کي ٿي آنہ في قميص نيڪي تي ڏنيون اٿم. امان وٽ مشين هئي سو چيائين تہ مونکي نيڪي تي ڏي. سختي سان انڪار ڪيائين تہ اهو غلط ڪم آهي ايئن نہ ٿيندو. امان پيو ڏڪ هنيو. چي ”چو نيڪو آهي، مان بي آني قميص سبندس“ اتي ويچار ۾ پئجي ويو چيائين پهرين درزيءَ کي چوندس تہ بہ آنہ وٺي انهي انڪار ڪيو تہ پوءِ توکي. اهو 1930ع جو ذڪر آهي. جڏهن اسين لاڙڪاڻي ۾ ڪرمان باغ ۾ مسواڙي جاءِ ۾ رهندا هئاسين. ٻئي ڏينهن صبح جو امان خيالن ئي خيالن ۾ خوش. اسان کي چيائين تہ هزار ٻيانيون ڪيترا پئسا ٿيندا. حساب ڪري ڏنوسينس تہ سوا سؤ رپيہ. خوش ڪپڙن ۾ نہ پئي ماپي چي هل ايترا پئسا. پر فڪر ۾ هئي. شام جو بابا ڪپڙن جا ٿان اچي آڏو ڦٽا ڪيس چي درزي بي آني ۾ اصل نٿو مڃي. پوءِ تہ امان ڏينهن رات ڪم کي لڳي وئي. گهر ۾ نوڪرياڻي مائي جنان ٽي رپيہ ماهوار تي رکيل هئي سو امان بہ ڪم پورو ڪري سوا سؤ رپيہ وٺي ايرنگ پاڻ بہ نهرايا ۽ ٻنهي ڌيئرن کي بہ نهرائي ڏنائين. سون هو پندرهن رپيہ تولو. مزي جي ڳالهہ اها تي جو ڪجهہ ڪپڙو بچائي امان اسان ٽن ننڍن پٽن کي ٽي ٽي چڊيون بہ ناهي ڏنيون. چڊيون چا، پٽا پٽي ڪچا هئا. بابا جو ڏنو سو اچي ڪاوڙيو چي هيءَ سرڪار سان بي ايماني آهي. امان بہ پاڻ جهلي نہ سگهي چي، ”هي چا ڪهڙي بي ايماني. ٽڪرا ٽڪرا بچيا سي ڳنڍي ٻارن کي چڊيون ناهي ڏنيون اٿم. درزي بہ گهر ڪٽي وچي ها. پر هاڻي بہ ٻارن ڪان لهرائي ڦاڙي ٽڪر ٽڪر ڪري تي ڏيان ۽ وڃي سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪراءِ. بابا مشڪي ويئو ۽ چيائين ائين آهي تہ پوءِ ٺهيو. اهڙا هئا ايماندار آفيسر اڄ تہ ڏاڙا ٿا هٿن. اسان اهو سڄو رونشو پي ڏٺو ۽ تربيت ورتي. گهرجي تربيت ۽ ماحول وڏو اثر تي رکي. اڄڪلهہ وڏا وڏا بحث پيا هلن تہ تعليم جي معيار ڪرڻ جا ڪهڙا سبب آهن. ماستر جوابدار آهن يا شاگرد يا تعليم جو نصاب. سائين پناهہ علي شاهہ جو تعليم جو سيڪريٽري هو تنهن مون کان اهو سوال پڇيو جو گورنر وٽ ان بابت ميٽنگ هئس. مون نڪ جواب ڏنومانس

تہ اول ڏوھہ مائٽن ۽ ماءُ پيءُ جو. مٿ تي ويو، ڇيائين جمال سچ تو چوين.

اڄ ٻار ٻاهر تو نڪري تہ مائٽ ٽا چونس تہ، "پيٽ ڪي آنا، پِٺ ڪي نہ آنا". پوءِ ٻار بہ بددماغ ۽ بدمزاج نہ ٿيندا تہ ٻيو ڇا ٿيندا. پڙهڻ ڇڏي وتن جهڳڙا ڪندا. اسان ڪان تہ ڪا سهوَ پوندي هئي تہ امان ڪُٽي رکندي هئي. وچٿي جي ڳنيءَ سان ڪٽيندي هئي يا ڪپڙن ڌوئڻ جي سوٽيءَ سان پر خبرداري اهڙي ڪندي هئي جو ڌڪ چيلهہ ڪان هيٺ هڻندي هئي تہ متان ڪو اوُلو سوُلو ڌڪ نہ لڳي وڃيس. اڄڪلهہ چون ٿا تہ ٻار کي مار نہ ڪڍجي پر اسان وٽ تہ پهاڪا آهن تہ مار سنوار آهي يا ننڍڙو ٻار مڇ جو وار. جيئن ورائينس تيئن وري. هي انگريز بہ اصول ناهي، آزمائين اسان تي. مون پاڻ ڏٺو آهي تہ پنهنجن ٻارن کي اونڌو ليٽائي، پنڊڙن تي ڪٽيندا آهن. اڄڪلهہ تہ ٻارن کي مانٽيسري اسڪولن ۾ مٽيءَ ۽ گپ سان کيڏڻ ڏين ٿا.

ايئن ڪونهي تہ اسين غريب هئاسون پر گذر غريباڻو هو ۽ ڏيکاءُ بہ اهڙو ڪيو ويندو هو نہ تہ بابي جي پگهار پنج سؤ رپيہ مهينو هئي ۽ سچي تر ۾ اها ڳالهہ مشهور هئي تہ خرچ ناٿي جو هر مهيني ۾ سانگين وٽ اچي ٿو. چور بہ گهٽا ايندا هئا پر اسان جا ڪجهہ سانگي بہ سجاڳ ۽ ڏاڍا مڙس هوندا هئا. ان ڪري چور پري کان هڪ بہ گهوباٽو اڇلي ڀڄي ويندا هئا. اسان جي وڏي ماڙي هوندي هئي جا ڪوهہ پنڌ کان ڏسڻ ۾ ايندي هئي. تن ڏينهن جا پنج سؤ رپيا توهان سوچي ٿا سگهو تہ ڪيڏي وڏي رقم هئي. ماڻهو چوندا هئا تہ غريب کي هڪ سؤ ملي وڃي تہ جيڪر شادي ڪري وٺي. اٽو چانور پنهنجا هئا. گوشت ڇهين آني سير، بيضا ساڍا چار آنا درجن. ٻڪرو پنجن رپين ۾. مون خود1961ع ۾ سجاول ۾ ٻڪرو پندرهن رپين ۾ ورتو ۽ گوشت ڏيڍ رپئي سير. ڪپڙو ٻي آني وال. هونئن تہ کير وڪڻبو ئي ڪونہ هو. ڇٽبو هو تہ کير آ پير. مفت ۾ ڏئي ڇڏبو هو. خود لاڙڪاڻي شهر ۾ ٿيتي کير ڇهہ پئسا بہ آنا سير ڏيندا هئا سو بہ يارهين تاريخ مفت، يارهين واري پيران پير جي طفيل. اسان جو روزانو خرچ ٻارهن آنن کان وڌ نہ ٿيندو هو. ڪڏهن رپيو سوا ٿيو تہ بابا، امان کان پڇندو تہ بيگم هيترو خرچ! وري حساب ڏسي چپ ٿي ويندو هو. نوڪرياٽي جي پگهار ٽي رپيا مهينو ۽ نوڪر جي ڏهہ. ٻارنهن رپيا جن مان هو پنهنجو خرچ بہ ڪندو هو تہ ڳوٺ ٻارن کي بہ موڪليندو هو. لاڙڪاڻي ۾ گهر جي مسواڙ ڏهہ پندرهن رپيہ مهينو. سو بہ پڪو ۽ وڏو گهر نہ

تہ ننڍا ۽ غريباڻا گھر بہ ٽين ريٽي ۾ ملندا ھئا. بوٽ بہ ڪان پنج رپيہ، ترڪي ٽوپي بہ ٻہ اڍائي رپيہ. ٻي ڪا ضرورت ھئي ڪانہ. لاڙڪاڻي ۾ اليڪٽرسٽي 1931ع ڌاري آئي، بل مھيني ۾ ٻہ رپيا. ريڊيو، ٽي وي تہ پئدا ئي ڪونہ ٿيا ھئا. ٽوتاري وارو چاٻيءَ تي فونو نڪتو تہ اسان 35 رپين ۾ ورتو. پوءِ تہ اوڙي پاڙي جون زائفائون ۽ ٻار اچي گڏ ٿيندا ھئا. عجب لڳندو ھئن تہ پيتي ڪيئن ٿي ڳائي. ڪسڙ ڦسڙ ڪندا ھئا تہ اندر ڳائڻو لڪي ويٺو ھوندو ھيو ڇا. رڪارڊ ٽالھيءَ جھڙا وٺي اچبا ھئا. جيوٽي، مائي الھہ رکي، استاد بيبو خان، سونو خان منو ۽ سيگل جا رڪارڊ گھڻو ھلندا ھئا. چاٻي ڍري ٿيندي ھئي تہ ماڻھو چوندا ھئا تہ ڳائڻي جي نڙي ويھجي وئي آ. ڪجھہ لوڻ ڪٽا چوسڻ لاءِ ڏيوس. رھڻي اھڙي سادي جو ڊرائينگ روم ۾ ڪٿون وجھي ھنڌ وڇائي ڇڏبا ھئا. ڊرائنگ روم وري ڪھڙو، گھر جي وچ ۾ ھڪ ھال (صفحو چٽبو ھو) ھوندو ھو. عام سڻن گھرن جو نقشو اڪثر ھيئن ھوندو ھو:

دروازي جي ڪـاٻي پاسي پائخانو، غسل خانو ۽ نلڪي جي ڏِڪي ۽ ساڄي پاسي بورچيخانو ۽ اڱڻ ۽ پوءِ ورانڊو ۽ ورانڊي ڪان پوءِ صفحو ۽ ڪمرو اوطاق ڪري ڪم آڻبو ھو.

ھي ٻارنھن سؤ يا پندرھن سؤ فوٽن جو سٺو گھر ھوندو ھو. ھال ۾ ڪپڙ لڳل ھوندا ھئا. مٿان ڪونو ۽ ڪمرو ۽ ان مٿان ٽيڙ. سڄي گھر ۾ ڇت جو پکو رڳو ھال ۾ لڳل ھوندو ھو. ان ڪري ڏينھن جو سمھبو بہ اتي ئي ھو. رات جو سڀ ٽيڙ ڪڄندا ڪوني تي. زال مڙس وچي ٽپُڙ تي سمھندا جنھن لاءِ ڪاٺ جي ڏاڪڻ لڳل ھوندي ھئي. مھمان ڻائيءَ ڪي رستي تي ڪٽ وجھي سمھاربو ھو. ٻاھر گندي پاڻيءَ جي حوضي ھوندي ھئي جنھن مان روزانو ميونسپالٽي جا ڀنگي اچي ڊبن سان پاڻي ڪڍي ويندا ھئا. ھر ڀنگيءَ کي گڏھہ گـاڏو مليل ھوندو ھو جنھن مٿـان ڊرم رکيل ھوندو ھو. اھا ھئي سکي شھري زندگي، ھڪڙو ماڻھو ميونپسالٽي پاران پندرھن ڏينهن ڪتا مار ڪنيون گھٽي ۾ ھوڪو ڏيندو ھو تہ ڪوئا مار وٺو. ٻئي ڏينهن قاتل ڪتا ۽ ڪوئا مار وٺي ھليو ويندو ھو. شام جو ميونسپالٽي جو ماڻھو ايندو ھو، جيڪو رستن گھٽين ۽ ڪُنڊن وٽ فانوس ٻاري ويندو ھو. گـاسليٽ بہ ميونسپالٽيءَ جو. اھڙا ھوندا ھئا بندوبست: لاڙڪاڻو ننڍو شھر ويھہ، پنجويھہ ھزار آبادي جو ھو. شھر کي آسانيءَ سان ٻن حصن ۾ ورھائي سگھجي پيو،

Gul Hayat Institute

سيئو بازار يا بندر روڊ مک درمياني رستو هئو ۽ اڃا آهي سيئو بازار جي اولهہ ۾ گهڻو ڪري مسلم آبادي، چاڙل شاهہ ۽ قائم شاهہ جون درگاهون ۽ وڏن ماڻهن جا بنگلا نما گهر، اسڪول، اسپتال، سرڪاري آفيسون ۽ بنگلا هئا. مسلم مدرسو جتي مسلمان شاگرد پڙهندا هئا ۽ ان جي بلڪل سامهون رستي جي ٻئي پر سول اسپتال هئي، هاڻي اتي گرلس هاءِ اسڪول آهي. ان سان لڳو لڳ تجر باغ آهي. ان ۾ هڪ تجر آهي، جتي چيو وڃي ٿو تہ نواب ولي محمد لغاري کي امانت طور دفن ڪيو هئائون پوءِ لاش ڪڍرائي حيدرآباد کڻي ويا. پوءِ اهو ريجهو باغ ٿيو. چون ٿا تہ اهڙي ڪالرا پئي جو جو مڻ مائٽ بيمارن کي ڇڏي هليا ويا. شهر خالي ٿي ويو پر ڊاڪٽر ريجهومل نہ ويو ۽ هر غريب غربي جي سندن گهرن ۾ وڃي بنا معاوضي خدمت ڪيائين. آخر پاڻ بہ ان موذي مرض ۾ وٺجي گذاري ويو. سندس اهڙين خدمتن عيوض تجرباغ جو نالو مٽائي ريجهو باغ رکيو ويو ۽ سندس سنگ مرمر جو پتلو ٺهرائي اسٽيسن روڊ جي چوڪ تي هڻايو ويو. عبدالفتاح ميمڻ وڪيل جي گهر سامهون جو گهر اصل ۾ ديوان پيسو مل آوتراءِ جو هو. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هندستاني مسلمانن اسلامي جذبي ۽ جوش هيٺ اهو پتلو پٽي ڇڏيو ۽ ريجهو باغ کي مسلمان ڪري جناح باغ ڪري ڇڏيائون. اسان گورنمينٽ هاءِ اسڪول ڏي ريجهو باغ مان لنگهي ريلوي لائين ٽپي ويندا هئاسين تہ ڊاڪ بنگلو ۽ پوءِ خالي منزل گاهہ ميدان ملندا هئا. جڏهن محمدي صاحب ڪليڪٽر ٿي آيو تہ منزل گاهہ ۾ آفيسر ڪرڪيٽ راند کيڏندا هئا. اتي قلعي نما پڳل پٽ جا بہ آثار هئا. هاڻ اٿ سول اسپتال آهي. پريان پٽن جا بنگلا ۽ نواب امير علي خان لاهوري جو لاهوري محلو ۽ بنگلو هئا. اها بہ مسلمان آبادي هئي. نواب لاهوري وڏو اثر رسوخ وارو ماڻهو هو ۽ جيترو وقت چاهيائين ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ رهيو ۽ جنهن کي وٺندو هئس ميونسپالٽيءَ جو ميمبر چونڊائيندو هو. سندس هڪ هٽي منهنجي وڏي ياءُ شمس الدين ابڙي اچي توڙي جو اڃان نوجوان ڇوڪرات هو ۽ تازو عليڳڙهہ مان ايم ۔ اي، ايل ايل بي ڪري آيو. نواب اميرعلي خان لاهوريءَ جي خاص ماڻهو حاجي محمد چٽل سومري کي فاش شڪست ڏئي گهڻي ۾ گهڻا ووٽ کڻي ميمبر ٿيو. ڪرشمو گڏيل چونڊن جو هو ۽ هندو ووٽ ڪيس جهجها مليا. پوءِ تہ تولائين سان ٺاهہ ڪري پاڻ وائس پريزيڊنٽ ۽ پريداس تولاڻي پريزيڊنٽ ٿيا. پنجواڻي،

تولائين جا مخالف هئا انهن کي بہ وڏو ڌڪ لڳو. پر پنجوائي پائر آنند ۽ رامر پنجوائي منهنجي پاءُ سان سنگت نباهيندا آيا. سندن ننديو ڀاءُ ڌنراج عرف ڌنو وري منهنجو دوست هو. آنند ۽ ڌنو ويڙهاڪ هئا پر رامر ڏاڍو سنجيدو ۽ ڏاڍ ڏٽي هو. پوءِ فلمر ايڪتا ۾ بہ ڪمر ڪيائين. سيٺو بازار جي اوپر ۾ هندو محلا هئا، ڍڪ بازار، انارڪي بزار ۽ جيلس بزار ۽ هندو سيٺين ۽ ديوانن جا سٺا وڏا ڪشادا گهر ۽ ماڙيون هيون، پر اتي بہ قادرين جو پاڙو، سرهين جو پاڙو، گوشت مارڪيٽ قافلي سراءِ علي گوهر آباد مراد واهڻ ۽ محمدپور ۾ مسلمان محلا هئا. ڏڙي محلي ۽ نوان تڪ وچ مان هڪ واٽر ڪورس هوندو هو. اجوڪي سٽي ٿاڻي پٺيان جانورن جي اسپتال ۽ پنگين جو پاڙو هو ۽ ان پاڙي ۾ اسين بہ رهياسين. هڪ هندوءَ جو دوڪان ۽ ڪاٺ مڏي اتي ئي هئا. سيٺو بزار جي چيڙي تي هڪ وڏو تلاءُ پرائمري اسڪول ۽ بولس باغ ٽاور وارو هوندا هئا. صفا چيڙي تي ڊاڪٽر پوهو مل ۽ عالمچند جي اسپتال ۽ گهاڙ واهہ جو واهہ جو نظارو هو. شيوا منڊلي ۽ لئبريري بہ اتي هئا. گهاڙ واهہ مان هڪ پئسي ۾ پتڻ اُڪري هن پرگيان باغ ۾ ويجبو هو. واهہ ڙي سيٺ گيانچند واهہ. ٻاهر رهندي بہ اهڙو سهڻو باغ ۽ بنگلا نهراياڻين جو چا ڳالهہ ڪجي. لاڙڪاڻي جي گهُٽ ۽ گرميءَ ۾ گيان باغ جي وسيع لان تي ٻهچبو هو تہ تراوت اچي ويندي هئي. تهہ خانو بہ عمر ۾ پهريون دفعو مون اتي ڏٺو. خانگي ملڪيت هوندي بہ باغ ۽ تهہ خانو عامر خاص لاءِ ڪليل هوندا هئا. وري سيٺ چا ڪيو جو لان ۾ هڪ ديو جيڏو اليڪٽرڪ پکو هڻائي ڇڏيائين جيئن عامر ماڻهو پگهر سڪائڻ ۽ فرحت وٺن. اڄ اهڙا ماڻهو الائي ڇو ناپيد ٿي ويا آهن.

لاڙڪاڻي جو ذڪر ڪجي ۽ چاندوءَ جي چاپ (شاپ) جو ذڪر نہ ڪجي تہ چڻ لاڙڪاڻي آيو ئي ڪونہ. ڍَڪ بزار ۾ ڪبي هٽ تي بہ ٽي دڪان ڇڏي سيٺ چاندومل جي چاپ هئي. سڄي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ اها چاپ مشهور هئي. چاپ جو مالڪ سيٺ چاندو مل پاڻ پنهنجي سر چاپ تي پلٿي ماريون ويٺو هوندو هو. بدن ۾ تمام ڳورو هو. ان ڪري اٿ ويهہ پاڻ نہ ڪندو هو. پٽن، پوٽن ۽ نوڪرن تي رڙ ورڙ لڳي پئي هوندي هئس. ٽولهہ ڪري نڙي ويٺل هوندي هئس. سڀ ڪنهن سان واقفيت دعا سلام ۽ هٿ جوڙ جي وات هئس. چڻ تہ بازار مان لنگهندڙ هر هڪ ماڻهوءَ کي ذاتي طور سڃاڻندو هو. سڏ ڪري مٺي عزت سان ويهاريندس، حال احوال پڇندس ۽

ضرور خريداري ڪرائيندس. جي خريداري نه ڪندو ته ٻه ڪتمنڙن جو مفت ۾ زوريءَ ڏيندس. جي ٻچن کي ڪارائجانءِ، خالي هٿين ڪيئن ويندين. ايئن چاندؤ جي چاپ تان ڪوبه سڪٿو نه موٽندو. چاپ ڇا اجڪلهه جي سپر اسٽور هئي جتان هر شيءِ بوٽ گنجي جوراب ٽوپي تائين هر شيءِ ملندي هئي. بابا سدائين سندس چاپ تي هلندو هو. اگهه مناسب، شيءِ سٺي ۽ مڪياري. نه وٺيو ته موٽائي ڏئي وڃو. اصل منهن نه گهنجائيندو. هلندي ويل چوندو وري پير پرجو ۽ ٻارن کي هڪ هڪ ٽافي به ڏئي ڇڏيندو. ڏاڍو پيارو ۽ منو ماڻهو هو. پاڻ گذاري ويو ته اهو ساءُ نه آيو، جيتوڻيڪ ڏنڊو ۽ گراهڪي جمائي ويو هو. پر ماڻهوءَ ماڻهوءَ ڦير، هر گل جي پنهنجي خوشبوءِ. چاندوءَ جي خوشبوءِ ڪنهن مان نه آئي. ايئن ڪراچي صدر ايلفي ۾ جميءَ جي اسٽور هئي. پاڻ خواجو هو پر ڪلمڪ چرچائي. طنز مزاح جو ڪوڏيو. هر وقت سندس دڪان تي نوجوانن ۽ شاگردن جو ميڙاڪو هوندو هو. ڪل پوڱ ٺهڪڙو لڳو پيو هوندو هو. ڇڻ دڪانداري سان واسطو ئي ڪونه هئس، لُٽ لڳي پئي هئي. پاڻ چوندو هو ڪٿي وڃ پئسا اچي ويندا، پولو ڪونهي. اهڙا ماڻهو به ناپيد ٿي ويا. الائي ڇو وري جمن ئي نٿا. مائرون ته اهي ئي آهن باقي معاشري ۽ سماج کي الائي اڌوهي ڪائي وٺي آهي الائي ڪو واءُ ئي ٻيو وريو آهي.

نه سي وڻڻ وٽن ۾، نه سي ڪاتاريون،
پسي بازاريون، هينئڙو مون لوڻ ٿئي. (شاه)

اتي ئي صدر ۾ هڪ ٽريڊ يونين سوشلسٽ، هنگل جو دڪان هو. ان سان به ڪچهريون ٿينديون هيون، واهه جو مخلص ماڻهو هو. پاڪستان ٺهڻ کان گهڻا سال پوءِ مان ۽ تاج محمد ابڙو سِڪ ڪري هنگل جي دوڪان تي وياسين ته هڪ مهاجر درزي ويٺو هو. ڪانئس هنگل جو پڇيوسين ته سندس دل به پرجي آئي ۽ چار چڱا اکر هنگل لاءِ ڳالهايائين. چيائين هنگل ته هليو ويو بمبئي الائي ڪهڙن حالن ۾ هوندو، پر مونکي هي دوڪان مفت ئي مفت ۾ ڏئي ويو. هنگل جي دوڪان پرسان ئي دوڪان هوندو هو ٽيلر ماسٽر ڊسوزا جو، مان سوٽ ان کان سبرائيندو هوس. سالن کان پوءِ وٽس وڃبو هو ته هڪدم سڃاڻندو هو ۽ باس چئي مخاطب ٿيندو هو. پٽ کي لنڊن درزڪي فن جي سکيا لاءِ موڪليائين جو اتان ڊپلوما وٺي آيو، ڊسوزا خوش هو پر پٽس اهو ٻوٽو ڪونه ٻاريو. نه اها محبت ۽ قرب نه اها آدرياءُ ۽ انگريزن واري

Gul Hayat Institute

خاموشي ۽ رڪائي. گراهڪي وٺي گهٽبي ۽ ڊسوزا بہ گذاري ويو. هاڻي ڪانگ پيا رڙن. ماڻهوءَ ماڻهوءَ جي پنهنجي خوشبوءِ. پرسان ٿي پيو دلچسپ ماڻهو هئو تلسي. اتي ٺي درزڪو دڪان هئس. درزي نہ، فنڪار هو. سبندو رڳو قميصون هو. ڪاليجي دؤر ۾ تہ اسان ڪان اٺ آنا يا هڪ رپيو سلائي وٺندو هو. پوءِ جو مان 1971ع ۾ ڪراچيءَ ۾ جج ٿي آيس تہ سندس فن جي ڌوم هجي. قميص جي سلائي پيو وٺي بہ سوَ رپيا تہ بشرٽ جي چار سؤ رپيا. مان بيخبري ۾ ڪيس بہ بشرٽون ڏني آيس. قميص جو بہ ٽرائل وٺندو هو، قميصون ڪٽڻ ويس تہ وٽس فتح محمد سومرو ايس پي ويٺو هو جو ادا شمس جو گهاٽو دوست هو. ان سان گهرائپ سان ڳالهيون ٻولهيون ٿيون. پوءِ تلسي ڪان قميص جي سلائي پڇيم تہ چيائين چار سؤ رپيا. بيهوش ٿيڻ جي ڳالهہ هئي، پر ڪلي چيومانس تلسي چڏ چرچا، توڪان هڪ رپئي ۾ قميص سبائي اٿئون هاڻي تو بہ سؤ رپيا گهرين. چيائين بادشاهہ ڪهڙي زماني جي تو ڳالهہ ڪرين. نيٺ مون ويهہ رپيا ڪڍي ڏنامانس تہ واٺڙو ۽ حيران ٿي پڻسن ۽ مونکي ڏسڻ لڳو. اتي فتح محمد سومري سنڌ ڪري ڪجهہ ڪن ۾ چيس تہ تلسي جواب ۾ چيس تہ، "اصل نپ آنيسٽ؟" هن چيس هائو هائو. مون ڪان ويهہ رپيا وٺي چيائين جمال صاحب جي آنيسٽ آهين تہ پوءِ نهيو. پراڻو گراهڪ آهين پئو ڪونهي هليو اڇجانءِ. تلسي نہ رڳو فن جو ماهر پر هڪڙو سنت ماڻهو هو. ڏينهن ڏٺي جو گراهڪن سان ڳالهائيندي، ڊريسنگ روم ۾ وڃي ويهي رهندو هو ۽ ڪهڙي رڪي موٽي ايندو هو. فتح محمد جو يار هو. ان ٻڌايو تہ اندر وڃي ڪنٽريءَ جي ڪڪي چاڙهي تو اچي. هڪ ڏينهن منهنجي ويٺي ٺي ان وقت جو چيف منسٽر ممتاز علي خان ڀٽو پنهنجي سر وٽس دوڪان تي آيو ۽ پنج ڇهہ بشرٽون سندس اڳيان رکي چيائينس تہ هي لنڊن ۽ هانگ ڪانگ مان آنديون اٿم پر مزو نٿو اچي. آلٽر ڪري ڪولي ڻاهي ڏي. تلسي چيس پنج سؤ رپيہ هڪ هڪ جا لڳندا. ممتاز صاحب چيس استاد تون بس ڻاهي ڏي. هڪ دفعي عبدالله ميمڻ جو ان وقت اڃا ڊپٽي سيڪريٽري هو، مون سان گڏ هو. عبدالله صاحب چيلهہ جي تڪليف ڪري ڪجهہ ڪُبو ٿي هلندو آهي. ڪيس ڏسي، تلسيءَ جو اندر جو فنڪار جاڳي پيو. مونکي پاسيرو چيائين تہ چئينس تہ مونڪان سفاري سوٽ سبائي تہ سندس عيب نظر ڪونہ ايندو. ڪيس اها آنڊ مانڊ هئي. نيٺ عبدالله صاحب منهنجي چوڻ تي

Gul Hayat Institute

ڪيس ڪپڙو وٺي ڏئي آيو. عبدالله صاحب اها بشرٽ ۽ پتلون پائي سيڪريٽريٽ ۾ آيو تہ هرڪو پيو ڪيس چوي تہ، عبدالله ڪهڙو جادو ٿيو. هو بہ ڪلي جواب ڏئي تہ اهو جادو تلسيءَ جو آهي: تلسي موڊ ۾ هوندو هو تہ مونکي سنت تلسيداس جا بيت بہ ٻڌائيندو هو، جنهن مان اندازو لڳائيبو هو تہ پاڻ بہ سنت منش هو. هڪ دفعو پڇس مونکي دانهن ڏني تہ هو ڪيس فن نہ ٿو سيکاري سو تون چئينس. مون تلسيءَ کي چيو تہ هڪو ٻڪو ٿي ويو. چيائين جمال صاحب هي پيار جو پورهيو آهي، شرڌا کپي شرڌا، نہ تہ ڪيئن سکندو؟ مون چيو تلسي اهو ڀڳوان تي ڇڏ، تون پنهنجو ڪرتب ڪر باقي ڀڳوان تي ڇڏ اهو ئي منجهس شرڌا ۽ پيار اتپن ڪندو. قائل ٿي ويو ۽ پٽ سان مٿو ڪپايائين پر خوش ڪونہ هو. چائين، جمال صاحب ڪلجگ ۾ شرڌا ڪٿان ايندي. هڪ ڏينهن ٿاڪ منجهند جو ٻاٽ آئليند ۾ منهنجي گهر اچي نڪاءَ ڪيائين. ڏاڍو پريشان هو. چيائين تنهنجي دادلي کي پوليس وٺي وئي آهي. چي اسين هندو ماڻهو، سهي جي ڪل، پيو ڪاڏي وڃان، تون ۽ تنهنجو يار عبدالله ڪيئن بہ ڪري پٽ ڇڏائي ڏيوم. هٿ پير هلائي ڏينهن وچ ۾ سندس پٽ ڇڏائي ڏنوسين. ويچارو بيڏوهي هو. خود پوليس بہ اهو مڃيو پر هڪ وڏي آفيسر جي مٿس ڪاوڙ هئي. جڏهن تلسي مري ويو تہ سندس پٽ، جنهن کي منهنجو دادلو سڏيندو هو. ان مون کي اطلاع بہ ڪونہ ڪيو. ان ڳالهہ جو اڄ بہ ارمان اٿم، وري تلسيءَ جي دڪان تي ڪونہ چڙهيو آهيان. اها منهنجي ڪمزوري آهي. دل جهلي نہ سگهندو آهيان. منهنجا تمام پيارا دوست تاج محمد ابڙي ۽ غلام النبي سومري جو منهن بہ ڪونہ ڏٺم. مير علي احمد خان جو جسد لنڊن مان آيو ۽ مان ٽنڊي مير محمود حيدرآباد ۾ هئس. ماڻهن جا انبوهہ هئا ۽ مير صاحب مرحوم جو منهن ڏسڻ لاءِ هر ڪنهن کي اچڻ نہ ٿي ڏنائون، مونکي بہ ٿي دفعا چيو ويو پر مان نہ ويس. نيٺ مير خادم حسين صاحب آيو ۽ چيائين توهان هلو. مون هٿ جوڙي چيومانس سرڪار جيڪو هشاش بشاش، ڪلنڊڙ مرڪنڊڙ چهرو منهنجي دل ۽ ذهن ۾ محفوظ آهي سو رهڻ ڏيو. چيائين سچ ٿا چئو. مٿان چيم تہ هن صديءَ جي وڏي ۾ وڏي مير صاحب جي جنازي ۾ شرڪت ئي منهنجي لاءِ سعادت آهي، تہ آبديده ٿي ويو.

ڳالهہ پئي ڪيم تہ ضرورتون محدود هونديون هيون. خوشحالي اها

ليکبي هئي تہ هنڌ، کٽولا ۽ ٿانوَ گهٽا هجن. چوندا هئا تہ سائين فلاڻي وٽ پلي پنجاهہ سٺ مهمان اچي وڃن تہ بہ بئي اڱيان هٿ ڪونہ ٽنگيندو، گهر مان ئي پورت ڪندو. کير، مکڻ، ڪڪڙ پنهنجا هوندا هئا. مهمان کي بہ مکڻ ماني ۽ کير چانور ڏبو بس. چا جا پوڙ پلاءُ چاشنيون. شادي مراديءَ تي بہ رڳو هڏي پت جون ديڳيون لهنديون هيون. سهرا ڳيچ عورتون پاڻ ڳائينديون هيون. موٽر لاري ڪونہ هئا. بيل گاڏي، چڪڙا ۽ ڪجاوا ايندا هئا تہ رنگ لڳي ويندا هئا. ويهبو کٽ يا نُک تڏي تي. اتي ئي پٽ ملندو ۽ اوڇرائي ڏئي اٿبو. ڪپڙو لٽو سادو، گوڏ ۽ صدري. صدري معنيٰ ٽيڊي بشرٽ يا اچا بہ پيڙن واري گنجي چئوس تہ بهتر. سلوار ڪو ڪو سبائيندو هو. پوءِ ان ۾ اڳٺ وجهي سُوٽي، ڪليءَ تي ٽنگي ڇڏبو ۽ مهل موقعي يا ملاڪڙي تي پائبو. جُتي ذات نہ. هرڪو پيرين اگهاڙو. ڳوناٽا ميهڙ ويندا هئا تہ پيرين اگهاڙو پنڌ ڪري جُتي لٺ ۾ ٽنگي لٺ ڪلهي تي ڪٽي هلندا هئا. پوءِ ميهڙ پرسان اچي تہ ڪکول واهہ تان هٿ منهن ۽ پير ڌوئي جتي پائي شهر ۾ گهڙندا هئا. موٽندي وري ساڳيو حال. باقي گهر ۾ ان جون پليون ۽ گنديون پريون پيون هونديون هيون تہ گهر ڌڻي ۽ گهر ڌياڻي خوش. صبوح جو سوير هر گهر مان جنڊ پيهڻ جو آواز ايندو هو. مايون جنڊ بہ هلائينديون هيون ۽ جهونگارينديون بہ هيون "اغثني يا سيدا، رس مير محمد تون نبي". ڪيڏو غربت وارو سادو ۽ پيارو ماحول هو. سارين جي مڇي تہ مشهور آهي. سارين جي کيت مان مڇي پڪڙي ايندا هئا پوڙ پاجي ٿيندو هو، نہ تہ بصر پيچي ان سان ماني کائي ڇڏبي هئي. ماني عام طرح غريب غربو، جوئر يا ٻاجهر جي کائيندو هو. اسان جي گهر ۾ ڪڻڪ جو اٽو ۽ ماني هوندي هئي تہ اها بہ رشڪ جي ڳالهہ هوندي هئي. امان مار ڏيندي هئي تہ پرچائڻ خاطر ڪڻڪ جي ماني جو ٽڪر ڪاري هيٺان ڪدي هٿ ۾ ڏيندي هئي تہ خوش ٿي ٽپا ڏيندا مانيءَ کي چڪ هڻندا گهٽيءَ ۾ کيڏڻ ويندا هئاسين. ٻين ٻارن وٽ جوئر جو سڪل ٽڪر هوندو تہ پاسو وٺي هبڪندي چوندو، مون سان مٽائيندي. اسين بہ خوشيءَ مان جوئر جو ماني ٽڪر وٺي ڪڻڪ جو هن کي ڏيندا هئاسين. مَٽَ خاطر اسان کي جوئر وٺندي هئي ۽ هن کي ڪڻڪ. مونکي حيرت آهي تہ اڄ جي مائرن کي شڪايت آهي تہ ٻار بسڪيٽ، ٽافيون، چاڪليٽ ۽ کير مکڻ نٿا کائن. شايد شين جي گهڻائي سندن دل کائڻ کان ئي کٽي ڪري ڇڏي آهي.

اسان وٽ چانور سگداسي ۽ گيهه جي داڳ سان نهندا هئا. ٻين گهرن ۾ گمب پت يا پٽڙو پت بنا گيهه جي ڪنگٽي چانورن جو نهندو هو. عيد ڏينهن غريب غربا فخر وچان چوندا هئا تہ اسان وٽ اڄ ڪٽڪ جي ماني ۽ چڙيا چانور نهيا آهن. اهو هو رضا تي راضي رهڻ ۽خوش رهڻ. عيد لاءِ سيون هٿ سان دلي جي تر تي ٺهنديون هيون. زائفن جو پاڻ ۾ چڳو قرب ۽ ڀائيچارو هوندو هو. رلهي يا سوڙ سبڻ ۽ سيون ناهڻ تي گهڻيون زائفون اچي گڏ ٿينديون هيون. پوءِ ڪم بہ پيو هلندو ڳالهيون ڪل پوڳ ۽ ٺهڪڙا بہ پيا پوندا هئا، اڄ تہ هڪ گهر ۾ چار عورتون سوٽيون موٽيون وتنديون ۽ هڪٻئي جا ترا ڪڍڻ ۽ پچر ۾ پوريون هونديون.

روڪڙ جو بہ رواج ڪونہ هو. هر شيءِ ان داڻن تي ملندي هئي. فقير فقرو بہ لپ ان جي وٺي روانو تي ويندو هو، واڍو ۽ حجام بہ فصل لهڻ تي پنهنجي پاتي يا ٽويو وٺي ويندا ۽ موچي بہ. پوءِ سڄو سال حجامت، ڪٽون ٺوڪڻ ۽ جتي ناهڻ سڄو سال مفت. واٽيو شيون ڪٽي ايندو تہ رونشو مچي ويندو. هرڪو ان لپ يا ٻڪ يا جهول ان سان پري ايندو. پوءِ، لائي، ڪنڌ پگڙا ۽ پگڙا وغيره وٺي هرڪو پيو ٽپا ڏيندو. واٽئي ڪي جهل پل ڪانہ هوندي هئي. زائفون واٽئي ڪان پڙدو بہ ڪونہ ڪنديون هيون. واٽيو سڀنو ئي هو راڄ جي نياٽي. هوندا بہ اهڙائي هئا. واٽئي ڪي ڪارو ڪارڻ جي بہ نيت يعني رسم رواج نہ هئو. ايئن واٽيو آزاديءَ سان گهر گهر شيون وڪڻندو، گڏهڙيءَ تي خرزين ان جي پري هليو ويندو هو.

جهل پل اسان ٻارن ڪي بہ ڪانہ هوندي هئي. جهنگ ۾، ٻني ٻاري ۾ کوهہ تي واهہ تي پيا ڊوڙون پائيندا هئاسون ۽ ڀنيوريون جهليندا هئاسين. ڀنيورين جا بہ مختلف قسم. ڪي حجام، ڪي لال ڪنوار تہ ڪي چا. شام جو مچر ڪاري مٽي تي اچي گڏ ٿيندا. پوءِ ڪانو ڪوڙي تيل ۾ پجائي مٽي مٿان ڦيرائيندا رهندا هئاسين تہ مچر تيل ڪي لڳي مري ويندا هئا ۽ سڄو ڪانو مچر ئي مچر تي ويندو هو. اهو ڪانو ڦٽو ڪري وري ٻيو ڪانو ڪٽبو هو. اتي اچي اوندهڙي بہ ٿيندي هئي پوءِ مائرن ۽ وڏڻ جا سڏن مٿان سڏ. ايئن ڏينهن گذرندو هو ۽ چيڪ آزادي سان پيا ڪڏندا هئاسون. اڄڪلهہ جي ٻارن ڪي تہ گهر جي در مان نڪرڻ نٿا ڏين. ويچارا موڙهل، موڳا ۽ تيسر ٿيو پون. البت ڪڏ تي وڃڻ ڪان سختيءَ سان منع هوندي هئي تہ مٿان ابهم ڏڪو ڪائي

ٻڌي نہ وڃي. ھڪ ڏينھن آرھڙ ۾ ڏر ٽٽيءَ جو جڏھن امان ۽ ٻيا منجھند مهل سمهي پيا تہ مان وڃي ڪڏ ۾ گهڙيس. ڪنارن تي، جتي پاڻي ننڍو ھو اتي ٻين ٻارن سان گڏجي پاڻيءَ کي لڙاتو ڪري ھٿن سان مڇيون پڪڙيوسين. پوءِ تہ امان اھڙي مار ڏني جو اڄ تائين ياد اٿم. دونھون بہ ڏنائين. جڏھن توبهہ ڪيم تڏھن ڇڏيائين. روئي روئي اڌ مئو ٿيس. پرچان ئي نہ. نيٺ امان پاڻيءَ ۾ کنڊ ملائي شربت ٺاھي ماني ٽڪر ھٿ ۾ ڏنم تڏھن وڃي ڇيتو جاءِ ٿيم ۽ امان سان پرتس. وري اھڙي جو اھڙو پر ڪڏ تي وري نہ ويس.

ڳالهہ پي ڪيم بابي سائينءَ جي اخلاق ۽ ڪردار جي ۽ وڃي ڳوٺائين ڳالھين تي پيس. ڳالھيون تہ اڃان لک ڪروڙ پر اڇون ٿا موضوع تي. منھنجي ۽ مائٽن جي ڳالهہ ڇڏيو. ست ذارين جي ڳالهہ تي تہ اعتبار ايندؤ نہ؟ مان ڇڳو ٿبر چوڏھن پندرھن سالن جو ھجان تہ رستي تان چار پنج ماڻھو پي ويا. مان سندن پٺيان ھجان. ھڪڙي اسان جي گهر ڏانھن اشارو ڪري چيو ھي ڪنھنجو گهر آھي. منجهائڻ ٻئي چيو تہ ھن زماني ۾ ڪو اصحابي (حضور اڪرم ﷺ جو) ھوندو؟ پوءِ اھو سوال ڪري پاڻ ئي جواب ڏنائين تہ ڪو اصحابي شخص ڏسڻو اٿوَ تہ وڃي علي خان ابڙي کي ڏسو. سندس بيان تي خود مان حيران ٿي ويس ۽ بابا جون عادتون، اطوار، طور طريقا ڌيان سان جاچڻ لڳس. ڏٺم تہ واقعي منجهس ڪا وِڏ ڪانہ ھئي. وقت جي پابندي اھڙي جو ڄڻ پاڻ گهڙيال ھو. منٽ منٽ جو قدر ۽ پابندي. ويندي ڪاڏي جي بہ پابندي. انگور مليس تہ بہ ڳڻي داڻا ڪٽندو. ماني ٻوڙ مان تہ ڪڏھن وِڏ ڪانہ ڪڍيائين. جيڪي مليس سو صبر ۽ شڪر سان کائي ويندو. پنھنجو ھر ڪم پاڻ ڪندو. ڪنھن سان بہ ڪاوڙ تہ نھيو پر شوڪ ٿوڪ بہ ڪانہ ڪيائين. بردبار، وڏ گڙدو، مددگار، اصول پرست، خوبيون ڳڻائي ڇا ڳڻائجن. ھڪ درويش منش ھو. ھندو مسلمان سان ھڪجهڙو. ڪو ڦند ڦير نہ. ٻيڙي کي ٻيڙو چئي ڏيندو ھو. ڪو ماستر صاحب نالائقيون ڪندو ھو تہ ان کي گهرائي صاف صاف چوندو ھو تہ تو ۾ ھي اوڻايون آھن سي دور ڪر نہ تہ توتي قدم کڻندس. پوءِ جڏھن قدم کڻندو ھو تہ ڄڻ پٿر تي ليڪ. ڇا بہ ٿي پوي تہ ان کي نہ مٽائيو. منتظم بہ واھہ جو ھو. ميرپورخاص ۾ عثمان علي انصاريءَ کان چارج وٺي گورنمينٽ مدرسي ھاءِ اسڪول جو پرنسپال ٿيو. وڏي ھاسٽل ھئي جنھن جي مٿان پرنسپال جو بنگلو ھو. ھاسٽل کي لوھو

Gul Hayat Institute

دروازو هو جو سج لٿي مهل بند ڪري تالو هڻي ڇڏيندا هئا. مسٽر حافظ صادق ۽ نصرپور وارو مولوي قادر بخش صاحب هاسٽل جا منتظم هئا سي انصاري صاحب جي ساراهہ مان نہ ڍاپن. چي سائين ڊسيپلين اهڙو آهي جو ڪو ڇوڪرو سج لٿي کان پوءِ هاسٽل کان نڪري ئي ڪونہ. ڪلي چيائين تہ تالو لڳائي ڇڏيندا تہ ڪوئي ڪيئن نڪرندو. ڊسيپلين تہ اهو آهي تہ دروازو ڪليل هجي پوءِ بہ ڪوئي ڪونہ نڪري. سياٽي ڪان تالو ڪونہ لڳندو. پنهي سخت مخالفت ڪئي تہ سائين سڄو نظام درهم برهم ٿي ويندو. ڇورا ڪري پهر ٿيندا ۽ اسين ڪنٽرول ڪونہ ڪري سگهنداسون. پاڻ ڏاڍي اعتماد سان چيائين تہ ائين ڪونہ ٿيندو. اعلان ڪرايائين تہ مغرب جي نماز هاسٽل جي ڪمپائونڊ ۾ باجماعت پرنسپال پاڻ پڙهائيندو. سڀ شاگرد وضوع ڪري حاضر هجن جو حاضري پوندي. نماز پڙهائي بہ ٿي نصيحتون ڪري اعلان ڪيائين تہ هاسٽل کي تالو ڪونہ لڳندو. جنهن کي بہ ٻاهر وڃڻو هجي سو منتظم يا مانيٽر کي اطلاع ڪري پلي هليو وڃي. ائين ئي ٿيو. رڳو پٽيوالي آدم کي گيٽ تي ويهاري ڇڏيائين تہ جيڪو بہ ٻاهر وڃي يا موٽي اچي ان جو نالو ۽ اچڻ وڃڻ جو وقت نوٽ ڪري ڇڏي. عشاء نماز بہ بدستور پاڻ پڙهائيندو رهيو ۽ ننڍو ليڪچر بہ ڏيندو هو، علم بابت ۽ چڱائي بابت. حاضري بہ لڳندي هئي. مجال آ جو ڪو غير حاضر رهي. باقي جيڪي بنا اجازت ٻاهر ويندا هئا يا دير سان موٽندا هئا تنهن جي رپورٽ ڪيس روزانو ملندي هئي. انهن کي گهرائي رڳو اهو ٻڌائيندو هو تہ توهان فلاڻي وقت نڪري ويا ۽ فلاڻي وقت موٽي آيا ۽ ڪلي پڇندو هئن تہ ڪٿان ڪٿان گهمي آيا، ڪهڙا ڪارناما ڪيو ۽ ڪيئن ڪنهن غريب غربي جي مدد ڪيو. ڇوڪرا حيران پريشان ۽ شرمندا تہ پرنسپال صاحب کي تہ سڀ خبر پئجي وئي. آهستي آهستي اهڙو ڊسيپلين قائم ٿي ويو جو ڪوبہ ڪليل در مان ڪونہ نڪرندو هو ۽ آدم وينو ڊڪر ڪائيندو هو. ڇوڪرن کي پڪنڪ تي بہ پاڻ وٺي ويندو هو. سڄي اسڪول جا ڇوڪرا چار پنج سؤ لارين يا ريل ۾ چاڙهي، سيٺين يا زميندارن جي اوطاق تي، اڳوات اطلاع مطابق ماني جو توڙي گهمڻ ڦرڻ جو انتظام ٿيندو هو. سڄو ڏينهن گهمي ڦري رانديون ڪري شام جو موٽي اچبو هو. پيو تہ ٿهيو پر سردار مير الهداد خان ٽالپر، جو ڪروڙ پتي هوندي بہ ڏاڍو پڪو هو، ان کان بہ جهلوريءَ اسٽيشن پرسان جمڙائو واهہ تي

ڏيکيون لهرايائين جتي تڙڳي تري، ماني کائي شام واري گاڏيءَ ۾ بنا ٽڪيٽ موٽي آياسون. بنا ٽڪيٽ انهيءَ ڪري جو جهلوري جهڙي ننڍڙي اسٽيشن تي ايتريون ٽڪيٽون هيون ئي ڪونہ. اسٽيشن ماسٽر پنهنجي بيوسي ٻڌائي. بابا سيني ڇوڪرن کي چيو تہ بنا ٽڪيٽ چڙهي پئو. جڏهن ميرپورخاص اسٽيشن تي لٿاسون تہ ڇوڪرن جو انبوهہ اچي گيٽ وٽ گڏ ٿيو. جتي بابو بيٺو هو. ڇوڪرا ٿورو پريشان ٿي ڇوڻ لڳا تہ هاڻ ڇا ٿيندو. بابا مشڪندي چيو تہ اڳتي وڃو. پوءِ تہ ڇوڪرا گيٽ مان ڏوڙ ٻاهر. ڪي تہ پيتيون تان ٽپي ويا ۽ ٽڪيٽ بابو وائڙو ٿي ٽڙندو ٽاپڙندو پاسي تي رونشو ڏسندو رهيو. جڏهن سڀ ڇوڪرا نڪري ويا تہ بابا پاڻ اسٽيشن ماسٽر وٽ ويو. ڪيس سڄي صورتحال ٻڌائي ۽ سمجهائي. ڳالهہ آئي وئي ٿي وئي، پر اسڪول ۾ پئي ڏينهن هر ڪنهن مزو وٺي اها ڳالهہ ٻي ٻڌائي.

ان ڏينهن جهلوريءَ وٽ جمڙائو ۾ مان ٻڏس. مونکي ترڻ ڪونہ ايندو هو پر بابا جي همٿائڻ تي ڪناري ڪناري ٿاڦوڙا هڻندو رهيس تہ ائين ترڻ اچي ويو. رڳو سائيڪل هلائڻ وانگر ٽنگون هلائيون ٿيون پون ۽ گڏوگڏ ٻانهون. مون سمجهيو تہ مونکي ترڻ اچي ويو سو ڇا ڪيم جو اڪيلو بنهہ اڪيلو جمڙائو مان نڪرندڙ هڪ شاخ جي پل تي بيهي سوچيم تہ ٽپو ڏئي پاڻي تي ٿاڦوڙا هڻي ڪناري تي هليو ويندس. ابا ڪٽي جو ٽپو ڏيان تہ ڌو تري ۾. ٻہ ٽي دفعا هيٺ مٿي ٿيس ۽ ٻہ ٽي سير پاڻي بہ پيٽ ۾ هليو ويم. سمجهيم تہ بس هي آخري وقت آهي اجهو مئس ۽ هڪ لحظي لاءِ سڄي دنيا جي فلم اکين اڳيان اچي ويم. پهرين پهرين جو خيال آيم سو امڙ جو. ذهن ڏاڍي تيزيءَ سان ڪم پئي ڪيم. مون حياتيءَ ۾ محسوس ڪيو آهي تہ مون ڪڏهن حوصلو نہ هاريو آهي. سو سوچيم تہ پير واهہ جي تري تي لڳن تہ زور سان پاڻ کي ڌڪو ڏئي ڪپر طرف ڪيان. ٻہ ٽي دفعا ائين ڪيم تہ ڪپر هٿ لڳم ۽ ڪپر کي جهلي منهن ٻاهر ڪڍيم ۽ خوب آڪسيجن ڦڦڙن ۾ اماڻي ٻاهر نڪري پٽ تي ليٽي پيس. پوءِ چپ چاپ اچي ٻين ڇوڪرن پرسان جمڙائو جي ڪپ تي ويهي رهيس. ڇوڪرا جمڙائو ۾ لهڻ لاءِ پيا چون پر اصل نہ لٿس. منهنجو ننڍو ڀاءُ ڪمال بہ پيو مونکي چوي تہ ادا لهہ پاڻيءَ ۾ پر مان تہ ٻڏڻ مرڻ جو ذاتي تجربو ڪيون وينو هئس سو اصل ڪونہ ٿي لٿس. ايئن ڪندي ڪمال جو هٿ بہ ڪپر مان نڪري ويو سو بہ ٽي گهوتا (غوطا)

ڪاڏائين ۽ رڳو سندس مٿي جا وار ھڪ ڀ دفعو ڏسڻ ۾ آيا. بابا ان مھل اتي ڪونہ ھو ۽ ٻئي ڪنھن ڪيس ھٿ وجھڻ جي ھمت ڪانہ ھئي. نيٺ تہ پاڻ ھو، چوندا آھن تہ رت دانگيءَ تي بہ ورندو آھي. ڇُٻڙي ڪري واھہ ۾ ٽپو ڏنم مون ھڪ ھٿ ڪپر جي گاھہ ۾ وجھي ٻئي ھٿ سان ڪمال جي مٿي جي وارن کي پڪڙي گھليو. پاڻيءَ ۾ ماڻھوءَ جو وزن ڏاڍو گھٽ ٿو ٿئي سو جھٽ ڪيس گھلي مٿو مٿي ڪيومانس تہ ڊگھا ڊگھا ساھہ ڪنيائين. اھو بہ پاڻيءَ ڪان نڪري پٽ تي ليٽي پيو. وري نہ پاڻيءَ ۾ گھڙيو. جيئن نيم طبيب خطره جان تيئن سيڪڙات بہ خطرو ئي خطرو. جنھن ڪم ۾ ھٿ وجھندو ان کي مورڳو ڪاريندو. سيڪڙات پاڻ لاءِ بہ خطرو، ٻين لاءِ بہ خطرو. اھڙو جوکم جو ڪم ڪجيئي نہ جيسين مھارت حاصل نہ ڪجي. بھرحال منھنجي حاضر دماغيءَ مونکي بہ بچايو تہ ڪمال جي حياتي بہ بچائي. بابا سان اصل ڳالھہ ڪونہ ڪئيسون. ھيءَ 1940ع جي ڳالھہ آھي. جڏھن مان پندرھن سورھن سالن جو ھئس ۽ ڪمال تيرھن چوڏھن سالن جو. ڪمال جا ھم ڪلاسي ھئا ڏيپلي جا ڊاڪٽر صالح ميمڻ ۽ ڊاڪٽر سڄڻ ميمڻ. ھيڏي حادثي ڪان بيخبر، بابا ڏاڍو خوش ھو تہ شاگرد اجتماعي طور، بنا پيد پاؤ جي ڳوناٺو ماحول ۾ ڪيت ڏسي گھمي پاڻ وندرائي ۽ ڪجھہ پرائي آيا.

ايئن شاگرد سندس ڇيچ ۾ ٻڌجي ويا. ڪرڪيٽ مئچ جي ڪامنٽري ٻڌڻ لاءِ انگل ڪري ڇوڪرا وٽس ويندا ھئا تہ سائين رامچند مير چنداڻيءَ جي سفارش تي سڄو ڏينھن اسڪول جي موڪل ڪري ڇڏيندو ھو. موٽ ۾ ڇوڪرن ڪان گھر ڪندو ھو تہ پنھنجي ڪرڪيٽ ٽيم ناھيو ۽ مئچون ڪرايو. ڪرڪيٽ ۾ نصرپور جو قاضي عطا محمد واھہ جو ڪرڪيٽر ٿي نڪتو. انھن کي انعام اڪرام ڏيندو ھو. ڇوڪرا ساڻس محبت ڪرڻ لڳا. ايترو جو جڏھن رٽائر ڪيائين تہ ڇوڪرا روئي وينا ۽ سڏڪا ڀريندا رھيا. ھڪ واقعي تہ ڇوڪرن تي ڏاڍو اثر ڪيو، ھڪڙو ننڍو ڇوڪرو ھاسٽل جي مٿين ماڙ تان ڪري بيھوش ٿي ويو پاڻ ڪيس ڪڻائي سول سرجن وٽ ويو ۽ روئي وينو. ڇوڪري جو جيرو ڦاٽي پيو ھئو. جو ماڻھو پنھنجي پٽ جي موت تي نہ رنو سو ٻئي ڇوڪري جي زخمي ٿيڻ تي روئي وينو. صبوح شام سندس بستري پرسان وڃي ويھندو ھو. نيٺ مھيني کن ۾ ڇوڪرو نيڪ ٿي موٽي آيو. سول سرجن ڊاڪٽر سونپار، جنھن جي ڏيءَ ڪملا اسان سان گڏ

Gul Hayat Institute

مئٽرڪ ۾ پڙھندي ھئي، تنھن صاف چئي ڏنس تہ خانصاحب ھن ڪي اسان جي دوائن نہ، پر تنھنجي دعائن بچايو آھي. الله جي نيڪ بندن جون دعائون الله اگھائي ٿو.

ٻيو ھڪ واقعو ٿيو جنھن سندس ڏھڪاءَ ۽ دٻدٻو وڌائي ڇڏيو ۽ ٻين لاءِ سبق ثابت ٿيو. ڇا ٿيو جو ڪليڪٽر يا ڊپٽي ڪمشنر ان وقت مسٽر غلام دستگير پانڌياڻي ھو. ڪليڪٽر اچي ڪاري جو مالڪ ھو. ڪيس اولاد ڪونہ ھو سو پنھنجو ڀائٽيو، پٽ ڪري پاليو ھئائين. ان سندس ڀائيٽي ڪجھہ اھڙيون حرڪتون ۽ نازيبا عمل ڪيا جو ان کي رسٽيڪيٽ (نيڪالي) ڪيائين. پانڌياڻي صاحب جيڪو ھڪ نالي وارو ڪڙيل ۽ حاڪماڻي انداز جو ماڻھو ھو سو تپي باھہ ٿي ويو. ڇي ھي ڏيڍ بالشت جو پرنسپال سو ٿو مون سان مذاق ڪري. ڏاڍا زور ھلايائين. دڙڪا، دھمان، جيڪي ڪجھہ ڪائنس ٿي سگھيو سو ڪيائين پر بابا جي ڪن تي جونءِ بہ ڪانہ چري، ڇڻ ڪا ڳالھہ ئي ڪانہ ٿي ھئي. نيٺ ضلعي جو معزز ۽ لوڪل بورڊ جو پريزيڊنٽ خانبھادر غلام النبي شاھہ وٽس آيو. ھو ڏاڍو چتر، سياڻو ۽ بُردبار ماڻھو ھو. ان بہ ڏاڍيون مرليون وڄايون ۽ آخر ۾ لوڪل بورڊ طرفان مالي مدد بند ڪرڻ جو بہ دڙڪو ڏنو، پر وريو ڪجھہ ئي ڪونہ. بابا جو اھوئي جواب تہ لوڪل بورڊ طرفان امداد جو معاملو الڳ آھي ۽ ھيءُ اسڪول جو انتظامي معاملو آھي. ان ۾ ڪنھن کي مداخلت ڪرڻ جو حق ئي ڪونھي. ھوڏانھن پانڌياڻيءَ صاحب ۽ سندس ڀائٽي جي ڏاڙ ٻتاڪ ۽ گارگند بہ ھليو اچي. ڇوڪرا ۽ ٽيچر صاحب وائڙا ۽ حيران تہ ھي ٿئي ڇا پيو. سؤ چميگويون اسڪول ۾ گشت ڪرڻ لڳيون تہ اِجھو ھيئن ٿو ٿئي يا ھيئن ٿو ٿئي، نہ تہ پرنسپال صاحب پاڻ ئي ھليو ويندو يا بدلي ٿي ويندو. پر بابا زور ڪري روزانو انھيءَ رستي سان ڪليڪٽر جي بنگلي اڳيان اڪيلو ئي اڪيلو (مون سان گڏ) گھمڻ نڪرندو ھو. مجال آ جو سندس اخلاقي جرئت کي لوڏو آيو ھجي. ياد رھي تہ بابا ٻارھن مھينا موڪل تي رھيو ھو جو ڪيس دل جي تڪليف ٿي پئي ھئي، جنھن ڪري سندس ئي درخواست تي فيلڊ جاب مان ڪڍي ھڪ ھنڌ ئي پرنسپال جو جاب ڏنو ھئائونس. جتان عثمان علي انصاري جھڙي اثر رسوخ رکندڙ آفيسر کي ڪڍي بابا کي رکيو ويو ھو. تڏھن بہ ڪا پرواھہ ڪانہ ھئس نہ ڊپ تہ رستي تي سير ڪندي ڪليڪٽر جي بنگلي آڏو ڪو مٿس حملو ڪندو يا

بي عزتي ڪندو. اخلاقي جرئت جو بہ پنهنجو هڪ ڏهڪاءُ آهي. نيٺ انهيءَ معاملي جي نبيري لاءِ سندس بالا آفيسر خانبهادرُ غلام علي نانا جو سنڌ جي تعليم کاتي جو سربراهہ هو سو ڪراچي کان ڪهي وٽس هلي آيو. پر ان کي بہ انڪار ڪيائين. چيائينس تہ تون پاڻ تعليمي ماهر آهين ۽ بالا آفيسر بہ، ان ڪري تنهنجي عزت ڪارڻ رسٽيڪيشن جو آرڊر واپس وٺي اسڪول ڇڏڻ جو سرٽيفڪيٽ ٿو ڏيانس جيئن ڇوڪرو ٻئي ڪنهن هنڌ وڃي تعليم حاصل ڪري. اٿئين اصول تي سوديبازي ڪرڻ کان سواءِ معاملو سلجهائي خانبهادر نانا جي بہ عزت رکي، جنهن پاڻ بہ ڪليڪٽر کي سمجهايو ۽ پنهنجي نموني چينبي بہ ڪڍي. اٿئين سندس عزت ۽ وقار ۾ اجان بہ اضافو آيو ۽ نئر داداگير شاگرد بہ سندس عزت ڪرڻ لڳا. اخلاقي جرئت کي بہ پنهنجي هڪ عجيب هشمت ۽ رعب آهي جنهنجو ڪوبہ مقابلو نٿو ڪري سگهي.

مون ڪيس گهٽو نٽو لکندي يا پڙهندي ڏٺو. سندس هر ڪم وقت تي ٿيندو هو. وقت تي اٿڻ، وقت تي سمهڻ. وقت تي ورزش ڪرڻ، گهمڻ وڃڻ، وقت تي کائڻ ۽ وقت تي ملڻ، لکڻ، پڙهڻ. سندس پسنديده ليکڪ هئا، شيڪسپيئر ۽ پوپ. شيڪسپيئر جو تہ مڪمل ڪتاب رنگين تصويرن سان وٽس سفر ۾، آفيس ۾ گهر ۾ ساڻ هوندو هو. تصويرن جي ڪري مان بہ بالجتي ۾ شيڪسپيئر کي اٿلائيندو پٿلائيندو هئس ۽ سندس سيني ڪردارن جا نالا ياد ٿي ويم. پوءِ انهن ڪردارن جي سموري ڪهاڻي بابا کان سنڌيءَ ۾ ٻڌندو هئس. پوپ البت مون لاءِ ڏکيو هو ۽ مون ان ۾ دلچسپي ڪانہ ورتي. ڇهين درجي انگريزي (اڄ جو نائون ڪلاس) ۾ آيس تہ گولڊ سمٿ جو ڪتاب وڪر آف ويڪفيلڊ ڏنائين تہ هي پڙهہ. مونکان ڏکيو هو پر چيائين تہ پڙهي وڃ! جيڪي انگريزي لفظ سمجهہ ۾ نہ اچنئي سي ڇڏيندو وڃ. ائين پڙهي ويس تہ ڪجهہ تت ذهن ۾ رهجي ويو. اجا اهو پڙهي جند ڇڏايم تہ جين آسٽن جو پرائيڊ ۽ پريجڊس ڏنائين سو بہ ڳيتون ڏئي پڙهي ويس. مئٽرڪ ۾ وري ڊڪنس جو "اي ٽيل آف ٽو سٽيز" ڏنائين. ڊڪنس ڏاڍي پٽاڙ ٿو ڪري سو ورچائي ڇڏيائين. پڙهيم تہ سهي پر پڙهيو نہ پڙهڻ جهڙو موٽائي ڏنومانس. پاڻ انهن ڏينهن ۾ "گان وٿ دَ وِنڊ" پڙهندو هو. اهو جهڙو بلڪ هاٿيءَ جهڙو ٿلهو ڪتاب هو. مونکي پڪ تہ ڪونہ پڙهندو اڌ ۾ ڇڏي ڏيندو پر پڙهي پورو ڪيائين. مونکي وري ٿامس هارڊي جا ناول ڏنائين جن ڏاڍو مزو ڏنو ۽ پڙهڻ

Gul Hayat Institute

جي لذت اچي وئي. هونئن بہ سنڌي ۾ جيڪو بہ ڪتاب ڇپبو هو سو وٽس ايندو هو ۽ مان اهو ڪانئس اڳ ئي پڙهي وٺندو هوس. خاص ڪري ڪهاڻيون ۽ ناول، ٽئگور، ٽالسٽاءِ ۽ منشي پريمچند جا. پاڻ روزانو قرآن شريف جو مطالعو تفسير سان ڪندو هو. پنج وقتو پڪو نمازي هو. حيرت جهڙي ڳالهہ تہ مونکي ڪڏهن زور نہ پريائين تہ نماز پڙهہ يا قرآن پڙهہ. البت جمعي نماز ۽ سومهڻيءَ جي نماز تي ساڻس گڏ وڃبو هو. قرآن شريف پڙهڻ سيکاريائين ۽ نماز بہ. شايد نفسيات جو ماهر هو سو ڪابہ ڳالهہ زوريءَ ڪاڪڙي ۾ ڪونہ اوتيندو هو. ڳالهين ٻولهين ۾ قرآن الحڪيم جو فلسفو ۽ نماز جا فائدا ٻڌائي ويندو هو. اسلام تي، رسول ڪريم ﷺ تي ۽ سماج جي اوڻاين تي ڪيئي ڪتاب لکيائين. خاص ڪري درسي ڪتابن کي اوليت ڏنائين جيئن شاگرد توڙي ماستر صاحب لاڀ پرائين. انگي حساب، سائنس، تاريخ، جاگرافي، گرامر، ڪو موضوع ڪونہ ڇڏيائين. وڏي ڳالهہ تہ ان لاءِ ڪو معاوضو ڪونہ وٺندو هئو. پوڪرداس اينڊ سنز شڪارپور وارا ۽ جهمٽ مل لاڙڪاڻي وارو بنا اجازت سندس ڪتاب ڇپائي پوءِ اچي ڪيس ٻڌائيندا هئا. هو هزارين رپيہ ڪمائيندا هئا ۽ بابا خوش تہ شاگردن ۽ ماستر صاحبن جو ڀلو پيو ٿئي.

پاڻ ملا ازم ۽ پيرن جي سخت خلاف هو. ان ڪري پڪو وهابي سڏبو هو. ڪي عالم سڳورا ڪانئس اهو پڇندا هئا تہ هو سني آهي يا شيعو تہ جواب ڪان نٽائي ويندو هو. اسان گهر وارن کي بہ سني شيعي جي تفريق جي خبر ڪانہ هئي. هڪ لڳا ڪن مُلن ضد ڪيو تہ هو ڪين صاف ٻڌائي تہ چيائين تہ صاف ڳالهہ تہ اها آهي تہ مان مسلمان آهيان، پر ملان چون تہ هڪ هڪاٽي ڪري چئي ڏي، رڳو مسلمان چئي جند نہ ڇڏاءِ. تڏهن پڇيائين تہ حضور ﷺ جي وقت ۾ ماڻهو سني هئا يا شيعا؟ تہ پاڻ چيائون تہ تڏهن تہ رڳو مسلمان هئا. هڪدم چيائين تہ مان بہ اهوئي آهيان. پٽائي گهوٽ کي بہ جڏهن اچي مريدن ۽ فقيرن ان مسئلي تي ورايو تہ چيائين تہ ٻنهي جي وچ ۾. چيائون تہ ٻنهي جي وچ تي تہ ڪي ڪين آهي. تڏهن جواب ڏنائين تہ آهيان بہ "ڪين". سر سيد احمد خان کي بہ جڏهن وٺ ڪيائون تہ چيائين بابا اهو تہ چوڏهن سؤ سال پراڻو اليڪشن جو معاملو آهي. وري چيائونس تہ پلا جي تون ان وقت هجين ها تہ ووٽ ڪنهن کي ڏين ها تہ چيائين تہ مان پاڻ خلافت جو اميدوار ٿي بيهان ها. فقير عالم ۽ درويش ائين تفرقو گهٽائيندا هئا ۽ الجهڻ کان

Gul Hayat Institute

پاسو ڪندا هئا. خيرپور جي مير هزهائينس مير علي نواز خان، ڪهڙن واهڙي مخدوم صاحب کي گهرائي چيو تہ سيني ڌرين جي عالمن کي ويهاري، هڪ هڪاڻي ڪري فيصلو ڪرائيندو. مخدوم صاحب انڪار ڪيس. مير صاحب جڏهن ضد ڪيو تہ مخدوم صاحب جلال ۾ اچي ڪيس چيني ڪدي ۽ چيو، ”اڙي مير! تون ڪير ٿيندو آهين جو هھڙين جليل القدر هستين جي باري ۾ بحث مباحثا ڪرائين ۽ تيرهن سؤ سالن کان پوءِ فيصلا ۽ فتوائون ڏيارين.“ ايئن چئي دربار مان اٿي ويو. مني بہ مات، مُني بہ مات. سڀ مؤمن ڀائر، سڀ ڏي خير. ڀٽائي گهوٽ کان بہ جڏهن پڇ پڇ لائي ڏنائون تہ چيائين تہ، ٻنهي جي وچ تي آهيان. چيائونس تہ ٻنهي جي وچ تي تہ ڪي ڪين آهي تہ هڪدم جواب ڏنائين تہ آهيان بہ ”ڪين“. جڏهن ڪين جي منزل تي پهچبو تڏهن ئي ٻين لاءِ عزت، پيار، محبت ۽ قدر پيدا ٿيندو. علم جي ديڳ ٽيڻ کان ڪين جو ڪُنو ڀلو. بابا وٽ تہ ڪيترائي عالم سگهورا ۽ ليکڪ ايندا هئا ۽ ڪچهريون ڪري ويندا هئا. محمد اسماعيل عرساڻي، مولانا عبدالحق رباني ۽ خاص ڪري محمد عثمان ڏيپلائي مرحوم وٽس گهڻو ايندو هو ۽ ڪانئس علمي ۽ مذهبي مسئلا سمجهندو هو. پيري مريدي تي بابا مسلسل ليک لکندو رهيو. ان وقت اها ڪا سولي ڳالهہ ڪانہ هئي ڇوتہ پير اچي ڪاري جا مالڪ هئا. سنگابندي ۽ سياست ۾ بہ سندن وڏو عمل دخل هو. پير جو حڪم ڪوبہ ٽاري ڪونہ سگهندو هو. پير آڏو ماڻهو ڪُرڙيءَ جيان ڪنبندا هئا. راڻيپور وارو پير صالح شاهہ، پير صاحب پاڳارو، جهنڊي وارا پير ۽ هالن جا مخدوم صاحب وڏي شان شوڪت جا مالڪ هئا. ان وقت هڪ پير صاحب ڏاڍو اثر رسوخ وڌايو. وڏا وڏا ماڻهو، زميندار ۽ عام مخلوق ۾ سندس ڏاڍي مڃوتي هئي. اهو هئو پير آغا حسن جان سرهندي. جراحت ۽ نشتر هڻڻ لاءِ بابا قران ۽ حديث جي روشني ۾ سندس ۽ ٻين پيرن خلاف مدلل مضمون لکيو، جنهن جو عنوان ئي رکيائين ”پيرن جو گرو گهنٽال“ جو الوحيد اخبار ۾ ڇپيو. پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو بہ ڏاڍو ڪاوڙيا. ڪڙڪيا ۽ ڪُڙڪيا. بحث مباحثہ هليا پر بابا هڪ انچ بہ نہ هٽيو. ڏيپلائي صاحب جو ان وقت نوجوان هو تنهن بہ ان موضوع تي خوب لکيو ۽ نيٺ وڃي پيرن جو رعب تاب گهٽيو. هي جو گهنڊ گهڙيال ڪٽي پير صاحبن جا قافلا نڪرندا هئا ۽ خليفا نعرا هڻندا، پوش پوش ڪندا هلندا هئا ۽ ماڻهن کي گهر ويٺي ڪنبٽي وٺي ويندي هئي تہ پير

Gul Hayat Institute

صاحب يا مرشد سڳورو پيو وڃي. اهو گهٽجي گهٽجي بند ٿي ويو. سچا عالم ۽ درويش تہ مان ڪيون وينا هوندا هئا. اهڙن بزرگن فقيرن وٽ بابا پاڻ هلي ويندو هو. مونکي اهڙا رڳو بہ درويش ياد آهن جو مان اجا پنجن ڇهن سالن جو مس هئس. هڪ خيرپور ناٿن شاھہ پرسان ميان محمود لاکير صاحب ٻوڙن وارو، ٻوڙا هڪ ڳوٺ هو. ميان صاحب نهٺو نياز نوڙت وارو، سادو، ڪار جا ڏوتل ڪپڙا، سائي قميص ۽ گوڏ، پٽ تي وينو هوندو هو ۽ وڏو موحد هو. ماڻهن کي صاف چوندو هو تہ بابا اسان ڪجهہ ڪونہ آهيون. نڪي اسان ڪجهہ ڪري سگهون ٿا. سڀ ڪجهہ الله جي هٿ ۾ آهي. ان کان گهرو ۽ نيڪ عمل ڪيو. بابا ميان صاحب جي ڏاڍي تعريف ڪندو هو ۽ مان بہ متاثر ٿيو هئس. ٻيو بزرگ هو مخدوم بصرالدين صديقي سيوهڻ وارو. اهو صاحب بہ واھہ جو هو. بابا سيوهڻ ۾ منزل ڪندو هو تہ روز شام جو وٽس ويندا هئاسون. بزرگ پنهنجي اگهاڙو، گوڏ ٻڌيون، تڏي تي اڪيلو ئي اڪيلو وينو هوندو هو. پرسان ڪيترا ڪتاب ۽ ڪاري چانھہ جي ڪٽلي پئي هوندي هئس، جنهن مان بنا ڪنڊ ۽ کير جي پيو سُرڪيون پريندو هو پاڻ اعليٰ درجي جو عالم ۽ حڪيم هو. سندس چوڻ هو تہ اهڙي چانھہ گڙدن لاءِ مفيد آهي. سنئي عاليشان لئبريري هئس. پوءِ تہ ڪتابن تي ۽ مذهب تي علمي بحث هلندو هو ۽ مان وينو اوٻاسيون ڏيندو هوس. ٻيو بہ هڪ بزرگ هوندو هو جنهن سان بابا جون علمي، ادبي ۽ مذهبي ڪچهريون هلنديون هيون. اهو هو پير عبدالستار جان سرهندي، جو پير آغا حسن جان جو پوٽو هو. مان تنهن وقت جوان هجان. سائين ستار جان نہ رڳو عالم پر وڏو ادب جو پارکو هو ۽ باغ و بهار شخصيت جو مالڪ هو. عربي فارسي علوم جو ماهر هو. مزاح جو بہ حس هئس، مونکي هڪ فارسي شعر ٻڌايائين جنهن جو مطلب هو تہ تون پنهنجي محبوب جي هڪ تنڊڙي ڪاري تر تي مست آهين، منهنجو محبوب تہ ڏس نهن کان چوٽيءَ تائين ڪارو (سانورو) آهي. پير صاحب ايڏو عالم ۽ ماهر هوندو هو جو بابا جيڪو قرآن شريف جو تفسير لکيو تنهنجي تصحيح پير صاحب کان ڪرائيندو هو. ظاهر ٿيو تہ بابا پيرن ۽ عالمن جي خلاف ڪونہ هو پر پيرن جي هڪ هٽي، لٽ مار ۽ ڏيک ويک جي خلاف هو. مون تي بہ سائين فاروق جان سرهندي جي خاص مهرباني هئي ۽ قرب ڪري مون وٽ باٿ آئلنڊ، واري فليٽ تي ستر۔ اسي جي ڏهاڪن ۾ ايندا هئا. مون وٽائن

Gul Hayat Institute

گھڻو ڪجھہ پرايو. سائين شاھہ آغا سرھندي وٽ تہ مان ھلي تندي سائينداد ويس. پاڻ وڏا عالم ۽ درويش ھئا. مون وٽن مرزا افضل بيگ ولد مرزا قليچ بيگ کي ويٺل ڏٺو. مرزا صاحب اھل شيعہ جو ذاڪر ھو جو سنڌن صحبت ۾ اھل سنت جو ٿي ويو، اھو گھڻ ڪمال نہ ھئو. الحاج مرزا افضل بيگ، مرحوم مرزا قليچ بيگ جو ڇھون نمبر فرزند ھو ۽ وڏو عالم فاضل ۽ خوش لحان ذاڪر ھو. حيدرآباد ۾ صدر جي جامع مسجد جنھن جو امام ڪاظم علي شاھہ ھو اتي مرزا افضل بيگ جمعي نماز کان پوءِ سڄي جماعت کي درود سلام ڏاڍي پياري ۽ سريلي انداز ۾ پڙھائيندو ھو. مرزا صاحب اھڙو تہ پڪو سني ٿي ويو جو تندي ٺوڙھي، مرزائن جي پاڙي ۾، جو اھل شيعہ جو ڳڙھہ ھو، اتي اھل سنت وارن لاءِ الڳ مسجد جوڙايائين جا حيدرآباد جي تمام سھڻي مسجد آھي. مرزا صاحب جي وصيت مطابق سنڌس تدفين بہ ان ئي مسجد ۾ ٿي. خيرپور ميرس وارو اھل الله بزرگ ميان منظور حسين مدني بہ شيعو مذھب ڇڏي پڪو سني ٿي ويو. مولوي نور محمد جو جامع عربيہ حيدرآباد ۾ سائين علي اڪبر شاھہ ميھڙ واري سان گڏ ڪم ڪندو ھو سو لاڙڪاڻي اچي مجلسون پڙھائڻ لڳو. مون وٽس وڃي عرض ڪيو تہ مولوي صاحب مونکي بہ تلقين ڪيو تہ حق جي راھہ تي اچان، تہ چيائين، ميان جمال الدين مان شيعو ڪونہ ٿيو آھيان، پر ڇا ڪيان ھُتي تہ ھئي ڪوري بک. ڪو ڪنگھي بہ ڪونہ پيو. ھت ماشاءالله عزت آھي، پاڙو بہ ڏين، نذرانو بہ، موٽر ڪار آڻي در تي بيھارين، سو ھاڻي ڪرت سان لڳي ويو آھيان. عزت ۽ شان الڳ. باقي نمازون اھي ئي پنج وقت پڙھان ۽ عقيدا بہ اھل سنت وارا اٿم. ذڪر پئي ھليو سرھندي پير صاحبن جي علم ۽ اخلاق جو. اھي سڀئي پير صاحب، ڳالھائڻ جا اھڙا مھذب ۽ شائستہ جو پاڻ تہ وينو پڌجين. دشمن يا مخالف جو ذڪر بہ ائين ڪندا ڄڻ ڪنھن مھربان ۽ ڪرم فرما جو ذڪر ڪري رھيا آھن. مون سائين فاروق جان کي عرض ڪيو تہ مونکي ڪا مختصر تلقين ڪيو، جنھن مان لاڀ پرائي سگھجي. گھڙي سوچي چيائين ابڙا صاحب! بس "پاڪيزگي" اختيار ڪر. پوءِ پاڻ ئي مشڪي چيائين، پاڪيزگي اھو عمل آھي جو زندگيءَ جي ھر عمل، ھر گھڙيءَ تي محيط آھي. نہ رڳو ڪمائي ۽ کاڌو حلال جو ھجي پر سوچ بہ پاڪ ھجي. جسم ۽ جان جي پاڪيزگي، گفتار ۽ ڪردار جي پاڪيزگي ويندي پوشاڪ جي پاڪيزگي. ڪپڙا بہ پاڻ

Gul Hayat Institute

ڏوٽا ٿيندا پوندئي کهڙي خبر ڌوٻي پاڪ پاڻي سان ڌوئي ٿو يا نہ. ڪاڌو بہ هٿ جو گهر جو تيار تيل ڪاڻٺو پوندئي، کهڙي خبر بورچي پاڪ آهي يا نہ ۽ هوٽل وارا پاڪ شيون استعمال ڪن ٿا يا نہ. بازاري پيئل مصالحا بہ پاڪ آهن يا نہ؟ پاڪيزگي اهڙو گڻ آهي جو اٿڻ ويهڻ، سوچڻ، ڪائڻ، پيئڻ، گهمڻ سڀ خدا لاءِ وقف ٿيو وڃي. ڪيڏي نہ فصاحت هئي پير صاحب جي هڪ لفظ ۾.

نندي هوندي بابا کان پڇيم تہ بابا دعا ڪهڙي گهرجي. چيائين تہ، ”الله سائين نيڪ خيال ڏي، نيڪ ارادا ڏي، نيڪ عمل ڏي“، ڏسو ”نيڪ خيال“ بنياد آهن، نيڪ ارادن جو ۽ نيڪ عملن جو. ماڻهو سوچ نيڪ ۽ پاڪ رکي تہ پاڻهئي زندگي آرام ۽ سڪون سان گذري ويندي. جيڪو مندو سوچيندو سو مدائي جي چار ۾ وڪوڙيو ويندو، جيڪو هر ڪنهن لاءِ چڱائي سوچيندو سو سڀ مرحلا سؤلائيءَ سان طئي ڪندو ويندو ۽ ڪابہ ڏکيائي دربيش نہ ايندس. جيڪڏهن ايندس بہ تہ سؤلائي سان پاڻهي ئي آسان ٿي ويندس.

مون انهيءَ سوچ ذريعي هڪڙو سونهري اصول ڳولهي لڌو تہ ڪوبہ ۽ ڪهڙو بہ مسئلو، ڪٿي ڪيڏو بہ مشڪل هجي، پر ان جو حل خود ان مسئلي ۾ موجود آهي. مسئلو خود ئي هڪ مڪينزم آهي، پاڻمرادو پاڻ ڪي حل ڪرڻ جو. رڳو صبر ۽ شڪر اختيار ڪيو تہ مسئلو پاڻهي ئي لوڻ پاڻي ٿي ويندو ۽ سندس ڦوڪٽي مان هوا ازخود نڪري ويندي. اهو فلسفو آهي صبر ۽ شڪر جو ۽ عين تفسير ”ان الله مع الصابرين“ جو. اجائي ٽٽان ڦٽان ڪري مسئلي کي مُنجهائي ڳوڙهو نہ ڪيو. صبر ۽ شڪر سان چپ ڪري وينا الله جي ڪرٽي ڏسو. وتانئس رڳو ”خير“ اچي ٿو. پاڻ نہ وچڙايو، هٿ ڪڍي ويهي رهو. مون تہ انهيءَ اصول جون ڪرامتون ڏٺيون آهن، جن بہ مونکي تڪليف پهچائڻ يا رنجائڻ جي ڪوشش ڪئي، تن جا ترا نڪري ويا ذليل ۽ خوار ٿيا ۽ رنج و الم ۾ گرفتار ٿيا. مثال ڪونہ ڏبا.

لاڙڪاڻو گرم خطو آهي ان ڪري اتي رواج آهي تہ شام جو پاڻيءَ جو ڇٽڪار ڪري آڳر تي يا ٿلهي تي يا ٻاهر رستي تي ڪرسيون وجهرائي ويهبو آهي. پوءِ اتي محفل ملاقات ۽ ڪچهري ٿيندي آهي. بابا وٽ بہ ائين ٿيندو هو ۽ وٽس پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو، عالم سگهڙ، ماستر صاحب، هندو سيٺيون ۽ پاڙي وارا اچي ويهندا هئا. پير الاهي بخش ۽ قاضي فضل الله بہ وڪالت واري

Gul Hayat Institute

زماني ۾ وٽس ايندا هئا ۽ علمي، سياسي توڙي سماج سڌارڪ ڳالهين تي بحث ڪندا هئا. بابا جي اهڙي عزت ڪندا هئا جو خانصاحب خانصاحب پئي پوندي هئن. بابا اٿندو هو ته پاڻ به اٿي بيهندا هئا ۽ وري موٽي ايندو هو ته وري به احترامن اٿي بيهندا هئا. اهو ساڳيو پير الاهي بخش جڏهن تعليم کاتي جو وزير ٿيو ته بابا کي نالي سان سڏ ڪري چوندو هو، ”علي خان هي ڪم ته هينئن ڪري ڇڏجانءِ. بابا ڪوبه جواب ها يا نه. نه ڏيندو هو صرف مشڪندو هو. هر ڪنهن جو پنهنجو ظرف.

بابا شاگرديءَ واري زماني ۾ سنڌ مدرسي ۾ پڙهندي ڄام مير مقبول خان، سيٺ چاڳلا ۽ سيٺ قدو وٽ ايندو ويندو هو. ڄام مير مقبول خان آف لسبيلھ ٿي ڪيس قائل ڪيو ته سانگي نج ابڙا آهن، تنهن ڪري ابڙو سڏاءِ. ڄام صاحب پاڻ به سمو هئو ۽ وٽس اهڙا شجرا هئا. بابا کي ابڙو ان ڪري پسند آيو جو حاضريءَ ۾ توڙي راند ۾ الف بي جي ترتيب سان ابڙو اول ٿي آيو. ڪيس ڪرڪيٽ راند جو شوق هو سو ابڙو سڏائڻ سان وارو اڳ ۾ ٿي ميلس. پوءِ ته اسان جي ڳوٺ جو جيڪو سانگي پڙهيو سو ابڙو سڏائڻ لڳو. اها ڳالهه بابا مونکي پاڻ ٻڌائي، جڏهن مون اعتراض ڪيو ته اسين سانگي آهيون ته پوءِ ابڙو ڇو سڏايون. منهنجو ننڍو پٽ ساجد، جو خير سان اسسٽنٽ ڪمشنر آهي ان به مون تي ساڳيو اعتراض ڪيو ته مون ڪيس پراڻن ڪتابن مان شجرا ۽ تاريخ مظهر شاهجهاني ڏيکاري ته مطمئن ٿي ويو ته به پنهنجي اصل ڏي موٽڻ جو ڪتڪو مونکي به ۽ ڪيس به اڃان بيٺو آهي.

بابا جا پائر گهڻو ڪونه پڙهيا، پڙهائي اڌ ۾ ڇڏي اڇي نوڪرين سان لڳا. وڏو چاچو علي نواز وچي سنڌي ماستر ٿيو. پوءِ فقيري اختيار ڪيائين. گيڙو رتا ڪپڙا پائيندو هو ۽ لوهو چمٽو کڻندو هو. سچل جو سچو ڪلام ياد هئس جو سڄي رات وڏي آواز پيو پڙهندو هو. چور ايندا هئا ته موٽي ويندا هئا ته فقير علي نواز اڃان پيو جاڳي. ٻيو نمبر چاچو غلام علي روينيو ۾ ڪلارڪ ٿيو ۽ نيٺ هيڊ منشي (نائب تحصيلدار) ٿيو. وڏي هلندي پڄنديءَ وارو ۽ دٻدٻي وارو آفيسر ٿيو. سندس پٽ به سڀ پڙهيا ۽ وڏن عهدن تي پهتا. چاچو شير علي ڊڪ منشي ۽ پوءِ ماستر ٿيو. وڏو پرهيزگار الله وارو بزرگ هو. ننڍو چاچو علي محمد آبپاشي کاتي ۾ ڪئنال اسسٽنٽ ٿيو. اهو به نيڪ نمازي ۽ بزرگ ماڻهو هو. سندس هڪ پٽ عبدالقادر چيف انجنيئر

آهي ۽ ٻيو پٽ آبپاشي کاتي ۾ ايس ڊي او ٿيو. سڀ خوشحال ۽ مانائتا ماڻهو آهن، پر ڳوٺ سيني ڇڏي ڏنو. اهو وڏو الميو آهي جو نوجوان پڙهي شهري سهوليتن خاطر ڳوٺ کي خيرآباد چئي ٿا وڃن. ٻيو ته نهيو پر جيکي پڻيوالا ٿيا سي به ڳوٺ ڇڏي ميهڙ ۽ لاڙڪاڻي جا رهواسي ٿي ويا. چي: ادا گهر پڪو آهي، لائٽ آهي، ٻار اسڪولن ۾ پڙهن پيا، هاڻ ڪير وڃي ڇنن ۾ ويهي ۽ هر ڪاهي. پڪسرو گهر به وڏي ڳالهه آهي. اسان جو هڪ فقير منش مائٽ ٻاجهي ري گناهه پوليس جي وَر چڙهي ويو سو ڪٽي لاڪ اپ ۾ بند ڪيائونس. ٻن ڇئن ڏينهن کان پوءِ ڇڏي ڏنائونس. اوطاق ۾ آيو ته سيني خبرون چارون ورتس ته ٻڌاءِ ته جيل ڪيئن هو. چيائين، ”گهر پڪو هو.“، ”هائو ٻاجهي؟“ چي، ”هائو اصل پڪو، جهڙي ڦڙي کان سڪ“. پلا ٻيو احوال. چي ”ماني ٽئي وقت پيا ڏين ۽ ٻوڙ به“. هائو ٻاجهي پوءِ ته مزو ٿيو“. ”ٻيو نه ته، پر لسيءَ جي ٻاڙائي هئي.“ اهو هو هڪ معصوم ڳوٺاڻي جو ردعمل. ماني ٽئي وقت ملي ۽ گهر به جهڙي ڦڙيءَ کان سُڪ هجي ته باقي ٻرو ڪپي. غريب ماڻهو زندگيءَ سان مهاڏو اٽڪايون بيٺا آهن. هنن ٻارن جي تعليم خاطر ڳوٺ ڇڏي شهرن ۾ مزوري مڙي ڪري پڪن گهرن ۾ رهڻ کي ترجيح ڏني، پر زميندار ڏاڍا دورانديش ۽ سياڻا ماڻهو آهن. هر سهوليت هوندي به ٻار کي مٿاچرو پڙهائي شهر ڪونه موڪليندا هئا جو وڃي مٿي تعليم پرائن. ڇي جيڪو شهر ويو سو زميداري کان ڇٽو. اهو ته اکئين ڏٺوسون. جيڪي زميندارن جا پٽ يونيورسٽي ۾ آيا سي شراب، ڪباب، غنڊا گرديءَ ۾ ملوث ٿي ويا. سڄو ڏينهن گاڏين ۾ چڙهي ڇوڪرين پٺيان لُوس لوس ڪرڻ ۽ پيڇو ڪرڻ ۾ لڳي ويا. ڪن ته مهاجر يا پنجابي ڇوڪرين سان شاديون به ڪري ڇڏيون. سنڌي ڇوڪري ڪا مهاجر يا پنجابي مڙس سان شادي ڪري ته اهڙيءَ وڏي ڳالهه نه آهي، پر ڇوڪرو ويو ته خاندان ويو. پرڳڙي ڪيڏو وڏو سياسي خاندان هو. هزارين ايڪڙ زمين جيمس آباد ۽ ڏگهڙي ۾ هئن. مان اسيمبليءَ ۾ سيڪريٽري هجان ته هڪ نوجوان آيو ۽ پنهنجو تعارف ڪرايائين ته مان پَرگهڙي آهيان جيمس آباد جا زميندار آهيون. مون قلم ڪٽي رکيو ۽ چتائي ڏسي چيم ته توهان جو مطلب آهي ته توهان پرڳڙي آهيو. ذرو به ڦڪو نه ٿيو، چيائين ها اهوئي جيڪو توهان چيو. منهنجي ماءُ پنجاب جي آهي، تنهنڪري منهنجو تلفظ صحيح ناهي. مون وريَ به سوال ڪيو ته توهان به

شادي پنجاب مان ڪئي هوندي. چيائين هائو والده جي مائٽن مان. اِئين هڪ نج قومپرست سنڌي خاندان لکن جو مالڪ، نج پنجابي ٿي ويو ۽ هاري ناري بہ پنجاب مان اچي ويا. اڄ ڏگهڙي، جيمس آباد، سامارو، گولاڙچي پنجابين سان پريا پيا آهن، پر جس هجين جو ڳالهائن سنڌي، ٻارن کي پڙهائين سنڌي اسڪولن ۾. اِئين ديهاتي مهاجر بہ اسان جهڙي صاف سنڌي ڳالهائن. فرق رڳو نفرتن ۽ تعصب هٿائڻ جو آهي. شڪارپور ۾ 1959ع ۾ مان جج هئس تہ هاءِ اسڪول الائي ڪاليج ۾ سنڌي تقريري مقابلي ۾ مون کي جج مقرر ڪيائون، جنهن سنڌي تقرير ۾ پهريون نمبر انعام کٽيو سو هڪ مهاجر ڇوڪرو هو. سنڌي ٻولي کي نقصان اسان سنڌين ئي پهچايو جو اردو ڳالهائڻ شروع ڪيوسين. هڪ ڪراچيءَ جي مهاجر دوست مونکي چيو تہ ٻائي مان 1949ع ۾ سنڌ آيس ۽ وڏي شوق سان سنڌي سکيس جو اها سنسڪرت ۽ برج ڀاشا کي بنسبت اردو جي وڌيڪ ويجهي آهي، پر ٿيو ڇا جو جنهن سنڌي ماڻهوءَ سان سنڌي ۾ ڳالهايان سو جواب ڏيم اردوءَ ۾. پوءِ چيم تہ، ”مان ٽيس ڪفر ۾ داخل تہ ڪافر مسلمان ٿي ويو“ اِئين سنڌيءَ کي اسان پاڻ ختم ڪيو ۽ ڏوهہ ڏيون پيا مهاجرن کي. مارڪ ٽليءَ بہ چيو تہ هندستان ۾ جنهن سان بہ هنديءَ ۾ ڳالهايان ٿو تہ هو انگريزيءَ ۾ شروع ٿي ٿو وڃي، پوءِ منهنجو ڪهڙو ڏوهہ. اها سن 1957ع جي ڳالهہ آهي.

تعصب ۽ نفرتون پوءِ وڌيون ويون خاص ڪري تڏهن جڏهن سنڌوديش جو نعرو هنيو ويو ۽ پوءِ سنڌي مهاجر غنڊا پيدا ٿيا ۽ نيٺ معاملو چوٽ چڙهي ويو. ان ۾ مهاجر توڙي سنڌي سياستدان ۽ ڪاموري جو وڏو ڪڌو ڪرتوت هئو. نہ تہ ڪلچر ۽ ٻولي ويجها ايندا ۽ هڪ ٿيندا ٿي ويا. ٿوري وقت ۾ ازخود سڀ سنڌي ٿي وڃون ها. هي تہ ٿيا مسلمان، پر هندو ۽ اسان بہ ڪلچر جي لحاظ کان هڪ ٿيندا ٿي وياسون. وڏو گوشت مسلمان بہ ڪونہ کائيندا هئا. عيب سمجهبو هو. هندو عورتن، خاص ڪري واڻياڻين، پڙو چڏي پاجامو پاتو، جو سلوار جي ئي صورت هو. مٿي تي رئو پائينديون ۽ پڙدي خاطر گهونگهٽ ڪڍنديون هيون. اسين مسلمانن جا ٻار هولي، دسهڙو ۽ ڏياري ملهائيندا هئاسون ۽ ڏياريءَ جا ڏيئا ٻاريندا هئاسون. هندو عيد برات تي اچي مبارڪ ڏيندا هئا. ڏياريءَ جي مٺائي ۽ ٽڏڙيءَ جا لولا موڪليندا هئا. مسلمان، پڙهيل ڳڙهيل طبقو، عام طرح سلوار چڏي پاجامو پائيندا هئا. ڪي

Gul Hayat Institute

تہ ڪاڏيءَ جي گانڌي ٽوپي بہ پائيندا هئا ۽ پتوئي نہ پوندو هو تہ هندو آهي ڪ مسلمان. سنڌي هندو گوشت عام جام واپرائيندا هئا ۽ ان کي تيوڻ چوندا هئا. دال ۽ پاپڙ مسلمان گهرن ۾ بہ عام ٿي ويو. پلو ٿئي مها سڀائي ۽ جن سنگهہ وارن جو، جو ويڇا وڌائي، ويڙهائي نفرتون پيدا ڪري ڇڏيائون. منهنجو وڏو ڀاءُ شمس الدين جو هميشه ڪاڏيءَ جا ڪپڙا پائيندو هو، سو ڪاڏي پائڻ ڇڏي ڏنائين ۽ ڪانگريسيءَ مان مسلم ليگي ٿي ويو، ڇي ڪانگريس ۽ مهاسڀا ۾ ڪو فرق ئي نہ رهيو آهي. ڪوبہ ڪانگريسي وير ساورڪر جي مخالفت يا منڌائي ڪرڻ وارو ڪونہ هو. مون تہ هڪ هندو دوست سيتل کي، جو پڪو ڪانگريسي ۽ اهنسائي هو، صاف چيو تہ پلا چئہ تہ وير ساورڪر وڏو حرامي آهي تہ صاف جواب ڏنائين تہ هو بہ وڏو نيتا (ليڊر) آهي. ائين مسلمان ۽ هندن ۾ ويڇا وڌندا ويا ۽ ڳالهہ وڃي گارگند ۽ جهيڙي تي پئي. جن سنگهي جدا آکاڙا ٺاهي ورزشون ۽ ڪٿرتون ڪندا رهيا ۽ مسلمانن تي حملا ڪندا رهيا. حيدرآباد ۾ سري گهاٽ ۽ مکي گهٽيءَ ۾ تہ ڪو مسلمان وڃي نہ سگهندو هو. هيرآباد ۾ ڪنهن بہ مسلمان کي جاءِ مسواڙ تي بہ ڪانہ ملندي هئي. رگو بابا کي هڪ مسلمان محمد صالح ٻچڙو پنهنجي جاءِ مسواڙ تي ڏني تہ هائي دوس مچي ويو. اسان سان نوجوان طبقي جي ڪنئوس بہ هلي آئي، پر اسان جو فقيراڻو اخلاص ۽ ڪردار ڏسي چپ ٿي ويا. نيٺ اسان بہ جاءِ ڇڏي الهندي ڪچي ۾ ڪوڪر پاڙي ۾ جاءِ ورتي، جتي سڀ مسلمان هئا. هندن جو ايڏو من وڏي ويو جو ٽنڊي ولي محمد ۾، جو هيرآباد سان لڳ آهي، سلاوٽ پاڙي ۾ سلاوٽن تي حملو ڪري ڏنائون. سلاوٽ بہ گهٽ ڪونہ هئا. انهيءَ رات ئي هيرآباد ۾ ڪن هندو نوجوانن کي جهلي ڇڱي ڦيهہ ڪڍيائون ۽ ائين معاملو ويو وڌندو. پڪي قلعي ۾ هندو جوان سنگهٽن ڪندا هئا ۽ لٺيون پالا ڪٽي ورزشون ڪندا هئا. ڪوڪر محلي جو سرائي اميد علي جو پڪي عمر جو هو پنجيتاليهہ - پنجاهہ سالن جو، سو چار پنج مسلمان جوان وٺي بنا هٿيار، سندن ڳڙهہ تي ڪاهي ويو تہ هندو سنگهي جوان حشمت جهلي نہ سگهيا ۽ وٺي ڀڳا. سرائي وارا ڪلندا موٽي آيا، پر انهيءَ واقعي کي هندن اڇاليو تہ هندن تي مسلمانن حملو ڪري ڏنو آهي ۽ ڪيس بہ داخل ڪيائون. اهو ڪيس سالن جا سال هليو ۽ نيٺ سرائي اميد علي وارا بي ڏوهي ثابت ٿي ڇٽي ويا. مان تن ڏينهن ۾ ڪاليج ۾ پهرين سال ۾ ڊي جي

Gul Hayat Institute

نيشنل ڪاليج ۾ پڙھندو ھئس. ڪاليج ۾ بہ منافقي ۽ ڪدورت ايڏي ھئي جو مسلمان ڇوڪرا، جي اتي ۾ لوڻ برابر ھئا، ھندن جھڙي بريس ۽ گانڌي ٽوپي پائيندا ھئا. ھڪ مسلمان ڇوڪري کي مون السلام عليڪم چيو تہ ڇرڪي ھيڏي ھوڏي نھاريائين تہ ڪنھن ٻڌي تہ ڪونہ ورتو. پرنسپال پروفيسر ياروائي ھڪ صوفي منش، قابل، دلير، عالم، دانشور ۽ عجيب شخصيت جو مالڪ ھو. مانجھند جي سينين مان وڏو شاھوڪار ماڻھو ھو. ھر سال ويڪيشن ۾ لنڊن ويندو ھو ۽ عاليشان انگريزي سوٽ پائيندو ھو، پر شام جو گيڙو ڪپڙا پائي، يڪتارو کڻي، ڦليليءَ جي ڪناري تي سير ڪندو ھو. ڪٿي آھن اڄڪلھہ اھڙا ماڻھو. ھڪ دفعي تاريخ تي ليڪچر ڏيندي لفظ ڪلچر استعمال ڪيائين. ھڪ ڇوڪر اٿي بيٺو ۽ سوال ڪيائين تہ سائين ڪلچر ڇاھي. ھڪ گھڙيءَ جي ماٺ کان پوءِ چيائين.

When you have learnt all and forgotten all, the residue that remains is culture.

ھڪ جملي ۾ اھڙو مڪمل ڊيفينيشن سندس پنھنجي ذھن جو ئي پيداوار ھو. ڏسو تہ ڇا تہ چٽي ويو. چي، "جڏھن توھان سڀ علم حاصل ڪري وٺو ۽ بعد ۾ سڀ ڪجھہ وساري ڇڏيو تہ بہ جو ڪجھہ توھان جي سرشت ۾ يا طبيعت ۾ يا جبلت ۾ باقي ڪجھہ پاڇي رھجي وڃي سو آھي "ڪلچر". تازو سائين حسين شاھہ راشديءَ جي دعوت ۾ ڊاڪٽر جميل جالبيءَ سان ملاقات ٿي. ڪيس چيم تہ، ڊاڪٽر صاحب! توھان ڪلچر تي ھيڏو سارو ڪتاب لکيو آھي ۽ آخر ۾ انھيءَ نتيجي تي پھتا آھيو تہ ڪلچر کي ڊفائين نٿو ڪري سگھجي. جواب ۾ چيائين بلڪل ائين آھي. مون کيس چيو تہ منھنجي پروفيسر ياروائيءَ ھيئن چيو ھو. ايڏو متاثر ٿيو، جو مونکي چيائين تہ لکي ڏي. مون چيو ھڪ جملو آھي ياد ڪري ڇڏ، مون تہ چاليھن سالن ۾ ڪونہ وساريو آھي. نيٺ مونکي راشدي صاحب جي لکپڙھہ واري ڪمري ۾ وٺي آيو ۽ اتي لکائي ورتائين. اھي آھن اڄڪلھہ جي دانشورن جا حال جي "تمغہ امتياز" وٺيون ويٺا آھن.

ڳالھہ ٿي ڪيم ھندو شاگردن جي ڪدورت ۽ منافقيءَ جي. ڪاليج ڏي بس ويندي ھئي. رش ٿيندي ھئي. مسلمان ڇوڪرن کي چڙھڻ ڪونہ ڏيندا ھئا. چڙٻ ڏئي ڌڪو ڏئي چوندا ھئا، ھل ڙي جت! جاءِ ڪانھي. مان تہ

اڳ ۾ ئي چڙهيو وينو هوس. شڪل مان ڪير تو ڪنهن کي سڃاڻي تہ هي مسلمان آهي. مڃاڻ پروفيسر ڇينمل پرسرام بہ انهيءَ بس ۾ وينو هو. جڏهن بس هلي تہ هندو ڇوڪرن کي هُشي ڏنائين تہ پلي ائين ڪيو پر ظاهر نہ ڪيو يعني اظهار نہ ڪيو. مونکي تہ ڇينمل پرسرام جي ڳالهہ تي حيرت وٺي وئي تہ مار هت تہ ڪوڙيءَ کي گهمرو آهي. هوڏانهن ڇينمل پرسرام تقريرن ۾ صوفي سڏائيندو هو ۽ دعويٰ ڪندو هو تہ ماڻهو مونکي اڌ مسلمان تا چون پر پائي مان تو چوان تہ مونکي سڄو مسلمان چئو. اهڙين منافقين هٿي وڃي هند ڪيو ۽ هندستان ٽٽو، هاڻ ڳالهہ هلي آهي تہ هندو پائرن جا افعال پڌندا هلو. ڪو مسلمان بازار ۾ دڪان ڪونہ کولي سگهندو هو. جي ڪوليائين تہ ٻڌي ڪري اڳهہ ڪيرائي ڪيس نقصان ۾ وجهي پڃائي ڪڍندا هئا. ڪنهن مسلمان کي بي اي، ايم اي ڪرڻ کان پوءِ بہ ڪلارڪي ڪونہ ملندي هئي. اهڙا چالاڪ هئا جو ڪا ڪلارڪيءَ جي جاءِ خالي ٿيڻي هوندي تہ اڳواٽ ئي ڪو مشترڪ وارو ئي هندو ڇوڪرو گهرائي ڇهہ اٺ مهينا اڳ ۾ ئي ان ٽيبل تي ويهاري ڇڏيندا هئا. پوءِ جڏهن جاءِ خالي ٿيندي هئي تہ صاحب کي ان ڇوڪري جي سفارش ڪري آرڊر وٺي ڏيندا هئا. پوءِ دليون جلنديون ڪِ نہ؟ مون ڪوبہ هندو تعصب کان خالي نہ ڏٺو سواءِ سوڀي گيانچندانيءَ جي. ٻيو مون عجب ماڻهو ڏٺو حيدرآباد ۾، اهو هو ساڌو واسواڻي. بس هيرو هو. لاڙڪاڻي ۾ بہ بہ ڊاڪٽر هئا، پوهو مل ۽ عالمچند جهڙا فرشتا. ڪو پيد پاڻ ڪونہ، هر ڪنهن جا هڏڏوڪي. عالمچند تہ رڳو پيو ڪلندو هو. اڇوتن وٽ بہ وڃي سندن ڪٽن تي ويهي ماني کائيندو هو. تي پار هئس. هيرو، موتي ۽ پوپٽي. پيجبس تہ چوندو تي پٽ هيرو، موتي ۽ پوپٽ. پوپٽيءَ جا وار بہ ڇوڪرن وانگر ڪٽائيندو هو ۽ قميص ۽ نيڪر بہ ڇوڪرن جهڙي پارائيندو هوس. پوپٽي ڪلاس ۾ ويهندي بہ اسان ڇوڪرن سان گڏ هڪ بينچ تي هئي ڇوڪرين سان ڪانہ ويهندي هئي. عالمچند جو موت بہ عجيب نموني ٿيو. مرڻ کان بہ ڏينهن اڳ واقفڪارن ويندي دڪاندارن وٽ بہ ويو ۽ کلندي کلندي سيني کان موڪلايائين چي پائي هاڻي موڪلاڻي. ٽيپهريءَ جو گهر اچي ليٽي پيو ۽ گهر واريءَ کي سڏي چيائين تہ پارت اٺئي هاڻ موڪلاڻي. هن ويچاريءَ وٺي دانهون ڪيون تہ ڊاڪٽر گهرايو پر کلي چيائين تہ هاڻي ڊاڪٽر جي ضرورت ناهي ۽ ائين هليو ويو. سڄي شهر، هندن، مسلمانن، اڇوتن سوڳ ڪيو پر

Gul Hayat Institute

هلڻ وارو هليو ويو. الائي ڪو درويش هو، الائي ڪو زهر پي انت آنداڻين. خبر خداوند ڪريم ڪي.

چڱا مڙس يا ساڌ مسلمان بہ ڪونہ هئا. انهن کي بہ اندر ۾ ڪينو هئو. هندن کي سڏيندا ئي هئا ڪافر، خاص ڪري ٻهراڙيءَ جا مسلمان، شب برآت واريءَ عيد کي چوندا هئا ڏياتين واري عيد. عيد رات ڏياتيون ٻاري، لڪڙن تي اپيون ڪري ڳوٺ کان نڪري پڌر ۾ نعرا هڻندا هئا، ”عيد عيد مشعالو، ڪافر جو منهن ڪارو“ حالانڪ ڏياتيون ۽ ڏيئا ٻارڻ هئي ئي هندڪي رسم. اهو ڪلچر قبول ڪري ڏياتيون ٻاريائون ٿي، باقي نفرت جو نشانو هندن کي بڻايائون ٿي. پيو تہ هندن جي ننگن ۾ بري نظر رکندا هئا. سو تہ ايترو نصيب ڪونہ ٿيندو هئن جو هڪ تہ پاڻ گدلا پيو هر عورت ۾ پنهنجو شيل ۽ ست قائم رکڻ ۽ ان جي رکوالي ڪرڻ جو فطري جذبو ۽ همت ٿئي ٿي. سو گهڻو مارو ڇوڪرن تي هوندو هئن ڇو تہ هندو ڇوڪرا صاف سٺا، تيل ڦليل ڪيل، خاص ڪري شهري، آزاد هوندا هئا ۽ سولائيءَ سان چڪر ۾ اچي ويندا هئا. بعد ۾ عادتي ٿيڻ کان پوءِ تہ واجهہ وجهندا وتندا هئا. اسان سان گڏ هاءِ اسڪول ۾ هڪ پڙهندو هو ڊاڪٽر شامداس جو پٽ پڳوانو. اسڪول جي موڪل ٿي ويندي هئي تہ بہ اوسيئڙي ۾ ويٺو هوندو هو. پوءِ جڏهن ڪلاس صفا خالي ٿي ويندو هو تہ پوءِ ڪو لوفر مسلمان ڇوڪرو، مثلا محمد علي، جو پوءِ بمبئي پهچي ويو، جو تاڙ ۾ بيٺو هوندو هو سو يا ڪوئي پٽيوالو رڳو وچي هٿ وجهندو هئس تہ پڳوانو چوندو هئس اڙي ڇت، ڪٿي هئين؟ پوءِ ڪلاس ۾ يا ورانڊي ۾ اهو ڪم شروع ٿي ويندو هو. پيا بہ ڪيئي اهڙا مثال. نالا صحيح نہ ڪٿبا نہ لکبا.

مسلمانن ۾ بہ اهڙا ڇوڪرا هئا هڪ عبدالعزيز مونکي ياد آهي جو ساڳئي محمد علي کي منٿون ڪري گهر وٺي ويندو هو ۽ ان کان اهو ڪم ڪرائيندو هو. محمد علي ڳالهہ ٿو ڪري تہ هڪ دفعي شرط وٺائينس تہ اڳ ۾ زال آٿي ڏي تہ اها بہ آٿي ڏنائين. اهڙي تہ ڪا بڇڙي عادت آهي اها. لاڙڪاڻي ۾ هڪڙو ڊپٽي ڪمشنر آيو. ان کي بہ اها عادت هئي. هڪ انگريز ڪليڪٽر لاءِ بہ سندس نائيڪ اهڙي ڳالهہ ڪئي. سکر ۾ هڪ ائڊيشنل سيشن جج هئو ان وٽ ڪو پٽيوالو ڏهن پندرهن ڏينهن کان وڌيڪ بيهي ئي نہ. هڪڙي کان پڇيم تہ اڙي ڇو پهچي آئين. چي سائين رات جو صاحب چوي

Gul Hayat Institute

تہ مونسان هي ڪم ڪر ۽ ڏينهن جو بيگم صاحبہ. سو سائين اهڙي بہ وقتي ديوتي ڪير ڏيندو. لاڙڪاڻي ۾ بہ بہ مشهور وڪيل هڪ هندو ۽ ٻيو مسلمان اهڙا هئا جو سندن نوڪر ۽ منشي ڪانئن رسي ويندا هئا تہ ڪين پرچائي ايندا هئا. هڪ دفعي جناح ڪورٽس هاسٽل ۾ رات جو هڪ شاگرد آيو ۽ بہ چار ٽائيون ڪيسن مان ڪڍي کٽي کٽ تي رکيائين. چيومانس استاد وٽي آيو آهين چا؟ چي نہ. چيائين تہ شام جو پريڊي اسٽريٽ مان گهمندو لنگهيس تہ سامهون بلڊنگ بالڪني مان هڪ پارسيءَ سڏ ڪيو. اتي رڳو پارسي ۽ ڪرستان رهندا هئا. چيائين، ويس تہ اندران در کٽي بند ڪيائين ۽ کٽي هٽ وِٺائين ۽ پوءِ اهو ڪم ڪرايائين ۽ تحفي ۾ ٽايون ڏنائين.

لاڙڪاڻي جي دڙي محلي ۾ تعليم کاتي جي آفيس هئي متي گهر هو، هيٺ هڪ ڪمري ۾ ادا وڏو پڙهندو ۽ سمهندو هو ۽ ٻي ننڊي ڪوٺيءَ ۾ اسان جو بورچي خميسو سانگي رهندو هو جو ڳيرو جوان هو. پوئين گهٽيءَ ۾ هندو ماڻهن جا گهر هئا. خميسي بہ تي زائفون ناهي ورتيون. هڪ ڏينهن مونکي وٽي هڪ در ڏانهن اشارو ڪيائين تہ اتي هڪ زائفان در تي پنيري بيٺي هئي ۽ هٽ پنيان هئس، جنهن ۾ پاپڙ جهليون بيٺي هئي. مان بار هئس مونکي چيائين پچ وٽي اچينس. مان ٻوڙندو پاپڙ سندس هٿن مان وٽي آيس تہ مڙي مشڪي نهاري دروازو بند ڪري ڇڏيائين. مان ننڍو هئس پر سمجهي ويس تہ خميسي کي دعوت ملي آهي. ٻيون بہ اهڙيون ڪوڙ ڳالهيون منهنجي ذاتي مشاهدي ۾ آيون رڳو ٻڌل ڳالهيون نہ، پر سچا واقعا آهن. جنس جي معاملي ۾ انسان ويچارو وس ۾ ناهي. ان ڪري اهڙن ڪيسن ۾ مان سزائون گهٽ ڏيندو هئس. البت زوريءَ جي معاملي ۾ وڏ ۾ وڏ سزا ڏيندو هئس. جنسي معاملن ۾ هندڪي مسلمانڪي ۽ تعصب ليکي ۾ ئي ڪونہ هئا.

ٻيو قصو تعصب جو ٻڌايانوَ. اسان وٽ گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ هڪ حيدرآبادي عامل مسٽر شهاڻي ماسٽر تي آيو. فل سوٽ پائيندو هو ۽ ڏاڍو چتر ۽ چالاڪ هو. اسان جي ڪلاس جا بہ پارٽ هئا "اي" ۽ "بي" جن ۾ ڪل ستر ڪن شاگرد هئا. مسلمان رڳو بہ، مان ۽ جلال پناڻ جو مٽرڪ ڪان اڳ ئي اسڪول ڇڏي وڃي سيشن ڪورٽ ۾ ڪلارڪ ٿيو. ٻيو هوندو هو شيرل عرف شير محمد سو تہ ڪڏهوڪو اسڪول ڇڏي وڃي ريلوي اسٽيشن تي گهوراڙو (ويندبر) ٿيو. سو شهاڻي صاحب اعلان ڪيو تہ

حساب جو پيپر ٿو ڪيان جيڪو پهريون نمبر آيو تنهن کي خاص انعام ڏيندس. نتيجي واري ڏينهن اچي اعلان ڪيائين ته هڙ چوڪرا ناپاس ٿيا آهن سواءِ هڪ جي. جنهن ستر سيڪڙو مارڪون ڪنيون آهن جو نمبر وٺان ٿو اهو اٽي بيهي. نمبر ورتائين پنجٽيهه. جو منهنجو هو ۽ مان اٿي بيٺس. مسلمان کي حسابن ۾ پهريون نمبر کڻڻ تي ڀوت ڪٽي بيهڙو ڪيائين. انعام ته نهيو سگهئي شاباس به ڪانه ڏنائين. ايڏو هو تعصب، جو هڪ مسلمان شاگرد جي هوشياري ۽ قابليت به برداشت نه ڪندا هئا. ٻيو هڪ ماستر صاحب مسٽر گانڌي شڪارپور کان بدلي ٿي آيو. آلجبرا جو هڪ پرابلم ڏنائين ته گهران ڪري اچجو. ڪنهن کي ڪونه آيو رڳو مان ڪري آيس. جيڪي هوشيار چوڪرا هئا، ارجن، سنتو، رهندومل، ننڊ ۽ ٻيا تن به مون تان ڪاپي ڪيو. انهن سيني کي برابر چوندو شاباس ڏيندو آيو. جڏهن مون وٽ آيو ته چنڊ به ڪڍيائين، غلط به ڏنائين ۽ ٿڦ به هنيائين. ان ڏينهن مان روئي ويٺس. ڪوبه چوڪرو ڪونه ڪڇيو. شاباس هجي رهندي مل کي جنهن پرئي ڪلاس ۾ اٿي بيهي چيو ته، سائين اسان سيني جمال تان ڪاپي ڪئي آهي اسان کي ته برابر ڏنو اٿوَ. سڀ ماٺ ٿي ويا معنيٰ اها ڳالهه مڃيائون. پوءِ به ماستر صاحب مون سان به اکر همدرديءَ جا نه ڳالهايا. نتيجو اهو نڪتو جو مان جيڪو پهريان نمبر کڻندو هئس سو هر پيپر ۾ ناپاس ٿيندو رهيس. قدرت اهڙي ٿي جو بابا جي بدلي حيدرآباد ٿي ۽ مون نور محمد هاءِ اسڪول ۾ داخلا ورتي ۽ اتي ساڳيو پهريون ٻيو يا ٽيون نمبر. خالد اسحاق کي به ماري ويندو هئس. ايئن اسان مسلمانن کي تعليم جي ميدان مان ڀڄائيندا هئا ۽ ايئن پاڻ پاڪستان جو بنياد رکيائون. هي جو وليرام وليءَ "ڄٽ" لقب جي بچاءَ ۾ تاويلون ڏنيون آهن سي سڀ بي بنياد ۽ ولي رام جي چڱائي جو عڪس آهن. باقي اسان کي چڱي طرح ڄاڻ آهي ۽ ذاتي تجربو آهي ته هندو ماڻهو اسان کي نفرت وچان ڄٽ سڏيندا هئا. وڏن پڙهيل لکيل، عالمن ۽ پروفيسرن کي به پنهنجي ذاتي محفلن ۾ ڄٽ سڏيندا هئا. "اڙي هو ته ڄٽ آهي" معنيٰ مسلمان آهي. نفرتن جي حد جا ٻڌايانوَ ته گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ پائي آسنداس جيڪو رسيس ۾ دال پوري وڪڻندو هو سو وڏي واڪ شيوا جي ۽ گرو گوبند سنگهه جا ڪارناما ٻڌائيندي فخر وچان چوندو هو ته، مغل شهزادين کي پڪڙي سندن مخصوص عضون ۾ مرچ وڌائون. مان ڏسندو

Gul Hayat Institute

هٿس تہ اهڙيون ڳالهيون ٻڌي هندو ڇوڪرن جي منهن تي چمڪ اچي ويندي هئي ۽ خوش ٿيندا هئا. هڪ شاگرد هاسو عرف هاسو مل، جو منهنجو سنگتي هو ان کي مون چئي ڏنو تہ هيءَ تہ گروءَ جون گلاٿون پيو ڪري ۽ شيوا جيءَ جون بيڇڙايون پيو ٻڌائي. هو مون سان سهمت ٿيو پر ڪري ڇا ٿي سگهيو. محبت کي ڪير ٿو ڪوٺ ڪڙن ۾ بند ڪري سگهي. ڪيترين هندو ڪاليجي ڇوڪرين مسلمانن سان محبت ڪئي ۽ هزارين مخالفتن جي باوجود مسلمانن سان شادي ڪري ڇڏيائون. هندو پاڻرن ايڏا گوڙ مچايا ۽ پوليس ۽ ڪورٽن ۾ هنگاما ڪيا ڇو ته پاڻي پٽ جو ميدان هجي. ٻئي طرف اسان جي ميهڙ جي سيٺ چمن داس (نالو صحيح نہ ٿو لکان متان ان جا پويان اڃان ميهڙ ۾ هجن) هڪ مسلمان عورت سان شادي ڪري ڇڏي. حيدرآباد ۾ سيٺ ٽيٺون مل جو پوءِ ون يونٽ ۾ ايم پي اي بہ ٿيو تنهن بہ هڪ مسلمان عورت سان شادي ڪئي ۽ اها ڪلٽي عام مسز ٽيٺون مل سڏائي آفيسن ۾ آفيسرن وٽ پيٽي ايندي هئي. جيتوٽيڪ مسلمان وڏيڪ اڻ پڙهيل ۽ ڪاري ڪاريءَ جي رسم ۾ ورتل هئا تڏهن بہ ڪجهہ نہ ڪڇيائون. ڇي بيڇڙي رن وچي بيڇڙو ڪم ڪيو، وڃي ڏوڙ پائي.

نفرتن ۽ تعصب کي ڇڏي، جنهن ۾ ٻئي ڌريون ورتل هيون، اهو مڃبو تہ هندو ماڻهو سنڌ جي سونهن هئا. ڇا صفائي سٿائي ڇا سونهن ۽ فيشن، ڇا محل ماڙيون، ڇا ڪاڌو پيتو ۽ مهمان نوازي، ڇا نياز نوڙت ۽ تهذيب، ڇا خير خيرات ۽ علم ۽ اسپتالن جي خدمت، هر ڳالهہ ۾ پارس هئا. ميون جا ٽوڪرا پرائي اسپتالن ۽ جيلن ۾ ويندا هئا ۽ وڃي مريضن ۽ قيدين ۾ ورهائيندا هئا. اسڪول، اسپتالون ۽ لئبرريون هلائيندا هئا. ڪيترا مثال ڏئي ڪيترا ڏجن. شڪارپور جو جماڻي هال اڄ بہ شان شوڪت سان کڙو آهي ان جي پرسان اٿئي بيسنت لئبريري آهي. نيين پور سان لڳ شڪارپور جو شاهي باغ ۽ بيگاري واهہ جي ڪپ تي ننڍڙا بنگلا، سنڌي ثقافت جو شاندار مثال آهن. شڪارپور جي سول اسپتال اصل ۾ راءِ بهادر آڏوداس، تاراچند خانگي خيراتي اسپتال هئي. حيدرآباد جو هوم اسٽينڊ هال ۽ بيسنت لاج ۽ ڪراچي ۾ ڊينسو هال ۽ لئبريري شاندار يادگار آهن. راءِ بهادر اوڌوداس پنهنجو نالو گيٽ جي فرش تي لکائي ڇڏيو هو تہ پلي ماڻهن جي پيرن هيٺ هجان، مٽي نہ، اهڙا هئا ٿرماتما.

ڪراچيءَ جي مسلمان سيٺين ۾ ائين ڪيو جن ۾ سيٺ ڦدو (فدا علي) سيٺ چاگلا، سيٺ موليڏنو ۽ سيٺ خالق ڏنو مشھور ھئا. پارسين ۾ ڪونہ گھٽايو، سيني کي مات ڏئي ويا. جھانگير ڪوٺاري، نادر شاھہ ايدلجي ڏنشا ۽ جمشيد نسروانجيءَ جھڙا املھہ ماڻڪ پارسين پيدا ڪيا. جمشيد نسروانجي تہ مون پاڻ ڏٺو. اڇيون مڇيون، اڇو مٿو ۽ اڇا ڪپڙا، بس فرشتن جھڙو لڳندو ھو. ڪراچيءَ جو ميئر ھو. ڪراچي جا رستا صبح سوير پاڻ بيھي ڌوئرائيندو ھو. وڪٽوريا گاڏيون ۽ ٽانگا ھلندا ھئا ڪو گھوڙو لڏ لاھيندو ھو تہ اتي جو اتي ڀنگي ايندا ھئا ۽ کڻي ويندا ھئا. مينھن پوندو ھو تہ رستا ڌوبي اجرا ٿي پوندا ھئا ۽ ڪو ڏٻو بہ پاڻيءَ جو ڪٿي ڪونہ بيھندو ھو.

اھڙي ھئي ڪراچيءَ جي صفائي ۽ رٿابندي جو ايشيا جو صاف ترين شھر سڏبي ھئي. آزاديءَ کان پوءِ اھڙو انتشار مٿو جو ھر شئي جو بيڙو ٻڏي ويو. رڳو ھئا قبضا ۽ غير قانوني اڌاوتون ۽ ڪو پڇڻ وارو ڪونہ ھو. ميمڻ مسجد بندر روڊ وٽ وڏو قبرستان ھو جو مسجد ۽ دوڪانن ۾ تبديل ٿي ويو. ڪچي ڪير؟ پلازه ڪوارٽر جي اوريان بہ قبرستان ھو اھو بہ گم ٿي ويو. حيدرآباد ۾ تہ ميان سرفراز وارو قبرستان جو تلڪ چاڙھي کان وٺي غلام شاھہ ڪلھوڙيءَ جي قبي تائين ھو سو شھر ٿي ويو. ميرن جا قبا بہ بنگلن ۾ لڪي ويا. ٻيو تہ ٺھيو پڪي قلعي ۾ شھر اڏجي ويو ۽ ھڪ بھادر سپاھي جي قبر تي دڪان ٺھي ويا. چو آخر چو. لاھور جي قلعي ۾ گھر نہ ٺھيا، پشاور جي قلعي ۾ نہ ٺھيا ويندي لال قلعي دھليءَ ۽ آگري ۾ ھندن بہ ائين نہ ڪيو. پر اسان جي پنھنجن مسلمان ڀائرن اسان جي سيني تي مڱ ڏريا ۽ اسان اُف بہ ڪونہ ڪئي. پوءِ بہ اسين بڇڙا، سچ آھي، جيڪو پنھنجن حقن جي حفاظت نٿو ڪري ان کي ڏاريو بہ بڇڙو ئو سمجھي ۽ شايد اھو صحيح آھي. ڪلفٽن جو جھانگير ڪوٺاري پارڪ ۽ اڏاوت، صاف شفاف جرڪندڙ ھئا. اسان راتيون وڃي اتي گذاريندا ھئاسون ۽ پڪنڪ ملھائيندا ھئاسون. اڄ ڌپ، بدبو ۽ موٽاڳو لڳو پيو آھي. موالي ويٺا سوٽا ھڻن. شِوَ جو ميلو بہ واھہ جو لڳندو ھو. ھندو مسلمان جو پيد پاءُ ڪونہ ھو. سڀ اچي گڏ ٿيندا ھئا. ڪراچيءَ جو سمورو حسن اتي اچي ڪنو ٿيندو ھو. ڪا زيادتي، نالائقي يا جھيڙو جھڳڙو ڪونہ ٿيندو ھو. ھرڪو آڪين جي پياس اجھائي ھليو ويندو ھو. جمشيد نسروانجي نہ رڳو ڪراچي پر اندروني سنڌ جي ھاري، پورھيت ۽

سماج سڌارڪن جي بہ مالي ۽ اخلاقي مدد ڪندو هو. ڪامريڊ عبدالقادر ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي پاڻ مونسان اهڙي ڳالھ ڪئي. الائي ڪهڙو واءُ وريو جو ماڻهو توڙي ملڪ ڊانوانڊول ٿي ويا. حيدرآباد واري شاھ مکيءَ جو قلعو سڄو قبرستان ۽ بنگلن ۾ تبديل ٿي ويو. اتي بہ مسجد ۽ دوڪان ٺهي ويا. مسجد تہ بهانو آهي، اصل ڳالھ آهي دوڪانن جي ۽ انهن جي پڳڙي ۽ مسواڙ جي. پارسي ماڻهن هڙئون وڙئون، دل جگر سان ڪراچي ۽ سموري سنڌ جي خدمت ڪئي. عوامي شاعر گدائي واھ جو چيو تہ:

دودو ڏوڙ، چنيسر ڇائي،
ڇيڙھ ڇڳن ۾ ڇتن ۾ ڇائي
ادو مئو، ادي ڇائي
واہ جي آ آزادي آئي!

بيو هڪ دادو جو عوامي شاعر هوندو هو جمعو خان غريب، اهو بہ سماج جو ۽ عوامي مسئلن جو واھ جو اظهار ڪندو هو. پر بزم مشاعره جا ڪرتا ڌرتا حاجي محمود خادم ۽ ڊاڪٽر ابراهيم خليل صاحب کيس اڳيان اچڻ نہ ڏيندا هئا تہ سندس ٻولي عوامي ۽ غير مهذب آهي. اڄ هجي ها تہ کيس ترقي پسند ۽ انقلابي سڏيو وڃي ها.

انقلاب ۽ آزادي جو آندولن بہ هندو ماڻهن شروع ڪيو. باقي عام مسلمانن کي ان سان ڪا دلچسپي نہ هئي، زميندار تہ هئا ئي انگريزن جا نمڪ خوار ۽ خير خواھ. جيڪي چند پڙهيل ڳڙهيل مسلمان هئا سي بہ گهڻو ٺو سڀ ڪانگريسي هئا. مولانا محمد علي شوڪت علي توڙي محمد علي جناح صاحب بہ ڪانگريسي هئا. پهرين مهاڀاري لڙائي جي خاتمي تي جو ترڪي جي وڏي شاهي سلطنت ۽ خلافت ختم ٿي تہ مسلمانن ۾ وڏو تاءُ پيدا ٿيو ۽ خلافت تحريڪ شروع ڪئي وئي. سڄي هند سنڌ جي مسلمانن هندوستان جي انگريز حڪومت کي غير اسلامي سمجهي افغانستان ڏانهن هجرت جو فيصلو ڪيو. سنڌ ۾ لاڙڪاڻي جو مسٽر جان محمد جوڻيجو ٻئريسٽر ان تحريڪ جو اڳواڻ ٿيو. هوڏانهن ترڪي ۾ خود مصطفيٰ ڪمال پاشا خلافت ختم ڪري غير مذهبي (سيڪيولر) رياست جو بنياد وڌو. پر مسلمانن جو جوش ۽ جذبو ڪونہ گهٽيو جنهن کي انگريزن خلاف هٿيار طور استعمال ڪري مسلمان ليڊرن زور وٺايو. مهاتما گانڌي بہ وڏي سياسي چال

Gul Hayat Institute

ھلائي خلافت تحريڪ جي پنيرائي ڪئي. انھيءَ ڪري جو ھندو مسلمان اتحاد پيدا ٿيو. تنھن انگريزن جون وايون ولڙيون ڪري ڇڏيون، انگريز بہ وڏا استاد ھئا. نيٺ تہ سڄي دنيا تي حڪومت ڪئي ھئائون. اھڙي چالبازي ڪيائون جو ملائن کي ھُشي ڏنائون تہ تبليغ ڪري ھندن کي مسلمان ڪيو. ڪيترائي ھندو مسلمان ٿي ويا ۽ مسلمان خوشيءَ مان ھنبوڇيون پيا ھڻن. ھوڏانھن انگريزن ڪن ھندو دانشورن کي آماده ڪيو تہ ھو شدي تحريڪ ھلائي مسلمانن کي ھندو ڪن ۽ اھي بہ انگريزن جي چڪر ۾ اچي ويا ۽ نفرتون چوٽ چڙھي ويون.

حقيقت ۾ نہ ھندو ازم ڪو مذھب آھي، نہ وري ڪو غير ھندو، ھندو جاتي ۾ اچي سگھي ٿو. ھندو ازم ھڪ ڌرم نہ پر سڀيتا آھي ۽ تمام جاندار ۽ وسيع آھي، جنھن ھر مذھب کي پنھنجي ڌرم ۾ مدغم ڪري ڇڏيو. ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم ۽ پڻ گرونانڪ جو سک ڌرم بہ ھندو سڀيتا جو حصو ٿي ويا. مسلمانن جي مزارن، مقبرن، پيرن، فقيرن وٽ بہ ويندا ھئا. ويندي عاشورن جي تابوتن ۾ بہ ھندو ماٺھو شريڪ ٿيندا ھئا. ڪي ھندو تہ برڪت خاطر قرآن شريف بہ پاڻ وٽ رکندا ھئا ۽ ان کي نمسڪار ڪندا ھئا. مطلب تہ ويڇا متبا ٿي ويا ۽ ھڪ گڏيل تھذيب جنم پئي ورتو. پر ڌارين انگريزن پنھنجي مفاد خاطر نفرتون ۽ ويڇا وڌائي ھڪ تاريخي ۽ سماجي وھڪري کي بند ٻڌي پنھنجي حڪومت کي ٽيھہ چاليھہ سال طول ڏنو، ھميشه لاءِ ڏچو پيدا ڪري ويا. مغلن بہ واھہ جو ڪم ڪيو ۽ ھندن مسلمانن کي ھڪجھڙا حق ڏئي ھڪ گڏيل تھذيب جي راھہ ھموار ڪئي، پر تاريخ جي ستم ظريفي جو اورنگزيب پيءُ کي قيد ڪري پنھنجي صوفي ڀاءُ داراشڪوه کي قتل ڪرائي زوري تخت نشين ٿي مسلمان نوابن، زميندارن ۽ فوجي سپھہ سالارن جا مفاد مظبوط ڪيا جن ھندو راجائن، زميندارن ۽ فوجي سالارن کي نتي سَنو. جيڪڏھن دارا شڪوه تخت نشين ٿي وڃي ھا تہ اڄ تاريخ مختلف ھجي ھا. منھنجو وڏو پٽ بدر ھڪ سِٽ يا ھڪ جملي ۾ ڏاڍي وڏي ڳالھہ ڪري ويندو آھي، ھڪ لڳا چيائين تہ، مھاجرن ۽ اسان ۾ رڳو ھڪ فرق آھي تہ ھو اورنگزيب جا حمايتي آھن ۽ اسين دارا شڪوه جا. ھندو ۽ مسلمان ميل ۾ بہ ڏاڍا عجيب عجيب ۽ وڏا وڏا واقعا ٿيا آھن. اڪبر اعظم جھانگير ۽ شاھجھان جھڙا عظيم حڪمران انھي ميل جو نتيجو ھئا.

Gul Hayat Institute

پير پٿورو ۽ اڏيرو لال تہ ڄڻ هوندائي هئا هندن جا ڌرمي آستان.

قلندر شهباز تي بہ هندن جي نچ پنهنجي مينديءَ جي رسم ٿيندي هئي. ڏسو تہ قلندر شهباز جا فقير اڄ تائين ڏاڙهي، مڇون، مٿو ڪوڙائين ۽ هندن وانگر چوٽي رکائين ۽ شوجي پوڄارين جيان سنک وڄائين. سنڌ جي عظيم شاعر ۽ دانشور شيخ اياز جي ماءُ هندو ۽ پيءُ مسلمان هئا. سز غلام حسين هدايت الله جي ماءُ مسلمان ۽ پيءُ هندو هئا. امير خسرو جنهن اردو زبان کي جياري ڇڏيو، تنهن جي ماءُ هندو هئي. جي ائين نہ هجي ها تہ اڄ اڙدو زبان جو وجود ئي نہ هجي ها ۽ فوجي ڇانوڻين ۽ درٻارن ۾ ختم ٿي قدرتي موت مري وڃي ها. پر امير خسرو برج ڀاشا ۽ پوربي زبان جي سنگم جي مناس ۽ ترنم سان ان کي جلا بخشي ڪيتن، ڳوٺن، ڳهٺين ۽ عوام جي جذبن ۾ زنده جاودان ڪري ان کي دلين جي ڌڙڪڻ بڻائي ويو.

ڪاليج جي ڏينهن ۾ ڪراچي کان لاڙڪاڻي ريل رستي اچڻ وڃڻ ايترو تہ ٿيندو هو جو هر هڪ اسٽيشن جو سلسليوار نالو ۽ خصوصيتون ياد هونديون هيون. جهمپير اسٽيشن تي لٿس تہ هڪ ڏوتي بند هندو ويندڙ وٽ ويس، سائس حال احوال ڪيم تہ نالو ۽ ذات پڇيائين. جڏهن ٻڌايومانس تہ ابڙو آهيان تہ ٺڙي پيو. چي ڪاڪو علي خان ابڙو سڃاڻي، چيم تہ ان جو پٽ آهيان. پوءِ تہ چنبڙي پيو تہ لهہ مون وٽ هلي مهمان ٿي. ٻئي دفعي جو آسرو ڏئي هليو ويس. پوءِ سدائين سائس ملندو هئس ڇي مان جيڪي آهيان سو ڪاڪي علي خان ابڙي جي ڪري. هو هٽ ايندو هو تہ ٽڪندو ئي اسان وٽ هو. مونکي همٿائڻ ۽ پڙهائڻ ۾ هن جو وڏو هٿ هو. اڄان بہ تون مونسان ڳڌجي سري ۽ ڪرڇات هل تہ اتي جا سڀ هندو ڪيس سڃاڻن، توکي بہ مان ڏيندا ۽ ڏاڍو خوش ٿيندا. هڪ پڪو مسلمان پنج وقتو نمازي سو هندو ماڻهن جو گهر ڀاتي ۽ هڏڏوکي ٿي وڃي اهو هو علي خان ابڙو.

هندو ماڻهو پڪا ڏاڍا ٿيندا آهن. پڪائي تہ چڱي ڳالهہ آهي. مسلمان زميندارن جيان هٿ ڦاڙ تي قرضي ٻڌجي زمينون گروي رکڻ ڪهڙي چڱي ڳالهہ آهي، پر هندو ماڻهو تہ نالا ئي رکندا هئا هزاري مل، لکي مل، ڪروڙي مل. هڪ دفعي لاڙڪاڻي ۾ دڙي محلي ۾ شام جو گهمي بابا هڪ گهٽي ۾ لڙيو تہ سيٺ ٺهڪڻ داس سان ملندا هلون. سيٺ ڏاڍو خوش ٿيو ڏاڍو آدرياءُ ڪيائين. گهر ۾ کٽن تي ويهاريائين. ڪچهري کان پوءِ اٿياسون تہ سيٺ بہ

گڏجي نڪتو. گهڻي پار ڪرائي چؤنڪ وٽ پهچي موڪلايوسين ته سيٺ چيو ته خان صاحب ايئن وري ڪيئن ويهو پاپڙ پائي ته ڪيو. مان بار هئس ڪِل روڪڻ لاءِ وات تي هٿ ڏنم. بابا به مشڪي چيس ته، سيٺ ڏار ٿورو ئي آهيون وري ٻئي دفعي. ڏسو گهر مان وٺي گهڻي ٽپائي چوسول تي پاپڙ پائي جي صلاح هنيائين، پر ماٺهو ٺاهوڪو هو. نه هٿ ڦاڙ نه ڦرمار. ڪرمان باغ ۾ سندس به جايون خالي پيون هيون. هڪ بابا پندرهن رپيا مهينو مسواڙ تي ورتس. ڪرمان باغ اڄ وارو ڪونه هو. سچ، پوئو ۽ جهنگ هو. بس جهنگ ۾ به خالي جايون هيون، جتي ڪوبه ڪونه ٿي آيو. اسان آياسون ته ٻي جاءِ ۾ عبدالڪريم منگي مختيارڪار آيو. ڪارو جهڙو ڪٺ، پر مڙس جي چال ڍال گفتگو ۾ وڏ ماڻهپائي ظاهر ظهور هئي. نيٺ ته مختيارڪار هو ۽ 32-1930ع جو مختيارڪار اڄڪلهه جي ڊپٽي ڪمشنر جي هلندي پڄندي ڪان گهٽ ڪونه هو. نوڪر ٽپيدار، ڪوٽار، خلق جو هجوم لڳو پيو هوندو هئس.

اسان جي در تي پٽيوالو به ڪونه هو. بابا هئو ته وڏو آفيسر پر پٽيوالو نه ساڻ ڪٺندو هو نه گهر گهرائيندو هو. بس هڪ خانگي نوڪر اسان جي ڳوٺ جو ماڻٺ جمعو سانگي هوندو هو. نوڪر ڇا، گهر جو مالڪ هو. اسين ٻار سڀ کيس مامو جمعو چوندا هئاسون ۽ اوڙي پاڙي وارا کيس جمعو خان سڏيندا هئا. آفيسر به کيس ڪرسيءَ تي ويهاريندا هئا ۽ ڪچهريون ڪندا هئا. ڌوٻي ڌوتل ڪپڙا پائيندو هو ۽ پڳ ٻڌندو هو. ڳالهائڻ جو اهڙو فهميدو هوشيار ۽ نيڪ ڪردار جو مجال آ جو ڪوبه مٿس آڱر کڻي. خير خواهه ۽ ايماندار اهڙو جو اسان کي سيڏو مهانگو ملي ۽ هو سستو وٺيو اچي. گهر جو هر ڪم ڪار، خرچ پکو، ٻارن جي سنڀال، اسڪول، بيماري سيماري سڀ سندس ڪاتي ۾ هئا. ٻيءَ ڪان وڌيڪ اسان تي سندس نظر هوندي هئي. مونکي چٽي طرح ياد آهي ته مان يا ڪوبه ٻار بيمار ٿيو ته مامو جمعو کٽ پرسان ڪرسي وجهي سڄي سڄي رات جاڳندو هو ۽ مٿي تي پٽيون رکندو ۽ ٿرماميٽر سان بخار ڏسندو هو. امان هئي ڪاوڙيل ۽ چيڙاڪ سا گهٽ وڌ ڳالهائيندي هئس ته صبر سان سهي ويندو هو. هڪ دفعي مان ڏاڍو بيمار ٿيس، امان ۽ جمعو سڄي رات جاڳندا رهيا. صبح جو امان چيس ته وڃي ڊاڪٽر پوهومل کي وٺي آ. ڊاڪٽر جي في هڪ رپيو ۽ ٽانگي جا اٺ آنا. امان انتظار ۽ خوف ۾ ايترو خرچ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وئي. مامي جمعي ڌيرج سان

چيو تہ وجان تہ تو پر ڊاڪٽر ايندو ڪونہ. هيڏو وڏو ڊاڪٽر آهي ۽ مريضن جي بہ پيڙ هوندس الائي اچي الائي نہ. امان ڪاوڙ مان بہ تي گتا لفظ ڳالهائي چيس تہ، وچ ڪيئن بہ ڪري وٺي اچينس. جمعو ويو تہ گم ٿي ويو. ڪچڙي منجهند جو ڊاڪٽر کي وٺي آيو. امان بہ تي دڙڪا وهائي ڪڍيس. ڊاڪٽر پاڻ چيو تہ، مون وٽ وينو رهيو جيسين وچي ڪجهہ واندڪائي ٿي سو بہ اهڙا اکر ڳالهايائين جو مان مجبور ٿي هليو آيس. چي صاف جواب ڏنومانس تہ بہ ويهي رهيو جڏهن ڪجهہ هلڪائي ٿي تہ چيائين، ڊاڪٽر صاحب! هاڻي ڪٿي هلو اسان جو بہ ڀلو آهي تہ توهان جو بہ فائدو آهي. ڊاڪٽر صاحب چڙي پيو چي توهان جو تہ فائدو آهيئي، پر مونکي ڪهڙو فائدو. ڊاڪٽر کي فيءَ جي تہ پرواهہ ڪانہ هئي سو مورڳو ڪاوڙجي پيو. جمعي ڏاڍي صبر ۽ عزت سان چيس تہ ڊاڪٽر صاحب توهان جو بہ فائدو آهي، ڏسو نہ توهان کي بہ پنهنجي مريض جو انتظار هوندو سو لهي پوندو. ڊاڪٽر صاحب کلي وينو چيائين، ڏاڍو زورآور آهين وٺي اچ ٽانگو. اهڙو هو مامو جمعو گفتگو جو هوشيار ۽ سمجهدار. پيو تہ ٿيهو پر خانبهادر اسراڻ جهڙو مدبر ۽ دبدبي وارو ماڻهو بہ ڪيس سڏي ڪرسيءَ تي ويهاري ڪچهري ڪندو هو. اسان جون مٿيون ماڻٿيون ۽ نياڻين جي اٽارڻ پڻ بہ سندس هٿ هو. پڇاڙي پڻ ٿي بي (سلهہ) ٿي پيس. اسان بہ وس آهر سندس علاج پڻ ڪونہ گهٽايو. براندي، بيضا ۽ ڪڪڙ وغيره سندس لاءِ ايندا هئا. آخر چيائين تہ هاڻ ڇڏيو تہ ڳوٺ وڃان. ڳوٺ وڃي ٻارن سان بہ ٿي مهينا گذاري لاڏاڻو ڪري ويو. آهن اهڙا وفادار، سياڻا ۽ ايماندار نوڪر اڄڪلهہ! مير صاحبن وٽ ڪي اهڙا خانداني پشتي ماڻهو هجن تہ هجن باقي پيو مڙيوئي خير آ. ذوالفقار علي خان پٽي هڪ دفعي مير علي احمد خان کي چيو تہ، ڪيس ڪو وفادار ايماندار ماڻهو ڏئي جو سندس خاص خدمتگار ۽ ٻاڊي گارڊ ٿي ڪم ڪري، مير صاحب ڪيس پنهنجو آزمايل ماڻهو نورو ڏنو. جنهن خوب پاڻ ملهايو. جڏهن ڀٽو صاحب پريزيڊنٽ ٿيو تہ نورو، نور محمد مغل ٿي ويو ۽ وڏي عزت ماڻيائين ۽ خوشحال ٿي ويو. سندس هڪ ٻالڪو نهيم مغل اڄڪلهہ ڊپٽي ڪمشنر جي گريڊ جو آفيسر آهي ۽ وڏي پئسي وارو آهي.

بابا جون ڪهڙيون وصفون بيان ڪري ڪهڙيون ڪيان. ڪڏهن ڪاوڙ ڪونہ ڪيائين ڪڏهن ٿڦ ڪانہ هنيائين. هڪ دفعو ياد اٿم تہ ميرپور خاص

۾ نوڪر تي ڏاڍي ڪاوڙ ڪيائين ته چيائينس ته وڏو گڏھ آھين. بس.

مونکي گشت ۾ پاڻ سان گڏ ڪٺندو ھو. ماستر صاحب جو ڪچو پاراڻو ۽ پڪو پاراڻو پڙھائڻ ۾ ٻه سال وٺندا ھئا سو ٽن مھينن ۾ پورو ڪرائي ڇڏيائين. عجيب طريقو پڙھائڻ جو ھوندو ھئس جو روزانو رڳو اڌ ڪلاڪ پڙھائيندو ۽ لکائيندو ھو ۽ ھڪ ھڪ اکر ذھن تي نقش ٿي ويندو ھو. ٻار جي ذھن کي اجاگر ڪندو ھو ۽ کيس سوچڻ تي مجبور ڪندو ھو. مثلاً الف بي جو آخري اکر ي ياقوت آيو ته مونکي "ي" ڏيکاري چيائين ھيءَ ڇا جھڙي آھي. چيائين بس سبق پورو ٿيو سڀاڻي ٻڌائجانءِ. مان راند ۾ لڳي ويس پر ڌيان سڄو "ي" ڏي ھجي. شام جوڻي مونکي خيال آيو ۽ ڊوڙي وڃي کيس چيم ته اھا ڇڻ ڪُڪڙ آھي ۽ ھينان ٻه آنا پيا اٿس. ڏاڍو خوش ٿيو. خوشيءَ ۾ ڳاڙھو ٿي ويندو ھو. خوش ٿي مونکي شاباس ڏنائين ۽ "ي" لکارايائين ۽ ان جو استعمال سمجھايائين. پوءِ اخبار تعليم ۾ مضمون لکيائين ته ٻارن کي سيکارڻ نه، ٻارن کان سکڻ گھرجي. ٽن مھينن ۾ ڪچو پاراڻو پڪو پاراڻو، ڪوڙا ۽ جوڙ ڪٽ ٻه سيکاريائين. ڪوڙا ۽ جوڙ ڪٽ ماچيس جي تيلين تي سيکاريائين. ڏھ تيليون ڪڍي رکندو ھو ۽ چوندو ھو ته ھن مان چار ڪڍي ڇڏ يعني ڪٽ ڪر ۽ ٻڌاءِ ته باقي گھٽيون بچيون. يا پنج تيليون جدا رکي چوندو ھو ته ھن ۾ ٻه واڌو ڪر ته گھٽيون ٿي پونديون. مونکي ته جھڙي راند ٿي لڳي ۽ سڄو ڏينھن تيليون ڪنيون وٺو جوڙ ڪٽ ڪندو ھئس. ڏھن ڪان مٿي ٻه عجيب نموني آسان ڪري ڇڏيائين. ڇا ڪيائين جو ڏھن تيلين جو مُچو ناھي ڌاڳي سان ٻڌي بنڊل ناھيائين ۽ ٽي تيليون جدا ڪليل ڪري رکيائين. ڪل ٿيون تيرھن. پوءِ چيائين ته ھن مان چار ڪٽ ڪر. مون ٽي ڪليل ته جھٽ ڪٽي ورتيون پوءِ منجھي پيس ته چوٿين ڪٿان ڪڍان. چيومانس ته بنڊل کوليان. چيائين شاباس بنڊل، جنھن کي ڏھاڪو چوندو ھو سو ڪولٽو ٿي پوندو. پوءِ ان مان ھڪ ڪڍي ۽ ڳڻائي پڇندو ھو ته باقي گھٽيون بچيون. جواب آ سان ھو. اھڙو حساب سليٽ تي ٻه لکائيندو ھو. ايئن ٽي مھينا پڙھائي مونکي لاڙڪاڻي جي ميونسپل مين اسڪول ۾ پھرئين درجي ۾ داخل ڪرايائين. اتي سائين دين محمد ماستر ھوندو ھو، جو پٽڪو ٻڌندو ھو ۽ ڪوٽ پائيندو ھو. پلوڙ ماٺو ھو. اتي ٻه مان پھريان نمبر پيو ڪٺان. ڪرمان باغ مان پنڌ ئي پنڌ سڄي سيئو بازار لتاڙي تلاءَ ڪان ڦري، بولس باغ ڪان ٿي

اسڪول پهچبو هو. اتي الهه بخش انصاري (اڄ جو انيس انصاري)، دولت ولد ٽيڪچند، دوست محمد ابڙو ۽ فيض محمد ڪاسائي منهنجا هم ڪلاسي هئا ۽ سنگتي به. دولت هندستان هليو ويو ۽ فيض محمد ڦوهه جوانيءَ ۾ گذاري ويو. دوست محمد ابڙو ته سالن جا سال هم پيشي وڪيل رهيو باقي الهه بخش انصاري خاموش طبيعت ۽ پاسيرو رهيو.

بابا جي زندگي، اٿڻي ويهڻي، ڳالهائڻ ٻولهائڻ، ناتا رشتا سڀ ڪجهه تعليم ۽ سبق هئا. امان چيڙاڪ، اٿپڙهيل ۽ زبان جي تيز هئي. سا جي مٿبي هئي ته ڌم جهيڙو مچي پوندو هو. بابا جو صبر به مٿڻ ۾ هو. ڪيس عزت سان بيگم ڪري سڏيندو هو. سو رڳو ايترو چوندو هو ته "مار بيگم توکي ته ڏاڍي ڪاوڙ آهي". بس امان چپ ٿي ويندي هئي. بابا جو ڳالهائڻ نرم، سمجهائڻ سٺي، ڌيرج، سچائي ايمانداري محنت، پاڪائي ۽ پاڪيزگي بذات خود وڏا سبق هئا. ماڻهو پاڻ بذاته عملي نمونو بڻجي پوي ته زبان سان چوڻ جي ضرورت شاذو نادر ئي پوئي. مٿان وري هر ڪنهن جو همدرد ۽ هڏڏوکي، بس سمجهڻ ۽ پرجهڻ جي ڳالهه آهي، چوڻ جي ناهي. سندس طبيعت ۾ ناپر ايڏو هو جو چوندو هو ته منهنجي پنيان بندوق جو نڪاءَ ڪري ڏسو. مونکان چرڪ به ڪونه نڪرندو. واقعي ايئن ڪري ڏٺو سون ته ڪانئس چرڪ به ڪونه نڪتو. گرمين جي موڪلن ۾ جاءِ مسواڙ تي وٺي ڪوٽڙيءَ ۾ رهندا هئاسين. اتي اسانجو ننڍي ۾ ننڍو ڀاءُ نجم گذاري ويو. امان پٽ تي ڪري ليٽڙيون پائي زارو زار پٽي روئي. وري اتي مهن ڏوئي وار نيڪ ڪري بابا جي ڪمري ۾ آئي ۽ چيائينس ته شمن جا پيءُ الله توکي چار پٽ ڏنا، هڪڙو وٺي چنيائين تون دل ۾ نه ڪجاڻ بابا کان هڪ ڳوڙهو به ڪونه نڪتو. ماٺ تي ويو. امان اسانکي چيو ته گهر کان ٻاهر وڻ هيٺان آرام ڪرسي وجهي ڏيوس ۽ اتي وڃي وٺس ويهو. ايئن ڪيوسون ۽ ٻيا ماڻهو به اچي ويا. بابا، دل جو مريض هوندي به صبر ۽ سڪون سان وينو رهيو. پنهنجو ڏک ايئن برداشت ڪيائين. ٻئي دفعي مان ۽ پاڻ حيدرآباد کان راڄا واري گاڏي ۾ ميرپور خاص پئي وياسين. سيڪنڊ ڪلاس گاڏي ۾ ويٺا هئاسون، پليٽ فارم تي هڪ هندو ڪٽنب جي ڄڃ هئي. اتي ڪنوار، ماءُ کان موڪلايو ۽ هڪ ٻئي کي چنبڙي رنيون ته هيڏانهن بابا جا بي اختيار ڳوڙها جهل ئي نه ڏين. رومال سان اکيون ۽ نڪ اگهندو رهيو. اها هئي پين سان

همدردي ۽ هڏ ڏوکي واري جهلڪ. ميرپور خاص وارو سيٺ هرچند راءِ بہ ساڳئي گاڏي ۾ هئو. تنهن مذاق ۾ چيس تہ خانصاحب ڇچ پرائي ۽ توهان؟ پوءِ سيٺ لائيم سوڊا گهرائي پاڻ لاءِ مون لاءِ ۽ بابا لاءِ. مون چيس سيٺ بس، سمجهي ويو. نيٺ تہ اصل نج سيٺ هو. سچي گاڏي لاءِ لائيم سوڊا گهراياائين. تن ڏينهن ۾ ڪوڪاڪولا وغيره ڪونہ هوندا هئا. برف جي ڪارخانن ۾ سوڊا وغيره جون بوتلون پربيون هيون. جن جو منهن ڇڏي (شيشي جو بلور) سان بند هوندو هو. سيٺ ڇرچو ڪندي مونکي چيو تہ هاڻ ير پئسا. مان هئس ٻار سو ٺڪ جواب ڏنومانس تہ اڳ ۾ ٻڌائين ها تہ اسان پيئون ئي ڪونہ ها. بابا بہ کلي وينو ۽ سيٺ کلندي پئسا پري ڇڏيا. سيٺ سان پوءِ بہ ملاقاتون ٿيون ۽ ڏاڍي اڪير سان ملندو رهيو پر لائيم سوڊا واري ڳالهہ ياد نہ اٿس. هن وقت عمر 86 سال اٿس.

بابا جو حلم، سادگي ۽ صاف گوئي مثالي هئا. لڄارو حيا وارو ۽ وضعدار بہ حد درجي جو هو. حضور ﷺ بابت پڙهيم تہ جيڪڏهن ڪو وٽن وينو هوندو هو تہ پاڻ بہ اوستائين وينا هوندا هئا جيسين هو ازخود اٿي يا رستي تي ڪو جهلي سائن ڳالهائي تہ پيا ٻڌندا هئا ايتري قدر جو جيڪڏهن ڪو ماڻهو سائن هٿ ملائيندو هو تہ پاڻ هٿ نہ ڇڏيندا هئا جيسين اڳلو نہ ڇڏي. بابا مرحوم جي بہ اها حالت هئي. پاٽ وارو شفيع محمد قريشي، بئريسٽر عبدالوحيد قريشي جو پيءُ جو سندس ماتحت بہ هو، سو موڪل ڏينهن صبح ساڻ اچي وٽس ويهندو تہ منجهند ٿي ويندي هئي. قريشي صاحب دراز ريش مبارڪ وارو بزرگ، شريعت جو پابند، اچي فقه ۽ مذهب جا مسئلا ڇيڙيندو تہ پيو ڳالهائيندو. هيڏانهن امان جي دانهن پئي پوي تہ هي تہ ويل ٽيو پڻهين وقت جو پابند. وقت تي دوا کائي، وقت تي لکي پڙهي وقت تي ماني کائي وقت تي سمهي هاڻي ڇا ڪجي. اسان ٻار چئون تہ وڃي بابا کي ٿا چئون تہ ماني تيار پئي آ هلي کائو، تہ امان جهليندي تہ نہ اهو مناسب ناهي، مهمان سمجهندو تہ مونکي ڪڍڻ لاءِ ٿا چون الائي ڇا. ايتري ۾ ادا وڏو شمس اچي ويندو ۽ چوندو تہ منٽ ۾ ٿو اماٺيانس. امان جهليندس تہ نہ متان اهڙو ڪم ڪيو اٿئي. شمس چوندو هو مان ڪجهہ نٿو چوانس هٿ ئي وينو آهيان ڏسو تہ ڪيئن ٿو اٿي. فوني کي چاٻي ڏئي ڪٽي رڪارڊ چاڙهيائين تہ راڳ ۽ ساز شروع ٿي ويو. قريشي صاحب شرع جو پابند، غير شرعي عمل ڏسي لاحول

پڙهي اٿي ڪڙو ٿيو ۽ موڪلائي هليو ويو. بابا بہ اچي نماز پڙهي ماني ڪائي ليٽي پيو. جڏهن ٻڌايوسونس تہ قريشي صاحب ڪي پچائڻ لاءِ فونو وڃايوسين تہ ڏاڍو ڪليو. مطلب تہ پاڻ زبان سان قريشي صاحب کي تہ حجاب وڃان ...رو بہ نہ چئي سگهيو تہ قريشي صاحب هاڻ نماز جو وقت ٿي ويو آهي، جيتوڻيڪ قريشي صاحب سندس ماتحت هو. حديث شريف آهي تہ، لڄ ۽ ايمان بہ گڏيل سگ آهن، جي هڪڙو اٿي ٿو وڃي تہ ٻيو بہ هليو ٿو وڃي. حديث شريف آهي تہ، بهترين ورثو جو توهان اولاد کي ڏئي سگهو ٿا سو آهي خلق. ٻي بہ هڪ حديث شريف آهي تہ، مان نبي ان لاءِ ڪري موڪليو ويو آهيان تہ ماڻهن جي اخلاق کي زور وٺايان. يعني نبوت جو مقصد ئي هو اخلاقن کي زور وٺائڻ. پاڻ سڳورا اخلاق جو بهترين نمونو هئا، برداشت، ڌيرج، عزت، محبت، مان مريادا جهڙيون وصفون منجهن ڀرپور ۽ بي حساب هيون. اندازو لڳايو تہ هڪ اعرابي سفر ڪري ٿڪڙو ٽڪڙو مسجد نبوي ۾ داخل ٿيو ۽ ايترو مجبور هو جو مسجد ۾ ئي هڪ ڪنڊ ۾ پيشاب ڪرڻ ويهي رهيو. اصحاب سڳورا کيس منع ڪرڻ لاءِ اٿيا تہ حضور ﷺ جن کين روڪيو ۽ چيو تہ هن کي آرام سان واندو ٿيڻ ڏيو. جڏهن هو شخص واندو ٿي آيو تہ حضور رحمة اللعالمين کيس ڪجهہ بہ نہ چيو. پوءِ کيس پاسيرو وٺي سمجهايو تہ مسجد ۾ ائين نہ ڪبو آهي. برداشت ۽ رحم ۽ خلق جي حد تہ ڏسو. اڄ جيڪڏهن ڪو مسجد ۾ ائين ڪري تہ هوند ملان ۽ ماڻهو سندس هڏ گڏ پيچي رکن، اهڙيون ڳالهيون ۽ حديثون بابا اسان کي ننڍي هوندي ئي ذهن نشين ڪرائيندو هو. بلڪ اهڙيون حديثون ڪاري مس ۽ ڪلڪ سان سهڻن اکرن ۾ لکائي گهر ۾ لڳائي ڇڏيون هئائين جيئن هر وقت ڏسندا رهون. پاڻ سڳورن جي اٿڻي ويهڻي، پوشاڪ ۽ کاڌي وغيره بابت بہ ٻڌائيندو رهندو هو. پاڻ بہ ڪوشش ڪري عملي طرح ائين ئي ڪندو هو. ڪڏهن بہ کاڌي مان وڏ ڪونہ ڪڍيائين. جهڙو مليس جيترو مليس، شڪر ڪري کائي ويندو هو. ڪڏهن ڪو کاڌو وڻيس تہ ضرور ساراهہ ڪري چوندو هو، ”بيگم! اڄ تہ ماني فرسٽ ڪلاس هئي“ فرسٽ ڪلاس جو لفظ گهڻو ڪري پسنديده عمل، نتيجي يا ڪنهن بہ شئي لاءِ استعمال ڪندو هو. اهڙي طرح قرآن شريف جون ننڍيون آيتون بہ ڪاري مس سان لکرائي گهر ۾ پيتين تي هڻائي ڇڏيون هئائين. مثلاً فضول خرچ ڪندڙ شيطانن جا ڀائر آهن يا تحقيق ڪوڙ ڳالهائيندڙ

Gul Hayat Institute

تي الله جي لعنت آهي وغيره. ننڍي هوندي ڪچي ذهن تي اهڙيون ڳالهيون نقش ٿي وڃن ٿيون. ڏسو ٻاراڻي درجن جا پڙهيل بيت اڄ بہ اسان کي ياد آهن ۽ اڄ ڪوشش ڪرڻ سان بہ سٺا سٺا شعر ياد نٿا پون. پيرومل مهر چند جا بيت ”منهنجي امڙ“ ۽ ”وقت ڇئي آءُ بادشاهہ“ سٺ پنجهٺ سالن کان پوءِ بہ اڄ تائين ياد آهن. بابا کي ٻار جي نفسيات جو ڀرپور علم هو تنهن ڪري ننڍي هوندي ئي اهڙيون تدبيرون ڪيائين. ننڍا ننڍا ۽ سؤلا سؤلا مثال ڏئي وڏا معاملا سمجهائي ڇڏيندو هو. مثلاً برداشت ۽ ٻين جو حق تسليم ڪرڻ لاءِ چوندو هو تہ بابا ڏسو تہ بازار ۾ اڪيچار ماڻهو آمهون سامهون مخالف رخ ۾ پيا هلن، جيڪڏهن ڪو چوي تہ مان تہ نڪ سامهون سڌو ويندس ۽ پاسيرو نہ ٿيندس تہ ضرور ٽڪراءُ ٿيندو ۽ توڙ تائين پهچي بہ ڪونہ سگهبو، پر جي ٻين کي راهہ ڏيندو، مُڙندو پاسو وٺندو ويندو تہ ضرور توڙ تائين پهچي ويندو. اهڙو مثال ٻڌي اسين ٻار تہ سيئو بازار جي منظر ۾ گم ٿي ويندا هئاسون ۽ آسيرو پاسيرو ٿي گهاڙ واهہ تائين نڪري ويندا هئاسون. ادا وڏو شمس الدين ابڙو تہ قوت برداشت جو بيمثال نمونو بڻجي ويو. ڪڏهن بہ ڪاوڙ ۽ غصو ڪونہ ايندو هوس بس وينو ڪلندو هو. وٽس هڪڙو نوڪر بورچي هئو. ڏاڍيون چوريون ڪيائين. مون توڙي ٻين دوستن کيس بار بار ٻڌايو تہ بہ چوندو هو تہ برابر چور آهي پر ويچاري کي جوا جي عادت آهي سو ڇا ڪجي. تانجو اوڙي پاڙي جي معزز ماڻهن شڪايتون ڪيس تہ استاد (سڀ کيس استاد سڏيندا هئا، ويندي ذوالفقار علي خان ڀٽو بہ کيس استاد ڪري سڏيندو هو) تنهنجي نالي تي اسان کان روڪ رپيا ۽ هنڌ بسترا بہ وٺي ويو آهي. سڏي نوڪر کان پڇيائين ۽ انهيءَ مڃيو. تڏهن وڃي صوبيدار کي گهرائي نوڪر سندس حوالي ڪيائين. مٿس ڪيس هليو ۽ ڇهہ مهينا سزا ڪاٽي ويو. مان تن ڏينهن ۾ ڪيپري ۾ جج هئس. هڪ دفعي جو اچان تہ ساڳيو نوڪر پيو ڪم ڪري. حيران ٿي چيم تہ، ادا هيءَ ڇا؟ ڪلي چيائين تہ ادا ڇا ڪجي بک ٿي مئو، ٻيو تہ ڪو نوڪري ڪونہ ڏئيس ها سو، چيومانس تہ ڀلي ڪم ڪر. اها هئي قوت برداشت جي تعليم ۽ تربيت، جا بابا اسان کي ڪچي وهيءَ ۾ ئي ڏني هئي.

مان جڏهن ڪيپري ۾ جج جي چارج ورتي تہ بابا جو جيڪو پهريون خط مون وٽ پهتو سو مون وٽ اڃا سانڍيل آهي. بابا اسان سيني سان خط و

ڪتابت انگريزيءَ ۾ ڪندو هو. اسين به ائين ڪندا هئاسون. پهرئين خط ۾ لکيائين ته، ”پٽ ضمير جو پئسن سان سودو تمام مهانگو سودو آهي. سو ڪنهن به وقت جيڪڏهن سمجهين ته ان ڪان سواءِ چارو ناهي ته هڪدم نوڪري ڇڏي واپس هليو اچجانءِ. الله وٽ ۽ مون وٽ ايترو ڪجهه آهي جو توکي کارائي سگهنداسون.“ ڇا تا پانيو؟ ڪنهن جو پيءُ اهڙي معزز نوڪري ڇڏڻ جي تلقين ڪري ته پوءِ ڪير آ جو ضمير جو سودو ڪري ۽ رشوت وٺي، اهڙا پيئر به گم ٿي ويا. الله واقعي ڏٺي ٿو. مان ان جو زنده مثال آهيان ۽ گواهي ڏيان ٿو.

الله رب العالمين آهي ۽ رزق جو ذمو پاڻ کنيو اٿائين. بابا جڏهن 1944ع ۾ رٽائر ٿيو ته سندس پينشن 240 رپيه ماهوار مقرر ٿي. پاڻ بلڪل فڪرمند ڪونه ٿيو. هاسٽل ۾ سيني شاگردن ۽ استادن گڏجي سندس الوداعي دعوت ڪئي. ڪجهه استادن ۽ شاگردن تقريرون ڪيون، ڪجهه شاگرد ته زارو قطار روئڻ به لڳا. آخر ۾ پاڻ اٿي وعظ نموني سيني کي نصيحتون ڪيائين ۽ مزاحيه جملا به ڳالهايائين پر مون ڏٺو ته سندس اکين ۾ به پاڻي تري آيو هو. خدا جو شان ڏسو ته سرڪار پاران ڪيس مير تاج محمد خان خلف شير سنڌ مير شير محمد خان جو اتاليق مقرر ڪيو ويو پنج سؤ رپيه ماهوار وظيفي سان. ٻڌيءَ جا بيٺا ٿي پيا. پاڻ ميرپور خاص غريب آباد محلي ۾ جاءِ مسواڙ تي وٺي رهائش اختيار ڪيائين. خانبهادر محمد حيات خان جوڻيجو سندس پاڙيسري هو. خانبهادر صاحب رڄ چڱو مڙس، لاجواب ماڻهو هو. ڪروڙ پتي پشتي زميندار هو ته به پوشاڪ، رهائش ۽ اٿي ويهڻ بلڪل سادگي واري، سونهاري هوندي هئس ۽ اڇي پڳ ٻڌندو هو. مهمان جام ايندا هئس غريب غربا هاري ناري ۽ ٻيا. مون پنهنجي اکين سان ڏٺو ته خانبهادر صاحب پاڻ پنهنجي هٿن سان ٻوڙ جا ڏاڪون ۽ مانين جون ٿالهيون کنيو پيو ايندو هو. وري هٿ به سيني کي پاڻ ڌوئاريندو هو. اها شاناٽي روش به اڄڪلهه گم ٿي وئي آهي. اتي ئي سندس ٻن فرزندن ڪريمداد ۽ علي خان سان واقفيت ٿي جا سالن جا سال هلندي اچي. ڪريمداد گذاري ويو آهي باقي علي خان ۽ سندس ننڍو ڀاءُ سانگهڙ ڇڏي مستقل ڪراچي ۾ رهن ٿا. علي خان ته نواز دور ۾ فيڊرل منسٽر به ٿيو. خانبهادر صاحب ٻنهي پٽن کي ننڍي ئي پروفيسر ڊيو آرٽ جي حوالي ڪري ڇڏيو هو، جنهن جي فئملي سان هو گهر ڀاتي طور رهندا هئا. هو

Gul Hayat Institute

ڪريمداد کي ڪينٽ ۽ علي خان کي ايلن ڪري سڏيندا هئا، پر ٻنهي پنهنجو ديسي ڪلچر ڪونہ ڇڏيو. ڪريمداد تہ منهنجو گهاٽو دوست هئو پر جهڙوڪر منهنجو مريد هو يعني منهنجي اخلاق ۽ ڪردار کان ڏاڍو متاثر هو. ساڻس گڏ مون پروفيسر ڊيوآرٽ سان بہ ملاقاتون ڪيون پر هو صاحب مونکي بلڪل سطحي نظر آيو. ٻاهريون ٽيڪ ويڪ، پوشاڪ ۽ شاهوڪاري ڪيس گهڻو متاثر ڪندا هئا (سندس مداحن کان معذرت). منهنجي ننڍي ڀاءُ ڪمال جو هڪ گهاٽو يار هو محمد علي ٽگڙ، جو نذر محمد ٽگڙ اي . ڊي . ايم حيدرآباد جو ننڍو ڀاءُ هو. نذر محمد بہ واهہ جو يار ويس ماڻهو هو. حيدرآباد جا سڀ وڏا ماڻهو توڙي غريب غربا مٽ مائٽ وٽس ڳاهٽ پيا ٿيندا هئا. ڪارائتي پيارڻ رهائڻ ۽ سنڌن ڪم ڪار ڪرڻ سندس شيوو هوندو هو. وڏي هلندي پڄندي وارو ۽ فياض هو. محمد علي ٽگڙ کي شهزادن وانگر پاليائين. محمد علي ٽگڙ خوبرو جوان هو. پروفيسر ڊيوآرٽ ڊي . جي نيشنل ڪاليج جو پرنسپال بڻيو. ڪو شاگرد وٽس ڪم ڪار سان ويندو هو تہ ڪيس پيرن کان وٺي مٿي تائين جاچيندو هو ۽ جيڪڏهن منجهس ڪا وڏ نظر آئي تہ اتي جو اتي ڇڙٻ ڏئي واپس ڪندو هو. محمد علي ٽگڙ ڏاڍو سمجهو ۽ چتر هو. پلو فل سوٽ ڪڍي انهي ئي رنگ جي قميص نهراياڻين جنهن کي بٽڻ بہ نيلي رنگ جا وجهارايائين ان تي ميچنگ ٽاءِ ٻڌي چمڪيلو بوٽ پائي وڃي پروفيسر ڊيو آرٽ سان سندس بنگلي تي مليو، جنهن ڪيس هيٺ کان مٿي ڏسي ڪلي ڇيو تہ في الحال منهنجي ڏيءَ سان ڪچهري ڪر مان اجهو ٿو اچان. ڪرستان ڪلچر ۽ گوو‌ا جو ڪلچر ائين هو. مون بہ عمر گذاري آهي ڪراچي ۾ ۽ مون ۽ منهنجن ڪيترن دوستن جو اهوئي تجربو هو. مير علي بخش خان ٽالپر ايم اين اي شاگردي واري زماني ۾ رهندو ئي سامريسٽ اسٽريٽ جي هڪ فليٽ ۾ هو جتي رڳو ڪرستان ۽ گوواني هئا. مرحوم قيصر خان جتوئي ايڊووڪيٽ بہ اتي ئي رهندو هو. شمس الدين بلوچ تہ شادي ئي هڪ ڪرستان ڇوڪري سان ڪئي ۽ هاڻي ان سان گڏ آمريڪا ۾ رهي ٿو.

غريب آباد ميرپورخاص ۾ رٽائر ٿيڻ کان پوءِ بہ بابا ڀرپور زندگي گذاري. هڪ تہ مير تاج محمد خان، جو جوانيءَ ۾ قدم رکي رهيو هو، ان جي سنڀال سندس ذمي هئي ۽ ان تي پورو پورو توجهہ ڏنائين. مير صاحب هڪ تہ ميراڻو ٻار ٻيو سندس عادتون پڪيون ٿيل. مثلاً مير صاحب صبح جو

Gul Hayat Institute

ننڍ مان دير سان اٿندو ۽ سڄو ڏينهن آلسي ٿيو پيو اوٻاسيون ڏيندو هو. مهيني ٻن ۾ مير صاحب ماڻهو ئي ٻيو ٿي ويو. صبح جو سوير اٿڻ، ڏندڻ ڪرڻ، وهنجڻ، ورزش ڪرڻ، ڪاڏي ۾ ياڇيون، ميوا ۽ کير استعمال ڪرڻ، پڙهڻ تي ڌيان ڏيڻ، استادن جي عزت ڪرڻ، اسلامي ڳالهيون شوق سان ٻڌڻ، جڏهن اهي سڀ تبديليون مير صاحب ۾ اچي ويون ۽ هڪ ذميدار نوجوان ٿي پيو ته بابا ۽ٽمرادو مٿي لکي موڪليو ته هاڻي مير صاحب کي سنڀاليندڙ جي ضرورت نه آهي بلڪ هو پاڻ سڀ ذميواريون سنڀالي سگهي ٿو. مير صاحب اڄان به جڏهن مونسان ملندو آهي ته اهڙيون ڳالهيون ڪندو آهي ۽ بابا ته ڇا، منهنجي به عزت ڪندو آهي.

غريب آباد ۾ اسان جي گهر جي پٺيان واري گهٽيءَ ۾ مير امام بخش خان ولد سردار بهادر مير الهداد خان ٽالپر نئون بنگلو جوڙايو جو تمام سهڻو هو. مير امام بخش خان منهنجي دوست مير علي بخش خان جو وڏو ڀاءُ هو. مير صاحبن ۾ مزاح جو حس ڏاڍو ڀرپور هئو. خود سردار بهادر جو به اهو ذوق هو. بابا هڪ دفعي سردار بهادر کي چيو ته توهان وٽ سون امانت رکڻو اٿم. سردار بهادر خنده پيشاني سان چيو ته ڀلي، دير ڇاجي آهي. مان پاڻ حيران ته بابا وٽ سون ڪٿان آيو. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ بابا وري سردار بهادر وٽ هليو ۽ کيسي مان هڪڙي ڏهن تولن واري سون جي ڏٽي ڪڍي کيس ڏنائين. سردار بهادر ٺهڪ ڏئي چيو، "مار خانصاحب، توتي ته وڏو بار هو. سڄو ٻاچڪو سون جو پٺيءَ تي لڏي آيو آهين." بابا طنز سمجهي مشڪندي چيو ته، منهنجو ٻاچڪو اهوئي آهي. مجاڻ بچت خاطر هڪ هندو ماستر جي صلاح تي ڏهه تولا سون وٺي رکيو هئائين. تن ڏينهن سون جو اگهه پنجاهه سٺ رپيه تولو هو.

انهيءَ پوئين گهٽي ۾ مسجد هئي، جنهن ۾ جمعي نماز پڙهندا هئاسون. خطبو ملان پڙهندو هو، امامت به اهو ڪندو هو. دعا ڪان پوءِ بابا اٿي بيهندو هو ۽ سيني کي ويهڻ لاءِ چوندو هو ۽ پوءِ وعظ ڪندو هو، اسلامي معاشري ۽ سماج تي ۽ سيرت النبي ﷺ تي. عالم ته هو وري اخلاص ۽ همدردي به سو ماڻهو سندس عزت ڪندا هئا ۽ کيس سڃاڻندا به هئا سي هر جمع تي سندس وعظ جو شوق سان انتظار ڪندا هئا. ملان کي اچي ڏب لڳو ته هي رٽائرڊ ڪامورو ڪو سندس جاءِ پرڻ ٿو چاهي سو هڪ جمعي تي جيئن ئي بابا اٿيو ته ملان ڪاوڙ ۾ اچي کيس جهليو ۽ منع ڪئي ۽ ماڻهن کي به

ڇيڙيائين تہ هي ڏاڙهيءَ ڪوڙ ڪين گمراهہ پيو ڪري. مون ٻانيون تہ اجهو ٿو جهيرو ٿئي پر بابا اڏول ٿيو مشڪندو رهيو ۽ ملان ۽ ماڻهن کي سمجهايائين تہ از روءِ قرآن، چڱائي جي تلقين ڪرڻ ۽ برائين کان روڪڻ هر مسلمان جو فرض آهي ۽ ڪيترين ئي آيتون پڙهي انهن جو ترجمو بہ ٻڌائيندو ويو ۽ مسجد جا آداب بہ سمجهائيندو ويو. ملان ڪڪو وکو ٿي ويو، ڇوتہ وٽس ايترو علم ڪونہ هو سو ٻڙٻڙ ڪندو نڪري ويو. بابا جيسين ميرپورخاص ۾ هئو تہ اهو تبليغ جو سلسلو مسجد ۾ هلندو آيو. ماڻهن جي سوالن ۽ مسئلن جا جواب بہ شريعت موجب ڏيندو رهندو هو. ميرپور خاص جي جامع مسجد جو امام هڪ شيخ صاحب هو ان سان بہ سندس ڪچهريون ٿينديون هيون. پيو بہ ريلوي جو بابو هو جنهن ۾ تڙپ ۽ تلاش جو جذبو هو. رستي تي بيهاري سوال جواب ۽ علم جي گفتگو ۾ لڳي ويندو هو. بابا جيتوڻيڪ تور ڳالهائو ۽ وقت جو پابند هو تہ بہ ساڻس اسلام بابت گفتگو ڪندو رهندو هو. بابُو صاحب تصوف ۽ روحانيت ڏانهن مائل ۽ بابا سختيءَ سان اسلامي سماج معاشري ۽ دنيوي ترقي جو قائل هو ۽ ٻئي هڪٻئي کي هم خيال نہ ڪري سگهيا. شيخ عبدالستار ائڊيشنل ائڊووڪيٽ جنرل ڳالهہ ٿو ڪري تہ هو ۽ ان جا ڪجهہ دوست هوٽل تي چانهہ پيئندي سائين يعني بابا کي رستي تي ڏسندا هئا تہ سائين جي رعب کان هوٽل جي پٺئين دروازي کان ڀڄي ويندا هئا تہ متان سائين چوي تہ ڇورا لوفر ٿي پيا آهن ۽ هوٽلن تي وينا آهن. ان دور ۾ مارل ڪوڊ (اخلاقي قدر) ايڏو مضبوط هئا جو سئنيما تہ ڇا پر هوٽل تي ويهڻ بہ عيب هو. هي مان 45-1940ع جي ڳالهہ ٿو ڪيان. پر وڏي ڳالهہ آهي بابا جي اخلاقي رعب جي. اڄ ماستر شاگردن سان گڏ هوٽلن تي وينا سگريٽ پيئن ۽ متان وري شڪايت ڪن تہ استادن جي اها عزت نہ رهي آهي. بابا مونکي ننڍي هوندي جڏهن اچا مان سنڌي پرائمريءَ ۾ هوندو هئس تہ ڳوٺ نظر ابڙي ۾ داخل ڪرايو جتي هڪڙو سنو استاد سائين جڳتراءِ هو. وري ڇوٿين درجي سنڌيءَ ۾ ڳوٺ وليد ۾ داخل ڪرايائين جتي سائين آسنداس استاد هو. هيڏو سارو پنڌ ڪري شهر کان ٻاهر ستن اٺن سالن جي ٻار کي موڪلڻ، مونکي سمجهہ ۾ نہ آيو. شايد ٻهراڙي جي ماحول کان مانوس ڪرڻ مطلب هو يا استاد سٺا هئا. ڪجهہ استاد جو اخلاقي ڪردار ڪجهہ مائٽاڻي تربيت اهڙي هئي جو استاد لاءِ بيحد احترام هوندو هو. هڪ دفعي پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ

Gul Hayat Institute

راءِ صاحب ٽوپڻ داس واري بنگلي جي ٿلهي تي ڪرسيون وجهيو يارن دوستن سان ويٺا هئاسون تہ ڏٺم تہ رستي سان هڪ ڏوتي بند پوڙهو هندو پيو وڃي. اکين تي ٿلهن شيشن واري عينڪ ۽ هٿ ۾ لٺ، چمپل ڦاٽل، چڻائي چٽائي چيم اڙي هي تہ سائين جڳتراءِ. اُٿي وڃي پيرين پيومانس. منجهي پيو پڇيائين ابا ڪير اهين؟ چيم سائين جمال الدين ابڙو، چي ابا تون تہ سيشن جج آهين نہ؟ مون چيو هائو سائين پر آهيان تہ توهانجو شاگرد. هٿ مان وٺي مٿي ٿلهي تي ويهاريومانس. لمليٽ جي بوتل بہ پياري مانس. ڍاڍيون دعائون ڏنائين. سائين جڳتراءِ عزت لهڻي، يعني ڪمانڊ ڪئي. سندس اخلاق ۽ ڪردار ئي اهڙو هو. عزت ڪمانڊ ڪبي آهي نہ ڪہ خيرات ۾ ملندي آهي. پنهنجو اخلاق ۽ ڪردار صحيح هجي تہ ڪو بہ بيعزتي ڪري ئي نٿو سگهي. اها ڳالهہ مان ور ور ڪري پنهنجي گهر ۾ دهرائيندو آيو آهيان. منهنجا ٻار تہ اها ڳالهہ سمجهي ويا پر منهنجي گهر واري مرحوم اصلي نہ سمجهي سگهي. چاڪاڻ تہ عورتن جو ماحول ئي پيو تو تئي ۽ پچر تي هلي. چاڪاڻ تہ سندس اخلاق ۽ ڪردار بيداغ هئا ان ڪري هوءَ پچر ۽ گلا کي بيعزتي سمجهندي رهي. مونکان سوال ڪندي هئي تہ رستي ويندي ڪو توهان کي گار ڏئي تہ اها بيعزتي نہ ٿي. مان کلي چوندو هئس، سرڪار منهنجي عزت ايتري ٽانڪئي آهي ڇا جو ڪنهن جي گار سان ٽٽي پئي. لاجواب ٿي ويندي هئي پر مطمئن نہ ٿيندي هئي. هڪ ڏينهن گهر ۾ ٻارن جي روبرو مون ان موضوع تي سيشن (نشست) ڪيو. مثال ڏنم تہ حضور ﷺ جن کي بہ گهٽ وڌ ڳالهايو ويو. مٿس پٿر ۽ گند ڪچرو اڇليو ويو پوءِ ڇا اها حضور جن جي بيعزتي ٿي يا انهن ملعونن جي، عزت ماڻهو جي عمل ۽ نيڪ نيتي سان محفوظ آهي، جنهن کي ڪو خارجي عمل، ڪا رهڙ يا رهنڊ پهچائي نٿو سگهي. علامہ آءِ آءِ قاضي هڪ لڳا چيو تہ مان جيڪڏهن ٻهارو ڪڻي تلڪ چاڙهيءَ تي ٻهارو ڏيان تہ مان علامہ قاضيءَ مان مٽجي پيو ماڻهو ٿي پوندس ڇا. منهنجي مرحوم گهر واري ڳالهہ تہ سمجهي وئي، تہ بہ چيائين تہ اهو زمانو پيو هو ۽ هاڻوڪو ماحول پيو آهي، ماڻهن جي سوچ بہ ٻي آهي ۽ نہ وري اسان اهڙا وڏا علامہ آهيون. سندس ڳالهہ ۾ بہ سچائي هئي ۽ ڇوڪرين بہ سندس پاسو ڪنيون تہ اسڪول ڪاليج ۾ سادا ڪپڙا پائي ٿيون وڃيون تہ سچائيءَ جا طعنا ٿا ملن. ڳالهہ اها بہ سچي هئي پر پرائي سوچ تي پاڻ کي متاثر رهبو تہ پوءِ ريساڙو گدڙ وڃي

Gul Hayat Institute

ٿيو. چوڪريون بہ سمجهي ويون پر عملي طرح سوسائٽيءَ جي ڌارا مان نہ عورتون ٿيون گذرن تنهن ڪري مون وڌيڪ سختي ڪانہ ڪئي، رڳو بابا جو مثال ڏنم تہ ڏسو ڪيڏو سادو، ڪپڙي لٽي ڪاڌي پيتي ۽ اٿڻي ويهڻيءَ ۾، مسواڙي گهر ۾ رهيو. گاڏي ڪار تہ نهيو ٽانگي ۾ بہ ڪين چڙهي پر سندس عزت سندس علم ۽ اخلاق جي ڪري آهي جا ڪائنس ڪير بہ کسي نہ سگهندو. هاڻي توهان پاڻ فيصلو ڪيو تہ هو علم ۽ اخلاق ڇڏي ماڻهو جي سطح تي لهي اچي يا ماڻهو سندس سطح تي پهچڻ جي ڪوشش ڪن ۽ مٿس رشڪ ڪن. جبل تي بيهبو تہ سيڪو سندس چوٽيءَ ڏي نهاريندو ۽ مٿي چڙهڻ جي ڪوشش ڪندو، باقي جي وڃائجي گلم تي پئبو تہ سيڪو مٿس بالم تي چڙهي ويهندو. ڇا ڪو پرمتڙيو ٿيڻ قبول ڪندو؟ بحرڪيف مناظرو مون ڪٽيو ۽ سڀ مات تي ويا. اڄ جڏهن پروفيسر پارواڻيءَ جو ڪلچر بابت مقالو مان گهر پاڻين سان لاڳو ڪيان ٿو تہ مطمئن آهيان تہ ڪي، بلڪ ڪافي دائا چڱائيءَ جا منهنجي هر هڪ گهر ڀاتيءَ ۾ پاڇي رهجي ويا آهن. الحمدالله جنهن بہ شعبي ۾ آهن، ڏيئون توڙي پٽ، مڙيئي ڪجهہ قدر يگانا آهن.

نڪي مان نڪي بابا ڪرامتن جا قائل هئاسون، بابا تہ سختي سان ڪرامتن ۽ روحانيت جي مخالفت ڪندو هو. پيري، مريدي ۽ مرشدن ۾ اندو عقيدو، سندس تنقيد جا موضوع هئا. خفي ذڪر ۽ جلي ذڪر تي طنز ڪندو هو تہ رڳو الله الله چوڻ يا لااله الاالله جي وِرد مان ڇا ورندو. سندس سڄو زور عمل تي هو. چوندو هو تہ الله يا لااله الاالله چوڻ تہ طوطي جي بولي آهي، جيسين ان تي دل سان يقين رکي اهي عمل ڪجن جن بابت الله ۽ سندس رسول حڪم ڪيو آهي. چوندو هو تہ ڪلمي جو مطلب ئي اهو آهي تہ زندگي جي هر ڪم ڪار ۾ الله ۽ رسول جي احڪام ڪانسواءِ، ٻئي ڪنهنجو بہ حڪم نہ مڃجي ۽ سموري زندگي اهڙي نموني ئي گذاري وڃجي. بندو هڪ نوڪر جيان آهي، چو تہ هو عبد آهي. مثال ڏيندو هو تہ جيڪڏهن نوڪر هٿ ٻڌيو بيٺو هجي ۽ پيو چوي تہ سائين مان تنهنجو نوڪر، ٻانهو، غلام، مالڪ چويس تہ چڱو مان وڃان ٿو، صفائي ڪري ڇڏجانءِ، بوٽ پالش ڪري ڇڏجانءِ ۽ ماني ناهي رکجانءِ. جڏهن مالڪ موٽي تہ نوڪر ٻانهون ٻڌيو بيٺو هجي تہ سائين مان نوڪر غلام. پڇيس تہ صفائي ڪيئي چي، نہ سائين، بوٽ پالش ڪيئي چي نہ سائين، ماني ناهي اٿئي چي نہ سائين

Gul Hayat Institute

مان توهان جو نوڪر، غلام، ٻانهو، تہ مالڪ ڪيس نالائق سمجهي ڪڍي ڇڏيندو يا خوش ٿي شابس ڏيندو. اهو حال سڄي امت جو آهي، جو نہ الله جي عزت نہ رسول جي عزت. رڳو زباني جمع خرچ، پڇاڙي واري بيماريءَ ۾ آخري وقت اسان جو ننڍو چاچو علي محمد وٽس آيو ۽ چيائينس تہ ادا هي ڪلمي پڙهڻ جو وقت آهي ڪلمو پڙهو. تہ ڪمال اعتماد سان جواب ڏنائينس تہ هيءُ تہ بيڪاري جو وقت آهي، ڪلمو پڙهڻ تہ سڄي زندگيءَ جو مسلسل عمل هو، هاڻي پڙهڻ مان ڪهڙو فائدو، چاچو ڏڪارو ٿي اٿي ويو ڇي ڪلمو بہ نصيب نہ ٿيس پر بابا مطمئن هو ۽ سندس منهن تي عجيب پر اعتماد رونق هئي. پاڻ اندازو لڳايو تہ ان ماڻهو جي عملي زندگي ڪهڙي نہ پاڪيزه ۽ بي داغ هوندي ۽ سندس ايمان ڪيڏو نہ غير متزلزل هوندو.

بابا وٽ بہ پٽيوالا هوندا هئا. هڪڙو نائڪ، خيرپورميرس جو صاحب خان جانوري، جو اهلِ تشيع جو هو، وڏا اڇا شهپر هوندا هئا ۽ گهڻو ڪري روزانو شيوَ ڪندو يعني ڏاڙهي ڪوڙيندو هو. ٻيو محمد اسماعيل جو ننڍو نيٽو خوبرو جوان هو جو بورچي جو ڪم ڪندو هو. ٽيون هو جت چاڪاڻ تہ تن ڏينهن ۾ آفيسر اٺ تي چڙهي گشت ڪندا هئا. مون بہ ڪئين ڀيرا اٺ جي سواري ڪئي. هڪ دفعي لڪي شاهہ صدر جي سرڪاري بنگلي ۾ منزل انداز هئاسين. منجهند جي ماني کائي هٿ ڌوئڻ لاءِ ٻاهر نڪتاسين. اسماعيل هٿ ڌوئاريا ۽ صاحب خان ادب سان بيٺو هو. سامهون لڪيءَ جا جبل پٽ وانگر بيٺا هئا. مون جبل ڦريون دفعو ڏٺا هئا. ائين ٻي لڳا ڄڻ اوڏڙو بيٺا آهن. ٽاڪ منجهند غضب جي گرمي ۽ لڪ ٻي لڳي مون بابا کي چيو تہ مان جبل ڏسي ٿو اچان. چيائين تہ بابا ويجهو ڪونهي ڪوهہ پنڌ جو پري آهي. مونکي اعتبار نہ آيو. ڀلا اکئين بيٺو ڏسان سو چيومانس تہ توهان رڳو موڪل ڏيو مان ڊوڙي جبل کي هٿ لائي جهٽ ٿو موٽي اچان. منع ڪري چيائين سياٽي ٽانگي تي هلي توکي گهمائي ايندس، اتي چشما بہ آهن، واهہ جو نظارو آهي پر جي مينهن پئجي وڃي تہ واهہ واهہ، جبل تي آبشار وهي هلندا ۽ نئن ڪڙڪا ڪري وهندي. ائين چئي بابا سمهڻ لاءِ اندر هليو ويو. اتي صاحب خان چيو تہ خدا خير ڪري اڄ الائي ڪيڏو مينهن وسندو. مون چيو ههڙي لڪ ۽ گرمي، هڪ ننڍڙي ڪڪري بہ آسمان ۾ ڪانهي، مينهن وري ڪٿان پوندو. صاحب خان وري بہ چيو تہ ڏسجو وينا. مون صاحب جا اهڙا ڪيئي معجزا ڏٺا آهن.

خير مان بہ اندر وڃي سمهي پيس. عصر نماز مهل جڏهن نڪرون تہ ڪاروڻيار لڳو پيو هجي، مينهن جا ڪڙڪا هجن ۽ جبل تان آبشار پيا وهن. صاحب خان فاتحانہ انداز ۾ چيو، ڏٺئي ننڍا صاحب. مون تہ سندس ڳاڇهہ تي ڏيان ڪونہ ڏنو پر منظر اڃا تائين چٽو ياد اٿم. هاڻي سوچيان ٿو تہ ڪرامت ۽ معجزي جو سوال ئي ڪونهي پر الله تبارڪ وتعاليٰ جي رحمت جوش ۾ اچيو وڃي ۽ اهڙا واقعا ظهور پذير ٿين ٿا. ترقي پسند ماڻهو انهيءَ کي اتفاق چون ٿا. بابا پاڻ ان کي اتفاق ۽ الله جي رحمت سڏيو، پر بقول صاحب خان جانوريءَ جي تہ اتفاق بہ ايڪڙ ٻيڪڙ نہ، هت تہ هر هر اتفاق ۽ حادثا پيا ٿين. مان انهيءَ معمي کي اڃا سمجهي نہ سگهيو آهيان ۽ آهي بہ سمجهہ کان ٻاهر. ڳوٺ ۾ ننڍي هوندي چا ڪندا هئاسون جو هڪڙو ننڍو ڪڏو کوٽي ان ۾ پاڻي جو دلو هاري هڪ دُٻو ٺاهيندا هئاسون. وچ ۾ هڪ ننڍي ڪاني کوڙي پوءِ هڪ ماڪوڙو پڪڙي ان کي ڪانيءَ تي چاڙهي ڇڏيندا هئاسون. پوءِ اهو ماڪوڙو ويچارو پيو هلندو هو. چوٽ تي چڙهي خلا ڏسي هيٺ لهندو هو ۽ وري پاڻي ڏسي مٿي چڙهندو هو. اسين ڪيس ائين لهندو چڙهندو ڏسي مزو وٺي راند ۾ لڳي ويندا هئاسين. ڪلاڪ ٻن کان پوءِ موٽي اچي ڏسون تہ ماڪوڙو انهي لهہ چڙهہ ۾ لڳو پيو هجي. ڪيس نہ اهو ماندآڻ سمجهہ ۾ اچي، نہ ان ماندڻ کي مٽائي يا ڊاهي سگهي. اسان جي بہ اهائي حالت آهي. صبح سان ٻٽڻ دٻايو تہ وٺ ونان شروع، ويندي جڏهن رات جو ٻٽڻ بند ڪيو تہ ڦهہ بستري تي ۽ وري ٻئي صبح مشين جي پرزي وانگر ساڳي ٽڙا ٽڪ شروع. ائين اڃا پئجي وڃن ۽ لڳ جواب ڏئي وڃن. پوءِ خبر پوي تہ مار هي مٿا ماري ڪنهن اڻ ڏٺي قوت جي اڻ سڏئي حڪم هيٺ ڪري اچي لڙي ٿپهري تي ۽ اجهوڪي اجهو سچ لٿو. اها خبر ۽ ڄاڻ بہ ڪن چٽل ۽ شفاف روحن کي پوي تہ پوي، باقي سڀ اوندهہ ۾ هٿوراڙيون ۽ ٺاڦوڙا هڻي گدلاڻ ڦهلائي وڃي نرڳ يا سرڳ واسي ٿين. ڄاڻي ڄاڻٺهار اسين ننا ڄاڻون، ننا ڄاڻون. شل ڪا پنهل کي ٻاجهہ پوي. ٻيو ڪو ڳتو ڳلي ڪونهي. سچل سائينءَ واهہ جو چيو:

> ميري آهيان منڌي آهيان، بيشڪ تيڏي بندي آهيان،
> ڍيکن تون ڍولڻا عيب نہ ڦولڻا، ننگڙا نماڻي دا جيوين تيوين پالڻا.

اهي هئا استاد اديب جن جي عمل ۽ ڪردار ۽ ڪلام ۾ ڪو فرق ڪونهي. اڄ ڏيڍ هريڙ وارو بہ اديب ٿي پيو آهي. ٻڌو اٿم تہ اهڙا اديبڙا ڪڇُ

(فرسٽريشن) وچان چون ٿا تہ پوڙهن ادين مان جند ئي نٿي ڇٽي. اهو ايئن آهي جيئن ڪو نئون ڳائڻو يا ڳائڻي چوي تہ ميڊم نورجهان يا اُم ڪلثوم مان الائي ڪڏهن جند ڇٽندي. ظاهر آهي تہ جند تڏهن ڇٽندي جڏهن توهان بہ موسيقي جي ان منزل تي پهچندا. هو تہ مرڻ کان پوءِ بہ جيئنديون ۽ ڪي ماڻهو ۽ ماڻ ڇڏي وينديون. هو مري بہ ڪونہ مرنديون. شيخ اياز بہ ڪونہ مرندو.

موسيقي بہ ڪن قدرتي عناصر تي قابض ٿيو وڃي. آواز جو جادو يا آواز جي سائنسي ۽ ٽيڪنيڪي جوڙجڪ کان ڪوبہ انڪار نٿو ٿي سگهي. اڄ سائنسدان آواز جي قوت ماپين ٿا ۽ ڪتب آڻين ٿا. گوريلا باندر ۽ هاٿي بہ سُر ۽ آواز جو اثر قبول ڪن ٿا. ننڍي هوندي زمين ۾ ڪو ننڍڙو گول نشان ڏسندا هئاسون تہ ان کي آهستي آهستي ڪوٺي ٺوڪون ڏئي مٿي پاسي ڪندا هئاسون تہ هڪ ميرانجهڙو مٽيءَ جهڙو جيتامڙو نڪرندو هو. صفا گڪُ مُڪُ ٿيو پيو هوندو هئو. هلندو يا پڄندو ڪونہ هو. نالو تہ ڪوبہ ڪونہ هئس پر اسان انهيءَ کي گهگهہ سڏيندا هئاسون. پوءِ ٿالهي ڪٽي ان کي ڪاني سان وڄائيندا هئاسين تہ اهو جيتامڙو جهڙوڪر نچڻ شروع ڪندو هو. ايئن مزو وٺي وري کيس واڀاسي زمين تي رکندا هئاسين تہ جهٽ مٽيءَ ۾ گم ٿي ويندو هو. ننڍي هوندي، مونکي ياد آهي تہ ڪنهن ٻار کي ماتا، ارڙي، يا لاڪڙو نڪرندو هو تہ امان، جنهن جي هندو عورتن سان ڏاڍي ڇَس هوندي هئي انهن مان ڪن کي سڏائيندي هئي ۽ اهي اچي ڀڄن يا گيت ڳائينديون هيون، مونکي ان گيت جو بند اڃان ياد آهي:

نار ماتا نار، پنهنجي ٻچڙن کي نار.

Gul Hayat Institute

بيماري ڪٽي نہ ويندي هئي پر ڪجهہ قدر آرام اچي ويندو هو. اڄڪلهہ ڊاڪٽر بہ اها ڳالهہ مڃين ٿا. دعا ۽ الفاظ جو اثر تہ هرڪو مڃي ٿو. بابا خود بيمار مٿان هڪ دعا پڙهندو هو ۽ مريض کي فائدو ٿيندو هو پر بابا ان ڳالهہ کي اهڙي نموني نہ مڃيندو هو. چوندو هو تہ الله تعاليٰ کي ٻاڏائجي ٿو ۽ قدرت قادر ۽ شفا ڏيندڙ آهي، اسين تہ رڳو عرض ڪرڻ وارا آهيون. بلڪل [illegible]، پر اهو بہ تہ ڏسڻو آهي تہ عرض ڪرڻ وارو ڪير آهي. بيشڪ الله سميع دعائون ٻڌڻ وارو آهي، پر مون جهڙي هڪ ماڻهو جي دعا ۽ پاڪ پيغمبر [illegible] جي دعا ۾ الائي فرق آهي. ڀلا جي آواز، الفاظ ۽ سُر ۾ تاثير آهي تہ هڪ [illegible] باعمل ۽ نيڪ ڪردار ماڻهو جي دعا يا صرف اندروني خواهش جو

اثر چو ڪين ظهور پذير ٿيندو. انهيءَ جو اهو مطلب ڪونهي تہ اسين ڪچي ايمان جا ٿي پورڙا ۽ وسوسي وارا ٿي پئون. بيشڪ نفعو نقصان الله ۽ صرف الله تعاليٰ وٽان آهي. بابا وانگر مان بہ انهيءَ اٽل وشواس جو موحد ۽ ذري گهٽ وهابي آهيان، پر هاڻي مون ۾ ڪجهہ لچڪ آئي آهي. هڪ دفعي حيدرآباد ۾ مان سب جج هوس ۽ قادري صاحب جو وڏو پرهيزگار، عبادتگذار ۽ فقير منش هو سو سيشن جج هو. مان وٽس ويس تہ ڪهڙن جو مخدوم صاحب مخدوم نيڪ محمد وٽس وينو هو. ڏاڍي ڳوڙهي گفتگو ۾ مشغول هئا. مخدوم صاحب سان منهنجي بہ دعا سلام هئي جو مان خيرپورميرس ۾ جج رهي آيو هئس. اوچتو قادري صاحب، مخدوم صاحب کان سوال ڪيو تہ قبلا ڇا تقدير مٽجي سگهي ٿي ۽ موت جو ٽائيم جو مقرر آهي سو ٽري سگهي ٿو. ”مخدوم صاحب چيو ”هائو“ قادري صاحب چپ ٿي پڇيو تہ پلا ڪيئن؟ مخدوم صاحب مختصر جواب ڏنو تہ الله سائين پاڻ دعا جو پرووزن Provision رکيو آهي. هڪ معصوم ۽ نيڪ بندي جي دعا تقدير مٽائي سگهي ٿي تہ پوءِ رواجي ڪرامات يا حادثات جي ڪهڙي حيثيت. اهڙا ڪيئي مشاهدا هر ڪنهن جي زندگي ۾ ٿيا هوندا. رڳو ويهي ياد ڪيو تہ ڏندلا واقعا نروار ٿي پوندا.

ٻي ڳالهہ بابا جي جنهن تي مان سختي سان پابند هئس سا هئي پنهنجا اعمال. سندس چوڻ هو تہ عمل چڱو ڪيو تہ اجورو بہ چڱو ملندو. مون تي اهو اصول اهڙو ذهن نشين ٿي ويو هو جو ڪاليج ۾ امتحان جي ڏينهن ۾ ڇوڪرا نمازون پڙهڻ ۽ دعائون گهرن لڳندا هئا. مان الٽو نمازون ڇڏي ڪتابن کي لڳي ويندو هئس ۽ چوندو هئس تہ اهائي منهنجي نماز ۽ دعا آهي. بابا تہ انهيءَ حد تائين ويندو هو جو چوندو هو تہ مون لاءِ خير خيرات، ٽيجهو، چاليهو، قران خواني ۽ ختما نہ ڪجو ڇو تہ توهان جو عمل مونکي نہ پهچندو. اهو ثواب اوهان کي ئي ملندو، مونکي منهنجا عمل ڇڏائيندا. مان پانيان ٿو تہ سندس اهڙا خيال وقت جي تقاضا ۽ ماڻهن کي صحيح راهہ تي آڻڻ جي ايماندارانہ ڪوشش ۽ پيرن فقيرن ۽ مرشدن جي هڪ هٽي ٽوڙڻ لاءِ ضروري هئا. مون ۾ هاڻي لچڪ آئي آهي. اعمال ۽ خلق پنهنجي جاءِ تي اهم ۽ ضروري آهن ۽ موجب رسالت آهن پر حج بدل بہ آهي تہ دعا بہ آهي ۽ شفيع المذنبين بہ آهي. درود شريف تہ الله انسان ۽ ملائڪ بہ پڙهن ٿا ۽ ان جو ضرور اثر ۽ اجر آهي. الله جو فضل ۽ شافع المحشر جو ڪرم بہ برحق آهي.

Gul Hayat Institute

بقول ڀٽائي رحمة الله عليه جي:

هُت ڪتڻ واريون ڪيتريون، ڪتڻ ڪبو ڪوھ،
جو بندو ڪم ڪري، سو سپوئي ڏوھ،
تون پارس آءٌ لوھ، جي سڃين تہ سون ٿيان.

مدو لال حسين بہ چيو تہ ”البيلي ڪيوين ڪتي“ البيلي چو ڪتي؟ هن جي هر ادا پئي وڻندي، سندس ڏنگائي بہ پئي وڻندي، پر هي ڳالهيون اسان رواجي ماڻهن لاءِ ناهن. ڀريئن اها منزل ماڻڻي پوندي، نہ تہ ماڻا ڪونہ هلندا، ڪونہ وڻندا.

مان هرويرو ثابتين جي جهنجهٽ ۾ ڦاسجي ويس. هاڻ تہ سائنسدان بہ مابعد طبيعات ڪي مڃين ٿا. بيجان مادي ۾ بہ بيحساب لڪل (Kinetic) قوت موجود آهي. ان ۾ بہ جوهر آهي. مان سائنس جو شاگرد رهيو آهيان، پوءِ وڃي ايل ايل بي ڪيم. هئس اڃا ڪچي ذهن جو سترهن سالن جو الهڙ ڇوڪرات پر سوچ ۾ گم ٿي ويندو هوس. هر ڳالهہ عجب جهڙي، مئٿميٽڪس هجي، يا بايولاجي، ڪيمسٽري توڙي فزڪس. مونکي هر شعبي ۾ عجيب روحاني منظر نظر ايندا هئا. مثال ڏبا تہ وڏي ديگهہ ٿي ويندي. دل نٿي رهي، هڪ هڪ مثال ڪٿي ڏجي. حساب ۾ جوڙڪٽ رواجي ڳالهہ پر هڪ واڌو هڪ، واڌو هڪ يا بہ ضربيان بہ اڻ ڳڻيا اڻ ڪُٺيا ڇئجن تہ جواب ڪهڙو بيهندو. جواب آهي لامحدود (Infinity).اها لامحدوديت صرف سوچ ئي ٿي سگهي ٿي ۽ اسان جي صوفي فقيرن ”لاحد“ جو اپٽار ڪيو آهي: لاحد ۾ گم ٿي وڃو تہ الله نظر اچي ويندو يا سندس لامحدوديت جو احساس ٿي ويندو. انهيءَ حس ۽ تجسس جو جاڳڻ آهي، ايمان جو پهريون ڏاڪو يعني توهان مڃو تہ توهان جو علم ۽ عقل ناقص آهي ۽ غيب ڪجهہ پيو آهي. قرآن حڪيم شروع ئي انهي شرط سان ٿو ٿئي تہ هي ڪتاب هدايت آهي. انهن متقين لاءِ جي مڃين ٿا تہ ڪجهہ آهي، غيب يا ڳجهہ. جيڪو هو نٿا ڄاڻن. ”نٿو ڄاڻان“ بنياد آهي هر ڄاڻ جو هاڻي اچو بايولاجي تي. پهرئين ئي ليڪچر ۾ پروفيسر ملڪاڻي چيو تہ، بايولاجي (علم نباتات) جو بنيادي اصول آهي تہ زندگي جو وجود اڳي ئي موجود زندگي مان آهي. (Life exists from pre- existing life): مان چپ ٿي ويس. ڪلاس وٺي ملڪاڻي صاحب ٻاهر نڪتو تہ وٽس وڃي پڇيم تہ سائين پوءِ نيٺ زندگي آئي

ڪتان. ٻئي هٿ ڪولي چيائين خبر ناهي. مون اچا ارتقا ۽ ڊارون جو نالو ڪنيو مس تہ چيائين، سڀ ٽاڦوڙا آهن پر ڪوشش ڀلي ڪجي، تون بہ ڪر ۽ مون ڏي ڏسي همت افزائي طور مرڪيو. ڊارون ۽ نظريہ ارتقا بابت مان بہ ايترو ڪونہ ڄاڻندو هوس پر ٻڌل هئم. هاڻي جڏهن ڪجهہ پڙهيو اٿم تہ سوچيان ٿو تہ جيڪڏهن پولڙو ترقي ڪري انسان بڻجي سگهي ٿو تہ ڇو ڪين انسان اسفل سافلين ٿي پولڙو بڻجي سگهي ٿو. جيئن ڊائنوسار مان ڳوهہ، سانڊو يا ڪرڙي بڻجي پئي آهي. هي ساري دنيا مڪافات عمل آهي. هاڻي ڪٿون ٿا ڪيمسٽري يعني علم ڪيميا ڪي. قسمت سان مون کي استاد سٺا مليا. ميرپورخاص ۾ مئٽرڪ ۾ ڪيمسٽري جو استاد هو مسٽر رامچند مير چنداڻي مئٿميٽڪس جو مسٽر فتح چند ۽ مسٽر ماني. انگريزي ۽ تاريخ جو مسٽر چيلارام ڪيمچند آڏواڻي. سيني جا پنهنجي پنهنجي شعبي تي ڪتاب لکيل هئا. مسٽر رامچند ميرچنداڻي هڪ ڏينهن سوليوشن يعني ڳار تي سبق پڙهايو ۽ پاڻيءَ ۾ کنڊ ملايائين تہ ڳري وئي وري کنڊ تيل ۾ ملايائين تہ ڪانہ ڳري. شام جو مان سندس گهر ويس ۽ پڇيم تہ اها ڪهڙي قوت يا طاقت هئي جنهن پاڻيءَ ۾ کنڊ کي ڳاري ڇڏيو. چيائين اها پاڻي جي خاصيت آهي، پر مونکي تسلي نہ ٿي ۽ پيچ پيچان لائي ڏنم تہ اها ڪهڙي قوت آهي ۽ ان جو ماپو ڇاهي. چيائين اهو مٿي ڪاليج ۾ وڃي پڙهندين، هر پاڻيٺ ۾ پنهنجي پنهنجي ڳارڻ جي قوت آهي ۽ ان کي Osmotic Pressure يعني ڳارڻ جو زور چئبو آهي ۽ ان کي ماپڻ جو فارمولا بہ آهي. پوءِ وڃي منهنجي ڪجهہ تسڪين ٿي. ڊي جي نيشنل ڪاليج حيدرآباد ۾ فزڪس جو هڪ گنجو پروفيسر هو، نالو وسري ويو اٿم. پهرئين ئي ليڪچر ۾ چيائين تہ، ”فزڪس معني مادي جي سائنس. مادو اها شئي آهي جو صورت تہ مٽائي ٿو پر ڪڏهن بہ ختم نٿو ٿئي.“ هاڻي سائين ڏيو منهن. هي سائنس آهي يا تصوف. جيڪڏهن مادو لافاني آهي، تہ پوءِ بعد ۾ ڪراچي ڪاليج ۽ سياسي تحريڪن ۾ جو مادي پرستي جو غوغاءُ، سالن جا سال هليو سا ڪهڙي بيوقوفي هئي. مان تہ ان ننڍي ليڪچر کان پوءِ ماٺ ۾ اچي ويس. پروفيسر صاحب جو حيدرآبادي عامل ۽ ڪڙڪ مزاج هو ان وٽ وڃڻ جي جسارت ڪانہ ڪيم. گهر آيس تہ ماٺ ڪري ڪوٺي تي وڃي هڪ واڻ جي کٽ تي ليٽي پيس. سوچيم ڪا شئي فاني ناهي. انسان بہ فاني ناهي. مان بہ فاني نہ آهيان. رڳو صورت مٽايان

ٿو. لڪڙيءَ کي ٻلي جلايو، گرمي ڏيندي، ڌپڙي پچائيندي. بکيا پيٽ ڀريندي، ڪوئلا ٿيندا ۽ رک بچندي جنهن سان ٿانءُ باسڻ ملبا ۽ ايئن پيو روپ وٽي ويندي. مادو ڦاٽيٺ ٿي ويندو. گيس ٿي ويندو يا خاڪ ٿي ويندو. ختم ڪڏهن ڪونه ٿيندو. انهن ڏينهن ۾ هڪ گانو عام هوندو هو ته الله باقي من ڪل فاني، ان ٽي ڪل آيم. ڪجهه به فاني ناهي ته پوءِ هي سڀ ڇا آهي. پاڻهئي جواب مليم ته الله باقي ۽ ٻيو جو ڪجهه آهي اهو به الله جو پرتوو آهي. مان انهيءَ عبادت ۾ انهماڪ سان گم هئس ته امان ڌپيل پيرن سان مٿي آئي، ڪيس شڪ پيو ته متان ڪنهن چوڪريءَ سان اکيون پيو لڙايان. مونکي چپ چاپ ليٽيل ڏسي مٿي تي هٿ رکي چيائين هل هيٺ هتي ڇا پيو ڪرين ۽ مان هيٺ هليو آيس.

بعد ۾ خبر پئي ۽ ڄاتم ته مادو نه رڳو باقي آهي پر منجهس بيحساب ۽ بي انداز قوت موجود آهي. سائنسي سچ به مڪمل سچ نه آهي. سچ اڃا اڳاهون ٿيو. اسان کي پڙهايو ويو ته مادي جو ننڍي ۾ ننڍو ذرو جو وجود رکي ٿو سوآهي ماليڪيول، جو ڪيترن ائٽمن جو ٺهيل آهي ۽ ائٽم پنهنجي ليکي وجود قائم نٿو رکي سگهي. بعد ۾ نه رڳو ائٽم لڌو ويو پر ائٽم اندر اليڪٽران ۽ پروٽان جا جزا هڪ محور يا جوهر جي چؤگرد طواف ڪندا نظر آيا. ان محور کي نيوڪلس چيو وڃي ٿو، جنهن جي چوڌاري اليڪٽران ۽ پروٽان بيضوي يا ڏگهي گول جي دائري ۾ ڦرن ٿا. ان جڪڙيل نظام مان ڪنهن اليڪٽران يا پروٽران کي ڌار ڪيو ته وڏو گهمسان مچي ٿو وڃي ۽ ائٽمي قوت جهڙي بلا وجود وٺي ٿي. ڏسو، مادي جي هڪ ائي ۾ ڪيڏي نه بي پناهه قوت يا سگهه محفوظ ويٺي آهي ۽ ان سان هٿ چراند وڏي گهمسان کي جنم ڏئي ٿي. 1971ع ۾ ستيتاليهه سالن جي پڪي عمر ۾ حج تي ويس. حرم شريف تي متان بيهي جو نظارو ڪيان ته ڏندين آڱريون اچي ويم. اهوئي ڏگهائي گول واري دائري ۾ ماڻهن جو هجوم ڏينهن رات پيو ڪعبة الله جي چؤگرد ڦري. پوءِ ته سوچ جا دروازا ويا کلندا. هي سڄي ڪائنات جنهن ۾ ڪروڙين اربين تارا ستارا آهن سا سڄي جو سڄي علم نجوم مطابق پئي ڦري. ان جو محور ڪيڏي بي پناهه قوت جو نيوڪلس، جوهر يا نور هوندو. ڪوبه اندازو نٿو لڳائي سگهي.

Gul Hayat Institute

حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪيان ذري،
تہ لڳي ماٺ مرن کي ڏونگر پون ڏري،
وڃن وڻ ٻري اوپڙ اپري ڪينيڪي. (شاهہ)

رڳو سوچجي ٿو تہ هنيون ٿو ڦاٽي. انهيءَ سائنسي صورتحال باوجود، ماڻهو پاڻ کي ناستڪ يا دهريو سڏائين، حيرت آهي. سنڌيءَ ۾ چوائي آهي تہ: ڇاٽي پاڻ ڪونہ، ماري ڪتابي".

ماسڪو ۾ مونکي جيڪو گائيڊ ڏنو ويو سو هو ڊاڪٽر سخوچوف جو شايد پروفيسر هو. مون پيرا سيڪالاجي (مابعد نفسيات) بابت پڇو هو تہ روس ۾ يونيورسٽي سطح تي شعبو قائم ڪري حيرت انگيز نتيجا ڪڍيا ويا آهن. مثلاً اڏامندڙ جهاز کي خيالي قوت سان ٽوڙي ڇڏڻ يا ڏور ويٺل ماڻهو جي دماغ کي خيالي قوت سان دڳ لائڻ. سو مون ڊاڪٽر سخوچوف کي چيو تہ، مونکي اهو شعبو ڏيکاري. پهريائين حامي ڀريائين ۽ چيائين تہ جاچ ڪري سيائي توکي ٻڌائيندس. ٻئي ڏينهن صفا ڦري ويو ۽ چيائين تہ اهڙو ڪوبہ شعبو ڪونهي. گهڻن سالن کان پوءِ اخبارن ۾ پڙهيم تہ عالمي شطرنج مئچ اسپين جي شهر بارسلونا ۾ ٿي رهي هئي. روسي عالمي چئمپين نہ وڃي سگهيو ۽ ٻيو نمبر ڪيڏاڙي ويو سو راند ڪندي هڪ چال نہ سمجهي سگهيو ۽ منجهي پيو تہ ماسڪو ۾ ويٺل عالمي چئمپين خيالي طاقت ذريعي، حل سندس دماغ ۾ منتقل ڪيو جو هو استعمال ڪري، مشڪل مان نڪري ويو. هيءَ ڪا نئين ڳالهہ ڪانهي. حضرت عمر رضي الله عنه مديني منوره ۾ ويٺي رڙ ڪري چيو تہ سڄي پاسي وڃو ۽ ٽي دفعا ائين پڪاريائين. ماڻهن جي پڇڻ تي ٻڌايائين تہ مسلمان لشڪر مصر ۾ هڪ ٻواٽي تي منجهي پيو تہ کهڙي طرف وڃون سو انهن کي ٻڌايم تہ سڄي پاسي وڃو. لشڪر جڏهن ڪامياب ٿي موٽيو تہ تصديق ڪيائون تہ برابر هڪ ٻہ واٽي تي اسان کي اميرالمؤمنين جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو تہ سڄي پاسي وڃو. ان کان ٻہ اڳ ۾ جڏهن مسلم مجاهد ملڪ شام ۾ موتہ جي مقام تي جنگ ڪري رهيا هئا تہ حضور نبي ڪريمﷺ مديني منوره ۾ مسجد نبوي ۾ جنگ جو سڄو احوال ويٺي ٻڌايو تہ فلاڻو شهيد ٿيو آهي ۽ جهنڊو فلاڻي سنڀاليو آهي. ان کان بہ گهڻو اڳ ۾ جڏهن هستناپور ۾ عيسوي سن کان بہ ٽي سؤ سال اڳ نابين راجا ڌرتراشٽر محل ۾ ويٺو هو تہ ڪروڪيتر ضلعي ٿانيسور جي ميدان ۾ ڪورون ۽ پانڊون جي هلندڙ جنگ جو

ذري پرزي احوال سنجيو نالي هڪ شخص کيس ويٺي ٻڌايو، نہ رڳو ايترو پر شري ڪرشن ۽ ارجن وچ ۾ هلندڙ گفتگو ۽ بحث مباحثا بہ کيس ويٺي ٻڌايا. ۽ شري ڪرشن جي اها ڳالهہ هندن جو مقدس ڪتاب شريمد ڀڳوت گيتا تي، جنهن لاءِ مشهور ديني اسڪالر خالد اسحاق چوي ٿو تہ، اسي يا نوي سيڪڙو قرآن آهي. هي سڀ ڪهڙي ماجرا آهي. آهي تہ ايشور جي ليلا يا الله جو اسرار پر الله سائين جو ڪوبہ ڪم بغير قانون ۽ سبب جي ناهي. ان قانون ۽ اسباب تي الله جا پسنديده بندا تڏهن قابض ٿي وڃن ٿا جڏهن هو جسماني توڙي روحاني (خيال ۽ عمل) طور پاڪ ۽ معصوم ٿي وڃن ٿا ۽ الله جي مدد سائن شامل حال ٿي وڃي ٿي. انسان ۾ اهڙيون قوتون وديعت ٿيل آهن. رڳو اهي گُر سمجهہ ۾ اچي وڃن ۽ تابع ٿي وڃن يا وري الله سائين پنهنجي ڪامل قدرت سان ڪنهن ڪنهن ماڻهو منجهہ بوءِ بهار جي پيدا ڪري ڇڏي پوءِ صرف سندس خيال ۽ چاهنا سان قدرتي عناصر جوش ۾ اچي الله جي حڪم سان ان جي تعميل ڪري ٿا ڇڏين.

ڀرائڙيءَ جو هڪڙو گهرجاتو ماڻهو ٿي ڪري جنهن بڪ ۽ ڏک اکئين ڏٺا هجن، اهو ماڻهو انهن ضرورتن کان اهڙو بالاتر ٿي وڃي جو دنيا جو ناٺ ادمبر وغيره تيج نظر اچن، اها عجب جهڙي ڳالهہ آهي. بابا جنهن بمبئي يونيورسٽي ۾ مئٽرڪ کان وٺي ايم اي تائين فرسٽ ڪلاس فرسٽ پوزيشن ڪنئين هجي، تنهن کان مون هڪ ڏينهن جڏهن اجا مان مئٽرڪ ۾ هجان، پڇيو تہ بابا توهان آءِ سي ايس جو امتحان ڇو نہ ڏنو. نهايت اطمينان ۽ اعتماد سان جواب ڏنائين تہ آءِ سي ايس تہ ڪا ڳالهہ ڪونہ هئي پر مونکي تہ ماستر ٿيڻو هو ۽ تعليم عام ڪرڻي هئي. اهڙي غريب ماڻهو کي اهڙي سوچ بنيادي ۽ شخصي بي غرضائي الله جي طرفان عطا ڪيل هوندي پيو چا. چوندا آهن تہ ڪي شخص جمندي جام هوندا آهن ۽ مان اها ڳالهہ مڃان ٿو. پير سائين پاڳاري جي جد امجد پير سائين روزي ڌڻي جي ولادت رمضان المبارڪ ۾ ٿي. تولد ٿيڻ سان پير سائين کير نہ ڌاتو جيسين مغرب جي اذان آئي ۽ روزو کولڻ جو وقت ٿيو. سڄو رمضان شريف ائين ابهم بالڪ روزا رکيا. حضرت عيسيٰ عليہ السلام جمڻ سان ڳالهايو ۽ پنهنجو تعارف ڪرايو. قدرت جو ڪو پرو پاند آهي ٿي ڪونہ. الائي ڪهڙيون قوتون انسان ۾ لڪل آهن جو وقت اچي تہ شايد انسان پنهنجو پاڻ بنا ڪنهن مشيني سهاري جي خلا ۾ سفر ڪري سگهي. ائين ٿيو

Gul Hayat Institute

آهي. هنومان جو هماليه جبل تان جڙي ٻوٽي کڻي سريلنڪا پهچڻ، حضور نبي ڪريم ﷺ جو معراج تي وڃڻ، حضرت عيسيٰ عليه السلام جو ... مئلن کي جيئرو ڪرڻ، بنا دوا درمل ۽ بنا آپريشن جي ... ايئن. هڪ دوست مونکان کهرو سوال ڪيو ته ڇا تو ... جواب ڏنو ته هائو. ڇياڻين مونکي ڏيکار. مون ڇيو ... نٿو ڏسين سگهين ته مان ڇا ڪيان. سر سلطان محمد ... ڪهاڻيءَ ۾ لکيو آهي ته يورپ ۾ سپر هاءِ وي تي ... ڏنو. ڇا ٿيو جو رستي تي هڪ ٻڪريءَ ڦر کي جنم ڏنو ... ٻيهي به نٿي سگهيو پر لڏي لمي اٿيو ۽ ٽڻ ۾ ... آغا خان فرمائي ٿو ته ان منظر مون کي الله ڏيکاريو ... جو لوڙو اچا دنيا ۾ آيو ٿي مس آهي ته ڪنهن ان ... ڏني ۽ سندس لاءِ اڳ ۾ ئي کير مهيا ڪري اوهه ... وڏي ڳالهه آهي جا آغا خان جهڙي عالي دماغ ... ڏسون. اڳي الله کي ڪونه ڪو روپ ڏنو ... جو يا شينهن ۽ هاٿيءَ جهڙو چهرو ڏيڻ جو ... ڪي الله تعاليٰ وحيءَ ذريعي هڪ اهڙو ... ۽ منجهن ڪا ڦيرڦار ڪانه ايندي. فرمايو ويو ... ته الله احد آهي، بيپرواهه آهي، نه ڄڻيو ويو نه ڄڻيائين ۽ هو يڪتا ۽ نگانو آهي" (سورة اخلاص). مون هت ڄاڻي واڻي قرآني لفظ احد استعمال ڪيو آهي ڇاڪاڻ ته ان جو ترجمو نٿو ٿي سگهي. گهڻا مترجم احد جي معنيٰ "هڪ" ڪن ٿا جا منهنجي سمجهه موجب صحيح ناهي. عربيءَ ۾ هڪ کي واحد چيو ويندو آهي، نه احد. هاڻي جي توهان ون وحد ماني يعني هڪڙي ماني آهي ته ان کي به ٽڪر ڪري سگهو ٿا بلڪ ڪيئي ٽڪر ڪري سگهو ٿا. پر الله سائين جو اهو شان ناهي جو حصن ٽڪرن ۾ ورهائجي وڃي. ايئن ماني ته ڇا پر هر چيز کي ٽڪر ٽڪر ته ڇا پر ذرا ذرا به ڪري سگهو ٿا ۽ نيٺ ننڍي ۾ ننڍي ذرو جو توهان ڪري سگهندا سو هوندو ماليڪيول ۽ ان ماليڪيول ۾ هوندا ائٽم ۽ هر ائٽم ۾ هوندو هڪ نيوڪلس جنهن جي چوڌرد اليڪٽران ۽ پروٽان گردش پيا ڪن. اهو نيوڪلس يا جوهر "احد" ٿي سگهي ٿو. هاڻي ڳالهه جو ڪجهه اندازو ٿيو ته هن سموري ڪائنات جو نيوڪلس يا محور

Gul Hayat Institute

”احد“ تي سگهي ٿو؟ مولانا احمد ملاح ڏاڍو سھڻو منظوم ترجمو ڪري لفظ ”هڪ“ بجاءِ هيڪڙو استعمال ڪيو آهي. فرمائي ٿو:

چؤ، آهي حق اِهو، تہ الله آهي هيڪڙو،
الله بي آحتياج سو، نہ ڪنهن سگ سِهو،
نہ ڄائين، نہ ڄائو، ڪونهين ڪير ڪهو،
جنهن جيڏو، جنهن جِهو هرگز ناهي هيڪڙو.

الحاج مرزا بشيرالدين(قادياني)صاحب بہ تمام سٺو ترجمو ڪيو آهي تہ:

ڪهتا چلا جا ڪہ اصل بات يہ هي ڪہ الله اپني ذات مين اڪيلا هي الله وه (هستي) هي جس ڪي سب محتاج هين اور وه ڪس ڪا محتاج نهين اس ني ڪسي ڪو جنا هي اور نہ وه جنا گيا هي اور اسڪي صفات مين ڪوئي بهي اس ڪا شريڪ ڪار نهين.

مٿيان ٻئي بزرگ ڪمال بصيرت سان لفظ ”هڪ“ استعمال ڪرڻ کان پاسو ڪري ويا آهن. مولانا احمد ملاح چوي ٿو، جنهن جيڏو جنهن جِهو هرگز ناهي هيڪڙو. هيڪڙو معنيٰ ”ڪوبہ نہ“ الحاج مرزا صاحب بہ چوي ٿو تہ ”پنهنجي ذات ۾ اڪيلو“ اهو محاورو بہ ڏاڍو معنيٰ خيز آهي. حضرت شاهہ عبداللطيف بہ فرمايو تہ قادر ”پنهنجي قدرت“ سان قائم آهہ ”قديم“. قديم جو مطلب ”اصل ۽ نج“ بہ وٺي سگهجي ٿو ۽ ”پنهنجي قدرت“ سان جو مطلب آهي پاڻ مرادو. ڏسو سڀ بزرگ هڪئي اک سان ڏسندا آهن.

گهڻا سال اڳ اِنجيل مقدس ۾ بني اسرائيلن لاءِ پڙهيم تہ، ”توهان کي وطن مان ڪڍيو ويندو. پوءِ دنيا جي ملڪن ۾ پکڙجي ڇڙوڇڙ ٿي ويندؤ پوءِ هڪ وار وري توهان ان سرزمين تي قابض ٿي اچي گڏ ٿيندؤ، پوءِ توهان پاڙي وارن ملڪن سان اڃائيندؤ ۽ سندن زمين تي قبضو ڪندؤ ۽ کين تڙي ڪڍندو ۽ مٿن طنز ۽ ٽوڪون ڪندؤ“ بہ هزار سال اڳ ٿيل اهڙي سو سيڪڙو سچي اڳڪٿي پڙهي مون رسول بخش پليجي کي ڏيکاري جو لاڙڪاڻي آيل هئو. پليجي صاحب ان ڪرامت کي ڪو وزن نہ ڏيندي چيو تہ، انساني ذهن جي بي انتها قوت جو مان قائل آهيان باقي انهيءَ ۾ ڪابہ آفاقي يا روحاني ڳالهہ نہ آهي. نهيو.

الله تبارڪ و تعاليٰ جو اهو قرآني ڊيفينيشن تہ هو يگانو ۽ يڪتا آهي، نہ ڄڻيائين نہ ڄڻيو ويو، نڪي جهڙس ڪو آهي، نہ ڪنهن شڪل صورت جو

محتاج آهي، هو هر هنڌ هر وقت موجود آهي ۽ اهڙو عليمہ ۽ بصير آهي جو کيس وڻ جي پتي جو لڏڻ بہ معلوم آهي. هندو مت ۾ بہ صرف ٻن لفظن ۾ ”الک نرنجن“ يا اوم موجود آهي. منهنجي هڪ دانشور دوست وري بہ مونکان هڪ کهرو سوال کيو تہ اهو کيترو نہ منجهيل ۽ ڪنفيوشن وارو ۽ ڊسڙ ۾ پير هڻڻ وارو ڊيفينيشن آهي جو هڪ غير مادي، بي شڪل، بي صورت، بي پرواهہ ۽ موهومہ شئي هر هنڌ حاضر ناظر آهي ۽ وڻ جي هر پتي جي لڏڻ ۽ اڏامڻ جي بہ خبر پويس ٿي. مون چيس تہ حضور تو ۾ بہ اهڙو هڪ ننڍڙو الله وينو آهي، جنهن کي نہ صورت شڪل آهي نہ هٿ پير نہ اکيون نہ اوزار پر تنهنجي جسمہ ۾ جيڪي بہ سؤ ڪروڙن کان بہ مٿي جيو گهرڙا آهن تن تي قادر آهي ۽ عليمہ ۽ بصير. چيائين مونکي تہ ڪونہ سجهي. چيمہ تہ اهوئي تہ راز آهي تہ توکي پنهنجي جسمہ جي يا ان جي اندر جيڪي ڪجهہ ٿئي پيو ان جي خبر ڪونہ آهي، پر هُن کي سموري خبر آهي ۽ تنهنجو خيري يا خير گهرندڙ ۽ خير ڪندڙ (بيده الخير) آهي ۽ توتي ٿيل هر وار کي هڪ سيڪنڊجي بہ ڪنهن ڀاڱي ۾ بنا تنهنجي عرض ڪرڻ جي تاريو ڇڏي. اهڙو ڪو رحمان رحيمہ پيو؟ اهو آهي سائين جن جو ميڄالو. نہ هٿ اٿس، نہ پير نہ اوزار نہ اکيون، نہ شڪل، نہ شبيهہ ۽ نہ اٿس غرض. ٻاٺمرادو وينو حڪمہ هلائي. رڳو مٿيءَ جو ذرو بہ توتي نہ سهي. جي مٿي يا واري يا ڪک اڏامي توڏانهن اچي ٿي اچي ان کان اڳ ”ڪُن“ چئي تنهنجي اک کي حڪمہ ڪري جا توکي خبر پوڻ کان اڳ بند ٿيو وڃي. منهنجو دانشورر دوست ويچار ۾ پئجي خاموش ٿي ويو. پلا جڏهن خبر ئي نہ هجي تہ داڙ جو هڻجي، واڪا جو ڪجن ۽ فتوي جو ڏجي. اسان تہ وڏڙن جون اوطاقن ۾ ڳالهيون ٻڌيون ۽ سندن دعائون بہ ٻڌيون تہ، ”رب منهنجا! تون ڄاڻين تو مان نٿو ڄاڻان، شل توکي چڱي وٺي“ اهي اڻ پڙهيل ڪيڏا نہ دانشور هئا!

1950ع کان وٺي 1980ع تائين اهو دور هو جو دهريت دانشوري جو طرع امتياز هئي، جيڪو دهريو سو دانشور، ٻيا سڀ پوڪ. ڪُجي ڪير؟ ”سنڌ صدين کان“ سيمينار تي هليو، جنهن لاءِ پيار علي الانا صاحب کيرون لهڻيون. سڄي دنيا مان محقق ۽ دانشور اچي گڏ ٿيا هئا. انهن مان هڪڙي سويڊش دانشور آسڪو پربولا کي رشيد آخوند، جو اسان جو پيارو دوست آهي، پنهنجي اباڻي گهر دعوت ۾ گهرايو. مان پهتس تہ هو يورپي صاحب ۽

Gul Hayat Institute

عزالدين سرڪي، سراج الحق ميمڻ ۽ رشيد آخوند اڳ ئي وينا هئا ۽ ...ڪيءَ جو دور بي هليو. منهنجي اچڻ سان رشيد واڪو ڪري چيو اچي ور هڪ ٻيو دهريو. مان بيهي رهيس ۽ اعلان ڪيم تہ مان دهريو قطعي نہ آهيان. هو يوربي دانشور بہ اهڙو هيسيو وينو هو جو منهنجو ايئن چوڻ ۽ هو بہ ئي بيهي رهيو ۽ چيائين مان بہ دهريو ناهيان. هو غريب ڪو ڦاٿو وينو هو ۽ ڪجهي نٿي سگهيو. بنا سمجهڻ جي الله سائين کي نہ مڃڻ ۽ بنا سمجهڻ جي مڃڻ ڳالهہ تہ ذري گهٽ هڪ آهي. ٻئي مجهول. ان ڪري قرآن الحڪيم الله تعاليٰ جي صفتن سان پربو پيو آهي. ڀلا انسان بہ ڇا آهي سواءِ صفات جي نہ تہ ماڻهو ماڻهو جهڙو. باقي نالي ۾ ڇا رکيو آهي. انگريزي ادب ۾ شيڪسپيئر جو مقولو آهي تہ "What is in a name" اسان جو سانگي شاعر، چتو سانگي، فرمائي ٿو تہ، "اهو چتو نانءُ ڏريائون ڪهڙي عضوي تي" جسم جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ، هي تہ مٿو آهي. هي اکيون، هي هٿ پير، هي ٽنگون ٻانهون پوءِ چتو نانءُ ڏريئون ڪهڙي عضوي تي؟ وڏو سليس ۽ معنيٰ خيز سوال آهي. دانشور حضرات پاڻ سوچن ۽ سلين. صفات. صفات. بس صفات تي سڀ ڪجهہ آهن.

ياءُ رشيد آخوند هاڻي چوندو آهي تہ مان دهريو نہ ناستڪ آهيان. ناستڪ کي انگريزي ۾ ائگناسٽڪ چوندا آهن. جنهن جي معنيٰ آهي "نڪا خبر آهي، نڪا خبر پوي ٿي ۽ نہ ماديت کانسواءِ ڪا ڄاڻ پوي ٿي". الحمدالله اهو تہ ٿيو ٻانبڙا پائڻ ۽ ڪنهن شئي جي "اصل" کي نہ سڃاڻڻ. مان فلسفي نہ آهيان ۽ نہ شيخ اياز وانگر فلسفي جو ايڏو مطالعو اٿم. باقي ماده جي اصليت تي ۽ ان جي لڪل قوتن تي سائنسي اصولن مطابق مون اڳ ۾ ئي ڪجهہ روشني وڌي آهي. باقي "اديون آئون اٺجاڻ" ، "مونسان مون پرين پورائي ۾ پال ڪيا." اهڙي عقلمندي ڪان پورائي چڱي. ڀلا جي ماديت کانسواءِ ڪا ڄاڻ نہ ٿي پوي تہ ڇا انساني جسم هڪ مادو ناهي؟ ان ۾ تہ سڀ ذاتو ٻيل آهن ۽ هر ذاتو جو پنهنجو بي پناهہ قوتن وارو جدا اٿو يعني ائٽم ٿئي ٿو پوءِ تہ انساني جسم بي پناهہ قوتن جو هڪ جوالا مکي چئبو. ميڃالو جو هڪ ننڍڙو الله ٿيو هر انسان ۾ وينو آهي. اهو بہ تہ مادي قوتن جو پندار ۽ مادو ئي آهي. مادو ڇڏيو، هاڻي تہ سائنسدانن مخالف مادو بہ ڳولهي لڌو آهي تہ هر جسم يا مادي جو مخالف مادو وجود ۾ آهي. ان کي ئي اسان جا عامل،

مجذوب ۽ ديني بزرگ همزاد چوندا هئا. جنهن جو سائنسي ثبوت اڄڪلهه ملي چڪو آهي. ماڻ ڪيان ته مشرڪ ٿيان! منهنجا دانشور دوست چوندا ته جمال هاڻي واقعي پيو ۽ دقيانوسي خيال "همزاد" ۾ اعتبار پيو ڪري. همزاد جي ڳالهه پوءِ ٿا ڪيون، اول اڇو خيال تي. خيال ئي ته جڙ آهي هر سوچ ۾ فلسفي توڙي حيات ۽ موت جو. مارڪسزم. خيال کي آئيڊيا چئي هڪ مفروضو ناهيو ته خيال ته بذات خود ڪجهه نه آهي ۽ مادو ان کان اڳ يا اول آهي. خيال پوءِ جي پيدائش آهي. سچل سائين ته ڳنڍ سلجهائي ڇڏي، پر اسان جي دانشورن کي ديسي فيلسوف بجاءِ ولايتي فيلسوف کپي. سچل سائين سليس نموني چيو ته، "مين ته ڪوئي خيال هان ڄلسان نال خيال دي". آهيان ئي خيال ۽ هلائڻ وارو به خيال آهي ۽ ايڻ ڪريئٽر ۽ ڪريئشن يعني خلقڻهار ۽ تخليق کي هڪ ڪري ويو. مهاتما گانڌي به اهوئي اصول اپنايو. قرآن الحڪيم ته ٻن لفظن ۾ سڄو بکيڙو ختم ڪري سلجهائي ڇڏيو. "هوالاول وهوالآخر" اول به هو آهي ۽ آخر به هو. اهڙي مختصر سليس ۽ بامعني سمجهاڻي ٻيو ڪير ڏيندو؟ سڄو ٿي مانداڻ. ڪائنات جو وجود، مادو ۽ خيال، حيات ۽ موت ۽ ٻيو سڀ ڪجهه انهن ٻن لفظن ۾ بند ٿي ويو.

هاڻي اچون ٿا مخالف مادي يا همزاد تي، جنيوا جي يورپي ليبارٽري (سائنسي کوجنا گهر) ۾ سائنسدانن مادي جي ذرن جي کوج لڳائيندي، مخالف مادو نه رڳو ڳولهي لڌو پر هڪ شيشي گهر جي خال ۾ جوڙي به ڏيکاريو جتي 1932ع کان وٺي ذرن تي کوجنا ٿي رهي هئي. سائنسدانن جي اها سڄي رپورٽ منهنجي سامهون رکي آهي، جنهن جو مفصل ترجمو ڪرڻ منهنجي وس کان ٻاهر آهي، نه ئي عام ماڻهو اهو سمجهي سگهندو. سائنسدان ان رپورٽ ۾ فرمائن ٿا ته ڏيڍ لک ڪروڙ ورهيه اڳ جڏهن مادو وجود ۾ آيو ته ان سان گڏوگڏ هوبهو اهڙوئي مخالف مادو يعني همزاد وجود ۾ آيو ۽ اهو "اجان جيئي" پيو! ۽ اهو همزاد، مادي جي بلڪل آئيني جي عڪس جهڙو آهي ۽ جيئن اسين ڪيون پيا ان جيان مخالف عمل پيو ڪري مثلاً اسان وقت ۾ اڳتي يعني مستقبل ۾ پيا وڃون ته هو وري پوئتي يعني ماضيءَ ڏي پيو وڃي. هر شئي پنهنجي اصل ڏانهن موٽي ٿي (قرآن). پوءِ هي ماضي حال ۽ مستقبل ڇاهي. پوءِ اي عقل وارؤ سوچيو (قرآن). پوءِ وقت ڇاهي؟ آئنسٽائن جوي ٿو ته وقت ته زيرو محض هڪ ٻڙي آهي، جنهن کان شروعات ڪجي ٿي

تہ وقت بہ شروع ٿئي ٿو. وقت مستقل نہ آهي. شروعات ڪرڻ سان شروع ٿئي ٿو. هلائين تہ هلي هلان، بيهارين تہ بس، واڳ تنهنجي وس آئون ڪا پاڻ وهيٽي. اسان جي يارن نہ اضافت جي ٿيوري پڙهي آهي نہ وقت، مسافت ۽ چمڪ يعني نور تي سوچيو يا سمجهيو آهي. آئنسٽائن لائيٽ کي مستقل (Constant) سڏي ٿو باقي وقت ۽ فاصلي کي غير مستقل. وڏيڪ پليجو صاحب ڇاٽي ٿو، مان نٿو ڇاٽان، مان تہ پنهنجي چرپائپ ۾، خفتي تہ آهيان، سوچيان پيو تہ ڪٿي اسين ڪو اولڙو يا عڪس تہ ناهيون ڪنهن گذريل ڊرامي جو جنهنجو اڳئي ڊراپ سين ٿي چڪو آهي، پر جي اصل آهيون تہ پوءِ اسين زمين اندر هونداسون ۽ اسان جو همزاد ٻاهر. بلهي شاهہ فرمائي ٿو، بلها اسان مرنا ناهين، گور پيا ڪوئي هور." ڏسو هڪ صوفي بزرگ ڪهڙي دقيق سائنسي حقيقت کي ڪيئن ڄاتو. خبر ناهي تہ قبر ۾ اسين آهيون يا اسانجو همزاد. ڪو مڙئي ٻاهر آهي ۽ پوءِ ڪهڙو عجب، تہ ان سان ملاقاتون بہ ٿين. جنگ بدر ۾ جيڪي ڪفار قتل ٿيا ۽ کوهہ ۾ اڇلايا ويا تن سان ٿن ڏينهن کان پوءِ حضور اڪرم ﷺ جن مخاطب ٿيا تہ حضرت عمر رضي الله عنه چيو تہ، يا رسول الله ﷺ هي تہ ڏوِنڊ آهن، هي تہ ٻڌن ڪونہ ٿا. پاڻ فرمايائون تہ هي توهان کان وڌيڪ ٻڌن ٿا (سيرة مصطفيٰ مولوي محمد عظيم شيدا" هم اسمع منڪم" صفحو 178) هاڻي جيڪڏهن مئا اسان کان بہ وڌيڪ ٻڌن ٿا بلڪ منڪر نڪير جي سوالن جا جواب ڏين ٿا تہ هي تہ عجيب اسرار آهي ۽ سائنسي راز آهي. مان ڪراچي ۾ 1969ع جي آڪٽوبر ۾ بدلي ٿي آيس. منهنجو سيشن جج هو مسٽر هدايت حسين سي - ايس - پي. ڏاڍو چڱو ۽ مذهبي ماڻهو هو. مون لاءِ جيئن ٻڌي رکيو هئائين تہ دهريو آهي. سو جو مونکي نمازون پڙهندي ڏٺائين تہ حيران ٿي هڪ ڏينهن منهنجي چيمبر ۾ پاڻ هلي آيو ۽ چيائين تہ ابڙا صاحب توڪان هڪ سوال پڇڻ آيو آهيان تہ ڪهڙي سبب يا دليل هيٺ تون الله کي مڃين ٿو. مون چيو ڪنهن بہ سبب ۽ دليل ڪانسواءِ. جواب اهڙو وٽيس جو اٿي مونکي ڀاڪر پاتائين ۽ چيائين واقعي ڪهڙو دليل ڪهڙو سبب. بنان سبب بنان دليل مون مارو مڃيان پر محمد ﷺ ڪارٽي، ماڻهو اٿارٽي ڏين ٿا مارڪس، انجيلس، انگرسال، برٽراند رسيل، برنارڊشا وغيره جي. جيڪڏهن اٿارٽي دليل آهي تہ مون وٽ سڀ کان وڏي اٿارٽي محمد مصطفيٰ ﷺ جي آهي. هونئن بہ هر دليل يا سوال کي ڪٿي تہ آخر

Gul Hayat Institute

وچي سوال جي نشاني تي بيهبو ۽ اڳتي کو جواب نہ ملندو، پوءِ اوندهہ ۾ تاڦوڙا هڻڻ جي ڪهڙي ضرورت يا ناستڪ تي بانبڙا پائڻ، چه معنيٰ دارد، شاهہ لطيف کي اتارڻي ميو تا تہ ان بہ چيو تہ مڃ محمد ﷺ ڪارڻي.

تازو تاريخ 25 سيپٽمبر1995ع تي مون وٽ دادو جو محترم علي احمد قريشي ايڊووڪيٽ ملڻ آيو. ڪيس مون تي ۽ شيخ اياز صاحب بابت حيرت هئي تہ اسان ڪيئن ايڏي ڪلتي ڪاڏي. مون چيو پاڻو تون اسان کي پنجويهہ يا چاليهہ سالن کان سڃاڻين. اسين تہ اصل کان اهڙا هئاسين. پرائو درد پنهنجي سيني ۾ ڪنيو وتندا هئاسين. هر ظلم، ڏاڍ ۽ جبر تي جُلهہ ڪندا هئاسين. دشمن کي بہ نقصان ڪونہ پهچايوسين. ڏاڍي جي آڏو اڏول ٿي بيناسين ۽ ڏکيا ۽ ڏکاريا بہ وياسون. اسين تہ جهڙا هئاسين تهڙا آهيون. اڄ بہ اڏول آهيون، ڪنهن حاڪم جو سلام ڪونہ ڀريو اٿئون، جن زندگي سان اکيون اکين ۾ ملائي جيئڻ جا دستور سيکاريا تن تي اهي هٿ نوڪيا دانشور تا الزام هڻن تہ شيخ صاحب موت کان ڊڄي ويو آهي يا جمال ملان ٿي ويو آهي. بيو تہ ٺهيو ڪيئيو گيانچندائي جهڙو ٻالڪو بہ شيخ صاحب تي تنقيد ٿو ڪري تہ هو موت کان ڊڄي ويو آهي. ڇا ڪنئيو موت کان نٿو ڊڄي. ڪنئي جهڙا ڪيئي، موت کان تہ ڇا زندگي کان ڊڄي فراريت جي گپ ۾ گپجي ويا. هر جيو جنتر، ڪول ڪينئو ماڪوڙو، نانگ بلا، شينهن ۽ هاٿي بہ موت کان ڊڄي ٿو. ڊڄ يا ڊپ هڪ مثبت جذبو آهي ۽ انسان ذات جي ارتقا ۽ ترقي جو باعث آهي. انسان مينهن واچ کان ڊنو تہ غار نما گهرڙا ۽ پوءِ قلعي نما پڪا گهر ٺاهيائين. ٻڪ کان ڊنو تہ پوکي راهي ڪري ميداني ڪلچر کي وجود ۾ آندائين، اونداهيءَ کان ڊنو تہ ڏيئو، لالٽين ۽ پوءِ بجلي ايجاد ڪيائين. اهو ڊپ جو جذبو ڪڍو تہ سماج جي ترقي منجمد يا نپ ٿي ويندي. باقي اسين تہ موت سان مهاڏو اٽڪايو بيٺا آهيون. 1967ع ۾ مونکي ڊاڪٽر ڪريم عباسي ۽ پوءِ ڪراچي، لنڊن ۽ آمريڪا جي ڊاڪٽرن صاف ٻڌايو تہ تون باقي صرف ڏهہ سال زنده رهندين. مان تہ ڪونہ ڊنس، موت سان ياري ٿي وئي. اياز بہ اڄان موت کي پيکي وينو ڏئي تہ، موت موٽي وڃ، اڄان مونکي فرصت ڪونهي! باقي جيڪي ويچارا سڄي عمر ڊڄندا آيا. سمجهوتا ڪندا، فرار اختيار ڪندا رهيا ۽ ڊيڄڙي جي بيماري جو شڪار آهن، سي ٿا اسان کي مهڻو ڏين. بلي سائين بلي، اسين تہ تيار ويٺا آهيون، موت برحق آهي. زندگي جي

Gul Hayat Institute

اھائي ھڪ حقيقت آھي ﺑﻴﻮ سڀ ڪوڙ. سچي ٻڌايانءِ. موت کان ڪوئہ ٿا ڊڄون پر مرڻ ٿا چاھيون. موت تہ منٽ منٽ جو ساٿي آھي. جڏھن ان کي چڱي طرح سڃاڻي وٺبو تہ پوءِ ڊپ ڪھڙو. ڊپ ٿيندو آھي اڻ ڏٺي آفت جو، ڄاڻ سڃاڻ سنگت سات واري جو ڪھڙو ڊپ، جيڪي ڪيس ٿا سڃاڻن اھيئي ان کان ڊڄن ٿا ۽ ھٽن ٿا پيا ٿي، حضرت علي رضي الله عنه فرمايو تہ، مان موت کي ايترو سڃاڻان جھڙو ننڍ ٻار ماءُ جي ڇاتي جي ڏنڊڙن کي. واھ! ڇا ننڍ ٻار ٻالڪ بہ ڪڏھن ماءُ جي ڇاتيءَ جي ڏنڊڙن کان ڊڄندو؟ ناممڪن. بقول شيخ اياز جي تہ:

ڪجھہ ڏات ڏسو پوءِ بات ڪيو، ھي شور ڇايو آ پيارا.

مون مٿي سائنس جي سڀني شعبن ۽ شاخن، طبيعات، نباتات، مادي، ڪيميا، رياضي، سائنس، مابعد الطبيعات، نفسيات وغيره جي بنيادي اصولن تي روشني وڌي آھي. باقي ھڪ شاخ آھي آواز يعني (سائونڊ) جنھن کي بہ قوت آھي جنھن کي بہ مابي سگھجي ٿو. الله تبارڪ وتعاليٰ جو "ڪُن" چوڻ ۽ ڪائنات جو وجود ۾ اچڻ ڪا جادو ٽي يا ديومالائي ڳالھہ نہ آھي. توھان زور سان ڪُنُ بہ ٽي دفعا چوندا رھو تہ توھان کي آواز جي اسرار ۽ سگھہ جو ڪجھہ ڏيو پوڻ لڳندو. ھاڻ تہ سائنسدان بہ مڃين ٿا تہ ڪائنات ھڪ وڏي آواز Big Bang سان وجود ۾ آئي. وڻي ڳالھہ خيال شريف ۾؟ الله ۽ سندس رسول ۽ وحيءَ جي ڳالھہ کي توھان فرسودو سمجھندا رھيا ۽ ھڪ معمولي سائنسدان جي ڳالھہ تي جھٽ آمنا صدقنا ڪري ويا. "معمولي" ان ڪري ٿو چوان جو ويچارو سائنسدان خود مونجھاري ۾ آھي ۽ سڄي عمر تحقيق ۽ تجسس ۾ گذاريندي بہ آخر اقرار ڪري ٿو تہ مان نٿو ڄاڻان. مشھور سائنسدانن نيوٽن جنھن ڪشش ثقل جو بنيادي اصول ڳولھي لڌو ۽ ان جا ماپا ۽ ماڻ بہ ڳولھي ورتائين ۽ رفتار ۽ ماڻ جو رشتو ۽ ڳانڍاپو بہ جاچي ۽ مابي ورتائين، تنھن کان جڏھن سندس علم ۽ ڄاڻ متعلق پڇيو ويو تہ معصوميت سان جواب ڏنائين تہ مون تہ رڳو ڪناري تان بہ چار ٻڙبون ميڙيون آھن، علم جو ساگر تہ اٿاھہ ۽ عميق اڻ ڳولھيو ۽ اڻ ماپيو، پريو پيو آھي. نيوٽن جي بنيادي اصول "ماڻ ضربيان رفتار ضربيان رفتار برابر آھي سگھہ جي" $E= MV^1$. کي ٿي آئن اسٽائن رفتار ۽ وقت جي ڳانڍاپي سان ملائي ھڪڙي حيرت انگيز ايجاد ڪئي، جنھن فلسفي کي نئين دڳ لائي وقت ۽ خلا جي اسرار کان

واقف ڪرايو. اسان جا ڄاڻا دانشور پوءِ ٽائيم ۽ اسپيس جي موضوع تي بحث مباحثا ڪري ڪڍيون هٽڻ لڳا، پر تڏهن به اهو نه پيا مڃين ته سرور ڪائنات حضور نبي ڪريمﷺ جڏهن آسمانن جو سير ۽ سفر ڪري موٽيا ته سندن وضو جو پاڻي اڃان وهيو پئي ۽ در جو ڪڙو اڃان لڏيو پي. ڳالهه سولي پئي آهي، جي وقت کي منجمد ڪري ڇڏيو، تيز رفتاري سان يا ماڻ جي بيوزنيءَ سان، ته هر شئي جامد ٿي ويندي. پوءِ جڏهن وقت کي چالو ٿيڻ جو حڪم ٿيندو ته ڪڙو به لڏڻ شروع ڪندو ۽ پاڻي به وهڻ لڳندو. اها ڳالهه آئن اسٽائن جي ٿيوري جي عين مطابق آهي. آئن اسٽائن تي اعتبار آهي باقي فاطر السموات والارض تي اعتبار ڪونهي ڇاڪاڻ ته نانسڪ ڪونائڻ هڪ اعزاز آهي. تفو برتو اي چرخ گردان تفو.

برصغير هند و پاڪ ۾ به تمام وڏا ڏاها ٿي گذريا آهن. هڪ ايم اين راءِ ۽ ٻيو علامه عنايت الله المشرقي، اياز، راءِ کان متاثر هو ۽ مان علامه صاحب جو پوٽلڳ هوس. ايم اين راءِ ماديت پرست هو ۽ علامه صاحب وڏو موحد ۽ روحانيت جو صاحب، جيئوٽيڪ بنيادي طور هو سائنسدان ۽ مئٿميٽڪس جو ماهر هو. انهي هوندي به مان شيخ اياز صاحب جو مداح هئس ڇو ته هو ٻار جهڙو معصوم، ڏکويلن جو ساٿاري، نيڪدل ۽ تمام پيارو انسان هو ۽ آهي. سڄي عمر حق جي تلاش ۾ رهيو آهي ۽ اها تمام وڏي ڳالهه آهي. ڪلفت ڪينو ۽ نفرت منجهس اصل ڪونه آهي. دشمن سان به دوست جهڙو ورتاءُ ڪندو اچي ڄاڻندي به. محترم محمد ابراهيم جوئي، اياز روبرو مونکي ٽوڪ طور چيو ته، اياز ته بي نمازي آهي. مون چيو ته اياز چوويهہ ڪلاڪ نماز ۾ آهي. علم ۽ حق جي تلاش ۽ علم جو حصول مسلسل عبادت آهي. حضور سائينﷺ جون به ٽي حديثون لکان ٿو. فرمائين ٿا:

1- عالم جي مس شهيد جي رت کان وڌيڪ پاڪ آهي.

2- جو عالم جي عزت ٿو ڪري سو منهنجي (رسول پاڪ جي) عزت ٿو ڪري.

3- جو شخص علم جي شغل ۾ ٿو رهي سو گويا نٿو مري.

4- علم واري جا الفاظ ٻڌڻ ۽ ٻين کي علم جا سبق سيکارڻ عبادت کان بهتر آهي.

Gul Hayat Institute

مان چئلينج تو ڏيان تہ دنيا جي ٻئي ڪنهن بہ مذهبي، ادبي، فلسفي، دانشور جي قول ۾ مٿين قولن کان بهتر ڪو مقولو پيش ڪري ڏيکارين.

ايئن تہ مهاتما گانڌي بہ تمام عظيم انسان هو. سادگي پسند، سچو ۽ سندس فعل ۽ قول ۾ تضاد ڪونہ هو. اها تمام وڏي ڳالهہ آهي. صاف چوندو هو تہ مان واڻيو آهيان ۽ منهنجو مقصد رام راڄ قائم ڪرڻ آهي. علامہ صاحب بہ آءِ سي ايس جي آفيسري ڇڏي لاهور کان ٻاهر اڇڙي ۾ هڪ ڪچي جاءِ وٺي ٻاهر کليل مٽيءَ واري ميدان تي تنبوءَ ۾ خاڪسار تحريڪ جو مرڪزي دفتر قائم ڪري اڪيلي سر عملي طور خاڪسار بڻجي ويو. خاڪي زين جي قميص خاڪي پائجامو ۽ ڪلهي تي بيلچو کڻي گهٽين ۽ رستن تي مارچ ڪندو هو ۽ عام ماڻهن جي مدد ۽ خدمت ڪندو هو. ڇٻي هٿ ۾ کڻي سودو سامان پڻ وٺندو هو ۽ رڌ پچاءُ سندس گهر واري، جا وڏ گهراڻي هئي سا پاڻ ڪندي هئي. علامہ صاحب بہ صاف چوندو هو تہ منهنجو مقصد آهي غلبہ اسلام. رام راڄ ۽ غلبہ اسلام مان ٻنهي ليڊرن جي نيت هئي هڪ فلاحي رياست قائم ڪرڻ. خاڪسار تحريڪ ٿوري مدت ۾ ايترو ڦهلجي ۽ ايترو زور وٺي وئي جو انگريز سرڪار بار بار تحريڪ تي بندش وڌي ۽ علامہ صاحب کي ديوناگري جيل ۾ بند ڪيو تہ بہ تحريڪ زور افزون ترقي ڪندي وئي. پلا خدمت خلق کان ڪير تو ڪنهن کي روڪي سگهي. علامہ صاحب سادگيءَ جو ۽ بنا معاوضي خدمت جو حڪم ڏنو. ايتريقدر جو خاڪسار ماني بہ پنهنجي هڙئون کائيندا هئا ۽ سمورو خرچ خود برداشت ڪندا هئا. چندو وٺڻ جي بہ سختي سان منع هئي. ڀائپي ۽ اخوت، جو اهڙو عملي نمونو پيدا ٿي ويو جو غريب غربي کي ايڏي عزت نفس ۽ جرئت ملي وئي جو هن مان ڪمتري جو احساس بلڪل گم ٿي ويو. هاسٽل ۾ جيڪو اسانجو بورچي ولي محمد هو سو اسان جو سالار مقرر ٿيو. هو اسان تي حڪم هلائيندو هو ۽ اسين ڪيس سلام، سليوٽ ڪري چوندا هئاسون، حاضر سالار صاحب. سڄي سنڌ جو حاڪم اعليٰ شڪارپور جو هڪ واڍو مستري فيض محمد هو ۽ اهو مير صاحبن، وڪيلن، سردارن، شاگردن وغيره کي حڪم ڪندو هو تہ هي ڪم ڪري اچو. علامہ صاحب ڪٽرپٽي کان بلڪل آجو هو. حڪم ڪيائين تہ هندن کي بہ تحريڪ ۾ شامل ڪيو. ان ڏينهن خاڪسارن ۾ ڪافي ترتلو هو. مونکي چٽو ياد آهي تہ ان رات ڪافي خاڪسار محترم محمد حفيظ

قريشي، تڏهن شاگرد ۽ هاڻ وڪيل ۽ زميندار، وٽ اچي گڏ ٿيا. سڄي رات بحث مباحثو هليو ۽ صبح جي فجر نماز جي اذان تي اٿياسون. محمد حفيظ صاحب تمام ڄاڻو، عالماڻي ۽ منطقي گفتگو ڪندو آهي. از روئي قرآن ۽ حديث ثابت ڪيائين ته ان حڪم ۾ ڪابه غير اسلامي ڳالهه نه آهي بلڪ عين اسلام آهي. مونکي اهي حديثون ۽ قرآني آيتون اڄان ياد آهن جيتوڻيڪ اهو 1942ع جو واقعو آهي. بحث جي طوالت سبب انهن کي نٿو ورجايان، رڳو هڪ ڳالهه چوان ٿو ته حضور اڪرم ﷺ، يهودين کي کلي دعوت ڏني ته اچو جيڪڏهن اتحاد عقيده نٿا ڪيون ته اتحاد عمل ته ڪيون. سڀ خاڪسار مطمئن ٿي اٿيا ۽ هڪ رات ۾ ڦرڪو ئي ڦري ويو. ڪٽرپڻو صفا نڪري ويو. توهان کي شايد معلوم نه هجي پر ڊاڪٽر وطن مل، مشهور سماجي ڪارڪن خاڪسار ٿي ويو ۽ حيدرآباد جو ڊاڪٽر امرنات سوري به خاڪساريءَ ۾ اچي ويو. ڊاڪٽر امرنات جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي. اهل دل ماڻهو هو سچار، ايماندار ۽ سادو. سندس طب جو دڪان چوٽڪي چاڙهي تي هو. ڪشادو صاف سٺو ماحول جتي سنگ مر مر جون چار ڪن ميزون ۽ ڪرسيون به پيل هونديون هيون ۽ ريسٽرانٽ جي ڏک ڏيندو هو. حيدرآباد جي سخت گرمي ۽ لڪ ۾ دوڪان ۾ وڃبو هو ته ٺار محسوس ٿيندو هو. شربت خاص ڪري ملڪ روز اهڙو ملندو هو جو وڃي ٿيا خير. اهڙو ملڪ روز مون اڄ تائين وري نه چکيو آهي. ٽڏو، گهاٽو، پستا، بادام پيل بس لڳ نري پوندا هئا ۽ تراوت اچي ويندي هئي. قيمت به معمولي. ڊاڪٽر امرنات، خدا نٿو پلائي ته پناڻ نسل جو هو ۽ ننڍي، اڇي ڪاري ڏاڙهي به هئس. دل جو اهڙو نرم جو توري گهڻي ڳالهه تي يا رڳو مان ملڻ تي دل پرجي ايندي هئس ۽ ڳوڙها جلدي ۾ اکين وڻندو هو. ڊاڪٽر وطن مل رڳو وتندو هو ماڻهن جي خدمت ڪندو. شل نه ڪنهن کي تڪليف ۾ ڏسي، ڊوڙي وڃي مدد ڪندو هئس. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ به رهيو پيو هو. هڪ دفعي مان لاڙڪاڻي کان ڪراچي ٿي ويس ته ڊاڪٽر صاحب ساڳيءَ گاڏي ۾ مٿين سيٽ تي ليٽيو پيو هو. بانهن پڳل هئس ۽ ڪپڙي سان ڳچي سان ٻڌل هئس. سن اسٽيشن اچڻ کان اڳ جيئن تيئن ڪري سيٽ تان لٿو ۽ هڪ هٿ سان ننڍڙي بئگ لاهي دروازي وٽ رکيائين. مون سمجهيو ته سن، سائين جي ايم سيد سان ملڻ پيو وڃي. هاڻ ڊاڪٽر صاحب جو بستره کيئن ويڙهجي. ننڍو انٽر ڪلاس جو گاڏو هو،

جنهن ۾ سڀ پڙهيل لکيل ماڻهو ويٺا هئا، پر ڪوبه ڪونه ڇُربو. مان اڃان ايل ايل بي جي آخري سال ۾ پڙهندو هئس ۽ ڊاڪٽر صاحب مون کي ڪونه سڃاڻندو هو. مون اٿي ڊاڪٽر صاحب جو بسترو ويڙهيو ۽ پڇيومانس ته ٻڌڻ لاءِ ڪا رسي آهي. چيائين فراسي هيٺان نوڙي پئي اٿئي. مون بسترو ٻڌي بئگ سان گڏ دروازي وٽ ڪري رکيو. گاڏي سن اسٽيشن تي به ٿي منٽ مس بيهندي هئي. مون چيومانس ته ڊاڪٽر صاحب توهان الڪو نه ڪيو. توهان آرام سان لهجو، سامان مان پاڻهئي لاهيندس. مون ڊاڪٽر صاحب جي اکين ۾ چمڪ ڏٺي جڻ اهو اطمينان هجيس ته سندس خدمت خلق جو پيغام نوجوانن وٽ پهچي چڪو هو. انهي ريل گاڏيءَ ۾ ٻيو به هڪ واقعو پيش ايو. ڄهمپير وٽ هڪ سوٽيڊ بوٽيڊ نوجوان ڇوڪرات چڙهيو. مون ساڻس سنڌي ۾ ڳالهه ٻولهه شروع ڪئي. هو اهڙا ڪپڙا پائي انٽر ڪلاس ۾ ان ڪري چڙهيو هو ته سڀ پڙهيل لکيل شريف ماڻهو هوندا ۽ ڪو خطرو ڪونه هوندو. مجاڻ ڪيئن بين مسافرن کي شڪ پئجي ويو ته هو هندو هو. سيئي مهاجر هئا سو شوخ لهجي ۾ چوڻ لڳا ته اڇليوس هيٺ ۽ واقعي هو اٿي بيٺا ۽ هن هندو ڇوڪر ڏانهن وڌڻ لڳا. مان اٿي بيهي سندن مخالفت ڪئي ته مون سان به وڙهڻ لڳا. چي تون ڇا ٿو سمجهين ته هنن انڊيا ۾ اسان سان ڪهڙا ڪهڙا ظلم ڪيا آهن. مون چيو پائي هي ته هتي جو ڳوٺاڻو آهي هن جو انڊيا جي واقعن سان ڪهڙو واسطو پر منهنجي هڪ به نه ٻڌائون ۽ هن ويچاري ڊنل هيسيل ڇوڪر ڏانهن وڌڻ لڳا، پر مان به ڍال ٿي بيهي رهيس جيتوڻيڪ مان سنهو سڪو ۽ ڪمزور هئس ۽ هو ڏندا متارا هئا. نيٺ مونکي به ڌڪو ڏنائون ته نوکي به اڇلائيندا سون. مون چيو ٻلي پر مهڙو ڪيس ڪرڻ نه ڏيندو سانوَ. ايئن ڪندي ٻي اسٽيشن اچي وئي ۽ مان ان هندو ڇوڪر کي در تائين گهليندي چيو ته پچي وڃي ڪنهن ٿرڊ ڪلاس گاڏي ۾ ويهه، اهي اڻ پڙهيل هنن پڙهيل ڳڙهيل آفيسرن کان وڌيڪ چڱا هوندا. ڇوڪر به لهي وئي پڳو ۽ مون ڏٺو ته هڪ ٿرڊ ڪلاس گاڏي ۾ چڙهي پيو. پوءِ ته ڪراچي تائين هو آفيسر مونکي لوئيندا آيا ته تون مسلمان هوندي به هڪ هندو جي جان بچائي بيغيرتيءَ جو ثبوت ڏنو آهي. مون ورندي ڪانه ڏني، منهنجو اندر وارو انسان خوش هو. ڀلا ورندي به ڪهڙي ڏجي. جڏهن ضمير ڪارو ٿي وڃي ته عقل تي پڙدو چڙهي ٿو وڃي ۽ سمجهه، سوچ توڙي رحم ۽ انسانيت جا جذبا

Gul Hayat Institute

معدوم ٿي وڃن ٿا. قرآني زبان ۾هو گونگا آهن، ٻوڙا آهن ۽ سندن اکين تي پڙدا چڙهي ٿا وڃن ۽ هو نہ ڏسن ٿا، نہ سمجهن ٿا. ريل گاڏي جي حوالي سان هڪ ٻيو واقعو ياد اچيم ٿو. لاڙڪاڻ کان ڪراچي تي وڃڻ ۽ انٽر ڪلاس ۾ ويٺو هئس مجاڻ ڪو سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جو ميڙو پورو ٿيو هو. اسٽيشن تي انبوهہ ماڻهن جا ٻينا هئا ۽ گاڏي بيهڻ سان ماڻهو ڌوڪي پيا. مون واري گاڏي ۾ مڪراني گهڻا چڙهيا. مڪراني جاتنا ۽ ڏاڏا مڙس گاڏو پيري در تي بيهي رهيا ۽ جيڪو پيو چڙهي تنهن کي ڌڪو ڏئي، دڙڪو ڏئي هٽائي تي ڇڏيائون. مان دري واري سيٽ تي ويٺو هئس. ڏسان تہ هڪ واٽيو ننڍي نيٽيءَ زال سان هيسيو، حيران پريشان بيٺو آهي. گاڏي جي دروازي وٽ وڃي ڪيس سڏ ڪري چيم تہ پائي هلي آ. وائڙو واٽڙو تي چڙهي پيو. مون کين پنهنجي جاءِ تي ويهاري ڇڏيو ۽ پاڻ بيهي رهيس. مڪرانين کي مٺيان لڳي ۽ پنهنجي مخصوص ۽ کهري انداز ۾ مونکي چيائون، اڙي هڪڙو بيهڻ جي جاءِ ڪانہ تون وري سواريون پيو چاڙهين. منهنجو بہ نوجوان رت، سو رکو جواب ڏنومان تہ، توهان جو ڇا وڃي، مون پنهنجي جاءِ کين ويهڻ لاءِ ڏني آهي. منهنجو ايئن چوڻ ۽ لٺيون اپيون ٿي ويون. رت ۾ ٻاڙهو تي وڃان ها پر هڪ نوجوان خاموش طبع مڪراني ٻين کي هٿ جي اشاري سان جهليو تہ لٺيون هوا ۾ ئي رڪجي ويون. پوءِ مون ڏي منهن ڪري سوال ڪيائين تہ هي ڇا پيو چوين ڇا پيو ڪرين. مون عزت سان چيومانس تہ، "واجا مون ڪهڙو ڏوهہ جو ڪم ڪيو آهي، تون پلي جيڪي وڻئي سو فيصلو ڪر." اڙي نيڪ آ نيڪ آ." هن جو ايئن چوڻ ۽ جهيڙو ختم ٿيڻ. پاڻ جيڪي سو ماڻهن کي سوري سوڙهہ سنگهڙ ۾ جاءِ ڪرائي مونکي چيائين ويهي رهہ. سندس ضمير زندہ هو. گهڻا سال پوءِ مون اياز قادري جو لکيل افسانو بلو دادا پڙهيو تہ مونکي بار بار اهو مڪراني ياد آيو. مڪراني ماڻهو ڏسڻ جا ۽ ڳالهائڻ جا کهرا ۽ شوخ، پر سندن دليون سون ورنيون آهن.

اهو مهل تي منهن ڏيڻ ۽ يڪدم فيصلو ڪرڻ ڪو منهنجي رت (حيات جيوڙي) ۾ پيل آهي. لاڙڪاڻي ۾ جاڙل شاه پرسان هڪ ننڍي مسواڙي جاءِ ۾ رهندا هئاسون. اها 1946ع جي ڳالهہ آهي سياري جي رات جو 11 بجي خون خون ۽ بچايو بچايو جون رڙيون ٿيون. مان ان وقت بستري تي ليٽيو پيو هئس. ٽپ ڏئي اٿس ۽ ٻاهرئين دروازي ڏي ڀڳس. ڇا ڏسان تہ امڙ اڳ ۾ ئي در کي پٺي ڏئي بيٺي هجي. امڙ جي دل اولاد جي دل کي ڪيئن نہ

Gul Hayat Institute

اڳوات ئي سمجهي وئي. مون امان کي پري ڪري نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. چي ابا الله جو واسطو، قرآن جو واسطو اٿئي ٻاهر نہ وڃ. چيم امان ٻاهر الائي ڇا پيو ٿئي. تون ٿي جهلين؟ چي رئو ميڙ ٿئي موٽي وڃ، سو موٽي اچي خارون ڪائيندو کٽ تي ليٽي پيس. ٻئي ڏينهن خبر پئي تہ لاڙڪاڻي جو مشهور دادا مير محمد عرف ميرو جنهن اڳ ۾ بہ ٽي خون ڪيا هئا. سو آيو هو خالي ڏنئوس ڇمائي هليو ويو.

ڳالهہ پئي هلي نيوٽن، آئنسٽائن ۽ بنيادي سائنسي اصولن جي. مونکي ڳالهہ ڪرڻي هئي حيات جيوڙن جي. اڳ ۾ ئي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ بايولاجي يعني علم نباتات جو بنيادي اصول آهي تہ زندگي اڳي ئي پيدا ٿيل زندگي (حيات) مان پيدا ٿئي ٿي. اهو تہ نهيو پر ”حيات جيوڙا“، فطرت ايڏو تہ وافر انداز ۾ پيدا ڪيا آهن جو عقل چرخ ٿيو وڃي. اناج، ٻج ۽ ڪينئن ماڪوڙين يا ماڪڙ جي واڌ ويجهہ کي ڇڏي رڳو انساني حيات جيوڙن ڏي ڏسو تہ بس حيرت آهي حيرت. مڙداني ٻج جو جيڪڏهن هڪ ذرو سُئيءَ جي چهنب تي رکو تہ ڏهہ لک حيات جيوڙا اچي ويندا ۽ چهنب تي اجان بہ ڪجهہ جاءِ بچي پوندي. انسان جا ايڏا ڪروڙن جا ڪروڙ حيات جيوڙا پيدا ڪرڻ ۾ فطرت جو ڪونہ عظيم مقصد هوندو. علامہ المشرقي 1945ع ۾ ڪراچي جي ڪاليج چوراهي تي هڪ اهڙي تہ تقرير ڪئي جو سندس متنازع شخصيت جي باوجود، هزار کن شاگردن جن ۾ هندو مسلمان، سک ڪانگريسي، مسلم ليگي ۽ ڪميونسٽ بہ هئا. اهڙي خاموشيءَ ۽ توجهہ سان ٻڌي جو هوند هڪ سُئيءَ ڪرڻ جو آواز بہ ٻڌڻ ۾ اچي. علامہ صاحب جيئن تہ وڏو سائنسدان، رياضيدان ۽ مفڪر هئو تنهن ڪري سندس تقرير توڙي تحرير جي هر جملي ۾ منطقي لحاظ کان سوال بہ هوندو هو تہ ازخود جواب بہ. سندس مشهور ڪتاب ”تذڪره“ بہ انهيءَ طرز تي لکيل اهي. انهي تقرير جهڙو ئي هڪ خط علامہ صاحب دنيا جي سمورن سائنسدانن کي اماڻيو. شيخ اياز کي پڙهڻ لاءِ ڏنم تہ پڙهي اهڙو حيران ٿيو جو چيائين تہ. ڪمال آهي هن ماڻهوءَ جو. جڏهن خلا ۾ سفر ڪرڻ جو تصور ئي ڪونہ هو تہ هن ماڻهو اڳوات اها ڳالهہ ڪري ڇڏي آهي. اهو خط انگريزي ۾ آهي ۽ ان ۾ ٽيهارو کن پئراگراف آهن. مان رڳو چئن پئراگرافن جو ترجمو ڪري نموني طور پيش ڪيان ٿو:

مان وارا فطرت جا ڄاڻو ۽ علم جا معزز متلاشي، سائنسدان، انجنيئر، سماج سڌارڪ، قانوندان وغيره.

1- جيڪڏھن ھن بي انت ۽ لامحمدود ڪائنات جون ڪل سھوليتون حيات جي واڌ ويجھہ لاءِ رڳو ھن ننڍڙي ڌرتيءَ جي مخلوق لاءِ مخصوص ۽ ميسر آھن تہ پوءِ چئبو تہ باقي لکين ڪروڙين تارا ستارا وغيره محض مٿل ۽ اجايو زيان آھن، ۽ جي ائين آھي تہ پوءِ فطرت جو ھي سڄو ماندڻ ۽ خود فطرت بيوقوفي جي حد تائين بيسود، بي مقصد ۽ اجايو زيان آھي ۽ فقط انسان ئي ھن وسيع ۽ عريض ڪائنات ۾ واحد ۽ اڪيلو مخلوق آھي جو لازماً ڪنھن وڏي دانشمندانہ مقصد ۽ ڪارنامي خاطر خلقيو ويو.

2- جيڪڏھن دانش يا شعور، ماس ۽ رت کان سواءِ وجود نٿا رکن تہ پوءِ چئبو تہ ھيءَ سموري ڪائنات (سواءِ ڌرتيءَ جي) دانش ۽ شعور کان وانجھيل آھي ۽ پوءِ اھو نتيجو اخذ ڪبو تہ ھيءَ لامحدود ۽ بي انت ڪائنات توڙي فطرت، حيرت جي حد تائين اجائي ۽ بنا مطالب بنا مقصد اجايو زيان آھي. ان جي برخلاف جيئن ڪيترائي فطرت جا ڄاڻو ڄاڻن ٿا تہ فطرت جي ھھڙي دانشمندانہ، بي عيب ۽ باقاعدي ساخت باٿمرادو بڻائي ٿي تہ ضرور ڪنھن تمام عظيم ۽ ھمہ گير "قوت" ئي اھڙو عجيب ۽ حيرت انگيز نظام خلقيو ھوندو، جيڪڏھن ان حقيقت کي مڃيو وڃي تہ پوءِ اھو قبول ڪرڻو پوندو تہ دانش ۽ شعور، ماس ۽ رت کانسواءِ بہ موجود ٿي سگھن ٿا (يا وجود رکن ٿا) پوءِ اسين آساني سان ان نتيجي تي پھچي وينداسين تہ ماس ۽ رت، دانش ۽ شعوري زندگي لاءِ ضروري نہ آھن. پوءِ ائين پڻ ٿي سگھي ٿو تہ ان "وڏي ھمہ گير قوت" کان سواءِ بي بہ ڪا دانشمند ۽ باشعور مخلوق ھن ڪائنات ۾ ھجي جنھن جو مدار ھن زميني ماس ۽ رت کانسواءِ ھجي.

3- اشرف المخلوقات: جيڪڏھن ماس ۽ رت کانسواءِ ڪا باشعور مخلوق ھن ڪائنات ۾ موجود آھي يا اھڙي ئي ڪا بي مخلوق آھي، جنھن جا عضوا ۽ حيات گھرڙا زميني ماڻھو کان مختلف آھن، تڏھن بہ اھو ڪونہ چئي سگھبو تہ اھا مخلوق، زميني انسان کان ڪو عقل شعور ۽ دانش ۾ افضل آھي، ڇاڪاڻ تہ اھي اڃا زميني انسان سان نہ ڪوئي رابطو قائم ڪري سگھيا آھن ۽ نہ وري ڪو بيو نماءُ ڪري سگھيا آھن. تنھن ڪري موجوده وقت

Gul Hayat Institute

۾ ھڪ يقيني نتيجو اھو ٿو نڪري تہ زميني انسان ئي ھڪ مخصوص وجود آھي جو ھن ڪائنات ۾ نمايان ۽ ظاھر ظھور بيٺو آھي، لاشڪ ڪنھن وڏي خاص مقرر ڪيل مقصد لاءِ.

4- اھو خاص مقرر ڪيل مقصد صرف اھوئي ٿي سگھي ٿو تہ ماڻھو ھن سموري ڪائنات کي مسخر ڪري (فتح ڪري يا قابض ٿي وڃي). اھو مقصد تيسين حاصل ڪين ٿيندو جيسين انسان پاڻ کي ڪنھن بي متاھين سطح ۾ تبديل ڪري اھڙو وجود اختيار ڪري جو ماس ۽ رت کان آزاد ھجي يا کم از کم اھڙو روپ يا وجود جيڪو ڪائنات جي بين آسماني ۽ خلائي جڳھن تي وڃڻ ۽ رھڻ جي صلاحيت رکي. جيتوڻيڪ ڪائنات جي وسعت ۽ اسرارن کي نظر ۾ رکندي اھا ڳالھہ احمقانہ آھي تہ جيڪڏھن ماڻھو جي تخليق انھي مقصد لاءِ نہ آھي ۽ ماڻھن ۾ اھڙيون صلاحيتون ئي ڪونہ آھن جو اھو مقرر ڪيل مقصد حاصل ڪري سگھي تہ پوءِ ھيءَ سموري تخليق ھڪ بي معنيٰ نمائش آھي. ۽ پڻ ماڻھو جو شعور ۽ دانش ۽ ان ڏس ۾ سندس لکن ڪروڙن سالن جي ارتقائي ڪوشش ۽ ترقي جنھن سبب ھو ھيناھين سطح کان ايري متي آيو ۽ جا ڪجھہ جاڻ ۽ قوت، فطرت جي عنصرن مان حاصل ڪيائين، سو سڀ ڪجھہ اجائي ڪوشش ھئي. جنھن ڪيس ڪنھن بہ منزل تي نہ پھچايو ۽ اھو سڀ ڪجھہ اجايو ۽ اوندھہ ۾ ٽاقوڙا ھئا. جيڪڏھن اھڙو مفروضو قبول ڪيو وڃي تہ پوءِ ھيءَ سڄي ساري پربور ۽ جاندار ڪائنات محض ھڪ بيجان، بيمقصد ۽ پوڪپائيءَ جو بي معنيٰ ڊرامو آھي. انھيءَ ڪري ھن زمين تي، ماڻھو جھڙي مخلوق جي وجود جو صرف اھوئي مقصد ٿي سگھي ٿو تہ ھو ڪائنات ۽ ان جي اسرار کي مسخر ڪري ۽ مٿس فتح حاصل ڪري ۽ قابض ٿئي. ضرور اھوئي انسان جي تخليق ۽ وجود جو مقصد آھي، جنھن لاءِ ماڻھو کي ھڙني مشڪلاتن کي ھٽائي ڪيئن بہ ڪري حاصل ڪرڻو آھي.

مٿيان تہ ٿيا تيھن مان چار پئراگراف، علامہ صاحب عجب سحر انگيز سائنسي ۽ منطقي طريقي سان ويو، ڪائنات جا اسرار کوليندو. پوءِ ڪيئن نہ پن ڊراپ خاموشي ۾ اھڙي تقرير ٻڌي ويندي. حقيقت ۾ تقرير ڪندڙ صاحب وٽ علم جو درياھہ ھجي ۽ اخلاق بہ ھجي تہ مجال آ جو تقرير ٻڌندڙ ڌيان سان نہ ٻڌن. البت ڪو جاٽي واٽي اڳوات سنبت ڪري اچي وڳوڙ پيدا

ڪري تہ پوءِ اهڙي ڪرائي جي ٽٽونءَ کي ڇا ٿو ڪري سگهجي. علامہ صاحب تقرير جي آخر ۾ دنيا جي عالمن ۽ سائنسدانن کي اهو مشورو ڏنو هو انساني توڙي ٻين نباتاتي حيات جيوڙن تي تحقيق ڪن. جنهن [illegible] کي ڪي هنن قطعي نظرانداز ڪري ڇڏيو هو ۽ انسان کي خلا ۾ موڪلڻ جي تياري ڪن. ان ڪان پوءِ جا ڪجهہ خلائي سائنس ۽ جينيٽڪس [illegible] جي سائنس ۾ ترقي ٿي آهي. سا اسان جي اکين آڏو [illegible] پيارو الهہ لوڪ دوست هوندو هو جسٽس علي نواز ٻڏائي [illegible] ڳالهيون ٻڌيون تہ گهريءَ سوچ ۾ غرق ٿي ويو ۽ ٻڌيءَ [illegible] جمال قدرت جو هيڏا ڪروڙين حيات جيوڙا مرد جي ٻج [illegible] وڏا آهن. اهي بي سبب تہ ڪونہ هوندا. فطرت جو [illegible] کي جنم ڏيڻ. جيئن بي انت انسان پيدا ٿي هن [illegible] ٽڪڙو ٽڪڙو ارتقائي تبديلين مان گذري خلائي ڪائنات [illegible] پڻ. بدائي صاحب جي ڳالهہ بي وزن ڪانہ هئي. هو وڏو [illegible] شاهہ لطيف ۽ قرآن الحڪيم جو ڪافي مطالعو هو.

علامہ صاحب تمام عظيم انسان [illegible] زمين تي ويهي گوڏو گوڏي ۾ ملائي ڪچهريون [illegible] ڪندو هو. 1946ع ۾ ڪراچي آيو تہ [illegible] غلام مصطفيٰ شاهہ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش [illegible] خاڪسارن جون ٻهيرون اچي گڏ ٿيون ۽ علامہ [illegible] سائن ميل ملاقات ۾ صرف ٽيڻ لڳو. اسان خيال ڪيو تہ [illegible] اچي جي سمورن دانشورن کي گهرائي علامہ صاحب سان ملائجي. علامہ صاحب مجيو ۽ وقت ۽ ڏينهن مقرر ڪري سيني ڏي دعوتي خط موڪليا سون. ڪافي هندو، مسلمان ۽ مختلف سياسي جماعتن جا دانشور اچي گڏ ٿيا. خاڪسار هئا علامہ صاحب جا عاشق سي بہ اچي مڙيا پر خاڪسار تحريڪ هڪ منظم جماعت هئي. تنهن ڪري ڪين حڪم ڏنو ويو تہ ڪوبہ خاڪسار اندر نہ اچي. سڀ خاڪسار ٻاهر فٽ پاٿ تي ويهي رهيا پر هڪ خاڪسار لال خان اندر گهڙي آيو. هو بگل ڏاڍو سٺو وڄائيندو هو. جهنڊي کي سلامي مهل يا علامہ صاحب کي سلامي ڏيڻ مهل لال خان بگل وڄائيندو هو ۽ جذبي سان تمتمار ٿي ويندو هو. مون پڇيومانس تہ لال خان خاڪساريءَ جي تبليغ ڪيئن ڪندو آهين. تہ جواب

ڏيندو هو تہ چوندو آهيان تہ ”علم (جهنڊو) ڏسو ۽ علامہ صاحب کي ڏسو انهيءَ کان وڏيڪ ٻي ڪهڙي تبليغ؟“ مون چيو لال خان سچو آهين. سو ان ڏينهن علامہ صاحب تمام باريڪ نقطا فلسفي، سائنس ۽ سياست جا ٻي ٻڌايا ۽ سيني غور سان ويني ٻڌو تہ وچ ۾ اوچتو لال خان رڙ ڪري چيو علامہ صاحب مين سمجهہ گيا. يلا مين ڪيسي سمجهہ گيا“ تہ علامہ صاحب ٻنا ڪنهن خفگيءَ جي ورجائي پڇندو هئس تہ هان جي ڪيسي سمجهہ گئي؟ لال خان ٻوءِ پنهنجو عقل جهاڙيندو هو ۽ علامہ صاحب خاموشي سان ٻڌي. نيڪ چئي وري پنهنجي ڳالهہ شروع ڪندو هو، وري وچ ۾ لال خان چوندو هو علامہ صاحب مين سمجهہ گيا. يلا مين ڪيسي سمجهہ گيا؟ اهو سلسلو هلندو رهيو جو ڏاڍو ناگوار لڳو. ڊاڪٽر نبي بخش خان مونکي اشارو ڪيو ۽ مان اٿي وڃي لال خان جي پرسان ويٺس. گفتگو چوٽ تي هجي تہ وري لال خان رڙ ڪئي تہ علامہ صاحب مين سمجهہ گيا. مون ڪيس منع ڪئي ۽ چيومانس تہ توکي حڪم ٿو ڏيان تہ خاموش ٿي ويهي رهہ. حڪم جو ٻڌي ويچارو هيسجي چپ ٿي ويو. وري ڳالهہ چوٽ تي پهتي تہ لال خان جذبات ۾ پرجي چيو علامہ صاحب مين سمجهہ گيا. مون ڪيس منع ڪئي تہ پري ڪچهريءَ ۾ علامہ صاحب کي چيائين تہ علامہ صاحب هي مونکي روڪي ٿو. علامہ صاحب مون ڏي منهن ڪري مونکي چيو تہ ڀائي اسي مت روڪين، يہ سمجهہ رها هي. ٻوءِ لال خان جي همت افزائي ڪندي چيائين تہ هان ٻهائي ڪيا سمجهي ۽ لال خان خوشي ۾ ڦولجي پنهنجي عقل جو اظهار ڪيو. اهڙو هو علامہ صاحب وڏ ڳڙدو ۽ عوام الناس جو قدردان. ٻيو بہ هڪ واقعو ياد ٿو اچيم. علامہ صاحب حيدرآباد ۾ مير علي احمد خان ٽالپر جي بنگلي تي ٽڪيل هو. هرڪو خاڪسار ٻنان روڪ ٽوڪ جي پٽي علامہ صاحب وٽ اندر هال ۾ آيو ويو، جتي فرشي نشست لڳي پئي هئي. حيدرآباد جو مشهور معروف هوميوپيٿڪ ڊاڪٽر نامي آيو ۽ ٻاهر ورانڊي ۾ ويهي رهيو. ڪلاڪ بہ گذري ويا ٻاهر وينو رهيو. پڇڻ تي ٻڌايائين تہ علامہ صاحب مٿس ناراض آهي جو هو بي عمل ٿي ويو آهي. خاڪسار لاءِ بي عمل ٿيڻ يعني اجلاسن ۾ نہ اچڻ ۽ خدمت خلق ۾ شامل نہ ٿيڻ. وڏي معيوب ڳالهہ هئي. علامہ صاحب جي چڪ ۽ محبت ۾ هو ڏندو ڏاڙي ڇڏي اچي تہ ويو پر علامہ صاحب سان ملڻ جي همت نہ ٿي ٿيس. علامہ صاحب کي ٻڌايوسين تہ ڊاڪٽر نامي ٻاهر وينو آهي ۽

Gul Hayat Institute

اندر اچڻ کان شرمائي ٿو ته هڪدم چيائين، ”ڪيون جي وه تو بهت اڇا آدمي هي. هم ني تو ڪڀي ڪسي ڪي سياه پهلو پر نظر نهي ڪي. وه تو بهت خوبيون ڪا مالڪ هي. بلائو اسڪو. ڊاڪٽر نامي آيو ته علامه صاحب ڏاڍيءَ محبت سان ساڻس مليو ۽ ڊاڪٽر صاحب پنهنجيون مجبوريون ٻڌائڻ شروع ڪيون ته علامه صاحب روڪي چيس ته اسان ته تو ۾ رڳو خوبيون ڏٺيون باقي تون ڄاڻي تنهنجو عمل. اسان ڪا فتويٰ ڪانه ڏني آهي، ڪانه ڏني آهي.

سچ پلا انسان انسان تي فتويٰ ڪيئن ڏيندو. حضرت عيسيٰ عليه السلام به فرمايو ته ”فتويٰ نه ڏيو، متان توهان تي فتوائون اچن“. هرڪو انسان ڪمزورين ۽ اوڻاين جو گهر. وڏي ڳالهه ته هرڪو پنهنجو پنهنجو ادراڪ ۽ شعور رکندڙ تنهنڪي ٻئي جي مقرر ڪيل معيار جي چيلي تي ڪيئن هلائبو يا پرکبو. آسڪر وائيلڊ چيو ته، ”مان دوستن سان محبت ڪندو آهيان، سندن اوڻاين سبب ۽ دشمن سان سندس خوبين سبب.“ محبت، قدر ۽ عزت آهي ته پيارن جون چلولايون ۽ اوڻايون به پيون وڻنديون. باقي خوبي ته دشمن جي ڏسي داد ڏبو. غالب به فرمايو ته هيءَ ڪهڙي دوستي آهي جو دوست ٻٽيا آهن ناصح! دوستن جو ڪم آهي مدد ڪرڻ، مرهم رکڻ، نه نقطه چيني ڪرڻ. ڪالهه تاريخ 9- نومبر 1995ع تي مون وٽ سوڀو گيانچندائي آيو، جنهن کي سنڌي اديب گرو ڪري سمجهندا آهن. آهي به گرو. اچڻ سان منهنجي اڇي ڏاڙهي تي ريمارڪ ڏنائين ته هيءَ ته خبيثن جهڙي ڏاڙهي آهي. مون چيو مان ته خبيث نه آهيان. پوءِ خيال آيو ته چوانس ها ته ٽئگور ۽ گرونانڪ جي ڏاڙهي بابت تنهنجو ڪهڙو خيال آهي. ڳهڙي رکي وري چيائين ته، شيخ اياز جا ته انجيس ٿي ڊرا ٿي ويا آهن. اڙي ڀائي فتوائون ته ملا ڏيندا آهن پوءِ اهي ڪٽي ادب جا ملا هجن يا ڪميونزم جا. ههڙو مهان اديب ۽ دانشور سو ائين چوي! هوڏانهن علامه صاحب هڪ معمولي بگل وڄائيندڙ لاءِ چوي ته ڀائي سمجهدار آهي سمجهي پيو چوڻ ڏيوس، ۽ هڪ بي عمل خاڪسار جي ساراهه ڪري ۽ چوي ته اسان ته منجهس ڪا اوڻائي ڪانه ڏٺي آهي. هتي فتويٰ اها اهي ته شيخ اياز کي ڪڇڻ نه ڏيو ۽ جمال کي ڏاڙهي رکڻ نه ڏيو. واهه گرو واهه. ڪاسترو ۽ چي گويرا جا پوٺلڳ ڏاڙهي رکن نه اهو نيڪ آ.

Gul Hayat Institute

عجب زمانو آيو آهي جو ڏاڙهي رکڻ تي ٺوڪ زني ٿي ٿئي، علي احمد بروهي به هڪ مجلس ۾ مون کي چيو ته جمال تنهنجي ڏاڙهي هوش مان ڪتري وئي آهي. هڪ پاسي اسلام اسلام به چئبو ۽ حبِ رسول ﷺ جي سنت به ڪبي پر ڪنهن کي نيچو نوائڻ لاءِ بيهوده ٺوڪ به هڻبي نه ته سيني جي والدن، چاچن، مامن کي ڏاڙهيون هيون. بيو ته ٺهيو هندو عامل به ڏاڙهي رکندا هئا. منهنجي يادگيريءَ ۾ زائفون ڏاڙهي ڪوڙيندڙ لاءِ چونديون هيون "ماريو ڏاڙهيءَ ڪوڙيو، ماديءَ منهون" وغيره. پاڃي ۾ ڪنهن کي سزا ڏيندا هئا ته چوندا هئا ته ڏا ڙهي ڪوڙي شهر ۾ گهمايوس. اِها وڏي بيعزتي جي ڳالهه ليکبي هئي. بيا ته ٺهيو، ٻُچي به ڏاڙهي رکائيندا هئا. ينيي ۽ چاپئيڻ ڏاڙهيءَ جي ته ڪچهرين ۾ تعريف هلندي هئي. سنڌي ثقافت ۾ ڏاڙهي کي چوندا ئي هئا سونهاري. سونهاري جي معنيٰ نه رڳو سونهن واري پر سڳوري به آهي. ڏاڙهي تي ساک ونبي هئي، وعدي وفا لاءِ ۽ سچ ڳالهائڻ لاءِ به چئبو هو ته رک ڏاڙهي تي هٿ". ڪيترا محاورا ٺهيا، مثلاً ڏاڙهي ته ڏيکاري وڃڻ معنيٰ ملاقات ڪجاڻ. چئبو ته ڏاڙهي ۾ ڪونه اٿس معنيٰ ڪائنر آهي، دليري ڪانه اٿس، ڏاڙهي نه لڄائجانءِ يعني ڪو اعتراض جوڳو عمل نه ڪجانءِ اهڙو هو ڏاڙهي جو مانُ ۽ شانُ. انگريز جن کي ماٺهو پولڙي ۽ لنگور سان تشبيهه ڏيندا هئا، پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن نوڪريون حاصل ڪري انهن جي تقليد ڪرڻ شروع ڪئي ته سڄو سارو ڪلچر ئي الٽو لڳو. ڏاڙهي ۽ پڳ تي ٺوڪون جدا. طاقت ۽ محنت تي به جلهه ٿيڻ لڳي. اڳي جو حشمت ۽ طاقتور سجيلي بدن تي ماڻهو پلهار ويندا هئا ۽ "جنهن جا پير پنج سير" جو فاتحانه آلاپ ٿيندو هو، تنهن جي جاءِ تي نوان ڳيچ ڳائڻ ۾ آيا ته "سنهڙا ٻانهن لوڏجان ۽ سهڻا رومال ڪڍجانءِ" اسان جي بهادر ۽ سگهاري ڪلچر کي ائين ڪمزوري ۽ نفاست ۾ تبديل ڪيو ويو. اسان جي ناچ "هو جمالو" توڙي جهمر ۾ ڇاتي ۽ ٻانهن جي ٻل ۽ لوڏ جو اظهار هو. اسان جي نوجوانن ان ۾ به ولايتي تقليد ڪندي پولهه جي لوڏ جو اضافو ڪيو، جنهن سان اصل مفهوم نه رڳو مٽجي، پر معدوم ٿي ويو. هڪ دفعي محترم پروفيسر اينميري شميل صاحبه چيو ته، "توهان جي ڪلچر ۽ ڊانس يا ناچ، تي اُٺ جي لوڏ جو اثر آهي." انهي ۾ شايد ڪجهه سچ به هجي پر پوءِ به اهو فطرت کي ۽ محنت کي وڏيڪ ويجهو آهي. مون محترمه کي جواب ڏنو ته توهان جي مغربي ڪلچر ۽ ناچ تي

Gul Hayat Institute

جنسيات ۽ جمنئزم (جسماني ورزش ۽ نمائش) حاوي آهي. جواب ڪونہ ڏنائين. انسان جو جنهن شئي سان محبت ۽ انس هوندو انجو اثر ضرور قبول ڪندو. اسان جا خاڪسار علامہ صاحب جا عاشق هئا، سو نہ رڳو علامہ صاحب جهڙي ڊريس پائيندا هئا پر ڳالهائڻ جو لهجو بہ اهوئي اختيار ڪندا هئا تہ پوءِ جيڪي عشق رسول ﷺ ۾ مبتلا هوندا سي چو نہ ائين ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. مان اڳي چوندو هئس تہ ملان اسان کي حضور سائين ﷺ جن جون سوليون سوليون سنتون ٻڌائن ٿا مثلاً سرمو پائڻ، ميندي لڳائڻ، خوشبوءِ استعمال ڪرڻ وغيره وغيره، پر وڏيون سنتون مثلاً جهاد ڪرڻ، لنگهڻ ڪاٽڻ، پيٽ سان پٿر ٻڌڻ، پٽ تي سمهڻ، سادو پهرڻ ۽ ورهائي گڏجي کائڻ جهڙيون ڳالهيون نہ ٻڌائن ٿا نہ انهن تي زور ڏين ٿا، پر مان غلط هئس. محبوب جون ننڍيون ننڍيون ڳالهيون بہ اهڙوئي وڻن ٿيون جهڙو سندن تيز تند ۽ مشڪل ڳالهيون ۽ جيڪڏهن حب آهي ۽ نيت سچي آهي تہ فرق منجهي وڃي ٿو. ان سلسلي ۾ پير سائين روزي ڌڻي (پير صاحب پاڳاري جي جد امجد) جون ملفوظات پڙهي ڏسو تہ عجيب لطف ايندو. کيوبا ۾ ڪاسترو ڏاڙهي رکي ٿو ۽ انقلابي ليڊر چي گئويرا ڏاڙهي رکي ٿو تہ اسان جا هندستاني نوڙي پاڪستاني نوجوان، شرف سمجهي ڏاڙهي رکن ٿا ۽ پوءِ اهو فيشن ۾ شامل ٿي وڃي ٿو ۽ ڪير بہ ڪين طعنو نٿو ڏئي، پر جيڪڏهن ڪو رسول عربي ﷺ جي اتباع ۾ ائين ڪري ٿو تہ ان تي ملامت وسي ٿي. چاڪاڻ تہ پاڻ ۾ اهڙي جرئت ڪانہ اٿن يا صرف رسول ڪريم ﷺ سان عداوت. هي تہ سنئين سڌي منافقي چئبي.

Gul Hayat Institute

اصل ڳالهہ بي هلي سائنس ۽ حيات جيوڙن جي. سائنسدان ان نتيجي تي پهتا آهن تہ انهن ڪروڙها حيات جيوڙن مان هر هڪ ۾ سندن ماءُ پيءُ ۽ وڏڙن جون عادتون، اخلاق حتاڪ بيماريون وغيره بہ وديعت ڪيل آهن. اهو تہ اسان مان هر ڪنهن اکئين ڏٺو آهي. شڪل شبيهہ تہ نهيو پر عادتون گفتار ۽ لوڏ بہ هڪجهڙي. ڳڙهي ياسين جي محترم ڪريم بخش بروهي اٺ پٽ ڄڻيا، سڀ اي ڪي بروهي سندس حيات جيوڙي ۾ اهڙي ڪا ذهانت پريل هئي جو سندس هر هڪ پٽ پنهنجي پنهنجي شعبي ۾ ڏاڍو هو ڏاڍو. هڪڙو سندس پٽ علي نواز بروهي اسان سان گڏ انٽر سائنس ۽ پوءِ انجنيئرنگ ڪاليج ۾ گڏ هو. ڏاڍو پيارو ۽ قابل. الله ڪيس حياتي ڪانہ ڏني جو ڪاليج

جي زماني ۾ ٿي موٽر سائيڪل جي حادثي ۾ گذاري ويو. اهو سلسلو هليو اچي محترم ڪريم بخش بروهي جي ڏوهٽي نفيسہ شاهہ بہ ڏسو تہ بلاڙي آهي بلاڙي. توهان سائنس ڳالهائڻ ۾ پڇي ڪونہ سگهندا. مون کان جڏهن اياز سوال ڪيو تہ جمال تو ڪڏهن کان لکڻ شروع ڪيو تہ مون چيو جمڻ کان اڳ. شيخ صاحب تمام ذهين ۽ سمجهو آهي، سمجهي ويو ۽ وراڻي سوال نہ ڪيائين. اسان معمولي ڪين جهڙن ماڻهن جي اها حقيقت آهي تہ پوءِ آل ابراهيم عليه السلام ۽ آل محمد ﷺ بابت ڇا چئبو! يلي ڪو آسمان ڏانهن تڪون اڇلي تہ اهو سندس ظرف.

ڳالهہ اني ڪانہ ٿي بيهي، سائنسدان چون ٿا تہ ماڻهو جي جسم جي هر گهر جيوڙي ۾ ان جو مستقبل رڪارڊ ٿيو پيو آهي تہ هو ڇاڇا ڪندو، ڪهڙا ڪارناما سرانجام ڏيندو، ڪهڙيون بيماريون ٿيندس ۽ ڪيئن ۽ ڪڏهن انت ايندس. اعتبار نہ اچيوَ تہ انسائيڪلوپيڊيا ڪٿي يا اهو بہ نہ مجيو تہ آڪسفورڊ يا چئمبرس جي ڊڪشنري ڪٿي اينٽيليڪي Entelechy متعلق پڙهو. صاف لکيو پيو آهي تہ سائنس جي اها شاخ جنهن موجب انساني گهر جيوڙن ۾ انسان جو مستقبل رڪارڊ ٿيو پيو آهي. اهو لوح قلم ناهي تہ بيو ڇاهي ”هاڻي تہ سائنسدانن ۽ طبي ماهرن ڊي اين اي ڳولهي لڌو آهي. جي ڪنهن جيئري توڙي مري ويل ماڻهو جو رڳو هڪ وار جو ٽڪر يا چمڙي جو ذرو هٿ اچي وڃي تہ سائنسدان چون ٿا تہ ان کي بنديءَ جي ڪاڳر وانگر ڪولي پڙهي سگهجي ٿو، بشرطيڪ اها لکيل ٻولي يا لپي ڪو ڄاڻندو هجي. يلي پڇي ڏسو ڪنهن بہ ڊاڪٽر يا طبي ماهر کان. اڃو تہ حيات جيوڙي جي اصليت ڄاڃيون. حيرت آهي حيرت! انساني جسم خود هڪ ڪائنات آهي، نظام شمسي کان بہ وڏي. هر ماڻهو جي جسم ۾ بہ سؤ ڪروڙن کان بہ وڌ حيات گهرڙا آهن. اهو حيات گهرڙو رڳو خوردبين سان ڏسي سگهبو. اهو پتڪڙو نظر نہ ايندڙ حيات گهرڙو بہ اهوئي گول دائري وارو نظام شمسي آهي. ان ۾ بہ هڪ اڻ لکو نيوڪلس يعني وچ آهي. ان توانائي جي مرڪز، نيوڪلس ۾ وري آهن ڪروموزن جون لڙهيون جي خس خس جي داڻن وانگر جڙيل يا پوتل آهن. حيات جيوڙا، اڻ ڏٺا اڻ لکا، نظر نہ ايندڙ. واري تہ ڇا پر دز جي ذري کان بہ ڪروڙين ڀاڱا ننڍڙا ، ان حيات جيوڙي جو ڪرشمو آهي هي حضرت انسان جنهن ۾ وري آهن ڪروڙين حيات گهرڙا ۽ اربين حيات جيوڙا جن مان هر

Gul Hayat Institute

هڪ ۾ اسان جون عادات، افعال ۽ مستقبل رڪارڊ ٿيو پيو آهي، اهي ڪروموزون کي چنبڙيل لکين ڪروڙين جهڙوڪر روح آهن جن کي اياز الائي ڪهڙي اک سان ڏسي چيو تہ اهي جڻ لٽڪيل چمڙا آهن. مار قدرت تنهنجا ڪمال! سمجهڻ، سوچڻ، پرجهڻ کان پري آهي. چڱو جو مان سائنس ۽ بائيولاجي پڙهيس نہ تہ ڪورو جٽ رهجي وڃان ها. اونده ۾ ٺاڦوڙا ڪهڙا هڻبا. اسان جا دانشور دوست لوح قلم تي تہ هزار ٽوڪون ۽ اعتراض ڪندا پر هن سائنسي سچ بابت ڇا چوندا. مان ائين ڪونہ ٿو چوان تہ مقدر تي ياڙي چپ ڪري ويهي رهجي. هٿ پير ضرور هڻجن ۽ بهتر کان بهتر جي تلاش ۾ جنبي وڃجي ڇاڪاڻ تہ توهان جي مقدر ۾ ايئن ئي لکيل آهي. انسان ۽ حيوان ۾ اهوئي فرق آهي. انسان ۾ ادراڪ ۽ شعور جو روح ڦوڪيو ويو آهي، انهي ڪري انسان کي باشعور جانور چيو ويو آهي، جنهن موجب هن جي اندر ۾ مقدر کي بدلائڻ جو مڪينزم بہ رکيو ويو آهي. انسان رڳو حالات جو شڪار بيوس بندو نہ آهي، پر حالات کي بدلائڻ جي قوت ۽ شعور بہ رکي ٿو. انسان عزم، همت ۽ محنت جو مجموعو آهي، انهي ڪري ئي افضل ۽ اشرف المخلوقات آهي. ڪيس حالات جو غلام ناهي ٺيٽو، پر حالات کي مسخر ڪرڻو ۽ بدلائڻو آهي. انهي جذبي هيٺ مون اياز قادري جي بلو دادا ۽ رباني جي شيدو ڏاڙيل جي جواب ۾ پشو پاشا لکيو، جنهن جي ڏاڍي واکاڻ ٿي پر ڪن پيارن دوستن وٽ بہ ڏاڍي ڪئي. مون اکين سان سڀ ميارون مڃيون، پر دل نٿي مڃي. هاڻ بہ مان مٿي جن خيالن جو اظهار ڪري چڪو آهيان تن تي بہ ڏاڍي وٺ ڪندا پر مان ڇو مڙان. اهي بهرحال سائنسي حقيقتون آهن. مون ڪونہ گهڙيون آهن. بي ڳالهہ ٻڌايانو، اڄا بہ هفتا ٿيا تہ هڪ سائنسي مخزن ۾ پڙهيو اٿم تہ اٽڪل هڪ ڪروڙ سالن کان پوءِ سج مقدار ۾ وڌو ٿي ڌرتيءَ جي قريب ٿي ويندو ۽ ايڏي تپش ٿيندي جو ڌرتي توڙي جيوَ جنتر سڙي خاڪ جا ذرا ٿي اڏامي ويندا. عام ماڻهو چوندا آهن تہ سج سوا نيزي تي اچي ويندو ۽ ڌرتي ٺامٽي هٽي ويندي. قرآن الحڪيم جي زبان ۾ ڌرتي ۽ جبل تجيل ڪپهہ جيان ٿي ويندا، اهڙي اڳڪٿي هڪ ڪروڙ سال اڳ ۾ ئي هڪ اُمي نبي سڳوري عرب جي بيابانن ۾ ٻڪريون ۽ اُٺ چاريندي ڪيئين ڪئي. ڪونہ رابطو الله ۽ انهي وچ ۾ هوندو. رسول بخش پليجو صاحب چوندو آهي تہ، هو انساني دماغ ۽ ذهن جي وسعتن جو قائل آهي،پر اهو بيجان، بي شڪل، اڻ

Gul Hayat Institute

ڏنو. اڻ سڃاتل ذهن آهي ڇا ۽ آيو ڪٿان جو جسم جون ڪروڙين ڪم ڪاربون وائرليس ذريعي هڪ ڪن ۾ ڪيو ڇڏي ۽ جسم ڪان ٻاهر به ناپيد ۽ مستقبل بعيد جا واقعا سائنسدانن ڪان اڳ حل ڪيو وني. مان ڪا ڳالھ زوري توهان جي نڙگهت ۾ ڪونہ ٿو نوسيان، رڳو سوچڻ جي دعوت ٿو ڏيان. اي اکين وارا عبرت حاصل ڪيو.

مون ڳالھ پئي ڪئي پنهنجي پيءُ علي خان ابڙي جي تہ ڪيئن هڪ ڳوٺاڻو غريب آبادگار گهر جو ماڻهو بمبئي جهڙي شهر ۾ وينئي يونيورسٽي جو فيلو هوندي، پهريان نمبر ڪٽندي بہ آءِ سي ايس جي ڪئريئر کي تڇ سمجهي، ماستر ٿيڻ جو فيصلو ٿو ڪري جيئن تعليم عام ڪري سگهجي. اهڙي عجيب سوچ جي تہ ۾ پهچڻ لاءِ مون مٿي هيڏا سارا صفحا ڪارا ڪيا آهن. سو بابا وڃي ماستر ٿيو، نوشهرو فيروز ۾، سنڌ مدرسه ڪراچي ۾، لاڙڪاڻي ۾ ۽ نيٺ وڏو آفيسر ٿيو تہ بہ ڌن اها تہ تعليم ڪيئن عام ڪجي، سڄي عمر ان مقصد لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين.

اسين سندس اولاد، ڌيئون، ٽوڙي پٽ، مٿس فخر ٿا ڪيون، حيدر بخش جتوئي جي پٽن وانگر نہ، جو چون ٿا تہ بابو ڊپٽي ڪليڪٽري نہ ڇڏي ها تہ اسين سڀ ڪمشنر جا پٽ سڏجون ها. ڪٿي ڪمشنر جو معمولي عهدو، ڪٿ حيدر بخش جتوئي جو شان، تفو برتو اي چرخ گردان تفو. مان ۽ منهنجو اولاد تہ علي خان ابڙي تي ايڏو فخر ٿا ڪيون جو ڪوئي صدر مملڪت يا وزير اعظم تي بہ نہ ڪري.

صاحبو! هاڻ ڊي اين اي تي بہ تحقيق ٿي آهي. تازو آمريڪا ۾ او جي سمپسن هڪ ڪاري آمريڪي تي تهمت هنئين وئي تہ هن پنهنجي اڳين گوري زال ۽ ان جي گوري يار کي قتل ڪيو هو. سڀني نشرياتي ادارن تي ان ڪيس جي ڪارروائي ڏيکاري وئي، ڊي اين اي ڇا آهي. هڪ معمولي نظر نہ ايندڙ گهر جيوڙو جو انسان جي جسم تہ ڇا پر هڪ وار جي ٽڪر ۽ چمڙيءَ جي ذري مان بہ حاصل ڪري سگهجي ٿو. هڪ ڊاڪٽر ٽي . وي تي سمجهايو تہ جي ان نظر نہ ايندڙ ذري کي خوردبين سان چڪي اينگهائي ڏسو تہ ان ۾ ڄڻڪ هڪ آسماني ٻوليءَ ۾ لکيو پيو آهي تہ هي ڪنهنجو آهي، سندس ماءُ پيءُ ڪير آهي يا سندس اولاد ڪير ڪير آهي، بشرطيڪ ڪو ماهر اها ٻولي پڙهي سگهي. آهي نہ عجب جهڙي ڳالھ. سنڌيءَ ۾ چوندا آهن تہ نہ کي نؤ

ڪوٺ. ڪو ننو اکر واري ويهي رهندو تہ ان کي ڇا ڪري سگھبو. بهرحال جاءِ وارادات ٽان هٿ آيل ڊي اين اي، او جي سمپسن جي ڊي اين اي سان مشابهت نہ پيو رکي، جنهن ڪري ڪيس بيڏوهي سمجهي ڇڏيو ويو. اميرالمؤمنين حضرت علي رضي الله عنه لاءِ بہ چيو وڃي ٿو تہ هڪ ڌر جي وڏن جي قبر کوٽائي ان جي پاسراٽي جي هڏي سان مشابهت ڪري، فتويٰ ڏئي، هڪ نڪاح منسوخ ڪرايو تہ عورت ۽ مڙس پاڻ ۾ ماءُ پٽ هئا. هاڻي پاڻ ٻڌايو تہ حضرت علي رضي الله عنه کي طب جي سائنس جو اهو جديد ڊي اين اي جو اصول ڪيئن ۽ ڪٿان مليو. هي ڏندڪٿائون نہ آهن، تحرير شده حقيقتون آهن. منهنجو بابا، جهولن ۽ ساڙيندڙ لُڪن ۾ توڙي پاري جهڙي سردي ۽ ٿڌاري هوائن جي موسم ۾ اٺ تي چڙهيو جهنگن، جبلن ۽ بيابانن ۾ پيو هلندو هو ۽ نہ رڳو تعليم جو پرچار ڪندو هو پر ماستر صاحبن کي پڙهائڻ جا طريقا بہ سيکاريندو هو، نوان اسڪول کولرائيندو هو. ملا مڪتب بہ سندس ڪوشش سان منظور ٿيا ۽ کليا. نياٽين جا خانگي اسڪول کولرائي انهن کي حڪومت وٽان امداد وٺرائي ڏيندو هو. امداد جو مقدار بہ تعليم جي معيار تي رکيو ويو، نہ تعداد تي. پاڻ پنهنجي سر انسپيڪشن ڪندو ۽ امتحان وٺندو هو ۽ پوءِ اهڙي سفارش ڪندو هو. مون ڏٺو تہ سندس سچائي، اخلاق ۽ محنت ڪري سندس ايڏي عزت ٿي جو سندس بالا عملدارن کي بہ نصيب نہ ٿي. سنس هم عصر آفيسر مسٽر فاروقي يا مسٽر بشير شيخ يا مسٽر آءِ واءِ سليمان تہ جيڪي سو تنقيد جو نشانو بڻيا. ايئن تمام گهٽي محنت ۽ جاکوڙ ڪري 1939ع ۾ دل جي مرض ۾ مبتلا ٿي بستري داخل ٿيو تہ پيون بہ ڪيتريون بيماريون ڪيس وٺي ويون. اسين تن ڏينهن ۾ حيدرآباد ۾ هيرآباد ۾ رهندا هئاسون. هوشيار هوشيار هندو ڊاڪٽر امان گهرايا جن مان هڪ جو نالو مسٽر رامچندائي هو جو حيدرآباد ميڊيڪل اسڪول جو پرنسپال هو. بابا ايڏو ڪمزور ٿي ويو جو رت جو ڦڙو نہ هجيس. مٿان ٻلي ڦرڙي نڪتس جا ڇٽي ٿي نہ. پيٽ جو حال اهڙو ٿيس جو ڪاڌو تہ پري رڳو چمچي سان پاڻي پياريونس تہ اهو بہ وات مان وهي وڃي. پوءِ ڊاڪٽر رامچندائي ٻيا هوشيار ڊاڪٽر بہ گهرايا. مٿان وري جو بابا کي هڏڪي شروع ٿي تہ بند ٿي نہ ٿئي. نيٺ ڊاڪٽرن گڏجي فيصلو ڪري جواب ڏنو تہ لاعلاج آهي. مون ڏٺو تہ امان فڪرمند تہ ڏاڍي هئي پر همت ڪونہ هاريائين. بابا تہ بلڪل صابر ۽

Gul Hayat Institute

شاڪر رهيو ۽ ڪا ڏک ئي ڪانه ڏنائين. امان ڊاڪٽر کي چيو ته پلا اجازت ڏيو ته لاڙڪاڻي ڪٺائي وڃونس ته به ڇپائون ته ترسو ته پاڻ ۾ صلاح ڪيون، صلاح ڪري چيائون ته پنهنجي جوابداري تي ڪٺائي وڃو ته پلي باقي اسان اجازت نٿا ڏيون. بس پوءِ ته منت تي ويا. امان ۾ فيصلي جي قوت ڏاڍي اٽل هئي. اتي جو اتي مامي جمعي کي لاڙڪاڻي موڪليائين ته ڊاڪٽر پوهومل کي اطلاع ڪري هٽيڪو رکي ۽ جاءِ به مسواڙ تي وٺي. تن ڏينهن ۾ جاءِ ملڻ مشڪل ڪانه هئي سو ڪرمان باغ ۾ جاءِ وٺي مامو جمعو اسٽيشن تي انتظار ڪرڻ لڳو. امان به دير ڪانه ڪئي. سامان ڪجهه ڇڏيو ڪجهه ڪنيون ٻگهوڙي بگيءَ ۾ بابا کي ڪٽي رات واري گاڏي ۾ ڪوٽڙي اسٽيشن تان چڙهياسون ۽ صبح جو سوير اچي لاڙڪاڻي پهتاسين. سڌو مسواڙي جاءِ ۾ وڃي ويناسين. ڊاڪٽر پوهومل آيو. واهه ڊاڪٽر پوهومل واهه. ڪمال ڪري ڇڏيائين. انهن ڏينهن ۾ خون وغيره جون چڪاسون ايڪسري وغيره ڪونه هئا. بس علم هو، تجربو هو ۽ هٿ ۾ شفا هئي. ڊاڪٽر پوهومل رايو ڏنو ته مريض جي دل ۽ رڳن ۾ رڳو دوائون پيون هلن، رت آهي ئي ڪونه، سو سڀ دوائون بند ڪيوس. ڳالهه ڏاڍي ڏکي هئي پر ڊاڪٽر صاحب تي اسان جو پورو يقين هو سو سڀ دوائون بند ڪيونسين ۽ سندس صلاح موجب دوا بجاءِ يا ته گلوڪوس جي پاڻي جو هڪ چمچو يا ڇانورن جي پيچي جو هڪ چمچو يا جَوَن جي ڪَش جو هڪ چمچو. امان جو ڏينهن رات هر ڪلاڪ ٻن ڪان پوءِ اهو عمل جاري رهيو. خدا جو شان جو هڏڪي ڏينهن ٻن ڪان پوءِ بند ٿي. پيلي رت ڪان خالي منهن تي ڪجهه رونق آئي. کاڌو بس اهو هڪ به چمچو پيچيءَ جو يا گلوڪوس جو يا جَوَن جو ڪَش. ڊاڪٽر روز پيو اچي پر دوا ڪابه نه، مهيني ٻن ۾ بابا پاڻمرادو پاسو ورائڻ يا اٿي ويهڻ جهڙو ٿيو ۽ نيٺ ڇڱو ڀلو ٿي ٿوري گهٽي پسار به ڪرڻ لڳو. حيرت جي ڳالهه جو ٻلي ڳڙ به پاڻهي ئي ڇٽندو ويو. ٻارهن مهينن ڪان پوءِ بابا سرڪار کي درخواست موڪلي ته هو موڪل تان موٽي ڪنهن هڪ جاءِ تي ويهڪ واري نوڪري ڪرڻ گهري ٿو. عثمان علي انصاري صاحب کي ڪراچي بدلي ڪيو ويو ۽ سندس جاءِ تي بابا کي ميرپورخاص جي هاءِ اسڪول جو پرنسپال مقرر ڪيو ويو.

مٿيون حيرت انگيز ڊاڪٽري معجزو اڄڪلهه جي ترقي يافته دور ۾ ٿيڻو ئي ناهي. اڄڪلهه ته ڊاڪٽر مٿو وڃائي ٿا ڇڏن. هڪ مثال ٻيون

Gul Hayat Institute

چڪاسون بس آنداِ. گجيون ڪڏي تا رکن. رڳو چڪاسن تي هزارين رپيہ خرچ اچيو وڃي ۽ پوءِ بہ پوري خبر نہ پوي. پوهومل ٽڪو خرچ نہ ڪرايو ۽ بنا دوا جي مريض کي موت جي دروازي تان واپس وٺي آيو. ڳالهہ آ مرض سڃاڻڻ جي ۽ موزون علاج جي. هڪ دفعي مامو جمعو بيمار ٿيو. بخار لهي ئي نہ. پوهومل ٻاهر ويل هئو. تن ڏينهن ملڪ کان ٻاهر ڪوبہ ڪونہ ويندو هو. بس رڳو مٿن مائٽن ڏي حيدرآباد. سکر يا خانواهڻ وڃبو هو. سو ڊاڪٽر پڳونداس ۽ ٻين هڪ ٻن ڊاڪٽرن کي ڏيکاريوسين. سڀ چون تہ ٽائيفائيڊ يعني مدي جو بخار آهي. بس ڪاڌي پيتي جي پرهيز ڪرايوس. پاڻهي ئي ايڪيهہ ڏينهن کان پوءِ بخار ٽٽندو. مامو جمعو ويو پوڻو پوندو. نيٺ ڊاڪٽر پوهومل آيو. ڪيس وڃي پڌايوسين تہ ٽائيفائڊ تي پيو اٿس. چيائين تہ ڏسان تہ خبر پوي سو گهر آيو. ڏسي ٿورو گهٽو چڪاسي اتي ئي ئي رهيو. چي، ”مان نہ چوان تہ ٽائيفائڊ آهي.“ پوءِ پلا ڊاڪٽر صاحب ڇا آهي. چي مليڙيا، هندو ماڻهن کي ر ۽ ڙ جي خبر اصل نہ پوندي هئي. حيدرآباد ۾ هندو توڙي مسلمان ر ۽ ڙ جي چڪر ۾ڏاڍو منذل هوندا هئا ۽ اڃا تائين آهن. سو ڊاڪٽر پوهو چوي تہ مليڙيا يعني مليريا آهي. هڪ وڏي سئي ڪڍي ڏهہ سي سي ڪوئنن جي انجيڪشن هڻي هليو ويو. چي سڀاڻي احوال ڏجو، ابا، ٻئي ڏينهن بخار ٽٽي ويو. اها هئي بيماري جي تشخيص ۽ علاج، تن ڏينهن ۾ چڪاس جا نڪي اوزار هئا نہ اينٽي بايوٽڪ دوائون. ويندي پينسلين بہ ڪانہ نڪتي هئي. ڊاڪٽر پنهنجي ذهانت ۽ تجربي سان ۽ مڪمل اعتماد سان تشخيص ۽ علاج ڪندا هئا.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽرن تان هڪ ٻيو واقعو بہ ياد اچي ٿو. 44-1943ع جو زمانو. ٻي مهاڀاري لڙائي هلي پئي. ايل ڊبليو هاسٽل، اج جي جناح ڪورٽس، آمريڪي فوجي سپاهين سان ڀريل هئي. اسان شاگردن کي سنڌ مدرسي جي خيرپور هائوس ۽ ٽالپر هائوس ۾ رهايو هئائون. اتي نوابشاهہ ضلعي جو هڪ غريب شاگرد غلام شاهہ لغاري بہ رهندو هو. اهو ڪو بيمار ٿيو. جڏهن بيماري زور ورتو تہ ڪجهہ شاگرد مون وٽ آيا ۽ چيائون تہ غلام شاهہ سخت بيمار آهي، ڇڪر ٿا اچنس ۽ هلي ٿو تہ ڪري ٿو پوي، هاڻي تون ڪجهہ ڪر. اهو رواج ٿي ويو هو تہ ڪوبہ بيمار ٿئي يا ڪو اڻ معمولي واقعو ٿئي تہ چوندا هلو جمال ڏي. سو مان وڃي غلام شاهہ لغاري وٽ وينس ۽ دلداريون ڏنيون مانس،

حال احوال وٺندي خبر پئي تہ پهرين ويو هو هڪ هندو حڪيم وٽ جيڪو سنڌ مدرسي جي ٻاهران ٿي دوڪان ڪوليون ويٺو هو. ان ڏنس جلاب. تن ڏينهن ۾ اهو رواج هو جو حڪيم توڙي ڊاڪٽر پهريائين جلاب ڏئي پيٽ صفا ڪندا هئا. حڪيمن جو جمال گهوٽو جلاب مشهور هوندو هو ۽ ڊاڪٽر ڏيندا هئا ميگ سلف يعني مئگنيشم سلفيٽ. ان کان پوءِ ڏيندا هئا ڪوئنن. هاسٽل جو سرڪاري طرح مقرر ٿيل ڊاڪٽر هو شڪاربور وارو ڊاڪٽر ڪئپٽن اي ٽي شيخ (عطا محمد شيخ) ڏاڍو پروقار شخصيت جو مالڪ، ڳاڙهو ڳاڙهو جهڙو انگريز، زال بہ انگريز هئس، سندس پٽ هو ناهوڪو جوان خورشيد، پلازه ڪوارٽرس ۾ رهندا هئا جو علائقو ان وقت ڪراچي جي پوش لوڪيلٽي هئو. مون ڇوڪرن کي چيو تہ اطمينان ڪيو مان ڊاڪٽر ڏي وڃان ٿو. مان ڊاڪٽر صاحب جي گهر مدرسي کان پنڌ ئي پنڌ ويس. ڪيس احوال ٻڌايم تہ چيائين منهنجا هفتي ۾ ٻہ ڏينهن مقرر آهن. سو اڄ هونئن ئي هلڻو اٿم. ڇئين بجي شام جو ايندس تون گيٽ وٽ بيٺو هججانءِ. شام جو ڊاڪٽر آيو. غلام شاهہ کي چڪاسي دوا تجويز ڪري نڪتو ۽ مونکي سڏ ڪيائين. ٻيا ڇوڪرا بہ آيا تن کي موٽائي ڇڏيائين. مونکي پاسيرو وٺي چيائين تہ اڄ ڇنڇر آهي پوءِ آچر سومر ۽ اڱاري ڏينهن شام جو ڇئين وڳي مري ويندو. مونکي خار لڳي تہ هي ڊاڪٽر آهي ڪہ عزرائيل. مون چيومانس، ڊاڪٽر صاحب هي ڇا ٿا چئو. چيائين تہ بابا تون سمجهدار آهين تنهن ڪري اڳواٽ خبردار ڪري ٿو ڇڏيان؟ مونکي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي ۽ دل ۾ هڪ فيصلو ڪري ورتم. ڇوڪرن کي چيم تہ غلام شاهہ کي سول اسپتال ۾ داخل ڪرڻو آهي سو شاگردي جو رعب هلائي جدا ڪمرو وٺي ڇڏيو. غلام شاهہ کي دلداري ڏئي چيومانس تہ ادا تنهنجو ڪو ويجهو مائٽ هجي تہ ان کي گهرائي وٺون تہ توسان اسپتال ۾ گڏ رهي. چيائين ادا هڪ پوڙهي چاچي ڪانسواءِ ٻيو ڪونہ اٿم. سندس ائڊريس وٺي ان کي تار ڪيم ۽ غلام شاهہ سان اسپتال ۾ پٽ تي بسترو وڇائي مان پاڻ رهڻ لڳس. ٻئي ڏينهن شام جو غلام شاهہ جو پوڙهو چاچو، اڇي ڏاڙهي سان تسبيح هٿ ۾ ۽ مصلو ڪڇ ۾ اچي نڪتو. اچڻ سان بستري ۽ ماني ٽڪي جي انتظام جي پٺيان پيا ڪيائين. جيئن تيئن راضي ڪري ڪيس اسپتال ۾ رهايوسين سچو ڏينهن پيو وظيفا پڙهندو هو ۽ شوڪارا هڻندو هو. مان تہ اسپتال ۾ صبح، منجهند ۽ شام

هوندو ئي هوندو هوس. شاگرد بہ ٻيا ايندا ويندا هئا. چنيسر، آچر، سومر ۽ آخر اڳاري ڏينهن منجهند جو ٻي بجي ڌاري غلام شاهہ گذاري ويو. مان اسپتال جي ورانڊي ۾ ويٺو ڳوڙها اگهان تہ منهنجو ننڍو ڀاءُ ڪمال اچي نڪتو. مونکي روئندو ڏسي ڪمال چيو سائين ڪمال تا ڪيو توهان پاڻ ويٺا روئو. جڻ مون جهڙي ماڻهو لاءِ روئڻ هڪ اڻ ٽيڻو عيب هو. اها ڪنهن کي ڪِڻ ئي ڪانہ تہ منهنجي ظاهري ڏکي اندر بہ هڪ تمام نرم ۽ نازڪ دل هئي. اها ويڏن مون سان عمر پر رهي آهي. جڻ جمال کو جبل هجي، اهو نہ تہ هي بہ هڪ ڏکايل، ايترو ڏکايل جو ڏک جي حد ٽپي ڏکن جي سمنڊ ۾ داخل ٿي ويو هو. منهنجي شيخ مرشد، صحيح سڃاتو جو ڏسندي ئي چيائين تہ مڃي کي کهڙي خبر تہ پاڻي ڇا ٿيندو آهي. سو ڪمال جي ايتري چوڻ تي مون وارو ارڏو جمال جاڳي پيو ۽ اڏول ٿي اتي بيهي رهيس. اتي ٻيا شاگرد بہ اچي ويا. وڏو حادثو هو پر سيني کي ڪم سان لائي ڇڏيم. ڪن کي موڪليم تہ گاڏي کاتي ميمڻ جماعت خاني ۾ غسل ۽ ڪفن جو بندوبست ڪيو. مولانا وفائي جماعت خاني جي مٿان واري فليٽ ۾ رهندو هو. اڄڪلهہ جي همدرد دواخاني جي پنيان. لاش کڻي اتي وياسين. باقي انتظام جماعت خاني وارن بنا معاوضي ڪيو. مون چوڪرن کي گڏ ڪري چيو تہ وڃي چندو گڏ ڪري اچو تہ لاش نوابشاهہ موڪليون. لاڪا روڊ جو خميسو ميمڻ جو پوءِ اسلم ميمڻ ٿيو ۽ هيلي کاتي ۾ ڊي ايف او جي عهدي تي پهتو، سو بيٺو رهيو ۽ اچي منهنجو پاسو ورتائين چي پائو اسان جي چندي وغيره مان ڪجهہ نہ ٿيندو، تون پاڻ ڪا مڙسي ڪر. مان گڏيل ڪوشش جو قائل هئس سو چيومانس تہ نڪري پئو، ربيو بہ پنج پنجاهہ گڏ ڪري ونو، فلاڻن فلاڻن ماڻهن ڏانهن بہ وڃو باقي مان ڪجهہ ڪيان ٿو. اتي اطمينان ٿيس پر وري بہ چوندو ويو تہ خرچ تي چار سؤ رپيا ايندو ايترو اسان کان گڏ ڪونہ ٿيندو. مون سيني کي روانو ڪري، ڇڪيو پنڌ کي، رام باغ روڊ کان فريئر هال ۽ پوءِ اچي "سي فيلڊ" هارون خاندان جي اباڻي گهر پهتس. يوسف هارون جي ڀيڇا ڪيم تہ پتو پيو تہ ويٺو آهي. وڃي سلام ڪيومانس. خوبصورت ناهوڪو نوجوان هو. هڪدم پڇيائين ڪيئن آيو آهين. چيومانس سائين شاگرد آهيان سنڌ مدرسہ هاسٽل ۾ رهان ٿو، هڪ شاگرد گذاري ويو آهي، ان جو لاش نوابشاهہ اماڻڻو آهي چندو ڏيو. هڪدم چيائين، بابا چندو وري ڇاجو. ماڻهن اسان کي بار موڪليو تہ هن

کي پڙهائي ڊاڪٽر انجنيئر بڻائي اسان ڏي موڪليو. اسين سندس لاش به نه موڪليندا سون ڇا. هڪدم منشي کي سڏي چيائين ته هن ڇوڪري سان وڃ گاڏي ۾ لاش موڪلي پوءِ اچ خرچ سڀ اسان تي آهي. واهه هارون صاحب واهه. مان به گاڏي وٺي وڃي جماعت خاني پهتس ته ڊمپ شاگردن جو بيٺو هو ڇي تيهه چاليهه ربيا مس گڏ ٿيا آهن. مون ڇيو اهي مرحوم جي چاچي کي ڏئي ڇڏيو. جنهن آلين اکين سان الوداع ڪئي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ علي گوهر کهڙي سان گڏ جو ڊاڪٽر صاحب جي پٽ خورشيد جو دوست هو، ڊاڪٽر شيخ جي گهر ويس، علي گوهر ۽ خورشيد ته ڊبو راند ۾ لڳي ويا. مان وڃي ڊاڪٽر صاحب سان مليس ۽ سمورو احوال ڪيم ۽ پڇيومانس ته توهان اهڙي اڳڪتي ڪيئن ڪئي. چيائين اڳڪتي وري ڇاجي، ڊاڪٽري حساب سان ڳالهه ڇتي لڳي پئي هئي. هڪ ٽائيفائڊ جو مريض مٿان ڏنائونس جلاب ۽ کوئنن وري ڪِري به ڪانه سو آنڊن ۾ (پرفوريشن) سوراخ ٿي پيا هئا. مون حساب ڪري توکي خبردار ڪيو ته انتظام وغيره لاءِ تيار رهين. ڊاڪٽر صاحب کي هڪڙوئي پٽ هو جنهن وڪالت پاس ڪئي، هڪ ڪرسچن ليڊي سان شادي ڪئي ۽ سکر هليو آيو. ڊاڪٽر صاحب به پٽ خاطر ڪراچي ڇڏي اچي شڪارپور وسائي ۽ ڪامياب ڊاڪٽر ۽ شان مانُ وارو ٿي رهيو. خورشيد جلدئي ڦوهه جوانيءَ ۾ ڪار جي دکدائڪ حادثي ۾ نوجوان وني ۽ معصوم ٻار ڇڏي گذاري ويو. مان جڏهن 1956ع کان 1958ع تائين شڪارپور ۾ سٽي مئجسٽريٽ هئس ته ڊاڪٽر صاحب سان سلام دعا جو گهرو رستو رکيم. شام جو جڏهن ريڪيٽ کڻي ٽينس کيڏڻ ويندو هئس ته اڪثر مرحوم خورشيد جي نوجوان ونيءَ کي رستي تي ويڳاڻي نموني پنڌ ڪندي ڏسندو هئس ۽ مان عزت وچان ٽوپلو لاهي کيس جهڪي سلام ڪندو هئس. هن ويچاري به سڄي جواني سوڳ ۽ عزت سان گذاري ڇڏي. ڊاڪٽر صاحب جي خلف مان پروفيسر ڪمال فاروقي بئريسٽر، ايس ايم لا ڪاليج ۾ پروفيسر آهي ۽ ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف آهي. ڊاڪٽر صاحب به هتي ڪراچي ۾ وفات ڪئي.

بابا جي ميرپورخاص واري زندگي جو ڪجهه احوال ته مون مٿي لکيو آهي، غريب آباد ۾ مسواڙي جاءِ ۾ رهندي هڪ بورچي رکيائين قنبر علي خان جو ويٺل ڏٺي بخش مستوئي، مان به پڙهائي خاطر ڪراچي مان ٽپڙ کڻي

اچي بابا وٽ ميرپورخاص ۾ رهيس. ڏٽي بخش مستوئي گنجي ۽ گوڏ ۾ سڄو ڏينهن پيو ڪم ڪندو هو. شام جو وهنجي سهنجي شلوار قميص ڪوٽ پائي اچي پڳ ٻڌي چيڪٽن وارو بوٽ پائي، لوڏ سان گهمڻ نڪرندو هو. ڇيومانس ڏٽي بخش ڪاڏي ويندو آهين؟ چي سائين! لٽا ڪپڙا پائي نڪرندو آهيان تہ سمجهندا آهن تہ ڪو خاندان ماڻهو آهي. بس واهہ سواءِ وٽي، ڇَس ڪري موٽي ايندو آهيان. چوندو هو سائين ماڻهو ٽين مال جا ڏنار پر اسين (يعني بورچي) آهيون ماڻهن جا ڏنار، گهٽ ڪونہ آهيون. وفادار ۽ ايماندار بہ ڏاڍو هو. هڪ دفعي رات جو بابا کير نہ پيتو موٽائي ڏنائين تہ رڳو آهي پائي. ڏٽي بخش جو منهن ڳاڙهو ٿي ويو. کير وٽي هاري ڇڏيائين. صبح جو نيرن ڪري آرام سان وينا هئاسون تہ ٻاهر رستي تي گوڙ ٿي ويو. هڪ ٻہ ماڻهو اندر آيا ۽ چيائون تہ ڏٽي بخش جهيڙو ڪيو آهي. ٻاهر جو نڪران تہ ڏٽي بخش، ڏگهو ۽ طاقتور، کير واري کي دسيون مار موچڙو پيو ڪري. مون ڊڙڪو ڏٽي ٻانهن کان وٺي پري ڪيومانس پر مستوئي پيو پڙڪي چي خون پيئندوسانس، نہ ڇڏيندوسانس، منهنجو صاحب رات بنا کير جي سمهي پيو آ، مان هن کي ڪونہ ڇڏيندس. کير واري اهو رستو ئي ڇڏي ڏنو. بسترو سٺو رکندو هو، فراسي، پٽڙٽي ۽ سٺي گلن واري چادر ۽ ٻہ وهاڻا. پڇيومانس تہ چيائين تہ سائين خانداني ۽ عزت جي خبر تہ بستري مان ٿي پوي. ڳالهہ ڪيائين تہ هڪ ڳوٺ ۾ مسافر ٿي وڃي هڪ اوطاق تي نڪتس، بوٽ ڪوٽ ۽ پڳ مان سمجهيائون تہ آهي تہ ڪو معتبر، سو وڏيري حڪم ڪيو تہ ابا مهمان لاءِ رلي وڇايو. مون چيو تہ نہ، منهنجو بسترو کولي وڇايو. سو سائين بسترو جو کولين تہ واٺڙا ٿي ويا. وڏيري هڪدم چيو تہ بابا رئيس جي ماني تکي جو بندوبست ڪيو. اهي اتئي بستري جا ڪمال جو بورچي مان رئيس بڻائي ڇڏيائين. ڏاڍو سڌو ۽ سادو سودو ماڻهو هئو. هڪ لڳا بورچيخاني ۾ ڪم پي ڪيائين تہ منهنجو هالا نوان وارو پيارو دوست محمد سعيد انصاري اچي نڪتو. مون خوشي مان رڙ ڪري چيو، اڙي سعيد خوش آهين. ڏٽي بخش مستوئي جو ٻڌو، سو اتي هاڻا هٿ ڌوئي محمد سعيد جي ڪرسي وٽ پٽ تي ويهي پيرن تي هٿ رکيائينس. محمد سعيد ويچارو اچي ششدر ٿيو چي اڙي هي چا ٿو ڪرين تہ چيائينس تہ باقي سيد واري چاچي لاءِ ٿيو آهين. هن سعيد کي سيد ڪري سمجهيو هو. مستوئي هڪ ڏينهن ڪنهن ڏاڍي مڙس

جي ڏاڍائي بيان ڪندي چيو تہ ”الله بہ عبدالغفور آهي، اهڙو پڳس جو...“ مون روڪي چيومانس اڙي اهو ڇا چيئي. ٿورو شڪجي چيائين، الله بہ منهنجو عبدالغفور آ. چيومانس، چريا الله غفور آهي، عبدالغفور وري ڪيئن ٿيندو تہ ڏاڍو معصوماڻو جواب ڏنائين تہ سائين اڌ نالو ڪيئن ونانس نيٺ تہ الله آهي. بابا ميرپور ڇڏي لاڙڪاڻي ادا شمس وٽ هليو ويو، بہ ٽي ورهيہ گذري ويا. اسين شاگرد ڪراچيءَ ۾ روپ ولاس هاسٽل مئڪلوڊ روڊ تي رهندا هئاسين. هاسٽل ۾ ڇوڪرن جون پنهنجون پنهنجون مانيءَ جون ڪليون هونديون هيون. اسان جي ڪلب جو معيار مڙئي مٺيرو هوندو هو. ٻن جو ويلو ايندو هو چار پنج آنہ تہ اسان جو ڇهہ اٺ آنہ. تن ڏينهن ۾ سڄي ڪراچي ۾ ٻہ ويلا ماني کائڻ جو رواج هو. صبح جو نوين ڏهين بجي هرڪو پيٽ پري ٻوڙ ماني کائي اسڪول، ڪاليج يا نوڪريءَ تي هليو ويندو هو. وري شام جو پنجين وڳي موٽي وهنجي سهنجي ڪپڙا مٽائي ماني کائي هرڪو نڪري ويندو هو. گهمڻ ڦرڻ دوستن يارن ڏي يا سئنيما تي. اهو بہ وقتو مانيءَ جو ڏاڍو سنو رواج هو. اڄ بہ ائين ڪجي تہ هوند ڏاڍو سنو. آچر موڪل هوندي هئي. ان ڏينهن صبح جو ناشتو ۽ منجهند جو پلاءُ ۽ منو وغيره ٿيندو هو. بس منجهند کان پوءِ بورچي بہ آزاد تہ گهر وارا بہ آزاد، موڪل ائين ملهائبي هئي. هڪ ڏينهن ڏٺي بخش اچي نڪتو. مون مهمان ڪري رهايومانس. پوءِ نوڪري گهريائين. مان ڪلب مئنيجر هوس. شيخ اياز بہ اسان جي ڪلب ۾ ماني کائيندو هو. سو سيني سان صلاح ڪري مستوئي کي بورچي ڪري رکيوسين. اوچتو بابا اچي ويو ۽ زميندار هوٽل بندر روڊ، لڳ الله والا مارڪيٽ تي اچي رهيو. تن ڏينهن ۾ بس بہ هوٽلون زميندار ۽ ٻي جاگيردار هوٽل ميونسپل بلڊنگ جي سامهون، مشهور هيون. نظامي صاحب جي سنڌ اسلاميہ هوٽل پوءِ ٿهي. هوٽل جو ڪرايو پنج رپيا روز. ماڻهو اهڙا سادا جو اسيمبلي ميمبر ۽ وزير بہ انهن هوٽلن بلڪ مولو مسافر خاني ۾ رهندا هئا. مان پاڻ ڪيترن اسيمبلي ميمبرن سان مولو مسافر خاني ۾ مليس. پنڌ يا بگيءَ ۾ هلندا هئا. ڏيک ويک هئو ڪونہ. سادا ڪپڙا، سادو کاڌو ۽ سادي رهائش. هڪڙو سيد نور احمد شاهہ، ميمبر ۽ پوءِ وزير بہ (سيد مراد علي شاهہ هاڻوڪي وزير جو والد صاحب) سو صدر ۾ گرڊن روڊ تي هڪ ڇگيرڙي هوٽل سرتاج ۾ رهندو هو. اهو بہ ڏاڍي مٺي مزاج جو ۽ سباجهي گفتگو ڪرڻ وارو ۽ صبر شڪر وارو ماڻهو هو. ان سان

Gul Hayat Institute

بہ مان اتي ملڻ ويو هئس ڪنهن مسئلي بابت ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ. مسئلو ڇا هو سو وسري ويو اٿم. ڪو شاگردن جو معاملو هوندو. شاهہ صاحب جو دوست هو عبدالله سومرو ڊپٽي منشي محراب پور جو منهنجي هم ڪلاسي شمس الدين سومري جو والد صاحب هئو. ڏسو ڪٿي ڊپٽي منشي ڪٿي وزير صاحب ۽ ٻنهي جي دوستي. عبدالله سومرو صاحب بہ واهہ جو ماڻهو هو. ڇا نشست و برخواست. ڇا مهمان نوازي، ڇا ڪل ٻوڪ، وڏو اوطاقي مڙس هو. وڏا وڏا آفيسر، ميمبر، وزير، زميندار سندس دوست هئا. ٻوڙ پلاءُ هر وقت تيار. حڪمت بہ ڪندو هو ۽ سڀ وڏا ماڻهو ڪانئس قوت باهہ جا نسخا ۽ ڏس پڇندا هئا. رٽائر ڪري مورو الائي نوشهري ۾ دوائن جو دڪان ڪڍي ويهي رهيو. سندس پٽ شمس الدين سومرو ايگزيڪيوٽو انجنيئر ٿيو. ان جو ذڪر پوءِ ايندو. بابا اچي رهيو زميندار هوٽل ۾ ۽ ڏٿي بخش ڏس تہ ڏهين بجي کان منجهند تائين گم. مونکي شڪايتون مليون سو ڇيومانس تہ ائين نہ ڪري. ڇي سائين منهنجو صاحب آيل آهي سو منهنجي هوندي هوٽل جي ماني کائي؟ هوٽل جي ماني تن ڏينهين عيب هوندو هو. مهمان کي بہ هوٽل جي ماني کارائبي هئي تہ ناراض ٿي هليو ويندو هو. اڄڪلهہ تہ هوٽل جي ماني وڏو شان ٿي پيو آهي. ماڻهو نياڻن سياڻن ۽ زال سميت هوٽل تي وڃنا آهن ۽ سڀ ياتي فخر سان ڳالهہ ڪن تہ اڄ فلاڻي هوٽل تي ماني کاڌيسيون. واهہ زمانا واهہ. ڏٿي بخش کي منع ڪيم تہ ائين نہ ڪر ڇوڪرا وڙهنداءِ، ٺڪ جواب ڏنائين تہ ڇو نڏنڪو آهيان ڇا جو وڙهندا. اصل نہ مڙيو. صبح، منجهند، شام ماني هٿ سان ٺاهي پنڊ ٺي پنڊ وڃي بابا کي کارائي پوءِ موٽندو هو. عيد ڏينهن مزو ڪيائين، سيون ٺاهڻ تہ ايندي هئس پر ڪراچي جي رعب ۾ هڪ پٺي بورچي کان پنجابي يا هندستاني هو تنهن کان پڇيائين تنهن ڇيو تہ چاش پچائي ان ۾ سيون وجهہ تہ واهہ جو ٿي پونديون. ائين ڪيائين تہ سيون تہ لوهہ ٿي ويون. چمچو وجهي زور ڏنائين تہ چمچو بہ ٽڪر، اوچتو شور مچي ويو. ڏسون تہ مستوئي ان بورچي کي دسي پڳل چمچي سان پيو ڪٽي. اردو اچيس ڪانہ سو ان کي سرائڪيءَ ۾ گاريون پي ڏنائين. تيڏي مان ڪون، تيڏي ڀيڻ ڪون، منڊي پچ چوڙساڻ وغيره. وڃي تڏو ڪيوسينس تہ اکين ۾ پاڻي اچي ويس ڇي سائين منهنجي صاحبن کي بک ماريو اٿائين سو ڇڏي ڏيانس؟ اجان تہ قيهہ ڪيندوسانس ڇگي سيکت ڏيندوسانس. هڪ ڏينهن

شيخ اياز مون وٽ ڪلندو آيو. ڪل بس ئي نه ٿئيس، ان ڏينهن مستوئي ڪان ماني ۾ دير ٿي وئي هئي. شيخ صاحب به ٿي دفعا ڪلب ۾ ويو ته ڏٺي بخش چويس ته سائين اڌ ڪلاڪ ترس ته هڪ منٽ ۾ (چپٽي وڄائي) ٿو ماني ڏيانءِ. نيٺ شيخ صاحب تنگ ٿي چيس ته شرم نٿو اچئي. مستوئي چيس ته چو مون سان ڪو برو ڪم ڪيو اٿئي ڇا. سو شيخ صاحب ڪلندو آيو ته جواب ته معصوماڻو ڏنو اٿائين پر هن مست مان جند ڇڏاءِ متان ڪو حادثو نه ڪري وجهي. خير مستوئي ڪي ته ڪڏيوسين پر هو محنتي ۽ ايماندار ماڻهو هو، سکر ۾ پوڙ ماني جي هوٽل کولي خوشحال ٿي ويو. مان جڏهن شڪارپور ۽ خيرپور ميرس ۾ جج هئس ته ڏاڍا زور پريائين ته منهنجي ماني کاءِ. ويچارو پوءِ جلد ئي گذاري ويو، ننڍي عمر ۾ چاليهه يا پنجيتاليهه سالن جو مس هو. اسانجا نوجوان ڇوڪرا، ٿورڙي وڏي عمر واري کي پوڙهو سمجهندا آهن. اسين به ننڍي هوندي ايئن سمجهندا هئاسين. امان ويچاري چاليهه سالن جي ڀوهه جواني ۾ هئي ته اسين کيس پوڙهو سمجهندا هئاسين. منهنجي مرحوم گهر واري سورهن يا سترهن سالن جي هئي ته سندس شادي ٿي. ٻهرئين سال ئي ٻار ٿي ويس ۽ ٻئي سال ٻيو ٻار. ٽيهن پنجٽيهن سالن جي هئي ته ٻار کيس پوڙهو سمجهندا هئا. مئٽرڪ ۾ جڏهن ٿامس هارڊي جو ناول ميئر آف ڪئسٽربرج پڙهيم ته هارڊي صاحب ناول جي هيرو هينچرڊ لاءِ لکي ٿو ته، ويچارو ٻاونجاهه سالن جي ننڍي عمر ۾ گذاري ويو. ڪل اچي ويم ۽ وڃي بابا کي ڏيکاريم ته هي ڏسو ڇا ٿو لکي. بابا پنهنجي نموني سان سمجهائي چپ ڪرائي ڇڏي.

خيرپور ميرس ۾ جج ٿي رهيس 1958ع کان 1961ع تائين. خيرپور جيمخاني سامهون سرڪاري بنگلا آهن تمام وڏا ۽ ڪشادا جن ۾ وڏا آفيسر رهندا هئا. مونکي به هڪ بنگلو مخدوم هائوس مليو. پر واري بنگلي ۾ ظهير انصاري، سول سرجن رهندو هو ۽ تنهن کان پوءِ پير غلام حيدر سيشن جج، ٻئي پاسي وري حق نواز مغل شڪارپوري، ڊائريڪٽر ائگريڪلچر رهندو هو. انهيءَ مخدوم هائوس ۾ ئي سچل اڪيڊمي جو بنياد پيو، جنهن جو مان صدر هئس پر حقيقي روح روان هئا لالا مکند رجسٽرار ڪو آپريٽو سوسائٽيز ۽ هادي بخش لاڙڪ ائڊووڪيٽ. پهرين ادبي ڪانفرنس سچل سرمست جي روضي درازا شريف ۾ عرس جي موقعي تي ڪئي وئي، جنهن ۾ هند سنڌ جا

مرد توڙي عورتون هندو مسلمان جهجهي تعداد ۾ شريڪ ٿيا. اسٽيج سيڪريٽري جا فرائض مرحوم عبدالغفور انصاري ادا ڪيا جو باغ و بهار شخصيت جو مالڪ هو. هادي بخش لاڙڪ جو گهاٽو دوست هو ۽ سائنس چرچا گهڻا ڪندو هو. سو چاڙهي واڻي لائوڊ اسپيڪر تان هادي بخش لاڙڪ چوڻ بدران چوڻ لڳو هادڪڻ لاڙي بخش، ٻيا تہ ڪليا پر مرحوم هادي بخش وٽني ئي اشاري سان پوندو ڏنس تہ ڪلي ڪٽي ماٺ ڪيائين.

خيرپور ميرس ۾ منهنجي عمر چوٽيهہ - پنجٽيهہ سال مس هئي. آفيسرن جو پنهنجو طبقو تو ٿئي ۽ پاڻ ۾ ئي ميل جول رکن ٿا، پر مونکي سندن سنگت ۾ مزو ڪونہ ايندو هو. رڳو ڪندا هئا بدلين ۽ پروموشن جون ڳالهيون، پنهنجي هوشياري، قابليت ۽ ڪارنامن جون ڳالهيون سو ورچائي چڙيندا هئا. هڪ ڏينهن شام جو پنهنجي پٽيوالي در محمد کان هادي بخش لاڙڪ جي جاءِ جو ڏس پڇيم. چيائين سائين سامهون هليا وڃون تہ ڪورٽ جي پريان سرڪاري لئبريري وٽ هادي بخش صاحب گهر آهي ٻاهران ڪرسيون رکائي ويٺو هوندو آهي. مان سڄو ڏينهن ڪن ڪڏيون گهر جو ڪکڙ ٿيو ويٺو هوندو هئس. سو پتلون ۽ بشرٽ پائي اوڏانهن روانو ٿيس تہ در محمد پٽيوالي جهليو چي، صاحب هي ڇا ٿا ڪيو جج کو وڪيلن ڏي ويندا آهن ڇا؟ حڪم ڪيو تہ لاڙڪ صاحب کي هٽ وٺي اچان. مون ڪلي هٿ جي اشاري سان انڪار ڪيو ۽ پنڌ روانو ٿيس. ڏٺم تہ در محمد پٺيان پيو اچي. تن ڏينهن بلڪ اڄ تائين رواج آهي تہ آفيسر پيٽيوالو ساڻ ڪٽندا آهن جيئن خلق کي خبر پوي تہ آفيسر پيو وڃي. مون در محمد کي موٽائي ڇڏيو ۽ پاڻ وڃي لاڙڪ صاحب وٽ نڪاءُ ڪيم. اتي سيد قائم علي شاهہ، سيد غوث علي شاهہ ۽ محبوب ڪيمٽيو اڳئي ڪچهريون لڳايون ويٺا هئا. چارئي نوجوان ۽ مونکان ننڍا هئا. ڪل پوڳ ۽ ڪچهريءَ ۾ مستقل دوستي ٿي وئي جا اڄ تائين قائم آهي. محبوب جو ان وقت ڪمشنر آفيس ۾ ڪلارڪ هئو تنهن کي ڪٽ ڪيون ويٺا هئا تہ مڄو آهي. مون کي ڏسنديئي يڪ آواز چيائون تہ اِڃهو جج صاحب بہ اچي ويو ان کان ٿا فيصلو ڪرايون. غوث علي شاهہ هڪدم سڌو سوال ڪيو تہ توهان جو مڄو مڙس جي باري ۾ ڇا خيال آهي. ڏٺم تہ محبوب ڪيمٽيو سُسي ڪکڙ ٿيو ويٺو هئو ۽ ٻيا طنزيہ مٺس کلي رهيا هئا. مون بہ نہ ڪئي هم نہ تم، چيم مڄو مڙس معنيٰ نهايت شريف

ماٺهو. اتي محبوب ٽِڙي پيو ۽ فاتحانه انداز ۾ چيائين ته بس ججمينٽ اچي وئي، غوث علي شاهه اعتراض ڪندي سبب پڇيو. مون چيو، سائين! زال ويچاري ڇا چوندي، بس اهو نه، ته رات جو گهر ۾ دير سان نه اچ، جوئا نه کيڏ، شراب نه پيءُ ۽ اجايون هيڏي هوڏي گهتون نه هڻ. پوءِ مڃو مڙس، شريف ڇٽبو ڪي نه. سڀ ان ڳالهه ۾ مونسان شامل راءِ ٿيا. اها بي ڳالهه آهي ته محبوب بعد ۾ ڊپٽي ڪمشنر جي عهدي تائين پهتو ۽ وسڪيءَ تي لهي پيو ۽ جلد ئي گذاري ويو.

سائين غوث علي شاهه چوڪرات هجي جو مون وٽ 1950ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ منهنجي وڪالت واري آفيس ۾آيو ۽ پندرهن رپيا اخبار ڪڍڻ لاءِ چندو گهريائين. مون چندو ڏيڻ بجاءِ ڪيس هڪ ننڍو ليڪچر ٺهڪائي ڪڍيو ته اخبار ڪڍڻ لاءِ واپاري ذهن، حساب ڪتاب ۽ مستقل تنظيم جي ضرورت آهي جا توهان وٽ ڪانه آهي ۽ اڳڪٿي ڪيم ته اها خبار بند ٿي ويندي ڪانه هلندي. شاهه صاحب جواب اصل ڪونه ڏنو ۽ گهڙي ڪن ويهي موڪلائڻ اٿيو. مون ڪيس منع ڪري ويهاريو ۽ چيو ته اچا چانهه به ڪونه پيتي اٿوَ، چندو به ڪونه ورتو اٿوَ، اٿين ٿا وڃو. چيم ويهو چانهه پيئو، چندو به ملِيوَ ٿو. منهنجو نوڪر حنيف چانهه ٺاهي آيو سا پيتيسون. شاهه صاحب چانهه جي تعريف ڪئي. مون چيو صرف توهان نه سڄو لاڙڪاڻو منهنجي چانهه جي تعريف ڪندو آهي. سوال جواب ڪندي پڌايومانس ته هت مان ۽ منهنجو پيٽيوو مسٽر عبدالحق وڪو چانهه جا خفتي سڌيا ويندا آهيون. سبب پڇڻ تي چانهه ٺاهڻ جون لوازمات، پڌايومانس ته چانهه ٺاهڻ جي ديگڙي توڙي ان جو ڍڪڻو بين ٽانونَ ڪان بلڪل الڳ هجن جيئن انهن ۾ بين طعامن يا بصر ثوم وغيره جي بوءِ نه هجي. باهه به دونهين واري نه هجي. ڪوئلن جي سگري يا اليڪٽرسٽي تي پاڻي اٻارجي پوءِ ان ٻڙڪندڙ پاڻي سان ڪٽلي امائجي. تنهن کان پوءِ ڪٽلي ۾ هڪ ڪوپ تي هڪ چمچو پتيءَ جو وجهجي ۽ پوءِ مٿانس ٽهڪندڙ پاڻي وجهي، ٽي ڪوزي سان بند ڪري ڇڏجي. ڪوپ ۽ چمچا به ٽهڪندڙ پاڻي سان آگهاري رکجن ۽ ٽوال يا ڪپڙي سان نه اگهجن متان ٽوال ۾ ڪا بوءِ هجي. پوءِ ٽن يا پنجن منٽن کان پوءِ چانهه پيئو پر ڪير ٿورڙو ملايوس نه ته چانهه جي خوشبوءِ (ايروما) گهٽجي ويندي. هڪڙو لطيفو به پڌايومانس ته لپٽن جي سائي دبي واري گرين ليبل چانهه استعمال ڪندا آهيون. سو دبو ويو

مهانگو ٿيندو تن ريين مان پنج پوءِ اٺ ۽ ڏھہ رپيا ٿي ويو سو مسٽر عبدالحق وڪو سان شڪايت ڪيم تہ سائين چانهہ تہ ڏھہ رپيا دٻو ٿي وئي آهي تہ پئي هٿ مٿي ڪٺي چيائين تہ، سائين الله ڪري پنجاهہ رپئي دٻو ٿئي. واٺڙو ٿي چيم، ڇو؟ تہ چيائين سائين اهو ٿي تہ هڪڙو شوق تا ڪيون پلي پنجاهہ رپئين ٿئي. ڳالهہ وٺيم پر ماڳهين گرين ليبل ملڻ ئي بند ٿي وئي. ڪجهہ وقت دوستن معرفت انڊيا مان گهرائڻ لڳاسون، نيٺ وجي ييلو ليبل تي پياسون، ان جي ڪوالٽي (ساخت) ۾ فرق آيو تہ اسفهاني بليڪ اسپاٽ تي گذارو ٿيڻ لڳو. پوءِ تہ ايتري ملاوٽ ٿيڻ لڳي جو چانهہ جو مزو ئي نڪري ويو. سائين غوث علي شاهہ اٿيو تہ اخبار جو ساليانو چندو پندرهن رپيا ڪڍي ڏنامانس، مونکان تہ اهو واقعو وسري ويو پر شاهہ صاحب پاڻ ياد ڏياريو. ائين اسان جئن چٽن جي دوستي پختي ٿيندي وئي.

ڳالهہ پئي هلي نندي يا وڏي عمر جي. مان ڇوٽيهہ - پنجٽيهہ سالن جو هجان. غوث علي شاهہ صاحب ڇوڪراٽ هجي ۽ نئون نئون وڪيل ٿي آيو هو. سو ڳالهائيندي مون ڪنهنجو ذڪر ڪندي چيو تہ، هو اجان ڇوڪرو آهي اسان جيترو تہ شاهہ صاحب ڪان سَنو نہ ٿيو ۽ چئي ڏنائين تہ، سائين جي توهان ڇوڪرا آهيو تہ اسان جا تہ پويان ڏينهن آهن. مان ڪجهہ هبڪي ويس ۽ پاڻ لاءِ ڇوڪري جو لفظ استعمال ڪرڻ ۾ احتياط ڪرڻ لڳس. پوءِ جڏهن شاهہ صاحب ڪراچيءَ ۾ قانون جو وزير ٿي آيو ۽ سندس عمر پنجاهہ کن سال هئي تہ، چيومانس تہ شاهہ صاحب هاڻي ڪيئن پاڻ کي جوان تا سمجهو يا پويان ڏينهن آهن. هڪدم ياد اچي ويس ۽ کلندي چائين، اسان تہ جوان لڳا پيا آهيون.

هڪ دفعي شاهہ صاحب سان ڪچهري ڪندي پڇيومانس تہ شاهہ صاحب وڪالت جو ڪهڙو حال آهي. چيائين، پويان ڏينهن آهن. اهو جملو شاهہ صاحب جو جهڙوڪر تڪيو ڪلام هئو. انهيءَ تي خيالن جي ڏي وٺ ڪندي چيومانس تہ منهنجي دعوت ڪر. چيائين تہ دعوت ڪجي پر پوءِ، چاڪاڻ تہ منهنجي جاءِ غريباڻي علائقي ۾ گهٽين ۾ آهي، توهان لهي ڪونہ سگهندا. ڪنهن چڱي هنڌ جاءِ وٺان تہ پوءِ دعوت ڪبي. مون چيو تہ هاڻي ڇوتہ سڀ سڀ گهٽيون لتاڙيٽيون پونديون ۽ هر هڪ اينڊڙ ويندڙ ڪان ڏس پڇبو تہ ڇوندا تہ جج صاحب غوث علي شاهہ ڏي پيو وڃي. ڳالهہ سمجهندي

Gul Hayat Institute

مشڪيو چيائين تہ بس سياڻي. مون چيو هائو. هوئن مان گهٽو ڪري ڪنهن وڪيل وٽ نہ ويندو هئس. نہ دعوت ڪائيندو هئس. شاهہ صاحب منهنجي زندگيءَ ۾ پهريون وڪيل هئو، جنهن ڪان دعوت گهري ورتم. پوءِ تہ گهڻين مان ٿيندو، اڪيلو ئي اڪيلو پچائون ڪندو. شاهہ صاحب جي آفيس ۾ متي ماڙيءَ تي پهتس. بس مان ۽ شاهہ صاحب، بوڙ ماني ڪائي واپس موٽيس. پٽيوالن سان بہ پاڻ ڳالهہ ڪيم تہ شاهہ صاحب جي دعوت تي ويو هئس. ڳالهہ مشهور ٿي وئي. شاهہ صاحب ڪي پهريون ڪيس جيڪو مون وٽ مليو سو هو ٿڌي تي پڪڙيل چور جو. ٿڌي تي پڪڙيل جوابدار مشڪل سان ڇٽندو آهي. شاهہ صاحب وڏي ضامن جي درخواست جنهن جي مخالفت سرڪاري وڪيل سيد علي عباس بہ ڪئي تہ فريادي جي وڪيل گل محمد شيخ بہ ڪئي جو هڪ ڳاگهہ ۽ هوشيار وڪيل هو. مون شاهہ صاحب ڪي چيو تہ محنت ڪري هاءِ ڪورٽ جون رولنگ (فتوائون) ڪڍي اچي. ٻہ ڏينهن مهلت ورتائين ۽ آيو تہ هڪ بہ رولنگ ڪانہ آندائين. چيائين تہ ڪابہ رولنگ ڪانہ ملي. مون پچيومانس تہ ڪهڙي نقطي تي قانون ڳولهيائين. چيائين چوري جي قلم 379 ۽ 380 تي. پري ڪورٽ ۾ چيومانس تہ شاهہ صاحب پينل ڪوڊ نہ، وجي قلم 49 ڪرمنل پروسيجر ڪوڊ تي قانون ڳولهيو. وڪيل بہ واتڙا ٿيا تہ جج صاحب تہ ظاهر ظهور ترٽيو وينو آهي. ٻئي ڏينهن شاهہ صاحب ڪوڙ سارا ڪتاب ڪڻي ايو ۽ ويو رولنگون پيش ڪندو. مون صاف چيومانس تہ ضامن منظور ٿيو پيو آهي. مون رڳو چاهيو ٿي تہ توهان محنت ڪيو. شاهہ صاحب محنتي ۽ هوشيار تہ هو سو ويو چڙهندو ۽ ناميارو وڪيل ٿي ويو. جڏهن چيف منسٽر ٿيو تہ پاڻ مونکي چيائين تہ، مان جو ڪجهہ آهيان سو توهان جي ڪري. اها هئي شاهہ صاحب جي عظمت، منهنجو عمل تہ معمولي هو، صرف هڪ جونيئر وڪيل ڪي همٿائڻ. هڪ ٻئي وڪيل صاحب سان بہ مان ايئن هليس. اهو هو حيدرآباد جو آفتاب شيخ جو بعد ۾ ايم پي اي، ميئر ۽ سينيٽر ٿيو، پر جڏهن مان هاءِ ڪورٽ جو رجسٽرار هئس تہ مونسان چڻ تہ وڙهيو ٿي چاڪاڻ تہ سندس پاءُ ڪي جو سب جج هو تنهن ڪي هاءِ ڪورٽ رشوت جي الزام هيٺ نوڪري مان ڪڍيو ٿي، حالانڪ رجسٽرار جو اهڙن معاملن ۾ عمل دخل هوندوئي ڪونہ آهي. اهو آهي پنهنجو پنهنجو ظرف.

ڏٽي بخش مستوئي جي ڳالهہ، عمرين جي ڳالهہ ۽ وجي وڪيل صاحبن

جي طرف تي پياسون. بابا پنجونجاهه سالن جي عمر ۾ رٽائر ڪري ڪجهه وقت ميرپورخاص ۾ گذاري، لاڙڪاڻي ادا شمس وٽ اچي رهيو. سندس مشغلو هو ڪتاب لکڻ، قرآن شريف جو تفسير لکڻ ۽ اخبارن ۾ مضمون ڏيڻ. ادا شمس ڇاڪاڻ تہ عملي سياست ۾ هو تہ بابا جو بہ اهڙن معاملن تي ڌيان مرڪوز رهيو. هڪ ڪتاب لکيائين اسلام ۽ اليڪشن جو ڇپجي ظاهر ٿيو، ٻيو ڪتاب لکيائين اسلام ۽ ڪميونزم جو قلمي صورت ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ سوڀو گيانچندائي وٽ پيو آهي. ايتري ۾ ۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان بہ ٺهيو ۽ هندو ملڪيتون وڪڻي لڏڻ لڳا. امان جنهن جو هندو عورتن سان گهڻو اٿڻ ويهڻ هو تنهن ڏاڍا وس ڪيا تہ هندو نہ لڏين پر هي تہ تاريخي عمل هو سو ڪير تي روڪي سگهيو. هندن فرنيچر ۽ ٻيو گهريلو سامان تي وڪيو سو تہ امان اصل نہ ورتو. باقي گهر تہ کپندو هو، جنهن گهر ۾ راءِ صاحب ٽوپڻ داس رهندو هو، جنهن جو پٽ گوبند مون سان گڏ پڙهندو هو، سو وڪائو ٿيو. شاندار، ڪشادو، سول لائينس ۾ گهر، صرف ڏهن هزارن ۾. اسان وٽ ڏهہ هزار بہ ڪونہ هجن.

سنڌيءَ ۾ چوندا آهن تہ شادي ڪيو تہ رزق پاڻمرادو اچي ٿو وڃي ۽ گهر ٺهرائڻ شروع ڪيو تہ پاڻهئي ٺهي ٿو وڃي. مان انهن واقعن جو اکين ڏٺو شاهد ۽ زنده مثال آهيان. خبر ناهي ماڻهو باقي پريشان ڇاڪاڻ ۽ ڇو ٿا ٿين. بس اهو سڀ ڪنهنجو پنهنجو روئيو ۽ سرشت آهي نہ تہ حياتي تہ ڏاڍي مٺي آهي، پوءِ جيڪو جيئڻ ڏسي. شيخ اياز صاحب چوي ٿو: گهڙي گهڙي گهاءَ، مان تہ چوان ٿو تہ گهڙي گهڙي پيار. پيار جا انبار لڳا پيا آهن. رڳو ڇڳڻ واري جي چوڳي تي نظر پوي. پٿر ۾ اندر وينڊل ڪيئين ڪي بہ رزق ملي ٿو. پيار بہ هر ڪنهن وٽ جهول ڀري اچي ٿو. باقي ڏسڻ واري جو ڏوهہ آهي. نظر نظر جو فرق آهي. مان نئون نئون وڪيل ٿي آيس لاڙڪاڻي ۾. روزانو شام جو رستي تي ڇنڪار ڪري ڪرسيون ٻاهر وجهي ويهبو هو. اهو آهي گرميءَ جو ڪلچر پوءِ ڌماڌم ڪچهري لڳندي هئي. هرڪو آيو ويو آسائش ڪري چار ٽهڪ ڏئي اٿي ويندو هو. توهان انهيءَ کي اوطاقي ڪلچر بہ چئي سگهو ٿا. اتي مون وٽ هر روز هڪڙو اڻ واقف ماڻهو اچي ويهندو هو. پٽڪو ٻڌل، ڪارو نيلامي ڊلو ڪوٽ، پاڻ سنهو ۽ قدآور. مون ڪڏهن بہ ڪانئس نالو ۽ ذات نہ پڇي. هئو اڻ پڙهيل پر ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍو چڱو گفتو ڪندو هو. پڇندو

Gul Hayat Institute

هئومانس تہ اهڙيون ڳالهيون ڪتان سکيو آهين تہ نماڻائي سان ورائي منهن ۾ ڏيندو هو تہ توهان جهڙن اميرن وٽان. حالانڪ مان تہ ماستر جو پٽ هئس ۽ نئون نئون وڪيلڙو. هڪ ڏينهن ميونسپالٽي جي گند ڪچري ڪڻڻ واري گاڏي (پڪ اپ) اچي لنگهي، ڌپ ٿي وئي، پر هو ماڻهو اتي بيٺو ۽ چيائين ڏٺئي سائين ڏٺئي. گند ڪچري ڪي بہ سواريءَ جو موقعو مليو ٿو. سچ چوندا آهن تہ جيڪي ڪجهہ آهي، نظر ۾ آهي نظاري ۾ ڇاهي. ڪاليج جي زماني ۾ پنهنجي پياري دوست محمد سعيد انصاري سان اها ڳالهہ ڪيم تہ ناراض ٿي پيو. چي يار تون تہ گهمندي ڦرندي بہ فلسفي جون ڳالهيون پيو ڪرين، بابا اسين تہ نظارو پيا ڪريون. ڪا سهڻي صورت ڏسنداسون تہ دل سڻون ڏيندي ۽ ساراهہ بہ ڪنداسون. باقي تو وانگر نظر جي فلسفي ۾ پياسون تہ مزو ئي ڪِرڪرو ٿي ويندو. سو جڏهن ڪيس تفصيل سان سمجهايم تہ، ذهين تہ ڏاڍو هو سو هڪدم سمجهي ويو تہ بہ چيائين تہ هاڻي گهڻو ٿيو اسان ڪي نظارو ڪرڻ ڏي، بابا اسين سنوا سِڌا رواجي ماڻهو، اسان ڪي پيچيدگين ۾ نہ منجهاءِ بس مزو وٺڻ ڏي ۽ تون بہ مزو وٺ. واقعي گهڙي گهڙي جو مزو وٺجي تہ دنيا ۾ ئي بهشت ماڻي سگهجي ٿو. وسيلن ڪي وڃڻ ڏيو. اميدن ۽ آسرن جا انسنا نہ ٻڌو، گهڙو پڳو تہ گهوريو، پڄي شال مَ گهڙي. اهو پٺائي گهوٽ آهي. پوءِ بہ چون تہ "گهڙين ۾ گهارجي" وارو فلسفو فرانس جي ژان پال سارتري ۽ سندس داشتہ مئڊم سائمون ڊي بو وار ڏنو. مغرب کي مان آهي! اها اسان جي مغرب زده غلامانہ سوچ آهي. اڪبر الهہ آبادي بہ فرمايو تہ چلي هين شيخ ڪعبہ ڪو، هم انگلستان جائينگي، وه ديکهي گهر خدا ڪا هم خدا ڪي شان ديکهين گي. توبہ توبہ، مان لنڊن توڙي آمريڪا ويس، خبر نہ آهي ڇا ڏنو آهي ماڻهن اتي، جو ويزا لاءِ قطارن جي لانڊ لڳي پئي آهي. ڇڳايون بہ آهن پر بيهودگي ۽ بي حيائي جي بہ انتهائي ڪونهي. سرِ بازار، سرِ عام، روڊن ۽ باغيچن ۾ ظاهر ظهور اهڙا مظاهر ڏٺاسون جو اسان کي تہ شرم پئي آيو. منهنجا ترقي پسند دوست ان ڪي آزادي جو بنيادي حق ۽ جسم جي لذت حاصل ڪرڻ جو حق چئي اهڙين ڳالهين جي پاسداري پيا ڪن، پر پارسيءَ ۾ چوڻي آهي تہ گفتن و ڪردن فرق ميدارد. چوڻ ۽ ڪرڻ ۾ فرق آهي. پنهنجي ڌيءَ، ڀيڻ، ماءُ ۽ زال کي اهڙي حالت ۾ ڏسڻ برداشت ڪندا؟ منهنجو لنڊن ۾ مهربان ميزبان ڊاڪٽر جاويد شيخ ۽ سندس گهر واري ڊاڪٽر حسينا اتي

پنجويهہ سالن کان رهن ٿا ۽ ڪين پنهنجو نجي بنگلو آهي. سي ڏنم تہ لڏڻ جي تيارين ۾ هئا. سبب پڇيم تہ پنهنجي ننڍڙي پنجن سالن جي نياڻي، جا سندن اڪيلو ٻار هئي، ڏي اشارو ڪري چيائون تہ هن کي ههڙي ماحول ۾ نٿا رکي سگهون. نوجوان چون تہ بهتر مستقبل جي تلاش ۾ ٻاهرين ملڪن ۾ وڃون ٿا. مستقبل ڪنهن ڏٺو آهي يا لکي لڌو آهي. لنڊن ۾ هڪ دوست مگسي صاحب چانهہ جي دعوت تي گهر گهرايو. سندس نوجوان ڊيئرون جين جي پتلون ۽ چست گنجي (ٽي شرٽ) ۾ پيي آيون ويون ۽ ٺهڪڙو لڳو پيو هئن. اتي هڪ باريش وضعدار پروچ جو پڳ سان فوٽو ڏٺم ۽ پڇيومانس تہ پائو هي شاندار شخص ڪير آهي. چيائين منهنجو ابو آهي، پر جي هت اچي ويو تہ موچڙا هڻندم ۽ چڳي گُڏ ڪيندم. مون سندس ڪرب (درد) محسوس ڪيو پر ڪوٺ ڪوتان ڪانہ ڪيم. چپ ٿي ويس. ڳالهہ ظاهر پئي هئي. سو يَوِش (مستقبل) جي ڪنهن کي خبر. شري رامچندر جڏهن پنهنجي ڀاءُ شري لڪشمن کي رياضتون ڪندي ڏٺو تہ پڇيائينس تہ ڀائو تون تہ وڏي درجي وارو درويش آهين پوءِ ڪهڙي ڳالهہ ۾ اچي مُنڊو (منجهيو) آهين. جواب ڏنائين تہ يَوِش جي خبر نٿي پويم. شري رامچندر کلي چيس تہ يوِش (مستقبل) ۾ رکيو ڇاهي. ڄاڻي ڇا ڪندين. ائين تہ پنهنجي لاءِ آزار پيدا ڪندين ڇاڪاڻ تہ جيڪي تڪليفون اچيون آهن سي اڳواٽ ڄاڻي پريشان ٿيندي ۽ جيڪي ٿيڻو آهي، تنهن کي ٽاري بہ ڪونہ سگهندين پوءِ اهڙي ڄاڻ لاءِ وهلور وڃڻ مان ڇا هڙ حاصل. شري لڪشمڻ (لڇمڻ) ڳالهہ سمجهي شانت ٿي ويو. مستقبل ۽ وري روشن مستقبل! ڪراچي وارا چون ٿا اسين محرومين جو شڪار آهيون. حيرت آ. پڪا گهر جهڙي ٿڙيءَ کان محفوظ، روڊ رستا، بجليون، اسڪول، ڪاليج، اسپتالون، نلڪي جو پاڻي باٿ روم ۾ هڪيو حاضر. سواري لاءِ موٽرون، بسيون، رڪشائون، سائيڪلون وغيره پوءِ بہ چي محرومين جو شڪار آهيون. ڳوٺن ۾ وڃو تہ ڪچا رستا، نہ اسڪول، نہ اسپتال، نہ دوا نہ دارون، نہ بجلي نہ فون نہ پاڻي. مايون ويچاريون دلا متن تي کڻي وڃي کوهہ تان ڀري اچن. کائڻ لاءِ رکي ماني ۽ لسي. پوءِ بہ پڇون تہ چوندا تہ شڪر آهي، پنهنجن ککن ۾ ويٺا آهيون. پورهيو ڪيون پيا آن جي گندي يا پلي پري پئي آهي. بس شڪر آهي. اهو آهي رويو ۽ سوچ يا انگريزيءَ ۾ چئجي ايٽيٽيوڊ يا اپروچ. شيڪسپيئر چوائي ڪجهہ بہ بڇڙو يا برو ناهي، رڳو سوچ

ان کي اھڙو ٻڌائي ٿي. اسان تہ پوڙھا جو بہ لطف وٺون ٿا ۽ صاحب جي صاحبي ويٺا ڏسون. اسان جا شھري پائر سڀ ڪجھہ ھوندي، تہ جيتري تڪليف بہ نہ سھي سگھن ۽ وٺي ڪان ڪان ۽ واويلا ڪن. منھنجو مرحوم دوست، علي دوست بگٽي ڪين سڏيندو ٿي ھو "ڪوي ڪي اولاد" يعني ڪانءُ جو اولاد. علي دوست بہ عجب مست منش ھو. نياڻيون ڪراچيءَ جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڙھايائين. اٿارڻ جو فڪر ئي ڪونہ. مون تي گھڻو مھربان ھو سو ھڪ ڏينھن وجھہ وٺي چئي ڏنومانس تہ بگٽي تون نيٺ نياڻين جو پيءُ آھين تہ ھڪدم ڪنپير تي ويو ۽ چيائين تہ جمال پائي مونکي پلي جيڪو موچڙو وٺي سو ھٽي ڪڍ باقي منھنجي نياڻين جو نالو بہ نہ ڪڻ، چي انھيءَ ۾ فڪر جي ڪھڙي ڳالھہ آھي. ڪنھن ڏينھن ڪو خانداني ڇوڪرو ھٿ آيو تہ مٿس ٿورو (احسان) ڪري ڇڏيندس. مون چيو تہ ڏسبو تہ سھي نہ، تہ پڙھيل ڳڙھيل آھي يا نہ ۽ روزگار سان آھي يا نہ. چيائين تہ ڪو ضرور ڪونھي پڙھيل ۽ پئسي وارا لوفر ڪونھن ڇا. بس رڳو خانداني ڇوڪرو ھجي. خاندان ھوندو تہ پاڻھئي روزگار پيدا ڪري وٺندو ۽ زال جي ننگ (عزت) کي سڃاڻندو. ڏسو ھيڏو سارو شادي وھانءُ جو مسئلو بہ اصل ۾ ڪو مسئلو ڪونھي. رڳو ڦِڏي سوچ مونجھارا پيدا ڪيا آھن نہ تہ اسان جي ملڪ ۾ ڇوڪرن جي پيٺ ۾ ڇوڪرين جي ڪوٺ آھي. ڇوڪرن کي زالون پوريون ڪونھن ۽ ھٽ واويلا تہ ڇوڪرين لاءِ رشتو ڪونہ ٿو ملي. رڳو سوچ جو فرق. ڪوبہ بااخلاق محنتي ڇوڪرو ڪنھن بہ راشي آفيسر يا سيٺ جي پٽ کان بھتر آھي پر ھن پئسي جي ڪلچر ۾ ڪنھن کي سمڪ ئي نہ ٿي پوي. مونکي منھنجي ھڪ مھاجر دوست، جو پاڻ بہ سيد آھي، ٻڌايو تہ سندن پاڙي ۾ ھڪ ڪسٽم کاتي جو ملازم ڇوڪرو اچي رھيو ۽ سيد سڏائيندو ھو. اوڙي پاڙي جا سکر ماڻھو سندس رشتي حاصل ڪرڻ لاءِ آتا ٿي پيا. نيٺ ھڪ سيد گھراڻي جي ڇوڪري سان شادي ڪيائين ۽ ٻار بہ ڄاڻس. بعد ۾ خبر پئي تہ ڀنگي پاڙي ۾ ھڪ جھوپڙي ۾ رھندڙ ڀنگي ھئو. سيد سڳورا زھر جو ڍڪ پي چپ ٿي ويا ۽ ٻڙڪ بہ ٻاھر ڪونہ ڪڍيائون. ھھڙا ھاڃا ٿين، نياڻين سان، سو بہ پنھنجي پيءُ ماءُ جي ٿيڏي سوچ ڪَنان. ھاڻي پاڻ ٻڌايو تہ اخلاق ۽ محنت وڌيڪ يا ڊگري ۽ نوڪري. جي اخلاق، ڪردار ۽ محنت کي مانُ آھي تہ پوءِ ڪو مسئلو ئي ڪونھي. پريشاني ڇاجي؟

Gul Hayat Institute

الله سائين رزق جو ذمو پاڻ کنيو آهي. مونکي 1947ع ۾ دل جي بيماري ٿي. انفارڪشن. دل جي مک ڪاورنري شريان سؤ سيڪڙو بند ٿي وئي. اهڙي حالت ۾ نوي سيڪڙو موت واقع ٿيندو آهي. مان بچي ويس. منهنجي وڏو ڀاءُ شمس الدين پهرين اٽيڪ ۾ 47 سالن جي جوانيءَ ۾ گذاري ويو. پهرين جون 1967ع تي مونکي اٽيڪ ٿي. ڊاڪٽر ڪريم عباسي وڏي جانفشاني سان منهنجو علاج ڪيو. منهنجي گهر واري جا ان وقت ٽيهہ سالن جي هئي ڏينهن رات هڪ ڪري منهنجي نگهداشت ڪئي. سمهندي بہ اسپتال ۾ هئي. ننڍ ۾ بہ پئي دعائون گهرندي هئي. مان تہ سمجهان ٿو تہ منهنجي چڱيلائي ۾ سندس دعائن جو عمل دخل ضرور آهي. جيئن شيخ اياز صاحب مڃيندو تہ هر ڀيري موت جي منهن مان موٽڻ ۾ ڀاڀي زرينہ جي دعائن جو وڏو دخل آهي. چڱو ڀلو ٿي نڪتس تہ ڪريم عباسي چيو تہ هاڻي پرواه ناهي، ڏهہ سال جيئرو رهندين. وري مشهور ڊاڪٽر صالح ميمڻ ڏيپلائي، جو منهنجو ميرپورخاص هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج جو ساٿي ۽ بابا جو شاگرد آهي تنهن بہ چيو تہ ڏهہ سال جيئرو رهندين. ڪراچيءَ ۾ دل جي ماهر ڊاڪٽر ڪمياڻا بہ چيو تہ ڏهہ سال جيئرو رهندين. 1967ع، 1977ع، 1987ع ۽ هي 1995ع اچي لڳو آهي اڄ 27- ڊسمبر منهنجي شاديءَ جي سالگره آهي اڃان تہ جيان پيو. وري ٻي انفارڪشن ٿيم، جنهن ۾ سؤ سيڪڙو موت واقع ٿيندو آهي. بچي ويس. دل جي وچين خاني ۾ سوراخ ٿيو جو بند ٿيندو ئي ناهي. ڪراچي جا سڀ مشهور دل جا ماهر منهنجا دوست ٿي ويا آهن. ڊاڪٽر سيد شوڪت (جهڙو فرشتو) ڊاڪٽر سيد شريف، ڊاڪٽر رضا ۽ هاڻ ڊاڪٽر اظهر فاروقي جنهن کي پوئين ڏهن سالن کان هر مهيني ڏيکاريندو اچان، ڪوبہ مونکان في ڪونہ وٺي. گذريل مهيني ڊاڪٽر اظهر فاروقي مونکي چڪاسي حيرت مان ٻئي ڊاڪٽر کي منهنجي سڄي ميڊيڪل هسٽري ٻڌائي چيو تہ، ٻيو تہ ٺهيو پر سوراخ بہ پاڻ مرادو بند ٿي ويو آهي ۽ اهو ڪرشمو مونکي دنيا جي ميڊيڪل جرنل ۾ لکڻو پوندو. پوءِ مون ڏي منهن ڪري چيائين تہ ابڙا صاحب اهو ڪهڙو راز آهي جو هن عمر ۾ جڏهن تنهنجي دل صرف چوويهہ سيڪڙو ڪم ڪري ٿي ۽ چاهتر سيڪڙو مئل آهي، تہ بہ تون بلڪل نارمل آهين. نہ بلڊ پريشر نہ دهڪو سهڪو ۽ نہ وري ڪا ملولائي، جڏهن تہ مون وٽ پنجويهہ ٽيهہ ۽ پنجٽيهہ سالن جا نوجوان انهن مرض ۾ ورتل اچن ٿا ۽ ڪو

Gul Hayat Institute

پروگريس نٿا ڏين. مون چيو ڊاڪٽر راز وري ڪهڙو. تون ٻڌاءِ تہ زندگي ۽ موت جو محڪمو ۽ مڪمل اختيار الله وٽ؟ چيائين هائو. مون وري پڇيومانس تہ عزت ۽ ذلت بہ الله جي وس، چيائين هائو. چيم رزق جو تہ ذمو ئي پاڻ ڪنيو اٿائين پوءِ باقي مان ڇو ملول ٿيان يا مٿو ڪپايان تہ هڪدم چيائين تہ پوءِ اهڙيون ڳالهيون اخبارن ۾ لک تہ ڪا ماڻهن کي بہ هدايت اچي. مون انڪار ڪندي چيو تہ لکڻ سان ڪجهہ نٿو ٿئي جيسين ڪو هدايت حاصل ڪرڻ لاءِ آتو هجي ۽ هينئين سان هنڊائي. اهو محڪمو بہ الله جو آهي، جنهن کي وٽيس تنهن کي هدايت ڏئي ۽ جنهن کي وٽيس تنهن کي گمراهہ ڪري تباهہ ڪري ڇڏي. ڊاڪٽر صاحب لاجواب ٿي ويو رڳو ايترو چيائين تہ تنهنجي ايمان جو داد ڏيڻو ئي پوندو.

1947ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ اسان جي آمدني جو ذريعو بابا جي پينشن 245 رپيا مهينو ۽ ٻي ادا شمس جي ڪمائي. مان ۽ منهنجي ننڍو ڀاءُ ڪمال ڪراچيءَ ۾ پڙهندا هئاسون ۽ بابا اسان ٻنهي کي پندرهن پندرهن رپيا يعني ڪل ٽيهہ رپيا مهينو موڪليندو هو. ساليانو في ۽ ڪتابن جو خرچ الڳ. باقي بابا ڪان، عزت وچان، ٻيو ڪوبہ گهر ڀاتي پئسا نہ گهرندو هو. هو بہ دل جو مريض هو ۽ دوا درمل پاڻ وٺندو هو ۽ برادري ۾ خرچ ڪندو هو. ادا شمس توري ئي وقت ۾ وڪالت جي ڏنڊي تي چاڙهجي ويو هو. محنت ايتري ڪونہ ڪندو هو. يار ويس ماڻهو هو، پر بلا جو ذهين هو. آڏي پڇا جو ايڏو تہ ماهر هو جو ٻيا وڪيل سيڙجي اچي سندس آڏي پڇا ٻڌندا هئا. ڪيس سڏيندا ئي هئا استاد. ويندي شهيد ذوالفقار علي ڀٽو جو پاڻ تمام ذهين ۽ بئريسٽر هئو اهو بہ ڪيس استاد ڪري سڏيندو هو. ٻيو تہ ٺهيو پر ڏيئل مل جهڙو مشهور معروف فوجداري ڪيسن جو ماهر تنهن بہ لاڙڪاڻي اچڻ ذري گهٽ بند ڪري ڇڏيو ۽ ماڻهن کي صاف چوندو هو تہ بابا شمس جهڙو وڪيل گهر ۾ ويٺو اٿوَ تہ مون تي ڇو ٿا خرچ ڪيو. هڪڙن ماڻهن ڪيس چيو تہ سائين شمس الدين خان کي تہ وڪيل ڪيو اٿئون پر تون بہ هل. نيٺ وڏي في تي ڪيس آنداٿون. ڪورٽ ۾ آڏي پڇا وقت شمس، سينيئر وڪيل جي عزت خاطر، ڏيئل مل کي چيو تہ آڏي پڇا توں شروع ڪر. هن چيس تہ نہ توں ڪر. توں توں ڪندي سيشن جج بہ چيو تہ مسٽر ڏيئل مل آڏي پڇا ڪر. ڏيئل مل اٿي بيهي چيو تہ يوئر آنر آڏي پڇا مسٽر شمس الدين ڪندو ۽ مان اخر ۾

Gul Hayat Institute

هڪ بہ سوال پڇندس. ادا شمس آڏي پڇا ڪري پوري ڪئي تہ ڏيئل مل اٿي چيو تہ مونکي ڪو بہ سوال ڪونهي ڪرڻو. سيني شاهدن سان ائين ئي ٿيو. لاڙڪاڻي ۾ هڪ مشهور ڪيس ٿيو. محترم احمد خان لانگاهہ جي ننڍي ڀاءُ عنايت الله لانگاهہ ڏينهن ڏٺي جو وچ شهر ۾ سنڌ ڪو آپريٽو بئنڪ ڪي ڏاڙو هنيو ۽ مقابلي ۾ زخمي ٿيو. وڃي قادري پاڙي ۾ عبيدالله لاکي جي مسواڙي جاءِ ۾ لڪو. پوليس نوس نوس ڪندي ڪيس زخمي حالت ۾ بندوق سميت پڪڙيو. مٿان مئجسٽريٽ وٽ ڏوهہ جي قبولداري بہ ڏنائين. وڪيل ۽ جج ئي سمجهي سگهن ٿا تہ ڪيڏو نہ مضبوط ڪيس هوندو. احمد خان لانگاهہ جيتوڻيڪ پاڻ مشهور وڪيل هو. پر ادا شمس کي منٿ ميڙ ڪري وڪالت نامو وجهارايائين. هرڪو پيو چويس تہ استاد اهو ڪيس تہ هارائي ويندؤ، في بہ ڪانہ، اجايو مفت ۾ نالو خراب ڪندا. شمس جو آڏي پڇا شروع ڪئي تہ شاهدن جا لاهہ ڪڍي ڇڏيائين. ڪي مهينا لڳيتو اهو ڪيس هليو ۽ پنهنجا ڪيس نظرانداز ڪري ڇڏيائين. پيو تہ نهيو دلاور حسين شاهہ جو تجربيڪار ۽ ڪرپيل ڊي ايس پي هو، ان ڪان بہ ڏينهن لڳيتو آڏي پڇا ڪيائين ۽ هو مجبور ٿي مڃي ويو تہ جوابدار کان قبولداري زور زبردستي استعمال ڪري ورتي وئي. ڊي ايس پي صاحب پگهر ۾ شل ٿي ٻاهر نڪتو ۽ پاڻ تي ويساهہ ئي نہ پيو اچيس تہ هو اهڙي ڳالهہ ڪيئن مڃي ويو. وڪيل برادري جا اچي ڪورٽ ۾ گڏ ٿيندي هئي سي خود وائڙا ٿي ويا ۽ شمس کان پڇڻ لڳا تہ هيءَ ڪهڙي جادوگري ڪري وئين. بهرحال عنايت لانگاهہ ڇٽي ويو ۽ ڏوهہ مڃي وئي. ستم ظريفي ڏسو تہ ڪمال ۽ ٻين ڪيترين آفيسرن کي جڏهن 1971ع ۾ مارشل لا ۾ نوڪري مان ڪڍيو ويو تہ رٽائرڊ جسٽس فضل غني انهن پاران هاءِ ڪورٽ ۾ ڪيس داخل ڪيو. ڪمال بہ مون وٽ ڪراچيءَ ۾ آيو تہ هو بہ ان ڪيس ۾ شامل ٿيڻ ٿو گهري. مون جسٽس فضل غني (اڄوڪي مشهور وڪيل مخدوم علي خان جي والد) سان ڳالهايو تنهن چيو تہ في تہ مون ٻين کان وٺي ڇڏي آهي باقي جيڪو نئون مدعي اچي ٿو تہ ڪانئس صرف هڪ هزار رپيا وٺندس ۽ دعوئي ساڳي ئي رهندي ڪيس هزار رپيا ڏناسون. مڃاڻ تہ احمد خان لانگاهہ وٽس ڪم ڪندو هو سو مون وٽ آيو ۽ چائين تہ ڪجهہ درستيون ڪري ٺاهي جوڙي ٽائپ ڪري نئين درخواست وجهبي ۽ ان تي ڪجهہ خرچ ايندو. مان حيرت ۾ وڃي ڪيس ڏسان تہ سندس ڀاءُ کان شمس ڪهڙي في ورتي هئي جو هي وري شمس جي ڀاءُ کان صرف ليپاپوتيءَ جا

پئسا تو گهري. مون کيس ڪابہ ورندي ڪانہ ڏني، پر لانگاهہ صاحب سيڙجي ڪمال جي گهر حيدرآباد ويو ۽ ڪانئس في وصول ڪري آيو. واهہ ڙي زمانا واهہ! پئسو اهڙو تہ ڪو آهي جو سنڌيءَ ۾ چوندا آهن تہ، نر ڪاريو ڇڏي. لانگاهہ صاحب هونئن تہ تمام چڱو ماڻهو نيڪ، بااصول پر پئسي آڏو ڪمزور. پيا بہ ڪيئي اهڙا دوست ڏنم پر ڍڪي پلي.

بابا جي پينشن کان سواءِ ادا شمس مرحوم جي ڪافي آمدني هئي پر يار ويس، سخي ۽ مهمان نواز اهڙو جو وٽس هڪ پائي بہ ڪانہ بچندي هئي. ڪورٽ مان موٽي اوطاق ۾ ڪوٽ لاهي ويهي مس تہ دوست احباب وڃي ڪوٽ جي کيسن مان نوٽ ڪڍن. حضور شرم ۽ وضعدار اهڙو جو ڪنهن کي ڪونہ جهلي. رڳو ايترو بار بار چوندو هو تہ گهر جي خرچ لاءِ پندرهن رپيا بچائجو. اهي پندرهن رپيا روز گهر واريءَ کي ڏئي چوندو هو هاڻي پاڻ ئي گهر هلائجانءِ وڌيڪ ڪونہ اٿئي. هوءَ بختاور بہ اهڙي صابر ۽ شاڪر جو ڪٿي ماٺ ڪندي هئي. اڄ بہ شمس جي سخا پروري ۽ صبر جا واقعا ماڻهن کي ياد آهن، جيتوڻيڪ کيس گذرئي 32 سال ٿي ويا آهن. غريب غربو، مستري مزدور، ٽانگي وارا اڃان بہ سندس ڳڻ ڳائيندا آهن.

چوندا آهن تہ الله هڪ دروازو بند ٿو ڪري تہ سؤ درواز کولي ٿو. هندو ماڻهو اها حقيقت ڄاڻندا هئا. نوڪريءَ ۾ اڪيون وڃهي تنگ تنگ تي چاڙهي ڪونہ ويهندا هئا نڪو هوٽلن تي ويهي چانهہ جا آرڊر هڻندا هئا. هڪدم ڪرت سان لڳي ويندا هئا. ڪو گهوراڙو، ڪو ڦيري وارو، ڪو مٽي تي تول ڪٽي تہ ڪو ڀِهن جو ڪُنو ڪٽي روزيءَ ڪمائڻ کي لڳي ويندا هئا ۽ ڏسندي ڏسندي ترقي ڪري ويندا هئا. ڏنڊا ڪو ڪٿا آهن؟ ڪا خاص سيڙپ جي بہ ضرورت ڪانهي. مٽي تي ڇبو زيتونن جو ڪٽي نڪرو تہ شام تائين پنجاهہ سؤ رپيا ڪمائي موٽبو. پر مسلمان کي ڌنڌي کان عار، اصل ڀرو پيو چڙهندن. وڏيري جي پيرن کي وينو زور ڏيندو باقي پورهيو ڪونہ ڪندو.

اسان جنهن دور ۾ هئاسون ان ۾ اهو نوڪريءَ جو ڀوت سوار ڪونہ هوندو هو. مون انٽر سائنس پاس ڪئي ۽ اين اِي ڊي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ داخلا بہ مليم ۽ پنجاهہ رپيا ماهوار اسڪالر شپ بہ، پر مان ڪو بي مٽيءَ جو ٺهيل هئس الائي ڇا جو هر هر اهو خيال پيو اچيم تہ انگريز جي نوڪري ڪيئن ڪبي ۽ انجنيئري کاتي جي رشوت ۾ ڪيئن منهن وجهبو. نڪو مان

انقلابي هئس نڪو دولتمند تہ بہ انگريز جي غلاميءَ ۽ رشوت کي اسان جي پيڙهي ۾ ڪڌو ڪرتوت سمجهيو ويندو هو. هڪ ڏينهن هڪ غريب ماڻهو هاسٽل ۾ آ يو ۽ اچي ڳالهہ ڪيائين تہ ڪلارڪن ڪانئس رشوت وٺي ڪم ڪري ڏنو. اسان جو نہ واسطو نہ وجهہ تڏهن بہ چار پنج ڇوڪرا گڏجي سيڪريٽريٽ وياسين ۽ چيسف منسٽر جي آفيس ۾ وڃي سندس سيڪريٽري ۽ پٽيوالي تي زور وڌوسين تہ اسان کي چيف منسٽر سان ملائين. چيف منسٽر هو رج چڱو مڙس ۽ شريف ماڻهو پير الاهي بخش سو هڪدم اندر گهرايائين. اسان ڪاوڙ ۽ غصي ۾ ڪيس دانهن ڏني تہ هينئين رشوت پٽي هلي. پڇيائين تہ توهان ڪان ورتي اٿن ڇا ۽ اسان جواب نهڪار ۾ ڏنو. پوءِ بہ اسان کي اطمينان ڏيارائين تہ اتي جو اتي بيني پير قدم ڪڻندو ۽ اسان جو شڪريو بہ ادا ڪيائين جو ڪيس اهڙو اطلاع ڏنوسين. اسان بہ خوش ٿي وياسون. اهو هو باهمي اعتماد، وزير صاحب کي اسان تي اعتبار ۽ اسان کي وزير صاحب ۽ حڪومت تي اعتبار. هاڻي اهو باهمي اعتماد مفقود ٿي ويو آهي تڏهن ڳالهہ وڃي گارگند، جهيڙي ۽ احتجاج تي پٽي آهي. اهڙو هو ان وقت جي نوجوانن جو جذبو. ابا پاڪستان جو نهيو تہ ريل گاڏيءَ ۾ سفر ڪندي مون پنهنجي گنهگار ڪنن سان ڪن نوجوانن کي چوندي ٻڌو تہ، "امان، جو رشوت نهين ليتا وه تو بُدهو هي" اهو ضرور ماڻن جو سبق هوندو. بابا جو ڪراچيءَ آيو تہ ڪيس چيم تہ مان پڙهندس ڪونہ، ڌنڌو واپار ڪندس، ذرو بہ منهن ڪونہ گهنجايائين. پاڻ همت افزائي ڪندي چيائين تہ ڪيترائي سيٺ سندس واقف آهن. شام جو ئي وڃي ساڻن مشورو ڪري ٻڌائيندو. ٻئي ڏينهن انهن سيٺين جا نالا ٻڌائي چيائين تہ چون ٿا تہ هي جو بندر روڊ ۽ جهونا مارڪيٽ ۾ گاڏڙن تي مال وڪڻندا وتن اهي سڀ نوجوان سندن ڪروڙ پتي سيٺين جا پٽ آهن. ائين ڌنڌو سکي ترقي ڪن ٿا. بابا چيو تہ تون بہ چوين تہ انهن سيٺين سان ملايانءِ ۽ پوءِ گاڏڙو وٺي شروعات ڪر. مان منجهي پيس ۽ جواب ڪونہ ڏنم. منهنجي وڏي پٽ بدر بہ رشوت واري نوڪري کان صاف انڪر ڪيو. اڄ پنهنجي سر، ماشاءالله معزز ماڻهو آهي.

ڌنڌي ۾ وڏي برڪت آهي. حيدرآباد ۾ خان بهادر جلال الدين کان مسلم ليگ لاءِ چندو وٺڻ وياسون. مان، قاضي عبدالمنان ۽ عبدالشڪور منشي صدر ۾ رٽز هوٽل پرسان وڏو ڪشادو بنگلو هئس. قدآور، بدن ۾

Gul Hayat Institute

پريل، شڪل شبيهه جو ناهوڪو، شيرواني ۽ ڪُڙتي سان، شهپرن ڪي تاءُ ڏيندو آيو. پنجابي گاڏڙ سنڌي ڳالهايائين. پاڻ ٻڌايائين ته هو ريلوي اسٽيشن تي گهوراڙو هو، پوءِ ڪيبن لڳايائين ۽ بعد ۾ ريلوي ريسٽورانٽ جا ٺيڪا کنيائين ۽ هن درجي تي پهتو. ڪيس پنهنجي محنت مزوري تي ندامت ڪانه بلڪ فخر هو. ڪپڙي جي راءِ صاحب شيوَ ڪرام وٽ اڪيچار جايون، دوڪان، زمينون، باغ ۽ ماڙيون هيون. پڇيومانس ته راءِ صاحب ايترو سڀ ڪجهه ڪيئن ناهيوَ، چيائين صفا مسڪين اڻ پڙهيل هئس. پائي پيسو ڪونه هئم سو هڪ سيٺ ڪان ڏهه رپيا اڌارا وٺي نڪتس. واٽ تي پرارٿنا ڪيم ته ڀڳوان هن ڏهن جي نوٽ ڪي رڳو هڪ ٻڙي وڌيڪ هٿي ڏينم ته تنهنجا لک تورا، پوءِ ته ڀڳوان الائي ڪيترين ٻڙين هٿندو ويو ياد به ڪونه اٿم. اهو آهي محنت جو قل. رب، جو پالڻهار آهي اهو ڏئي ٿو، بيحساب ڏئي ٿو رڳو طلب ڪيو ۽ وِڪ وڌايو. ڪراچيءَ ۾ اِمپريس مارڪيٽ ۾ هڪ ڀهراڙيءَ جو سنڌي، يارو ڪاسائي آيو، اگهه وڌيڪ وٺندو هو پر گوشت تمام سٺو رکندو هو، مٺان ڳالهائڻ جو به رکو. جيڪڏهن ڪو گراهڪ رڳو اگهه پڇندو هئس ته چوندو هو هل بابا هل، گوشت ڪونهي ڪپي ويو. تڏهن به ڪراچيءَ جا سڀ سکر ۽ وڏا ماڻهو پڇا ڪري يار محمد وٽ ويندا هئا. منهنجي مرحوم گهر واري ته رڳو چوندي هئس ته، ادا يار محمد ڏهه سير گوشت تيار ڪري رک ته مان ٻي خريداري ڪري ٿي اچان ته حاضر ڇٽي ٻين جو ڪم ڇڏي اسان جو ڪم ڪري رکندو هو. پوءِ رڳو ڇٽبس ته پئسا ڪيترا ته جيترو چندو هو اوترو ڏئي ڇڏبس ته خوش ٿيندو هو ته قدردان ته اهڙا. ٻيا ڪاسائي ٽيهه رپيا سير وڪڻندا هئا ته هي ٻٽيهه يا پنجٽيهه وٺندو هو. ته به ويو چڙهندو. ڄام صادق علي به يار محمد کان گوشت وٺندو هو. يار محمد ويو چڙهندو ۽ ڪراچيءَ ۾ بنگلو به ٺهرايائين ته ڪار به رکيائين. اسان جا نوجوان، ڪاسائي جي ڌنڌي کي عيب ڪري سمجهندا. منهنجو هڪڙو سانگي مائٽ، پوليس ڪانسٽيبل هوندي گهر ۾ ٻيڙيون ٻڌندو هو ۽ چڱو خوشحال ٿي ويو. گهر به پنهنجو اٿس ۽ اڄا تائين رٽائر ٿيڻ کان پوءِ نانوائيءَ جي هوٽل صبح جو ڏهين وڳي کان ٽين ڇئين وڳي تائين هلائي ٿو ۽ انهن پنجن ڇهن ڪلاڪن ۾ سؤ ڪن رپيا ڪمائي ٿو. ٻيو منهنجو سانگي مائٽ گاڏڙي تي ڀُنڊيري وڪڻڻ لڳو. اڄ سٺو پڪو گهر اٿس ۽ سندس پٽ چڱين نوڪرين سان آهن. انهيءَ ۾ ڪو اهم ڪونهي

برڪت ٿي برڪت آهي. برڪت تان ياد آيم تہ هڪ برڪت پنجابي اسان سان پڙهندو هو. اسڪول مان ٿي پڙهڻ ڇڏي وڃي چمڙي جو ڌنڌو ڪيائين. ڪلون وٺندو ۽ وڪڻندو هو. اهو بہ عزت وارو واپاري ٿي ويو. هي جسٽس غلام رسول شيخ ۽ سندس ڀاءُ غلام النبي شيخ ائڊووڪيٽ بہ اصل چمڙي جا واپاري هئا. خبر ناهي اڄڪلهہ جي نوجوانن ڪي مٽي ۾ الائي ڪهڙو اٽ وڃو آهي جو تنگ ٿي چاڙهي هوٽلن ۾ ويٺا آهن ۽ پٽيوالي، ماستري يا ڪلارڪيءَ جي نوڪري پنيان سٽون ڏيندا وتن ۽ پاڻ کي ٻين کان مٿيرو سمجهن. علم تہ نوڙت آڻيندو آهي پر هي يار خود پسندي ۽ پوءِ خود فريبيءَ جي ڄار ۾ وڪوڙجي نااميدي ۽ ملولائپ جو شڪار ٿيو وڃن. خود پسندي جنم ڏئي ٿي خود مطلبي ۽ انفراديت کي. نتيجتاً سماجي ڌارا مان نڪري، ڪڙم قبيلي کان لاپرواهہ ۽ لاتعلق ٿي اذيت پسند ٿيو پون. پوءِ يا ٻين کي مارين يا ڌاڙا هڻن يا خودڪشي ڪري پنهنجي ئي لاش تي ڳوڙها ڳاڙڻ جو تماشو ڏسي سڪون وٺن. اسان جا اديبڙا وري، خودڪشي تي نوحا لکي ان کي شهادت سڏين. ڇاجي شهادت؟ ڪارو منهن آهي اهڙن بزدل ڪوئن جو جيڪي ٻڏي مٺا ۽ پوئين کي مصيبت جي آڙاهہ ۾ اڇلي ويا. هو زندگيءَ کان ڊڄي ويا. ڀهرئين نمبر جا ڀاڙي هئا. اسان جا، ابتي سوچ وارا ليکڪ وري چون تہ موت کان ڪونہ ڊنا. ڪوڙ، سؤ سيڪڙو ڪوڙ. موت کان نہ ڊڄن ها تہ مري ٿين ها نہ مات. پوءِ تہ دلير ٿي سر جو سانگو لاهي، تڪليفن کي اکين تي چاڙهين ها ۽ بي رحم غلط سماج سان مهاڏو اٽڪائين ها. پر هي ڀاڙيا تہ پنهنجن کي سهائڻ خاطر غلط ڪاري اختيار ڪري هڪ گندي روايت کي هٿي ڏئي ويا.

مونسان گڏ ايل ايل بي ۾ عيد محمد کوکر گڏ پڙهندو هو. غريب هو سو مون صلاح هئين مانس تہ منهنجي ڀاءُ شمس وٽ يا مون وٽ هليو اچي تہ ٺهي نڪي آفيس، رهائش ۽ لئبريري ملي ويندس. هاڻو ڇٽي گم ٿي ويو. ڏايو خوش مزاج، قابل ۽ محنتي ماڻهو هو. ڇهن مهينن کان پوءِ اوچتو بازار ۾ ملي ويو. ڏوراپو ڏئي پنهنجي آفيس ۾ وٺي آيوسانس ۽ حال احوال پڇيومانس تہ ڇا پيو ڪرين. کلي جواب ڏنائين تہ هر ٿي بي ـ اي، ايل ـ ايل ـ بي لڪائي ڇڏيو اٿم، پيو ٿو ڪاهيانس. بعد ۾ ٽريزري آفيسر ٿيو ۽ مشهور قابل، محنتي ۽ ايماندار آفيسر ثابت ٿيو. غربت، ڪڏهن بہ منجهس احساس ڪمتري پيدا

Gul Hayat Institute

نہ ڪيو. شهائي لا ڪاليج ڪراچيءَ ۾ منهنجو هم ڪلاسي هئو. اسان جا ٻيا مشهور مسلمان هم ڪلاسي هئا شيخ اياز صاحب، عبدالوحيد ڪٽپر، جسٽس عبدالقادر شيخ، جسٽس آغا امداد علي (جنهن جو والدصاحب جسٽس آغا حسن علي بہ هاءِ ڪورٽ جو جج هو) ۽ علي گوهر خان کهڙو، خانبهادر کهڙي جو پاءُ. عيد محمد پنهنجي غربت ۾ مست خاڪي زين جي قميص ۽ سلوار ۽ ترڪي ٽوپي پائيندو هو جا ميري هوندي هئي ۽ ڪنارن تي گر لڳل هوندي هئس. ڪڏهن بہ سوٽ ڪونہ پاتائين. لاپرواهہ، کلڻو ۽ مزاحيہ طبيعت جو ماڻهو هو. جنهن ڏينهن ڪاليج جي الوداعي دعوت پئي ٿي تہ ان ڏينهن عيد محمد کي نئين خاڪي سلوار قميص ۽ نئين ترڪي ٽوپي پيل هئي ۽ ڦاٽل بوٽ بجاءِ نئون بوٽ پاتل هئس. مون ڏانهس ڏسي مشڪيو تہ زور سان چيائين الله جو قسم پنهنجا اٿم ۽ ٺهڪ ڏئي کلڻ لڳو. مون چيومانس تہ ڏاڍو ٺاهوڪو ٿو لڳين تہ هڪ پارسي ڇوڪري جا اسان سان گڏ پڙهندي هئي ان ڏانهن اشارو ڪري چيائين تہ ڇو ڪين؛ انهيءَ ڪان تہ گهڻو چڱو آهيان." انهيءَ زماني ۾ بہ اعليٰ تعليم يافتہ هجڻ جو مٿس ڪو منفي اثر نہ هو جيئن اڄڪلهہ جا ڇوڪرا چار اکر پڙهي واندا خان بڻجي والدين تي بوجهہ ٿيو پون. عيد محمد نہ ڪڏهن هم نہ تہ وڃي هر ڪاهڻ لڳو. مان جڏهن 1961ع کان وٺي 1963ع تائين سجاول ۾ جج هئس تہ ان علائقي ۾ چوري ڏاڍي هئي. سجاول سب ڊويزن هڪ تعلقو نہ بلڪ جڻ تہ الڳ ضلعو آهي جنهن ۾ چار تعلقا آهن، سجاول، ميرپور بٺورو، جاتي ۽ لاڏيون يا شاهہ بندر. اتان جا وڏا ماڻهو سڀ هڪٻئي سان وڙهيل هئا. ڪو ڪنهن سان ٺهيل ڪونہ هو. سجاول ۾ مهر علي شاهہ جو ون يونٽ ۾ ڊپٽي اسپيڪر بہ هو ۽ علي شير شاهہ. بٺورري ۾ خواجہ محمد عيسيٰ جو فقير سڏائيندو هو ۽ ڪشتو ڪٽندو هو پر هئو وڏو استاد ۽ پيو جمال خان لغاري جو خانبهادر فضل محمد خان لغاريءَ جو پاڻيٽيو هو ۽ ميمبر اسيمبلي بہ هئو. جاتي ۾ مامون خان ملڪاڻي جت قوم جو سردار، لاڏيون ۾ محمد يوسف خان چانڊيو ميمبر اسيمبلي. دڙو ۾ ارباب غلام دستگير ۽ جاتي ۾ خليفو غلام قادر ٿهيم جو، درگاهہ مغل پيئن عرف مگريين جو متولي هو. سڀ صاحب هڪٻئي جي خلاف ۽ سيني جو نشانو مقامي آفيسر. مان جڏهن چارج وٺڻ ويس تہ جسٽس نانا مونکي چيو تہ ابڙا ڏاڍي ڏکي صورتحال کي منهن ڏيڻو پوندئي پر مونکي يقين آهي تہ تون

Gul Hayat Institute

ڪامياب ٿيندين ۽ مثال قائم ڪندين تہ آفيسر کي ڪيئن هلڻ کپي. ٿيو بہ ائين. جنرل برڪيءَ کي موڪليو ويو تہ سر زمين تي انڪوائري ڪري قدم کڻي. هن هڙني آفيسرن کي بدلي ڪري ڇڏيو سواءِ منهنجي. مائهن کان مسئلا پڇيائين تہ هر ڪنهن چوريءَ جي دانهن ڪئي. چوريءَ جا سبب پڇيائين تہ ڪنهن ڇا چيو ڪنهن ڇا چيو. بنوري وارو فقير محمد عيسىٰ خواجہ ڏاڍو دلير دل گڙي وارو مڙس هئو. سچ چوڻ کان يا ٻڌائڻ کان رهندو ڪونہ هو سو اٿي اسٽيج تي آيو ۽ پرٺي ميڙ ۾ جنرل برڪيءَ کي چيائين تہ، جنرل صاحب! چوريءَ جو اصل سبب آهي تعليم. ڇورا مئٽرڪ پاس ڪري نڪما ۽ نالائق ٿيو پون، نہ هر ڪاهن نڪو پيو هنر اچين. اصل اڳيون نور بہ ڇٽ. پوءِ هوٽلن تي وينا چانهيون پين ۽ گانا ٻڌن ۽ اتي ئي وينا چوريءَ جي مال جو پنگ تي سودو ڪن ۽ چورن سان ياريون رکن. ڳالهہ ۾ ڪافي وزن هو ۽ جنرل صاحب چيو تہ هو حڪومت کي هنري اسڪول کولڻ لاءِ آماده ڪندو. اهو 1961ع ۾ اڄ پنجين جنوري 1996ع. منهنجي ڄاڻ موجب سڄاول سب ڊويزن ۾ اڃا تائين هنري اسڪول ڪونہ کليو آهي. ٺٽي ڇا ٿو جو ڪا ڇگي رٿابندي ٺٽي تي ۽ پٺسا منظور ٿين ٿا تہ شهري آبادي وارا، جن وٽ اخباري زور، ڪامورا شاهي جو زور ۽ هنگامي بازي جو زور آهي سي رٿائون شهرن ڏانهن منتقل ڪرايو ڇڏين ۽ ڳوٺ ۾ دور افتاده آباديون هر ترقيءَ کان وانجهيل رهجي وڃن ٿيون. ڪامورا شاهي، اخبارون ۽ اقليتي طبقا پاڻ ۾ قدرتي پائيوار آهن ۽ هڪٻئي جي زور تي هلن ٿا ۽ هڪٻئي کي هشي ڏين ٿا ۽ ڳجهي مدد ڪن ٿا. چاڪاڻ تہ سندن جياپو انهيءَ ۾ آهي. جمهوريت ۾ ڪين ڪڏهن بہ فائدو ڪونہ پهچندو تنهن ڪري فطري طرح هو جمهوريت جا توڙ جا ويري آهن. جمهوريت ايندي مس تہ ڳانڍڙ سانڍڙ تي ان جي پنيان پٺجي ويندا ۽ ان کي هاجو رسائي يا توڙئون اکيڙي پوءِ ساهہ پٽيندا. اهي سڀ طبقا پٺين ۽ چڪين ٿا وڏيري ۽ هاري کي جيڪي جمهوريت ۽ سياست ذريعي اڃان مس ساهہ پٽين ٿا تہ هاهوڙ ۽ باهوڙ مچي وڃي ٿي. وڏيري تي بداخلاقي جا الزام ۽ هاريءَ تي جاهليت جو الزام هنيو وڃي ٿو. حالانڪ قائد اعظم سڄو مدار انهن تي رکي پاڪستان ناهيو. قائد اعظم وٽ هئو ئي ڇا سواءِ وڏيرن، نوابن، خانبهادرن، سر صاحبن ۽ جاهل ديهاتي عوام جي. شهري ۽ پڙهيل ڳڙهيل آبادي تہ هئي هندن جي، جيڪي پاڪستان جا سخت مخالف هئا. انهيءَ

ڪري ٿي مسلم ليگ جو وفادار ڪارڪن محترم جي ـ ايم سيد مسلم ڪامورا شاهي جي پنيرائي سان هندن کي ڏک هڻڻ خاطر تحريڪ هلائي ته نه هندن سان خريد و فروخت ڪيو نه ساڻن اٿو ويهو. يعني مڪمل سماجي بائيڪاٽ ڪيو ۽ باقاعده اهڙا پوسٽر ڇپايا ۽ ورهايا ويا جي ڳولهڻ سان اڃان به ملي ويندا. پوءِ به ڪم نه ٿهيو ته منزل گاهه مسجد جي آڙ ۾ هندو مسلم فساد ڪرايا ويا ۽ بيگناهه عام توڙي خاص هندو قتل ڪرايا ويا. جهڙوڪ شڪارپور جو مسٽر پمنائي، ڀڳت ڪنور رام ۽ ٻيا. نه رڳو هندو بلڪ مسلم قوم پرست ليڊر جهڙوڪ: خان بهادر الهه بخش سومرو وغيره شهيد ڪرايا ويا ۽ سندن قاتل جو هڪ جلباڻي هو، ان کي غازي سڏيو ويو. توبهه.

ڇوڻ جو مقصد اهو هو ته اقليتي طبقو ڪڏهن به جمهوريت جي مرحبا نه ڪندو ۽ هميشه پنهنجا ڳڙهه ٺاهي جمهوري حڪومت کي بليڪ ميل ۽ ڪمزور ڪندو رهندو. تنقيد اهائي ڪندو ته عوام کان ووٽ جو حق ٿي کسيو وڃي ۽ ووٽ جو حق ڪم از ڪم مئٽرڪ پاس کي ڏنو وڃي. ڇو ته پڙهيل ماڻهو وڏا شريف ۽ سمجهدار هوندا آهن. مشهور هاري ليڊر مولوي نذير حسين جتوئي پڙهيل ماڻهو لاءِ هڪ موتي گار ڏئي چوندو هو ته پائو پڙهيل جهڙو حرامي ماڻهو ٻيو ڪونه ٿيندو. رشوت اهو وٺي، سمگلر اهو ٿئي، ملاوت اهو ڪري، چور بازاري، ذخيره اندوزي اهو ڪري يا ڪرائي، مٿن ماڻهن کان نفرت ڪري ۽ صاحب اڳيون پڇ پيو لٽڪائي ۽ ليلڙاٽ ڪري. مولوي صاحب جي ڳالهه ۾ سچ تلاش ڪيو ته ملي ويندؤ. رڳو ويچار ڪيو ته توڙ تائين پهچي ويندؤ. هيءَ سڄي جُلهه جا هاري ۽ وڏيري تي پئي ٿئي. سا رڳو ان ڪري ته ڪين لٽجي ۽ ڦرجي ۽ ڪين حقن کان محروم ڪجي ۽ سندن اربين ربين جي پيداوار ڪوڏيءَ ملهه وٺي ڪين مستقل طور مفلس ۽ ڳيجهو بڻائجي، حالانڪ هو ئي سڄي پيداوار ۽ ملڪ جا حقيقي وارث آهن. ٻيو مقصد اهو آهي ته شهري بدمعاشن سرمائيدارن، چورن ۽ سماج دشمنن کي ڍڪ فراهم ڪجي. اڄ جاگيردار ۽ وڏيرو ايڏو پيو ڪٽجي ۽ هوڏانهن حرامي سرمائيدار، جو ڏچي جو بنياد آهي، سو محفوظ، بزرگ، خدا ترس، سخي ۽ مؤمن بڻيو پيو عيش ڪري. ڀلي مهانگائي ڪري ڀلي ملاوت ڪري گيهه ۾ ڊيزل ملائي، ڀلي مال لڪائي قحط آڻي چور بازاري ڪري، ڀلي مزور جا حق ماري تالابندي ڪري، ڀلي ڪسٽم نه ڀري، انڪم ٽئڪس نه ڏئي ۽ ڪوڙو روانگي واپار ڏيکاري

ڪروڙين ڊالر غير ملڪي بئنڪن ۾ رکي ۽ سڄيون ساريون بئنڪون هڙپ ڪري وڃي. بس رڳو وينو نمازون پڙهي ۽ حج ڪري ۽ ڪو سندس نالو نه وٺي. الائي ڪيئن اهو واءُ وريو آهي جو اسان جا سچاڻ ليڊر به اليڪشن ڪٽڻ جي چڪر ۾ انهيءَ انڌاريءَ جو شڪار ٿي ويا آهن نه ته جڏهن اسين ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسون ته شيطان نمبر ون هوندو هو. سرمائيدار، سماج وادي پارٽيون مدد ڪنديون هيون هارين ۽ ننڍن ڪاتيدارن (يعني وڏيرن) جي. هاڻي وڏيري تي آهي گـار جي رَئي. ڳالهه جي تهه ۾ وڃو ته اصل لفظ آهي "وڏو". اوهان مان هرڪو گهر جو وڏو آهي ۽ ان جو حڪم گهر ۽ گهر ياتين تي هلي ٿو. پوءِ چار پنج يا ڏهه ويهه گهر گڏ هجن ته اها سماجي ضرورت آهي ته گهرَ وڏي کان مٿيرو ڪو هڪ وڏو يا وڏيرو هجي. اهائي لفظي معنيٰ آهي وڏيري جي يعني وڏن کان ڪجهه وڏيرو. اهو ضروري نه آهي ته اهو وڏيرو ڪو وڏو زميندار يا جاگـيـردار هجي. يلي رڳو مـڃي مـاني وارو هجي. هو هڪ ادارو آهي جو سماجي طور هڪ وڏي ضرورت آهي. ڪيس مڪ پنچ به چئي سگهجي ٿو. هندو ڪيس سڏن مکي ۽ مسلمان چون چڱو مڙس. پاڻ به تڏي تي يا واڻ جي کٽ تي دونهين دڪايون وينو هوندو ته آيو ويو به ساڻس اتي ئي ويهندو ۽ ڏک سور سليندو، مکي يا وڏيري جي اوطاق هڪ ئي وقت مسافر خانو يا مهمان خانو به آهي ته ڪورٽ به آهي ته بئنڪ به، بنا رشوت جي بنا سفارش جي بنا لکپڙهه جي پنجاهه، سؤ قرض به ملندو ته ترت ۽ سستو انصاف به. آئيءَ ويل ۾ وڏيرو ڪم ايندو. يلي آڌي يا هجي مانجهي، وڃي ننڊ مان اٿاريوس ته اٿي ايندو. چوري ٿي هجي، ڪو ياتي بيمار هجي، ڪو پوليس جو سڏ هجي، ڪو پاڻيءَ جو وارو هجي، ڪو ڏڏو فساد هجي، ڪو تپيدار يا سرويئر جو ڪم هجي، ڪو ننگاوتي معاملو هجي ته اتي جو اتي وڙول ڏبي ۽ ڪونه ڪو تدارڪ ٿيندو. تپيدار، سرويئر، پوليس وارو ماستر به وٽس ايندا، وٽس رهندا ۽ ماني ٽڪي ڪائيندا. اسان جا پڙهيل ڳڙهيل نوجوان ايل ايل بي پاس ڪري اليڪشن جي شوق ۾ چوندا ته ماٺهو پوڪ ڄٽ ۽ جاهل آهن جو ڪين ڇڏي، ووٽ وڏيري جي چوڻ تي تا ڏين ۽ جيڪڏهن ڪين ميمبر بڻائن ته هو سندن سٺي خدمت ڪن. صاحبو ماڻهو نڪو پوڪ آهن، نه جاهل، نه بيوقوف. توهان ميمبر ٿيڻ کان اڳ ۾ سندن ڪم ڪونه اچو ته ميمبر ٿيڻ کان پوءِ ڪيئن ڪم ايندا. ماڻهو اکئين وينا ڏسن ته توهان ڪي منجهند جي ننڊ ڪائڻ وڏيڪ

پياري آهي. توهان کين دڙکا ڏئي موٽائي ٿا ڇڏيو يا وڌ ۾ وڌ پئسا وٺي سندن وڪيل تي ڪيس ٿا ڪرايو. پوءِ ڪيسن ۾ ڳهي ڳهي هو لاچار ٿي واپس مکي ۽ وڏيري وٽ وڃن ٿا جو ڏينهن ٻن ۾ سندن فيصلو ڪري دشمنيون دور ڪرايو ڇڏي. هو هر وقت سر زمين تي هڪيو حاضر آهي پوءِ کهڙو بيوقوف کين ڇڏي توهانجي چوڻ تي ووٽ ڏيندو. هي سڄي سازش آهي جو چڱي مڙس کي بدبيرا بدبيرا ڇٽي بچڙو ڪيو ٿو وڃي. ٻيو وري طوفان اٿاريو ويو آهي جاگيرداري ۽ زمينداري ظلمن جو. اهي پڙهيل ڳڙهيل جوان نہ ڪجهہ ڄاڻن ٿا نہ ڪا خبر اٿن. مان جڏهن لنڊن ويس تہ اتي مسٽر باري مون سان سيني کي ملائڻ خاطر دانشورن جي هڪ ميٽنگ سڏائي، جيڪو بہ هٽ ٺوڪيو دانشور اتي سو وڃي جاگيرداري ۽ زمينداري تي چوهہ چنڊبيندو. آخر ۾ باري صاحب مونکي ڳالهائڻ جو موقعو ڏنو. مون چيو باري صاحب مون سمجهيو هو تہ تون ڄاڻو ماڻهن کي جن کي ڪو سياسي پس منظر هوندو تن کي سڏايو هوندو. هت تہ ڪوڙيءَ کي گهمرو آهي. کين اها بہ خبر ڪانہ آهي تہ جاگيرداري تہ ڪڏهون ڪو ختم ٿي چڪي آهي. انهيءَ تي حاضرين چوٻول مچايو ۽ مونکي رد ڪد ڏيڻ لڳا. هٿا سڀ سنڌ دشمن سو آبي مان ٻاهر پيا وڃن. انهيءَ تي مون کين چيو تہ صاحبو مونکي اها سعادت نصيب ٿي آهي جو مون ميان افتخار الدين، جناب حيدر بخش جتوئي، ڪامريڊ عبدالقادر ڪوکر، ميجر اسحاق، سوڀو گيانچندائي، حسن ناصر، جمال الدين بخاري، عبدالسلام بخاري، سيد باقر شاهہ، ڊاڪٽر نذير ۽ امام علي نازش جهڙن مست ملنگ ۽ هڏڏوکي ڪارڪنن سان ڪم ڪيو آهي ۽ انهن جيڪا ميراث ۽ حاصلات ڇڏي آهي تنهن کان انڪار ڪرڻ پنهنجي اڻڄاڻائي جو ثبوت ڏيڻ جي مترادف آهي. حقيقت اها آهي تہ جاگيرون اسيمبلي قانون هيٺ 1953ع ۾ ختم ڪيون ويون ۽ ڪو جاگيردار نہ بچيو. منهنجو عزتماب مهربان دوست سرڪار مير علي مدد خان ٽالپور جو پندرهن سؤ ايڪڙ جاگير جو مالڪ هو سو ٻئي ڏينهن هڪ بہ ايڪڙ جو مالڪ نہ هو. خانداني سون ۽ زيور وغيره بئنڪ ۾ گروي رکي قرض ڪڍي چاليهہ ايڪڙ زمين خريد ڪري سفيد پوشي قائم رکندو آيو. نواب سلطان احمد چانڊيو جو نو لکي جاگيردار سڏبو هو سو بہ، رڳو سرداري ڏن تي گذر بسر ڪرڻ لڳو. سو جاگيرداري تہ وڃي ختم ٿي باقي رهي زمينداري تنهن کي بہ شهيد ذوالفقار علي ڀٽي پارٽي سسٽم ايجاد ڪري، اهڙو ڪاپاري ڌڪ

هنيو جو ٻيو ته ٿيو وڏا وڏا ڊنگ زميندار غلام مصطفيٰ خان جتوئي، عبدالحميد خان جتوئي، سردار غلام محمد مهر، نواب سلطان احمد چانڊيو وينديءَ پير صاحب پاڳارو ۽ پڻ وارا پير به پنهنجي ئي تڪ ۾ معمولي ماڻهن هٿان اليڪشن هارائي ويا. يعني سنڌ سياسي پاور يا سنڌ ووٽ بئنڪ ڪانئن ڦرجي ويو.

جمهوريت جي معنيٰ ئي آهي هر بالغ کي ووٽ جو حق ۽ پارٽي سسٽم. اسان جا هٿ ٺوڪيا شهري دانشور شرم وچان جمهوريت جي مخالفت ته ڪري نٿا سگهن سو چوهه چندبين ٿا پارٽي سسٽم تي ته ان ذريعي پارٽي ڊڪٽيٽر شپ يا فاشزم جنم وٺي ٿو. ڏسو، ظاهر ظهور منافقي ۽ ٻٽا معيار. پارٽي سسٽم ۾ ته ائين ئي ٿيندو آهي ته ووٽ پارٽيءَ کي ڏبو آهي، نه ڪنهن فرد کي. ائين پارٽي ۽ پارٽي جو منشور زور وٺندو آهي ۽ چونڊيل ميمبر مجبور ٿيندو آهي ته پنهنجو شخصي مفاد قربان ڪري پارٽي ڊسيپلين (قبضي) ۾ رهي. خود قائد اعظم ائين ڪيو، نه ته پاڪستان نهي ئي ڪونه ها. مون پاڻ سندن تقرير عيد گاهه ميدان ۾ ٻڌي، جنهن ۾ چيائين ته ووٽ ڏيو موزلم ليگ کي (هو مسلم کي انگريزي لهجي ۾ موزلم ليگ چوندو هو) پوءِ ڪٿي هڪ اليڪٽرڪ جي ٿنڀي کي ووٽ ڏيڻو پوي. قائد اعظم لفظ ليمپ پوسٽ استعمال ڪيو هو. هاڻي شهري دانشور چو ٿا قائد اعظم ۽ سندس اصول جي مخالفت ۽ تصحيح ڪن.

باقي هي جو هٿ ٺوڪيا دانشور گهوڙا گهوڙا پيا ڪن سو ته سڌي سنئين منافقي ۽ سرمائيدار لابيءَ جي دلالي آهي. هونئن به سرمائيدار ۽ زميندار جي ڀيٽ ڪيو ته ڪٿي هو ڪٿي هو. زميندار ٻج، خرچ، پاڻ، پاڻي، ڏل سڀ پاڻ ڀري پوءِ به پيدائش جو اڌ هاريءَ کي ڏئي. ڏيندو ڪو سرمائيدار يا صنعتڪار اڌ پيدائش مزورن کي. ڏل به زميندار باقاعده ڀري نه ته مشڪلاتن کي منهن ڏئي. زميندار قرض ڪٽي يا بيٺل فصل وڪڻي به ڏل ادا ڪندو. هوڏانهن واپاري صنعتڪار ۽ سرمائيدار انڪم ٽئڪس جو گهڻو حصو هڙپ ڪري ويندو. مٿان زرعي پيداوار جي اگهه تي ڪنٽرول. واپاريءَ ته انهيءَ مقرر ڪنٽرول اگهه کان به گهٽ اگهه ڏيندو، صنعتڪار تي ڪو ڪنٽرول ناهي ته ڪيترو اگهه وٺي. جيترو وٺيس اوترو اگهه ڪپڙي جي وال جو يا ٽوال گنجي ۽ چادر جو رکي ڪيس ڪو منع ڪرڻ وارو ناهي ۽ جي

Gul Hayat Institute

وٺيس ته سمورو مال ٻاهرين ملڪن ۾ وڪڻي ناڻو ڪمائي. اهو حق زميندار کي ناهي جو چانور، ڪٽڪ، يا ڪپهه عالمي مارڪيٽ ۾ پنهنجي مرضي سان وڪڻي نفعو ڪمائي. هيءَ آهي سڌي سنئين زميندار ۽ هاري کي سڃو رکڻ جي سازش. هاڻ بينظير ڀٽو صاحبه زرعي پيداوار جا اگهه وڌايا آهن ته هاري ناري ويچارا سکيا ۽ سرها ٿيا آهن ۽ قرض لاٿا اٿن. شاديون ڪيون اٿن، گهرڙا نهرايا اٿن ۽ ريڊيا ورتا اٿن نه ته پيرين اگهاڙا گهمندا هئا، سيءُ ۾ ڏڪندا هئا ۽ بيماريءَ ۾ علاج لاءِ پئسو ڪونه هئن. اڳي آبادگار ويچارا زرعي پيداوار شهر ۾ وڪڻڻ ايندا هئا ته ڀاڙو به ڪونه نڪرندو هئن ۽ خارن وچان ٽماٽا، ونگا وغيره وڪڻڻ بدران اجلي ڇڏيندا هئا. مان جڏهن 1955ع ۾ سکر ۾ سٽي مئجسٽريٽ هئس ته خبر پيم ته آبادگارن ٽماٽا ٻيڙين ۾ وجهي درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيا جو خرچ ۽ لاڳت به نٿي نڪتن. منهنجو پيٽيويو عبدالحق خان وڪو جو ٽنڊو آدم جو معزز ماڻهو ۽ زميندار آهي. تنهن پنهنجي ڪمند جي بيٺل فصل کي تيلي ڏياري ساڙائي ڇڏيو. هاڻي ڪجهه اگهه چڱا ٿيا آهن ته سرهائي ٿي آهي پوءِ به منفاق دانشورن ۽ دڪاندارن جي هاءِ گهوڙا ته مهنگائي ڳاٽو پيچي ڇڏيو آهي، حالانڪ ڳاٽو ڪنهن جو ڪونه ڀڳو آهي رڳو سنڌن ڦر جي مال جي صحيح ورچ ٿي آهي. اسان جا اقتصادي ماهر به يا ته ڄٽ آهن يا منافق يا سرمائيدارن ۽ واپارين جا دلال. اقتصاديات جو اهو به اصول آهي ته اگهن کي چوٽ چڙهي ڏيو (ان کي فلوٽ يا ترڻ جو عمل چوندا آهن) ته جيئن پيداوار ۾ اضافو اچي. ”اگهه ۽ پيداوار“ جو گهرو ڳانڍاپو آهي. مقامي ماڻهن کي ڪير جي مناسب قيمت نه ملي ته ڪير ڏيندڙ مال کي ڪوس گهر جي حوالي ڪيو ويو. نتيجو اهو نڪتو جو ڪير پيئندڙ ۽ ڪير ۾ پاڻ پري قوم ڪير جي ڪوٽ ۾ اچي ويئي ۽ ٻاهرين ملڪن مان ڪروڙن جو سُڪو ڪير پيو گهرائجي. جيتوڻيڪ هاڻي ڪير پيئڻ وارا به نالي ماتر وڃي رهيا آهن. اڳي هر گهر پاتي ڪير ضرور پيئندو هو ۽ مهمان کي ته ڪير پيارڻ لازمي هو نه ته مهمان ٿي ڪاوڙجي ويندو هو. وري گوشت سستو ٿيو ته واپارين چوري گوشت ڏارين کي وڪڻڻ شروع ڪيو. ڏس ڪٿي ته ٻاهرين ملڪن جا ڪوڙ جهاز ڪراچيءَ جي بندر کان ٻاهر بيٺا آهن، لنگر ٿي نه ڪٽن. چي سيڏو سنڌ مان سستو ٿو ملي سو هتان لڪ چپ ۾ گوشت وٺي جهاز پري ٿا وڃن. پلا گوشت ٽين رپئي سير ۽ ٽماٽا ۽ ڀاڄيون مٽن جي حساب سان ٻن ٽن ٻالرن ۾ جهڙوڪر مفت. تن ڏينهين منهنجو

Gul Hayat Institute

دوست عبدالقادر ابڙو جو پوءِ ڪمشنر ۽ هومر سيڪريٽري بہ ٿيو سو بندر جو ايس ڊي ايمر هاربر هئو. ان سان گڏ سمنڊ تي گهڻا شبل شڪار ۽ محفلون ڪيون سون. سڄو ڏينهن لانچ ۾ گذاري، لنچ ڪائي گهمي ڦري مڇي پڪڙي ايندا هئاسون. بيڙيءَ ۾ اسان جو ميزبان مڇيءَ جا قسمين قسمين طعام تهرائي ايندو هو. اتي مونکي مور منگري جو قيمو ڪارايو ويو ۽ ٻڌايو ويو تہ ڏاڍو مقوي ۽ قوت بخش آهي. پڇيمر تہ اهو مور منگرو آهي ڪهڙي بلا. چي شارڪ جو ٻچو. اڙي منياسون! يار حرام تہ ڪونهي. چيائون تہ نہ، حلال آهي. سو عبدالقادر ابڙي کان خبر پئي تہ گوشت ڪيئن ٿو سمگل ٿئي. ان جي تصديق اسان جي هڪ دوست لطيف صاحب بہ ڪئي جو هاڻ هوٽل پلازه جو مالڪ آهي ۽ ڪروڙ پتي آهي. تن ڏينهن پوليس جي نوڪري مان ڪڍيو ويو هو ۽ پاڻ ٻڌايائين تہ ٻڌي اگهہ ۾ ڏيڍ رپيہ سير وڏو گوشت وٺي پنجاهہ سٺ رپئي سير سپلاءِ ڪندو هو ۽ جامر پئسا ڪمايائين. گوشت جو سستو ٿيو تہ ٻماڻ وڌي ۽ گوشت جي قلت ٿي ۽ مال بہ کُسجي ويو. پوءِ مس وڃي حڪومت کي سمڪ پئي ۽ گوشت جو اگهہ وڌايو ويو تہ جتي ڪٿي ڪيٽل فارمر يا مال پالڻ جا کيت کلي ويا ۽ گوشت جي کوٽ کان بچي وياسون نہ تہ سڪل گوشت گهرائڻو پئجي وڃي ها. ڪڪڙ، ڪڪڙ ۽ چانورن جو بہ اهو حال ٿيو. ڪوبہ ملڪ، جي کاڌ خوراڪ ۾ پاڻيرو آهي تہ پوءِ پرواهہ ئي ڪانهي. جي ٿو کاڌ خوراڪ جو ذخيرو ڪٽي تہ پوءِ پلي سوين ڪروڙ ڊالر خرچ ڪري ڪڪڙ ۽ چانور گهرايو تہ بہ بيچيني ۽ کوٽ ڪر ڪنيون بيٺي هوندي ۽ حڪومت توڙي ملڪ لوڏن ۾ هوندا. ڪڪڙ پنجين رپئي مڻ وٺي واپاري ان مان سوجي ۽ ميدو ڪڍي الڳ ڪمائين ۽ اتي مان جدا ڪمائين.

بسڪوٽ، سيون وغيره ٺاهي وڪڻن تہ پوءِ تہ سئوٽو نفعو. ملڪ جو ستر اسي سيڪڙو هاري عوامر بکن ۾ ۽ واپاري عيشن ۾. ڪپهہ بہ اسان جي ملڪ جو وڏي ۾ وڏو ذريعو آهي زرمبادلہ ڪمائڻ جو. انهيءَ سان بہ واپارين اهو حال ڪيو. نتيجو اهو ٿيو جو ماڻهن ووٽڻ بجاءِ ڪيلا، مرچ، زيتون، انب مگيرا ۽ پيا وکر جهڙوڪ ادرڪ ۽ هيڊ پوکڻ شروع ڪيا ۽ ڪپهہ جي پيداوار گهٽجي وئي جڏهن حڪومت اک پٽي ۽ اگهہ وڌايا تہ ماڻهن وري ووٽڻ پوکڻ شروع ڪيا ۽ هن سال 96-1995ع ۾ رڪارڊ پيداوار يعني يعني هڪ ڪروڙ ڳنڍيون پيدا ٿيون آهن، معنيٰ ملڪ تان ڏولاوا ئي لهي ويا ۽ جامر

Gul Hayat Institute

زرمبادلہ اچي ويندو ۽ ملڪ پيرن پرو ٿي ويندو.

اسان وٽ گڏھہ دماغ ۽ اٺ جهڙن حاڪمن ۽ منافق شهري دانشورن جي کوٽ آهي ئي ڪونہ. وڏي واڪ بيوقوفي جون ڳالهيون ڪندا وتن ۽ پنهنجي پر ۾ سمجهن تہ وڏو ڪو سيائپ جو اصول نروار ڪيو اٿن. ضياءَ جي مارشل لا دور ۾ جنرل فيض علي چشتي کان سوال ڪيو ويو تہ ملڪ ۾ افراط زر آهي ان لاءِ ڇا سوچيو اٿوَ. صاحب موصوف عقل جهاڙيو تہ ٻاهرين ملڪن مان پاڪستاني ماڻهو ناڻو ڪمائي موڪلين ٿا. انهيءَ ڪري افراط زر آهي. پوڪپائيءَ جي بہ حد ٿيندي آهي. هت تہ گڏھہ ۽ اٺ چوڻ ڪانسواءِ چارو ئي ڪونهي ٻاهرين ملڪن مان ناڻو ڪمائجي ايندو تہ افراط زر گهٽبي. وڌندي ڪانہ. انهيءَ ڪري ڀاڻ ڪوشش ڪبي آهي تہ ماهر، مزور ۽ ٻيا ماڻهو گهٽي ۾ گهڻا ٻاهر موڪلجن تہ ناڻو ڪمائي ملڪ موڪلين تہ افراط زر گهٽجي ۽ ڏيتي ليتي جي توازن رکڻ ۾ مدد ملي، پر هتي هڪ فوجي جنرل صاحب سمجهيو تہ افراط زر جو مطلب اهو آهي تہ ماڻهن وٽ پئسو گهڻو آهي ۽ آسوده حال آهن. ڪير ويهي اسڪول ڪولي پڙهائي اهڙن پڪن گهڙن کي. ٻيو بہ هڪ واقعو مون سان پيش آيو. مان هئس ليبر ڪورٽ جو جج. هڪ برگيڊيئر صاحب جو ڪراچيءَ جي ضربخاني جو مئنيجر هو سو مون وٽ ايو ۽ ضرب خانہ گهمڻ جي دعوت ڏنائين. ڪيس ڪو ليبر پرابلم، مزدورن جو مسئلو، درپيش هو. برگيڊيئر صاحب مونکي بار بار اهو ذهن نشين پي ڪرايو تہ هو ملڪ کي روزانو ڪروڙن روپين جي پيداوار ٿو ڏئي سو سندس ڀرپور حمايت ڪئي وڃي. پوءِ مونکي ضربخاني وٺي وڃي سڄو نوٽن ڇاپڻ جو سلسلو ڏيکاريائين ۽ بار بار فخر سان چوندو رهيو تہ روزانو ڪروڙها رپين جي پيداوار پيو ڏيان ملڪ کي. ڪير چوي ڪير ڪڇي؟ اقتصاديات جو معمولي شاگرد بہ ڄاڻي ٿو تہ پيپر ڪرنسي (ڪاغذي نوٽن) جو تڇ برابر ملھہ ناهي. اهي صرف حڪومت جي ضمانت تي مٽاسٽا جو ذريعو آهن. اڄ حڪومت ضمانت ڪڍي وٺي تہ سڀاڻي صبوح جو هڪ ڪروڙ پتي يا لک پتي، ڪک پتي ٿي پوي. ان ڪوري ڪوڙ کي ڄاڻندي بہ ڪراچيءَ جا ڪوڙا دانشور ۽ هٺرادو اقتصادياتي ماهر وينا ڪوڙ ڪتين تہ سڄي پاڪستان کي ڪراچي وٺي پالي ڇاڪاڻ تہ ملڪ جي ڪل ٽيڪسن جو سٺ سيڪڙو ڪراچي ٿي ڏئي. اول تہ ڪاغذي نوٽن جا بنڊل ڏيڻ سان پيداوار ۾ ڪو اضافو نٿو ٿئي ۽

وڏي ڳالهه ته اهي ڪاغذي نوٽ به سڄي ملڪ جا رهواسي ڪٿي اچي ٿا ڪراچي کي ڏين. هي ڏيتي ليتي جو اهڙو بکيڙو آهي جو توهان کي لٿو ٽالسٽاءِ جو ڪتاب (What then must we do) جو پنهنجي سر مطالعو ڪرڻو پوندو. خوش قسمتيءَ سان ان ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ سنو ترجمو ڪري نورالدين سرڪي صاحب سنڌيءَ ادبي بورڊ جي تعاون سان "نيٺ ڇا ڪجي" جي عنوان سان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. لئو ٽالسٽاءِ پاڻ هڪ وڏو شاهوڪار ماڻهو ۽ ڪائونٽ يا لارڊ هئو پر ان سان گڏ نهايت وڏو دانشور، مخلص ۽ الله لوڪ ماڻهو هو. هن چيو ته پئسا معنيٰ پورهيو ۽ وڏيڪ چندڇاڻ ڪري ڇپائين ته پورهيو ۽ پيداوار گڏجي، سماجڪ سهوليت لاءِ پئسي جو روپ وٺن ٿا جو هڪ جڙتو تڪساٽ آهي. ٽالسٽاءِ پڇي ٿو ته پلا اهي پئسا اچن ڪٿان ٿا. چوي ٿو ته اقتصادي ڦرلٽ جو سلسلو آهي ۽ اهو عوام جي پگهر جي پورهئي کي وڏ ۾ پنهنجي قبضي ۾ رکڻ آهي. پوءِ ويچارو عوام پنهنجي وچايل وٽ، هرچيز، محنت ۽ ملڪيت، وڪڻڻ تي مجبور ٿئي ٿو. پورهيت گهڻو ڏئي ٿو ۽ گهٽ وٺي ٿو. مزدور جي محنت جو ڦل سنڌس هٿن مان نڪري آهستي آهستي بيڪار شخصن جي جهوليءَ ۾ پوندو وڃي ٿو. جدا جدا ترڪيبن ۽ چالاڪين سان پورهيت عوام کان زندگيءَ جون سڀ سهولتون ڪسي پنهنجي لاءِ قارون جو خزانو گڏ ڪيو وڃي ٿو. شهر اهڙي جڳهه آهي جتي هر چيز خرچ ته برابر ٿئي ٿي پر پيدا ڪجهه به نٿو ٿئي. جتي پورهيتن کان زندگيءَ جون ضرورتون ڪسيون وڃن ٿيون. اها ڦر مار اهڙي ته منظم طريقي سان ڪئي وڃي ٿي جو ڦر مار ڪندڙ آساني سان ٻين جي محنت تي قبضو ڪري وڃي ٿو.

هي ته ٿيو ٽالسٽاءِ، روس جو هڪ مٿي ڦريل پوڙهو جاگيردار. ڏسون ته اسان جو پنهنجو هڪ سنجيده شريف مخلص دانشور حڪيم محمد سعيد، سابق گورنر سنڌ ڇا ٿو فرمائي. هو ڪوڙ ته ڪونه ٿو ڳالهائي. فرمائي ٿو ته ڪراچيءَ ۾ روزانو اٽڪل ٽن ڪروڙن رپين جو ڪاڏو زيان ٿو ٿئي. ٽي ضربيان ٽي سؤ پنجهٺ ٿيو هڪ هزار پنجانوي ڪروڙ يعني سالينو تقريباً يارهن سؤ ڪروڙن جو ڪاڏو صرف ڪراچيءَ ۾ زيان ٿو ٿئي ته پوءِ ڪاڏو استعمال ڪيترو ڪيو ويندو هوندو. ڪراچيءَ جا ماڻهو يارهن هزار ڪروڙن جو ڪاڏو ته ڪائيندا ٿي هوندا. اهو ڪٿان ٿو اچي. اهو ٻهراڙيءَ جو ڄٽ، جاهل، چور، ڌاڙو،

زميندار جو پنو، بيوقوف هاري ۽ خود زميندار ئي ڏئي ٿو. وڏو ڳڌهه آهي
ڪيس نه ووٽ جو حق ڏيڻ کپي نه ڪيس اسيمبلي ۾ اچڻ ڏجي.

هي ته ٿيو ڪاڏو جو مون ڏهه رپيه ماڻهو جي حساب سان لڳايو. حقيقت
۾ ڪيئي ارب ڪرب رپين جو اناجُ، ڀاڄيون، گوشت، ميوو، کير، کنڊ، گيهه،
مصالحو وغيره ڪراچي جو شهر هڙپ ڪري ويندو هوندو. موت ۾ ڇڻ کي
ملي ڇا ٿو. هڪ ڪل ڪٽي اچي شهر ۾ چاليهه رپين ۾ وڪڻي ٿو، جنهن مان
چاليهه بوٽ ٺهن ٿا ۽ اهوئي ماڻهو جڏهن شهر مان بوٽ وٺڻ اچي ٿو ته ڪيس چار
سؤ رپيا ڀرڻا پون ٿا. اهڙي طرح ڪپهه جي هڪ ڳنڙيءَ مان الائي ڪيترو
ڪپڙو ٺهي ٿو ۽ جڏهن ڪپهه اپائيندڙ پاڻ وري اچي هڪ قميص وٺي ٿو ته
ڪيس چار سؤ رپيا ڀرڻا پون ٿا. اها آهي ڦرمار ۽ لٽ مار. انڪم ٽئڪس ۽
سيلس ٽئڪس به خريدار مان ڪڍي وڃي ٿي ۽ مٿان وري هاءِ گهوڙا اها ته
سڄي پاڪستان کي ڪراچي جون ٽئڪسون يا ڊلون ٽيون پالين. اهو سڀ
پئسي يا پيپر ڪرنسي جو ڪرشمو آهي، جنهن کي ٽالسٽاءِ سڌي سنئين
ڦرلٽ ۽ ڦر مار چوي ٿو ۽ نسورو نپٽ ڪوڙ.

اڳ ايئن ڪونه هوندو هو. اها اسان جي ئي وقت جي ڳالهه آهي جا
اسان اکئين ڏٺي جو مٽاسٽا جو ذريعو اناج هو، نه پئسو. اسان ٻارن کي ان جي
لپ يا ٻڪ ملندو هو ته وڃي ريوڙيون، لائي ۽ کنڊ ڀڳڙا وٺندا هئاسون.
موچي، واڍو، ڪنير، مڱڻهار ۽ حجام به ائين ڪندا هئا. اناج واٽرجي تيار
ٿيندو ته هر هڪ ڪاسبيءَ لاءِ پاتيءَ يا ٽويو الڳ نڪرندو هو جو هو ڪٽي
وڃي گنديون يا ڀليون ڀريندا هئا ۽ سڄو سال سک ۽ اطمينان سان ويٺا هوندا
هئا ته بک ڪونه مرنداسون. هر ڳوٺ جو عجيب خود ڪفيل نظام هو جو ڇڻ
مفت ۾ جُتي، ڪٽولو، مٽ، دلا، هر ڪنهن کي ملي ويندا هئا. ٻيو ته ٺهيو
حجام به مفت ۾ سيرب ٺاهي يا مٿو ڪوڙي ٺوڙهو ڪري ويندو هو، ان
آسري تي ته هر ڪنهن جي اَن جي ٻار مان سندس ٽويو نڪرندو ۽ ڳنج ٿي
پوندا. رپيو چاندي جو هوندو هو، نه ڪاڳر جو. اهو چانديءَ جو رپيو هاٿي
سادي سٽين رپين به ڪونه ٿو ملي. مٽاسٽا جو ذريعو جنس هئي. ظاهر آهي
ته اها جنس يعني اناج، اپائيندڙن وٽ هو ۽ هوئي شاهوڪار هئا. شاهوڪار
کي چوندا ئي هئا مالدار معنيٰ جنهن وٽ اناج ڍڳا ڍور مينهون، ٻڪريون ۽ کير
مکڻ جام هجي. ان حساب سان هر ڳوٺاڻو مالدار هو ۽ هر شهري نپٽ سڃو.

پوءِ حڪومتي شيطانن متاسنا جو ذريعو مٿائي پيپر ڪرنسي ڪئي ۽ ملڪ ڦري ناڙ ڪيائون. ڪير مڪڻ جيڪو وڪڻڻ گناهه سمجهيو هو سو ڪاغذي نوٽن عيوض بازارين ۾ ملاوٽ جي نذر ٿي ويو. ڪير جنهن کي پير چيو ويندو هو سو پاڻيءَ جو مريد ٿي ويو. بيٺل فصل جو اناج، ڪٽت جي حساب سان واپاري جي ملڪيت ٿيڻ لڳو. ڪمي ڪاسبي جو ٿورو پاڻيءَ ته نهيو خود هاري به هٿ چنبي ٿي اٿيو. سپ ڪجهه سود خور واپاريءَ جو ٿي ٿي ويو. هاري ۽ سندس ٻچا ان ڪٽن لاءِ ٻاٽون ڪائڻ لڳا ۽ لٽي ڪپڙي بجاءِ ليڙون پهرڻ لڳا. سمڪ ڪاره پٽي پوين، سو چون ته سائين بس برڪت نڪري وئي آ. پڳهر ۽ حلال جي پورهئي مان برڪت ڇو نڪرندي؟ فطرت ماءُ ته اهوئي ساڳيو هڪ داڻي بجاءِ هزار داڻا پٽي موٽائي. آسمان پنهنجي پرپور رحمت ۽ شفقت سان مفت ٿي مفت ۾ جالارا مينهن وسائي ڌرتيءَ مان مسلسل پيو اوبڙ اياري ۽ سج به بنا معاوضي جي، پڌل پاڻهي جيان. وقت مقرر تي روزانو پوري مقدار ۾ گرمي پهچائڻ جي ديوٽي ڏئي سلا پيو نسرائي. ڍڳا ڍور ۽ هاري به اهو ساڳيو پورهيو ڪندا اچن. پوءِ اهو تياڪڙ اهي ڪير جو شيطاني ڪري سپ ڪجهه ڪنيون وڃي ۽ ڪائيو وڃي. ڪجهه سمجهو يارو ڪجهه سمجهو ۽ ڪجهه ڪيو. پنهنجي پيداوار جا پاڻ مالڪ ٿي ويهو. پوءِ ضرورتمند پاڻ ٿي جهولي ڦهلائي توهان وٽ ايندو. پوءِ توهان من گهريو اجورو حاصل ڪري سگهو ٿا يا ماڳهين انڪار به ڪري سگهو ٿا. رڳو گڏجي سڏجي هڪپئي جا واهرو ٿي، ونگار به وهي، گڏيل کيتيءَ جو نظام قائم ڪيو. جي پڙهيل ڳڙهيل ۽ مئٽرڪ يا بي اي پاس آهيو ته پوءِ ته هٿئون سولو. ماٺهن کي گڏي سڏي سمجهائي، لکپڙهه ڪرائي گڏيل سڏيل کيتي جو بنياد وجهو. پاڻ ڪٽو پاڻ وڪٽو. دلال کي هٿو موچڙو يا ڏيوس منهن ۾ موچڙو. پوءِ روزگار جا ذريعا به ڪوڙ. زراعت رڳو پوکي راهي ناهي پر وڏي صنعت آهي. ڪوڙ ساريون راهون کلي پونديون. واٽ وندر جي وڻ پيا ڏسيندا. وڻ به وڏي صنعت آهي ايتري لاڳت به ڪانهي. اسان جي سنجهي يا ٽالهي، ساڳ برابر آهي ۽ سون جي ملهه تي وڪامي ٿي. آرا مشينون ڇيچڙا، چڙهڻ چنڊڻ ۽ پيسائي جون مشينون، بي حساب ذريعا ۽ موقعا آهن. رڳو وڻائي ڇڏي، سندرو ٻڌي ڪاهي پئجي ته برڪت پاڻهي ئي پيرين پوندي. نوجوان سوچن، سمجهن ۽ رٿابندي ڪري گهاگهائي گهڙي پون ته بيڙائي پار آهن. جيڪڏهن هڪ لک مئٽرڪ پاس

Gul Hayat Institute

نوجوان نوڪرين پنيان وقت ۽ پيسو وڃائين ٿا ته اهو ته اجايو زيان ٿيو ڪي نه؟ هر هڪ نوجوان هزار ٻارهن سؤ ته پاڙي پتي ۽ هوٽلن تي خرچ ڪندو هوندو، رشوت نٿا ليکيون. هاڻي هڪ هڪ نوجوان جيڪڏهن هڪ هڪ هزار ڪڍي ته ڏهه ڪروڙ رپيا گڏ ٿي ويندا. ايتري سيڙپ سان ڇا نٿو ٿي سگهي. رڳو اين ڊي ايف سي يعني قومي ترقياتي ناڻي واري اداري جي حوالي اها رقم محفوظ ڪريو ته هر ماهه ڏهه لک رپيا نفعو ملندو. اصل رقم ڪي هٿ لائڻ بنا، انهن ڏهن لکن مان اسڪول ٺاهيو ته بنا رشوت جي ماستريءَ جون نوڪريون ملي وينديون، پر جي آرا مشينون ڇيچڙا، گهاڻا يا چڙهڻ ڇنڊڻ جون مشينون لڳايو يا ٽريڪٽر ٽئڪسيون وغيره وٺو ته بيروزگاري ختم! دلال ته آهي دَلو، ان ڪان جند ڇڏايو. اڄڪلهه ته سياسي عوامي نمائندا به دلال ٿي پيا آهن. مان 1973ع ۾ روس ويو هئس. مون ڏٺو ته اتي دلال جو تصور ئي ڪونه هو. پيداوار کيت مان يا ڪارخاني مان سڌي آئي ٿي سرڪاري دوڪان تي. دوڪان جي نه مسواڙ، نه پڳڙي. دڪاندار به سرڪاري پگهاردار تنهن ڪري ان کي به نفعي جي نه لالچ نه موقعو. سرڪاري قيمت لکي پئي آهي، جيڪو خريدار اچي سو مقرر اگهه ڏئي شيءِ کڻي وڃي. رڳو دلال نڪري وڃي ته هر ڪم سؤلو ۽ ڦرلٽ به ڪانه. مان ڪو معيشت دان يا اقتصاديات جو ماهر ڪونه آهيان، پر جيئن ڏٺو مون، سو حال حاضر آهي. رستي جا ڪنڊا ڪرڙ پاڻ ئي نوجوان صاف ڪندا ويندا.

رڳو کپي همت، موقعو ته ڪرپڻيءَ کي به ملي ٿو. اسان جو هڪ مائٽ غلام رسول سانگي، پيرائيءَ جو پٽ، لاڙڪاڻي ۾ اچي حجام ٿي ويو. چيومانس ادا حجامڪو هنر ڪيئن سکئين چي ادا وار لاهڻ ڪونه اچنم باقي ڏاڙهي ته پنهنجي به لاهجي ٿي سو بيئي پير ٻي ڇئين آني ۾ لاهيو وٺان. نالو ئي حجام پئجي ويس. اتان ايتري موڙي ٺاهيائين جو هنڌ ڪٽولي جو ڌنڌو شروع ڪري ڏنائين. ماٺهو روزانو شهر اچن ٿا. رات پئجيو وڃين. هوٽل جو خرچ پري ڪونه سگهن سو رستي جي پر ۾ کٽولا رکي پيو هو ڪو ڏيندو هو ته "هنڌ کٽولو هنڌ کٽولو" به چار پنج رپيا خاص ڪري سياري ۾ هرڪو پري آرام جي ننڊ ڪري هليو ويندو هو. غلام الرسول چڱا پئسا گڏ ڪري نيٺ ڪپڙي جو دوڪان کوليو ۽ چڱو سکيو ستابو ٿي ويو. هي زنده مثال وينو ڏيان ان لاءِ ته نوجوان ڪو سبق وٺن ۽ ٻين جون جتيون ڇٽڻ بجاءِ پاڻ

کو ٻوٽو ٻارين.

ڳالهہ تہ اصل الائي کهڙي پي ڪيم پر وڃي ان ميدان ۾ پيس جو منهنجو مضمون ئي ڪونهي. ها، سو اسان وٽ ڏهہ هزار ڪونہ هجن جو راءِ صاحب ٽوپڻ داس وارو بنگلو وٺون جو اصل ۾ منهنجي هم ڪلاسي دوست سنتوءَ جي پيءُ پيسو مل جهانگهياڻيءَ جو تهرايل هو. پيسو مل جي گهر واري جاءِ ۾ اڄڪلهہ عبدالفتاح ميمڻ ۽ سندس ياءُ نظام الدين وڪيل وينا آهن جي اسان جا سٺا پاڙيسري آهن. چوندا آهن تہ هڪ در بند ٿيندو آهي تہ الله سؤ دروازا کولي ڇڏيندو آهي. مڃو يا نہ مڃو، مان تہ مڃان ٿو تہ الله سائين پنهنجي نيڪ ۽ ايماندار بندن جي نہ رڳو سار سنڀال لهي ٿو پر سندن عرض بہ اگهائي ٿو ۽ کين دنيا توڙي آخرت جون چڱايون عطا ڪري ٿو. بابا سان بہ اهوئي ٿيو. اجان رٽائر ئي ڪونہ ڪيو هئائين تہ مير تاج محمد خان جي سارسنڀال سرڪاري طرح سندس حوالي ڪئي وئي ۽ ان لاءِ کيس پنج سؤ رپيہ مهينو وظيفو مقرر ڪري ڏنو ويو. وري جڏهن ميرپور خاص ڇڏي ٽپڙ کڻي لاڙڪاڻي اچي ادا شمس ۽ ڪٽنب سان گڏيو تہ پاڻمرادو نواب غيبي خان چانڊئي ڏانهس نياپن تي نياپا موڪلڻ شروع ڪيا تہ سندس پوٽي سلطان احمد خان جي تعليم ۽ تربيت جو فريضو ادا ڪري تہ کيس پنج سؤ رپيہ ماهوار پيش ڪيا ويندا. پر بابا صاف انڪار ڪري ڇڏيو. بابا طبيعتاً تمام نفيس ۽ وضعدار ماڻهو ۽ هوڏانهن بلڪل اڻويهين صدي وارو ٺيٺ ٻروچڪو ماحول، سو بابا کي اها ڳالهہ نہ اٽڪي. تنهن زماني ۾ پنج سؤ رپيا ڪا معمولي رقم ڪانہ هئي، پر بابا جي پنهنجي طبيعت ۽ وري ڪو کيس زور پري بہ نہ سگهي. وڏي ڳالهہ تہ کيس چوي بہ ڪير؟ هاڻي جو هيڙو سٺو بنگلو ٿي مليو ۽ رقم بہ وڏي، ڏهہ هزار گهربا هئا سو ادا شمس همت ڪري بابا سان ڳالهايو ۽ مشورو ڏنائينس تہ نواب صاحب کي چئو تہ ويهن مهينن جي پگهار ائڊوانس ۾ يڪ مشت ڏئي. بابا کي اها ڳالهہ پسند آئي. هڪ تہ مهيني سر پگهار گهرڻ جي کِٽ پِٽ کان بہ ڇٽي پئبو پيو تہ گهر بہ وٺي سگهبو ۽ بابا کي اها بہ اميد هئي تہ نواب صاحب انڪار ڪندو، سو هلي ويو نواب صاحب جي بنگلي تي جو لاڙڪاڻي ۾ قائم شاهہ بخاري جي درگاهہ کان ٿورو پريرو ريلوي ڦاٽڪ وٽ آهي. نواب صاحب واڻ جي کٽ تي ليٽيو پيو هو ۽ نوڪرن پي زور ڏنس. ڏگهي ڪاري ڏاڙهي، مٿي تي ڏگها ٻروچڪا وار، اڇو پهراڻ پهريل، بدن پريل،

Gul Hayat Institute

پيٽ ٽورو ٻاهر نڪتل. ٻڌايائونس ته خان صاحب علي خان ابڙو آيو آهي. مخصوص انداز ۾ سواليہ چيائين هائو؟ هائو کي چوندو هو ”هَئو“. ٽڪڙو اٿي اچي پڳ مٿي تي رکيائين ۽ ڪٽ تي ٽنگون لڙڪائي اٿي وينو ۽ بابا کي ڀليڪار ڪري، هَم نہ تم، سڌو سوال ڪيائين تہ خانصاحب اچي وئين؟ بابا ڏيرج سان چيس ته هائو اهو ٻار ڪٿان ٿو پر هڪ شرط آهي.

”پوءِ چئہ نہ“ نواب صاحب ڳالهائڻ جو صاف سڌو، سو مطلب تي پهچي ويو. بابا چيس ته نواب صاحب پئسن جي ضرورت اٿم سو يڪمشت وڏي رقم کپيم. نواب صاحب وٽ پئسن جي ڪوتي تہ ڪونہ هئي پر ”وڏي“ رقم جو ٻڌي پنهنجو شاهاڻو اندازو هئي ڪجهہ سوچ ۾ پئجي ويو تہ بہ سوال سڌو ڪيائين.

”خانصاحب رقم ٻڌاءِ نہ، ڳجهارت نہ ڏي. چئہ چئہ“

بابا چيو ڏهہ هزار. نواب صاحب کلي چيو، ”خانصاحب بس!“ اجابو اسان کي ويچار ۾ وجهي ڇڏيو هيئي. پوءِ ڪڏهن ٿو اچين رقم کڻڻ. اچ نہ؟“ بابا چيو سياڻي ”ڀلي ڀلي. تون رکو اچ.“ ڀلي چوڻ ۾ ي کي زير جي اچار سان نہ پر ڀلي يا ڀلو ڀلو چوندو هو. بابا جي منهن تي خوشي مون ان ڏينهن ڏٺي. مشڪندو ٻاهر آيو. گهر اچي ادا کي چيائين، ”شمن، سياڻي گهر وڃي وٺ. سيني گهر ياتين ۾ سرهائي اچي وئي. الله ايئن ڏيندو آهي ڇت ڦاڙي، مسبب الاسباب آهي.

غيبي خان چانڊيو: چانڊيا قوم جو لٺ سردار، رڄ چڱو مڙس، راڄائتو ۽ شاناڻو ماڻهو. حد درجي جو سياڻو ۽ تمام وڏ ڳڙدو مڙس. نوَ لک ايڪڙ جاگير جو مالڪ جا سڏبي ئي هئي نوَ لکي جاگير. قنبر ۽ وارهہ کان ٻريان کيرٿر جي چوٽي، ڪتي جي قبر تائين سندس جاگير هئي. پوٽا ۽ پٽ هئا جتي هرڻ جام، پيا چال ڏيندا هئا. هرڻن سان ڏاڍو پيار هوس. راکي اهڙي سخت جو مجال آ جو ڪوئي هرڻ ماري يا شڪار ڪري وڃي. سندس پٽن کي بہ شڪار ڪرڻ جي اجازت نہ هوندي هئي. سندس فرزند محمد خان چانڊيو اسيمبلي جو ميمبر هو تہ بہ شڪار جي اجازت لاءِ پيو منٿون ڪندو هو پر نواب صاحب صاف انڪار ڪندو هو. پوٽي سلطان احمد سان ڏاڍي دل هوندي هئس سو نواب محمد خان وڃي پٽ کان سفارش ڪرائيندو هو. نواب صاحب، سلطان احمد کي انڪار ڪري ڪونہ سگهندو هو سو شرط وجهندو

هو تہ رڳو هڪ هرڻ مارڻ جي اجازت آهي وڌيڪ نہ. خانگي راجوٽي رک ايڏي اثرائتي آهي. باقي سرڪاري راکا تہ خرچي وٺي درجن جانور مارايو ڇڏين يا وڏن ماڻهن ۽ آفيسرن آڏو ڪجي بہ ڪونہ سگهن. نواب صاحب هڪ هرڻ جي اجازت ڏئي پوءِ بہ انتظار ۾ ويٺو هوندو هو ۽ پيو پڇندو هو تہ اجان ڪونہ موٽيا؟ منهنجا هرڻ تاهي ڇڏيا هونداٿون. ٿاٽي بولا خان پريان جبلن ۾ مان بجاراڻي مير صاحبن جي دعوت تي هرڻن جي شڪار تي ويس. جابلو ماڻهو توڙي راکا مير صاحب جي اهڙي پيا عزت ڪن جو ڄڻ اجان سنڌ جا حاڪم هجن. اها آهي دلي عزت ۽ وفاداري. مير همت علي خان بجاراڻي نوجوان مير صاحب هو پر ڪيس هرڻن جو سچو وچور ۽ڌاياٿون ۽ اهو بہ ٻڌاياٿون تہ ڪير ڪير ڪيترا هرڻ ۽ ڪهڙي تاريخ ماري ويو. عزت ۽ وفاداري هوندي تہ سچ پاڻهئي اُڪلي ويندو. باقي نہ هوندي عزت نہ وفاداري تہ اهڙي پٽي پڙهائي ويندس جو پلي تہ ڪِياڙي ڪنهدو وڃي. مير صاحب بہ اهڙو سچو شڪاري جو مادي هرڻ مارڻ کان انڪار ڪري. ڪپري جو ڊاڪٽر احمداڻي صاحب بہ وڏو ۽ سنو شڪاري هئو. هاڻي تہ پيرسن تي ويو آهي. وقت جو پابند ۽ با ريش مذهبي ماڻهو. فجر نماز پڙهي جيپ تي بہ ماڻهو ساڻ ڪٽي روزانو شڪار تي نڪري ويندو هو. اهو بہ ايئن. جيڪڏهن مادي هرڻي پاڻمرادو ٻُل ڏئي اچي سامهون بيهي تہ بہ بندوق نہ هڻندو. تترن جي ٻچن واري موسم ۾ بہ شڪار اصل نہ ڪندو. اهي شوق جا پنهنجا اصول آهن ۽ اهي اصول اصل قربان ڪونہ ڪبا هئا. پيو تہ ٺهيو ڌاڙيلن ۽ چورن کي بہ پنهنجا اصول هئا. عورتن کي ڪونہ ڦريندا هئا. مورڳو عورتن کي چوندا هئا تہ بابا پنهنجا زيور وغيره پاڻي يا ڪٽي جدا ڪمري ۾ وڃي ويهو. پوءِ ڏاڍهن اک ڪٽي بہ ڪونہ نهاريندا هئا. هڪ ڌاڙيل ساماٽو عبدالرحمان بروهي. اهو تہ اڳواٽ اطلاع ڏئي وقت مقرر تي ايندو هو ۽ آرام سان سامان گڏ ڪري بيل گاڏين ۾ پرائي ويندو هو ۽ بيل گاڏي جو پاڙو ڌاندن جي سڱن ۾ ٻڌي گاڏيون موٽائي موڪليندو هو. هڪ دفعي ڪوهہ تي وهجندي مارجي ويو. اڄ تہ سڄو معاشرو ئي بي اصول ٿي ويو آهي. اصل ڪوڙيءَ کي ئي گهمرو. اصول واري کي سڏن بيوقوف. مان جڏهن اسيمبليءَ جو سيڪريٽري هئس تہ منهنجي هڪ معمولي ماتحت عبدالقيوم چاچڙ منهن تي چٽي ڏنو تہ Sir, Rules are for fools يعني اصول ۽ قاعدا قانون بيوقوفن لاءِ ٺهندا آهن. توبهہ، ايڏي ديده دليري!

نواب غيبي خان چانڊيو ڏسڻ ۾ سادو، ڳالهائڻ جو سادو، لباس جو سادو پر بلا جو ذهين ۽ دور انديش. ايڏو دور انديش جو پٽن مان آسرو لاهي سڄو ڌيان ڏنائين ننڍڙي پوٽي سلطان احمد خان تي. سندس دور انديش نظر الائي ڪيئن ۽ ڪٿان وڃي پيئي علي خان ابڙي تي جنهن کي راضي ڪرڻ لاءِ ڪيترو خرچ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو. نيٺ بابا کان هائو ڪرائي، سلطان احمد جي مڪمل چارج بابا جي حوالي ڪري مطمئن ٿي ويٺو. بابا به وس ڪيا. سڀ ادب آداب، تعليم ۽ انتظامي معاملن بابت سندس تربيت ڪندو رهيو. چوويهه ڪلاڪ مٿس نظرداري رکندو هو. ايتري قدر جو غيبي ديري جهڙي دور افتاده ڳوٺ ۾ به مهينو مهينو رهي پوندو هو. اسان بابا لاءِ پريشان ته رک جو ڪاڏو، دوائون، ڊاڪٽر جي نگهداشت ميسر هوندس الائي نه، پر بابا فرض نباهڻ مهل پنهنجو پاڻ کي صفا وساري نظر انداز ڪري ڇڏيندو هو سو قطعي فڪرمند ڪونه هو. فڪر هئس ته رڳو سلطان احمد خان جو ۽ سندس اٿڻي ويهڻي ۽ تربيت جو. مير تاج محمد خان جي تعليم ۽ تربيت ڪيس نسبتاً سؤلي هئي جو مير صاحب وٽس رهندو هو. سو به اڪيلو. هِت معاملو الٽو هو جو بابا نواب صاحب وٽ رهندو هو ۽ سلطان احمد نوڪرن وزيرن ۽ چاپلوسن جي نرغي ۾ هو ۽ انهن جي ڪوشش هئي ته سلطان احمد خان سندن وس ۽ چوڻ ۾ هجي ۽ ڪين سندس مڪمل اعتماد حاصل هجي. اها ڇڪتاڻ حل ڪرڻ کان زور هئي. نواب غيبي خان جو وزير هئو سونو خان جنهن تي نواب صاحب کي مڪمل اعتماد هو. سوني خان جا پٽ وري سلطان احمد خان کي ڇهتيا پيا هوندا هئا. نواب صاحب جو جيڪو به ڪمدار يا وزير ٿيو سو خود لکپتي ۽ وڏو زميندار ٿي ويندو هو. سوني خان لاءِ به گهڻا قصا ڪهاڻيون مشهور هيون، پر اکين ڏٺي ڳالهه اها ته سونو خان ويو پئي ڪراچي سو سلطان احمد خان انگل ڪيو ته بيوڪ ڪار گهرائي ڏيو. نواب صاحب چيو ته، ”سونا خان اها بيوڪ ڪار ته وڻيون اڇجانءِ، متان نه آڻين“ سوني خان چيو قبلا لک رپيا ڪپندا. پلي پلي پوءِ ڪٿي وڃ نه لک رپيا. بيوڪ ڪار تن ڏينهن ۾ ملندي هئي چاليهه پنجاهه هزار رُپين ۾. سونو خان ڪراچيءَ ۾ هفتو کن رهي موٽي آيو. الائي ڪراچي ويو به الائي ڪونه. نواب صاحب هڪ هڪ اکر جدا ڪري لانڍ سان ڳالهائيندو هو سو چيائين:

”سونا خان اها بيوڪ ڪار آندئي“

”نہ سائين“

يلا اهو وري ڪيئن؟“

”سائين بنگلي جي چوڪيدار کي پگھار بہ ڏيٺي هئي

”پوءِ اها بہ ڏينس ها نہ.“

”سائين پنگي جون پگھارون بہ رهيل هيون. اليڪٽرڪ جو بل بہ پرٺو هو.“

”ها. پوءِ اهو بہ پرين ها نہ.“

تہ سوني خان بئي هٿ کولي چيو تہ سائين پوءِ باقي بچندي ڌوڙ.“

نواب صاحب رڳو ٿيرج سان چيو، ”هائو؟ بروبر“ ائين لڪ ربيا آيا ويا.

هڪ دفعي بابا جو حال احوال وٺڻ لاءِ مامي جمعي کي چيوسين تہ غيبي ديري وڃي روبرو ڏسي حال احوال وٺي اچي. پنڌ اٿانگو، لاريون الائي ڪيڏي مهل نڪرن ڪيڏي مهل پهچائن سو جمعو سڌو ويو بنگلي تي تہ نواب صاحب جو ڪو ماڻهو وڃڻو هجي تہ ان سان گڏ موٽر ڪار ۾ هليو وڃي. اتفاق سان سونو خان وزير ملي ويس جو هڪ پڪ اپ ۾ هو ۽ جمعي کي ساڻ ڪنيائين. سڌو آيو سيٺو بزار. ڇي نواب صاحب چيو هو تہ انب ضرور آڻجانءِ ۽ ٽي ٽوڪرا انبن جا پرائي ڪنيائين. غيبي ديري ڪان ٽورو اڳ ۾ هڪ ڳوٺڙو آيو اتي پنهنجي هڪ سريت جي گھر ٽوڪرو پهچائي باقي ٻن ٽوڪرن سان اڳتي هليو. غيبي ديري ۾ اڳ ۾ پنهنجي گھر هڪ ٽوڪرو انبن جو ڏنائين. باقي هڪ ٽوڪرو ڪٽي نواب صاحب جي ديري تي پهتو تہ عام ماڻهو ۽ نوڪر چاڪر ٽوڪري کي لٽڻ ۾ لڳي ويا. سونو خان زور زور سان هڪلون ڪندو آيو تہ پري ٿيو پري ٿيو نواب صاحب جا انب آهن پر ماڻهو ڪونہ مڙيا. سونو خان بہ ست ڏئي ٻن هٿن ۾ بہ انب ڪٽي ٻانهون مٿي ڪري اچي نواب صاحب وٽ پهتو ۽ دانهن ڏنائين تہ سائين سڀ انب ماڻهو ڪٽي ويا باقي هي بہ بچيا آهن. نواب صاحب کلي چيو، ”اڙي بچيا آهن نہ؟ ڪٽي اچ تہ کائون“ اها هئي نواب صاحب جي فراخ دلي ۽ سچي پچي ريپبلڪ. انب ماڻهن جي پيٽ ۾ ويا، زبان تہ ڪونہ ٿيا.

سرڪار مير احمد علي خان ٽالپر وٽ هڪ لڱا، لڙي ٽپهري مهل، ڪراچيءَ جا ٽي چار مهمان آيا. مير صاحب پنهنجي خاص ڪارندي کي چيو

بابا مهمان آيا آهن. بس اهو چوڻ ڪافي هو ۽ هن به چيو حاضر سرڪار. مهمان سمجهي ويا ۽ چيائون ته مير صاحب ڪا تڪليف نه ڪيو، اسان ماني کائي آيا آهيون، پيٽ ڀريا پيا آهن، بس جو معمولي ڪاڏو توهان لاءِ نهيو آهي سو گڏجي کائينداسون. مير صاحب به سندن لفظ ورجايا ته معمولي ڪاڏو جو تيار آهي سو گڏجي کائينداسون. ڪارندو حاضر سرڪار چئي نڪري ويو. گهڙي رکي مهمانن ارادو ڏيکاريو ته ٻاهر نڪري کلي هوا ۾ پسار ڪجي. سڀ نڪري پياسون. ڇا ڏسون ته شيدي بادشاهه ست اٺ ڪڪڙ ڪهيون وينو هجي ۽ پسيل چانورن جو وڏو ٿالهه آڏو رکيو هجيس. مهمانن ڏانهن ڪئي ته مير صاحب هي ته اجايو زيان ٿيو" مير صاحب جواب ڏئي ٿي ڏئي ته ان کان اڳ ۾ شيدي بادشاهه جو وڏي پيٽ سان پلٽي ماريون وينو هو تنهن پنهنجي مخصوص انداز ۽ آواز ۾ جواب ڏنو. "نه بابا زيان ڪونه ٿيندو" مير صاحب اچي کل ۾ ڇٽيو. ڀلا ان کان تز صحيح ۽ بهتر جواب ٻيو ڪهڙو ٿي ٿي سگهيو. مير صاحب به اردوءَ ۾ ورجايو ته سرڪار ڪاڏو ڪو زيان ٿيندو آهي ڇا. وچي پيٽن ۾ پوندو. اها آهي سنڌ جي درياهه دلي، فراخ دلي، مزاج ۽ ثقافت جو روح. مير صاحب وٽ اڄ به اهو راڄاڻتو ريپبلڪ جو نمونو هليو اچي. ڪا جهل پل ڪانهي، ڪا ترش روئي يا ترش زباني ڪانهي. نوڪرن چاڪرن، شيدين جن کي عزت وچان مير صاحب خود "ڏاڏا" چئي سڏين، تن سيني جون آکيون مير صاحبن جي بورچي خانن مان پيون پلجن. سرڪار مير علي مدد خان وٽ هڪ نوڪرياڻيءَ هئي مائي سنهت (نالو صحت هوندو). ڏاڍي سٺي ماني ٺاهيندي هئي. هڪ دفعي مير صاحب فڪرمندي سان ٻڌايو ته مائي سنهت ڪاوڙجي ڪين ڇڏي وئي هئي. مون پڇيو سرڪار ڀڳهار گهٽي وننڊي هئي. چي چاليهه رپيا. منهنجي گهر ۾ جو ضرورت هئي سو پوڪپائي ڪري چيم ته سرڪار مائي سنهت اسان جي حوالي ڪندا. مير صاحب نهڪر نه ڪندا آهن سو عجب سان، سواليه انداز ۾ چيائين سرڪار توهان مائي سنهت کي رکندا؟ مونن واڻڙو ٿي پنهنجي دوست غلام النبي سومري ڏانهن نهاريو. غلام النبي هو ڪهاڙو سو چيائين نياڳا تون ڪڏهن کان نواب صاحب ٿيو آهين جو ميرن جي مائي سنهت تو طلبين. چي اول ته تنهنجي سڄي بورچيخاني جو ڪاڏو ديڳڙن سميت ويندو مائي سنهت جي گهر. مون مير صاحب ڏانهن نهاريو تنهن فرمايو ها سرڪار اڳ ۾ نوڪر

پوءِ جيڪي اسانجو نصيب. مون ٺڪائيءَ ۾ ڪٽي معافي ورتي پنهنجي ڇسائپ جي. اسين تہ رڳو ڳالهيون ٿا ڪيون، پر هي صاحب تہ ونڊي ورڇي ٿا ڪائين.

هڪ دفعي نواب صاحب جي لاڙڪاڻي واري بنگلي تي مان ۽ ادا شمس وياسون. پيو ڪو هڪ اڌ مهمان نواب صاحب وٽ آيل هو. نواب صاحب حڪم ڏنو تہ ٿاڌل ناهيو. اڳي ڪوڪا ڪولا يا شربت وغيره جو رواج ايڏو ڪونہ هو. هر چڱي چوکي گهر ۾ شام جو ٿاڌل گهوٽبي هئي. اسان جي گهر ۾ بہ ادا، مان ۽ ڪمال شام جو واري واري سان ٿاڌل گهوٽيندا هئاسون. ٻي چئين آني جا ٻج، گاؤزبان، وغيره ۽ پنج ست باداميون، گهوٽي ڇاڻي، جوڳ ڦٽي ڪري، مصري يا کنڊ ملائي هر هڪ ياٽيءَ کي گلاس ٿاڌل جو پياريو هو. نواب صاحب وٽ ڳالهہ ڇڙي پئي تہ سندس نوڪر سندس پئسا کائي ٿا وڃن. نواب صاحب مڃي ٿي نہ. نيٺ ويٺلن مان هڪ چيو تہ نواب صاحب پلا هن ٿاڌل جو حساب وٺون تہ گهڻو خرچ ٿيو. هئو (هائو) ڪري نواب صاحب سوني خان جي پٽ کي سڏيو ۽ پڇيو تہ ٿاڌل تي گهڻو خرچ آيو. هڪدم جواب ڏنائين بي پرواهي سان، تہ هڪ سؤ ويهہ رپيا. اسان جا حيرت ۾ ڪنڌ مٿي ٿي ويا. نواب صاحب بہ عجب سان پڇيو، "هڪ سؤ ويهہ رپيا؟"

تيار جواب مليس تہ سائين ٻڪ تہ پيو اٽس بادامين جو! "هئو"، نواب صاحب مطمئن ٿي اسان کي ڏنو جڻ چوندو هجي، "هاڻي تہ بس نہ؟" نواب صاحب ڪو اهڙو سادو بہ ڪونہ هو پر راڄ هلائڻ وارو ماڻهو هلڪڙو ڪيئن ٿيندو؟

ڊاڪٽر پوهومل سين جو خير خواهہ ۽ سيني خاندانن جو گهرو ڊاڪٽر ۽ سيني جو مٽس ويساهہ. سو هڪ ڏينهن ڳالهہ ڪيائين تہ ڪٽيم ٿي ڪٽي جو هڪ ڏينهن خلاصائيءَ ۾ نواب صاحب کي سوني خان جا سڀ پرڪار ۽ ڪارناما ٻڌايم ۽ سندس ڪچو چٺو پيش ڪيم. نواب صاحب ڌيرج سان ٻڌي چپ ٿي ويو. ٻئي دفعي سوني خان کي ڊاڪٽر صاحب جي روبرو گهرائي ڊآڪٽر صاحب کي چيائين، "ڊاڪٽر، سونو خان اهو اٿئي، ڏاڍو چڱو ماڻهو اٿئي. توکي الائي ڪنهن پريو آهي جو سوني خان جون ايتريون شڪايتون ٿو ڪرين! ڊاڪٽر صاحب اهڙو ڪيجي جهڙي پت. ماٺڙي ڪري هليو آيو. ڊاڪٽر صاحب بہ عجب ماڻهو هوندو هو. هڪ دفعي سهراب

Gul Hayat Institute

موديءَ جي فلم ”جيلر“ رائل سئنيما تي لڳي. جيڪو اڳي سو ساراھہ ڪري تہ واھہ جي فلم آھي. ڊاڪٽر صاحب بہ ڏاڍي نيٽ هڪ ڏينھن وقت سيڙائي فلم ڏسڻ ويو، اڌ مان اٿي آيو. فلم ھئي ٽريجڊي. ڊاڪٽر صاحب چوي تہ ماڻھن کي ٿيو ڇاھي جو ھن فلم جي ھيڏي ساراھہ پيا ڪن. ڇا جيلر صاحب ڪيڏو نہ چڱو ماڻھو ڏيکاريو اٿن ھرڪو پيو ساڻس دوکا ڪري ويندي زال بہ بيوفائي ڪري ڀڄي ويس. اھڙي فلم مان فائدو ڪھڙو ٽڪجي ٽنجي وقت سيڙائي ماڻھو وڃي ٿو خوش ٿيڻ لاءِ يا روئڻ لاءِ. بابا بہ ڪا اھڙي فلم ڏسندو ھو تہ اکين ۾ پاڻي ڀرجي ايندو ھوس. پٽر پرائي سور سيڪا پنھنجا روئي.

ھڪ دفعي وائسراءِ اچڻو ھو سو فيصلو ٿيو تہ عوام جي طرفان بہ دعوت ٿيڻ گھرجي. ڪليڪٽر، ڪماني (ايس پي) وغيره سڀ انگريز ھوندا ھئا. ڪمشنر جي اجازت ڪان پوءِ فيصلو ٿيو تہ دعوت نواب غيبي خان چانڊيو ڪري. ڪليڪٽر کي عام طرح ڪلٽر صاحب چوندا ھئا. ڪلٽر اڳي ڪاري جو مالڪ ھو. جيئن وڻيس تيئن ڪري. منھنجو دوست غلام النبي سومرو ٽي چار سال آمريڪا ۽ ڪئناڊا ۾ گذاري موٽيو تہ ھتان جا حالات ڏسي چيائين تہ ھتان جو ڪليڪٽر تہ آمريڪا جي پريزيڊنٽ کان بہ وڌيڪ بااختيار (پاور فل) آھي. ھئو بہ ائين. مولانا ظفر علي خان لاھوري ھڪ دفعي پنھنجي اخبار ۾ پنھنجو ٺي لکيل حمد الله تبارڪ وتعاليٰ جي شان ۾ ڇپيو. الله سائين جون سڀ تعريفون لکي آخر ۾ لکيائين تہ، ”بس خدا ڪلٽر ھي“ انھي کان وڌيڪ خدا جي تعريف ممڪن نہ ھئي. سو نواب غيبي خان ڪليڪٽر صاحب وٽ ويو. مدعا ٻڌي نواب صاحب چيو ”صاحب اھا بہ ڪا ڳالھہ آ؟ چو نہ دعوت ڪنداسون.“ ڪليڪٽر صاحب ڪيس سمجھايو تہ نئون سٺو فرنيچر، ٽيبلون، ڪرسيون، پليٽون، چمچا، ڪانٽا ۽ ٻيو سامان آڻڻو پوندو ۽ بيئرا بہ ڪراچيءَ مان گھرائبا. ”ھائو ھائو صاحب سڀ ٿي ويندو“ تہ بہ ڪليڪٽر صاحب چيو تہ ڊپٽي صاحب، ڊپٽيءَ ڪليڪٽر کي رڳو ڊپٽي چوندا ھئا ۽ وڏي شان مانَ وارو ھوندو ھو، بندوبست جي نگراني ڪندو. نواب صاحب جي ڪارڪنن جي ٻيگھي مچي وئي. لکن جو سامان ايو ۽ گم بہ ٿي ويو. ھڪ شرط نواب صاحب کي مڙوئي ڏکيو لڳو. چيائونس تہ ڪوٽ ضرور پائي اچجانءِ. نواب صاحب چوي تہ پھراڻ ۽ پڳ آھي تہ بس، ڪوٽ

وري چاجي لاءِ. بهرحال انگريز صاحب جو حڪم مٺو ٿي هو. سو ڪپڙو گهرايو ويو، درزي بنگلي تي آيو ماپ وٺي ويو ۽ هزارين رپين ۾ ڪوٽ نهي تيار ٿيو. دعوت واري ڏينهن نواب صاحب وهنجي سهنجي ڪوٽ تہ پاتو پر ان جي مٿان پهراڻ پائي، پڳ ٻڌي وائسراءِ جي آجيان ڪئي. ايئن پنهنجي روايت بہ قائم رکيائين تہ سرڪار جو حڪم بہ بجا آندائين. چون ٿا تہ مانيءَ مهل وائسراءَ سان پر واري ڪرسيءَ تي ويٺو تہ گوشت جي هڪ ٻوٽي ڪٽي وائسراءِ جي پليٽ ۾ وڌائين. وائسراءِ کيس ڏٺو تہ چائين، "صاحب! ڏسين چا ٿو، سٺي اٿئي، کائي ڏس". وائسراءِ مشڪي اها ٻوٽي ڪانٽي سان کٽي پنهنجي اي ڊي سي جي پليٽ ۾ وجهي ڇڏي. نواب صاحب اهڙي سادي ۽ معصومانہ انداز سان انگريز حاڪم کي پاڻ جهڙو ڪري حاڪم ۽ رعايا جو فرق مٽائي ڇڏيو. ماڻهو کلون ڪندا آهن، پر مان نواب صاحب جي ذهانت ۽ شاناٽتي رويي جو داد ڏيان ٿو.

بابا غيبي ديرَي ۾ پنهنجي سڌارڪ ڪردار کان ڪونہ مڙيو. ڪچهري ۾ روزانو ننڍو ليڪچر ڏيندو هو ۽ نواب صاحب غور سان ٻڌندو هو. ذات ٻروچ اچي گڏ ٿيندا هئا. هڪ ڏينهن بابا معاشري جي خرابين جي اپٽار ڪئي ۽ ڪليل لفظن ۾ ماڻهن ۽ سيني شهر وارن جي عادات اطوار ۽ اخلاق تي تنقيدون ڪيائين. نواب صاحب چيس تہ ٻڌاءِ خانصاحب چا ڏٺو اٿئي. چي چوري، دغا، دولاب، دوکو، ڏاڍمڙسي، جهيڙو جهڳڙو، شراب خوري، ڇوڪرا بازي، زنا. نواب صاحب پلٿي ماريون ويٺو ٻڌو. بابا جڏهن اهو سڀ ڪجهہ چئي چڪو تہ نواب صاحب چيو "خانصاحب بس؟ ويٺو ڏس!" ٻڌايو تہ اهو غالب وارو "بازيچہ اطفال هي دنيا ميري آگي، هوتا هي شب و روز تماشا ميري آگي" ناهي تہ ٻيو چاهي. نواب صاحب کي سڀ معلوم هو ۽ پاڻ تماشو ويٺي ڏٺائين. ڪيڏي نہ فراخ دلي ۽ وسيع نظري چئبي.

هي جو ماڻهو نواب صاحب وٽ پٽ تي ويهي سندس پير پڪڙيندا هئا يا سندس کٽ جي پائي کي جهلي منٿون ميڙيون ڪندا هئا سو هڪ ڏينهن، پيري ڪچهري ۾ بابا اهڙي هٽرادو تفاوت کي ندينندي چيو تہ ماڻهو سڀ هڪجهڙا آهن. الله انهن کي هڪ جهڙو خلقيو، هٿ پير هڪ جهڙا، اکيون، نڪ، ٽنگون، ٻانهون..." تہ نواب صاحب وچ ۾ روڪي چيس تہ، خانصاحب، مقعد (سنڌيءَ ۾ ويهڪ جو نالو وٺي) بہ هڪجهڙي ڏٺائين. اهڙي گندي

Gul Hayat Institute

جڳهہ جو نالو وٺي ٻاڻ ڪي ۽ ٻين سيني کي هڪ ڏڪ سان هڪجهڙو ڪري سڄو ڦندڦير ڏاهي وڌائين. ڪيڏو نہ وڏو ماڻهو ڇڏيو.

سندس دور رس نگاهن ڏسي ورتو هو تہ مستقبل سلطان احمد خان جو آهي. ان ڪري سڄو ڌيان ان جي تعليم ۽ تربيت تي ڏنائين ۽ سندس شادي بہ نواب مڪران جي نياڻيءَ سان ڪرايائين ۽ پڳ بہ ڪيس ڏنائين. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ الهڙ جواني، سرداري ۽ سنگت وغيره ڪري سلطان احمد خان پاڻ تي پورو ڪنٽرول نہ ڪري سگهيو ۽ ہہ تي شاديون ڪيائين، پر مان مريادا اڄ تائين ڪونہ ڇڏيائين. اڄ بہ آئي جو آدرياءُ ڪري ۽ هر ڪنهن ڪي ڪم اچي. اسان جي خاندان جي تہ هر فرد کي چوندو آهي تہ حڪم ڪريو منهنجي استاد جا اولاد آهيو. هر ڪنهن سان مٺو ڳالهائي، مهمان نوازي ڪري، ستم ظريفي اها جو سندس جاگير سرڪار ڪسي ڇڏي. چوندا آهن تہ لڇمي وڃي تہ لڇڻ بہ وڃن، پر سلطان احمد خان مان شان، مان مريادا ۽ نڀائي ڪونہ ويا آهن. الحمدالله. بابا پنهنجو فرض احسن طريقي سان نڀائي نواب صاحب ڪان اجازت وٺي لاڙڪاڻي موٽي آيو ۽ پنهنجي لکڻ پڙهڻ واري شغل ۾ مصروف تي ويو.

وقت جي ڌارا ڪان ڪڏهن بہ پاڻ کي ڪونہ ڪٽيائين. هر طبقي ۽ هر مڪتبہ فڪر جي ماڻهن سان ۽ نوجوانن سان تبادلہ خيالات جاري رکيائين ۽ ميل جول بہ رکيائين 53-1952 ۾ اليڪشن جو دؤر آيو تہ ان مسئلي تي "اسلام ۽ اليڪشن" نالي هڪ ڪتابڙو لکي ڇپائي پڌرو ڪيائين، جنهن جي اهميت اڄ بہ اهڙي ئي آهي، جهڙي اڳ هئي. ان ئي دور ۾ هاري ۽ پورهيت تحريڪن ۽ اشتراڪيت جو بہ وڏو زور هئو. ناٿي جي صحيح ورچ، هاري ۽ زميندار جا حق، مزدور ۽ سرمائيدار جا فرائض ۽ حقوق، ڪافي موضوع بحث هيٺ رهندا هئا. ان صورتحال جي پس منظر ۾ بہ هڪ ڪتابڙو "اسلام ۽ ڪميونزم" لکيائين. بدقسمتي سان اهو ڇپايو نہ ويو پر ان جي هڪ هٿ اکر لکيل ڪاپي ڪامريڊ سوڀي گيانچندائي وٽ محفوظ آهي ۽ ٻي ڪاپي مون وٽ هئي جا مون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي ڏني تہ نظر مان ڪڍي ان کي ادبي بورڊ طرفان ڇپائي. بابا ان وچ ۾ انتقال ڪري ويو ۽ مون ڊاڪٽر صاحب کي بہ تي دفعا ياد ڏياريو تہ ڊاڪٽر صاحب چيو تہ وٽس تمام گهڻو مواد هٿ اکر نسخن جو پيو آهي ۽ هو ڳولهيندو ۽ جي ملي ويو تہ مونکي واپس ڪندو جو اڄ

Gul Hayat Institute

تائين نہ ٿيو. ايئن ڪيئي ڪتاب هيٺ مٿي ٿي وڃن ٿا. منهنجي مرحوم سهري ڪوٽڙي واري ميان شمس الدين قريشي سالن جا سال محنت ڪري نور نچوڙي قديم سنڌ جي تاريخ تي هڪ ضخيم ڪتاب لکيو. جنهن جو صرف مهاڳ ”آئينہ قديم سنڌ“ جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ ڇپايو. اصل ڪتاب قديم سنڌ، ميان شمس الدين پاڻ وڃي هالن واري مخدوم محمد زمان طالب المولي کي روبرو سندس گاڏي کاتي حيدرآباد واري بنگلي ۾ سن 62-1961ع ۾ ڏنو جو وٺي مخدوم صاحب وعدو ڪيو تہ سنڌي ادبي بورڊ معرفت ڇپارائيندو. اهو ڪتاب مخدوم صاحب سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي بہ ڪيو پر پوءِ اتان ڪٽي پنهنجي ذاتي لئبريري هالا ۾ رکي ڇڏيو. مخدوم صاحب کي جڏهن بہ عرض ڪيو ويو تہ اهوئي اطمينان ڏياريو ويو تہ ”ڪتاب محفوظ آهي. دلجاءِ ڪيو. چوٽيهہ پنجٽيهہ سال گذري ويا آهن ۽ خبر نہ آهي تہ ڪتاب جو ڇا حشر ٿيو. وري بہ هاڻوڪي مخدوم صاحب کي عرض ڪري ڏسبو. ايئن بابا مونکي ٻڌايو تہ هن هڪ ڪتاب لکي ڄيٺمل پرسرام کي ڏنو هو جو هن نہ موٽائي نہ موٽايو ۽ شايد ٿوري ڦيرگهير ڪري پنهنجي نالي سان ڇپائي ڇڏيو. اهڙا ڪيئي واقعا ٿيا هوندا. پير غلام حيدر، خيرپور ميرس ۾ منهنجو سيشن جج هو. ان پنهنجي والد صاحب پير ڪمال جو اڻ ترييت ڪلام منهنجي حوالي ڪيو تہ ان کي ترتيبوار ڪري مهاڳ لکي ڪتابي صورت ڏيان. جنرل ايوب جو سخت مارشل لا وارو دور هو ۽ مان عدالتي ڪم ۾ ڏاڍو مصروف هئس سو مون اهو ڪلام مرحوم عطا محمد حامي کي ڏنو تہ هو صاحب نظر مان ڪڍي ڏئي ڇاڪاڻ تہ مرحوم پاڻ بہ سٺو شاعر هو ۽ ڏاڍو پيارو ماڻهو هو. ڪجهہ سالن کان پوءِ حامي صاحب اهو ڪتاب پنهنجي نالي، سهيڙيندڙ ۽ ترتيب ڏيندڙ ڪري، ڇپائي ڇڏيو. کهڙن جا مخدوم صاحب وڏا بزرگ ۽ عالم فاضل آهن. سندن وڏو ڪتبخانو آهي. مخدوم نيڪ محمد صاحب، جو تازو وفات ڪري ويو آهي، تنهن سان منهنجي دعا سلام آهي. مون سان عزت پريو ورتاءُ ڪندو هو ۽ بار بار دعوت ڏيندو رهيو تہ اچ تہ سڄو ڪتب خانو کولي ڏيکاريان ۽ ناياب کان ناياب ڪتاب قلمي يا ڇپيل تون پلي چونڊي کڻي وڃ. پوءِ ڳالهہ کي وزندار بنائڻ لاءِ ٻڌائيندو هو تہ هن اهڙي رعايت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي بہ نہ ڏني، بلڪ ڪيس انڪار ڪيو. سو ڪتابن کي ڏاڍو سنڀالڻو ٿو پوي. منهنجي دوست تاج محمد

Gul Hayat Institute

ابڙي وٽ جديد ادب جي ڏاڍي سٺي لئبريري هئي ۽ هر ڪنهن کي صلاح ڏيندو هو تہ فلاڻو ڪتاب ضرور پڙهي ڏس، پر جيڪڏهن ڪانئس ڪو ڪتاب گهربو هو تہ رڪائي سان جواب ڏيندو هو ۽ چوندو هو تہ مهربان پنهنجو وٺي پڙهہ. سندس گذارڻ ڪان پوءِ سندس ڪتاب بہ هيڏ مٽي ٿي ويا. مان جڏهن سجاول ۾ سب جج هئس تہ سراج ميمڻ اتي انڪم ٽئڪس آفيسر جي حيثيت ۾ گشت تي آيو. مون وٽ مهرباني ڪري روز شام جو ايندو هو. مونکان پڙهڻ لاءِ ڪتاب گهريائين. مون وٽ ڪي ٿورڙا ڪتاب هئا سي ڏيڪاريامانس انهن مان چونڊي ٽي ڪتاب جي مونکي انعام طور مليل هئا سي ٽن ڏينهن لاءِ کڻي ويو. اڄ ٽيهہ پنجٽيهہ سال ٿي ويا آهن تہ اهي ڪتاب مونکي موٽي ڪونہ مليا آهن. شيخ اياز صاحب بہ ڪنهن کي ڪتاب ڪونہ ڏئي. مير علي احمد خان ٽالپر بہ ڪتابن کي هٿ لائڻ ڪونہ ڏيندو هو. جڏهن بہ لنڊن ويندو هو تہ تمام قيمتي ڪتابن جا ڪوڪا پرائي ايندو هو. سندس وفات ڪان پوءِ سندس مهاجر گهر واري گهر تہ ڇڏي وئي پر سمورا ڪتاب ۽ ٻيون نادرات بہ کڻي وئي. ظاهر آهي تہ سڀ وڪڻي ڇڏيا هونداڻين. قدرِ جوهر، جوهري بداند. ڪتاب وٺڻ، رکڻ ۽ سنڀالڻ بہ هڪ عشق آهي. ڪتابن سان هڪ قسم جي پنهنجائپ ۽ دوستي ٿي وڃي ٿي. چرچل چيو تہ ڪتاب کي کڻي، چنبي وري ساڳي جاءِ تي ناهي رکڻ بہ وڏي ڳالهہ ۽ سعادت آهي. بابا جو بہ سڄو ڏينهن ڪتابن پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ گذرندو هو. عمر ۽ دل جي بيماريءَ ڪان بي نياز، ڊاڪٽرن جي منع ڪرڻ باوجود پنهنجو اهو مشغلو آخري وقت تائين نہ ڇڏيائين. صبر ۽ شڪر اهڙو جو ڪڏهن ڪا شڪايت ڪانہ ڪيائين. ماني بہ جهڙي مليس جيڪي مليس چپ چاپ کائي ويندو وقت جي ورچ اهڙي ڪري ڇڏيائين جهڙو روباٽ. وقت تي سويل اٿڻ، نماز پڙهڻ، قرآن شريف جا مختلف تفسير پڙهڻ. صبح شام پنڌ ڪرڻ. لکڻ پڙهڻ ڪان ٿڪ ٿيندس تہ اڪيلي سر پاڻ سان ڊبو، ڪيرم، ليوڊو يا تاس جي پتن جي راند ڪندو هو. هڪ پاسي پاڻ ۽ ٻئي پاسي بہ پاڻ وارو وٺندو ۽ ان تي خوش ٿيندو ۽ خوشي حاصل ڪندو هو. ٻئي ڪنهن جي محتاجي راند ڪرڻ ۾ بہ ڪونہ ڪديائين. پاڻ تي ڪنٽرول اهڙو جو ماني تہ ڇا، انگورن يا ڪشمڪش ۽ ڊاک يا بادامن جا داڻا ۽ گورا بہ ڳڻي کڻندو ۽ ان ڪان وڌيڪ اصل نہ کائيندو.

گرميءَ جي مهيني ۾ هر سال لاڙ جي ٿڌي علائقن ۾ گذاريندو هو. ڪوٽڙي تہ اسان جو ڄڻ بيو ڳوٺ هو. هر سال ڪوٽڙيءَ ۾ ٻن ٽن مهينن لاءِ جاءِ مسواڙ تي وٺي سڄي فئملي کي اتي رهائيندو هو. رٽائر ٿيڻ کان پوءِ اڪيلي سر ڪڏهن خانبهادر محمد صديق ميمڻ جي مدرسة البنات ۾، ڪڏهن ٽنڊي آدم خان صاحب عبدالحق وٽ تہ ڪڏهن محترم محمد حسين ڀوڙ وٽ ڪپري ۾ اچي ٽڪندو هو. ڪڏهن ٺاٺي بولا خان ۽ ڪِرچات ۾ پنهنجن پراڻن واقفڪارن وٽ ويندو هو. دوست تمام مختصر رکندو هو. ڪراچيءَ ۾ مسٽر علي بخش چنا جسٽس ضياءالحق چنا جو والد صاحب ۽ علام دائودپوٽو، حيدرآباد ۾ مٽياري وارو الهہ بخش انصاري رٽائرڊ ڪمشنر، بس ٻيا ڪي عالم ماڻهو. ڪپري ۾ ماسٽر محمد حسين ڀوڙ جو هڪ پلوڙ ماڻهو هو ۽ سندس زيردست بہ رهيو هو، ان سان چڱيون روح رهاڻيون هئس. لاڙڪاڻي ۾ خانبهادر غلام محمد خان اسراڻ جو هڪ درويش صفت، راجائتو ۽ انصاف پسند انسان هو، ان سان دوستي هئس، ايٽريقدر جو خان بهادر صاحب پنهنجو معصوم پٽ رئيس روشن علي خان عرف رئيس زين العابدين خان ڪجهہ وقت لاءِ سندس حوالي ڪري ڇيو تہ پلي پاڻ سان گڏ رهائينس ۽ پلي گشت ۾ بہ پاڻ سان وٺي وڃينس تہ جيئن ادب آداب سکي ۽ علم سان دلچسپي بہ ٿئيس. رئيس بہ عجب ماڻهو هو وڏو شانائتو ۽ راجائتو. هڪ تہ رئيسائو ٻار ٻيو طاقت ۽ جسامت ۾ بہ وڏيڪ سو بابا سان گڏ رهندي بہ اسان کي هر ڳالهہ پنهنجي مجائي ويندو هو. بااخلاق، باڪردار ۽ دلبر مڙس هو. پوءِ تہ اسان جي ننڍي ڀيڻ سان سندس شادي بہ ٿي ۽ واهہ جو نڀايائين.

بابا ڳوٺائي زندگي وڌيڪ پسند ڪندو هو. سندس مکيہ مشغلو هئو تہ قرآن شريف جو سليس ترجمو ۽ معياري تفسير جنهن تي سالن جا سال ڏينهن رات محنت ڪيائين پر ڌڏهن بہ رهائش ڳوٺن ۾ رکندو هو. ٻنين ۾ گهمڻ ۽ هارين نارين توڙي ڪمي ڪاسبين ۽ ڪڙمين سان ڪچهريون ڪندو هو ۽ سندن مسئلا ۽ گفتا ٻڌي لطف اندوز ٿيندو هو ۽ اهڙي طرح حقيقي مسئلن متعلق پنهنجي جاڻ ۽ سوچ وڌائيندو ۽ صحيح رکندو هو. بنگلن، موٽر ڪارن ۽ ايئرڪنڊيشن ڪمرن جي ماحول کان پري هوندو هو. خاموشي صبر شڪر گهري سوچ، فڪر ۽ تدبر جو ڄڻ تہ پتلو هو. هڪ ڀيري گشت ۾ جڏهن مان پنجن سالن جو ابهم هئس تہ اٺ تي شاهہ پنجو تي وياسين. سامهون ريل

Gul Hayat Institute

جو ڦاٽڪ هئو جنهن هينيان اٺ کي گذرڻو هو کيس انديشو ٿيو تہ متان ڦاٽڪ جو لوهو هئو، ان سان ٽڪر نہ ٿئي. اٺ جي پاکڙي ۾ بہ سيڻون (ويهڪون) ٺيندڙيون آهن. اڳيئن ويهڪ ۾ جت ويهندو آهي ۽ پٺئين ۾ صاحب. مونکي وچين ٿوهي تي ويهاريندا هئا. بابا سختي سان جت کي چيو تہ اٺ هشاءِ تہ لهي پنڌ اکرون، پر جت تہ آهي ئي جت. چي نہ صاحب لنگهي ويندا سون سو اٺ کي پاڻ هشي ڏئي تيز ڪيائين. ڦاٽڪ ويجهو آيو تہ جت پاڻ خطرو محسوس ڪندي رڙ ڪئي تہ جهڪو جهُڪو. جهڪياسون تہ سهي پر مان جو ٿوهي تي ويٺل هئس تنهن جو مٿو ٽڪرائجي ويو. مان ٻار سو رڙ نڪري ويم. ٻيءَ جي دل سو منهنجي رڙ سان بابا بہ ٿورو مٿي ٿيو تہ کيس بہ نرڙ تي ڌڪ لڳو. ٻئي رتو رت. جت ڦاٽڪ اُکري پوءِ اٺ هشايو. مونکان وڌ بابا کي ڌڪ لڳو هو. توهان صورتحال جو اندازو ڪيو تہ موت بہ واقع ٿي سگهيو ٿي، پر بابا جت کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ بجاءِ بلڪل خاموشي ۽ ٿڌائي سان جت کي چيو تہ ڪاٺ واري پيتي لاهي کول. پوءِ ان مان فوري طبي امداد جو سامان ڪڍي ٽنڪچر آيوڊين مونکي بہ هنيائين ۽ پاڻ کي بہ هنيائين. تن ڏينهن اسپرٽ بجاءِ ٽنچر آيوڊين جو استعمال ٿيندو هو جا جسم تي ڪارو ناسي نشان ڇڏيندي هئي. ڊاڪٽر انجيڪشن (سئي) هڻڻ کان اڳ بہ ٽينچر آيوڊين هڻندا هئا. ٻيو تن ڏينهن ۾ رت بند ڪرڻ لاءِ انٽيمني يعني سرمو استعمال ڪندا هئا. سو. بابا زخمن ۾ سرمو لڳائي پهو چاڙهي ڇڏيو. جت، جو ويچارو پريشان هجي تنهن کي اکر بہ نہ چيائين. اهو سرمي جو نشان بابا کي پڇاڙيءَ تائين ساڄي پروڻ مٿان هوندو هو. مونکي نشان ....

مونکي نشان ڪونہ ٿيو. شايد ڪچي عمر ۽ معمولي زخم سبب، تن ڏينهن ۾ سرڪاري بنگلن تي ٿورا ڪتاب بہ رکيا ويندا هئا جن ۾ مشهور ڪتاب مٽيريا ميڊيڪا بہ هوندو هو. آفيسر منزل دوران نہ رڳو انهن ڪتابن مان مستفيد ٿيندا هئا پر وڃڻ مهل پنهنجو ڪونہ ڪو ڪتاب انهن ۾ ملائي واڌارو ڪري ڇڏيندا هئا. مٽيريا ميڊيڪا تہ بابا بازار مان خريد ڪري ڇڏيو. ڏاڍو سولو سليس ۽ ڪارآمد ڪتاب هو. جنهن ۾ مرض جو تفصيل مرض جون نشانيون ۽ علاج سڀ ڪجهہ لکيل هو جيئن عام آفيسر پاڻ بہ فائدو وٺن ۽ خلق جي بہ خدمت ڪن. مان جڏهن ٿورو وڏو ٿيس تہ مون بہ اهو سڄو ڪتاب پڙهي ڇڏيو. ننڍي هوندي ياداشت تيز تي ٿئي ۽ مونکي ڪافي

Gul Hayat Institute

ڳالهيون ياد رهجي ويون ۽ اهڙيون ڳالهيون ڪري ڊاڪٽرن کي بہ حيران ڪري ڇڏيندو هئس. ڪپري ۾ مون وٽ هڪ نوڪر هوندو هو محمد سالار. نوجوان ڦوهہ جوانيءَ ۾ پر صفا ڪمزور ۽ رنگت ۾ پيلو. مون کيس چيو تہ، بابا ڊاڪٽر صاحب ڏي وڃ علاج ڪراءِ. ڊاڪٽر صاحب هجي احمد خان احمدائي جو پلوڙ ماڻهو، پلوڙ ڊاڪٽر ۽ شفا وارو هجي. چيومانس تہ ڊاڪٽر صاحب کي مان چوان. چيائين سائين ڊاڪٽر صاحب کان گھڻو علاج ڪرايو اٿم چوي ٿو هنيانچو (تليءَ جي خرابي) اٿئي، جلد ٿي جلندر ٿيندئي، تنهنجو ڪو علاج ڪونهي. مٿس مايوسي طاري ٿي وئي. چيومانس منهنجو علاج ڪندي؟ جهٽ هائو ڪيائين. ان بيماري ۾ زهر ڪچلو ڏاڍو فائديمند آهي جنهن کي انگريزي ۾ سٽرڪنن چوندا آهن. مون کيس دوا لکي ڏني اِيسٽن سيرپ جنهن ۾ زهر ڪچلو ڪنئن ۽ ٻين ضروري دوائن جي آميزش آهي. شربت جي صورت ۾ اهو ڏاڍو ڪوڙو آهي. سو چيومانس تہ گوريون ملنس تہ اهي وٺي. مهينو ڪن انهن جو استعمال ڪرايو مانس تہ چڱو فائدو ٿيس. مون کيس خبردار ڪندي چيو تہ متان دوا بند ڪري، ڪم از ڪم ڇهہ ٻارهن مهينا علاج جاري رکي. پوءِ تہ ڳاڙهو ٿي پيو. هڪ ڏينهن ڊاڪٽر صاحب کيس ڏسي سڏي ورتو ۽ پڇيائينس تہ ڪنهن کان علاج پيو ڪرائين؟ چيائين جج صاحب کان. حيران ٿي چيائين بابا جج صاحب جو ڊاڪٽري سان ڪهڙو واسطو. وڃ دوا ڪٺي اچي مونکي ڏيکار ايئن اجايا سجايا علاج نہ ڪر. دوا ڏسي ويچار ۾ پئجي ويو تہ جج صاحب ڪا استخاره ڪئي ڇا جو هھڙي پراڻي دوا وچي ڪوٺي ڪڍيائين. بلڪل صحيح علاج پيو ٿئي. ٻئي دفعي ٽنڊي الهيار ۾ جج هجان تہ منهنجي گھر واريءَ کي ڇڪي آئي ۽ ٻار ضايع ٿي ويو. منهنجي بنگلي جي بلڪل سامهون زناني اسپتال هئي سو ڊاڪٽريائيءَ کي گھرايم جا ڪراچيءَ جي ڊو ميڊيڪل ڪاليج جي پڙهيل هئي. وقت سر پهچي وئي ۽ خير ٿي ويو. ٻئي ڏينهن بہ چڪاسي ٻاهر نڪتي تہ گھڙي سوا مون وٽ ويهي فڪرمنديءَ مان چيائين تہ ٻچيدانيءَ جي پوري صفائي نہ ٿي آهي، ڇا ڪجي. مون هڪدم چيو ڊاڪٽر صاحب ارگٽ مڪسچر ڏنو اٿؤ. ويچار مان لونڊڙيءَ تي آڱر رکي، چپٽي وڄائي نرس کي چيائين تہ وڃ هڪدم ارگٽ مڪسچر ٺاهي اچ. نرس وئي تہ حيرت مان مونکي چيائين، پر توهان ڪيئن اهڙي ڳالهہ ڪئي.“ مون مذاق مان چيومانس تہ جج کي هر فن مولا ٽيٽو پوندو

آهي. اعتبار ڪري وٺي. اهو بہ ٻڌايومانس تہ ويم ڪانپوءِ عورت کي انفيڪشن ڪري جو بخار ٿيندو آهي ان کي پيوپرل فيور چوندا آهن ۽ ان جو هي علاج آهي. ان ڳالهہ تي وڌيڪ حيرت ٿيس.

حقيقت ۾ اها انگريزن جي دؤر ۾ رکيل ڪتابن جي ڪرامت هئي. جيڪو آفيسر ايندو هو سو اهڙن ڪتابن مان فائدو تہ وٺندو هو پر پنهنجو هڪ بہ ڪتاب بہ اتي ڇڏي ويندو هو. ايئن بنا پئسي ۽ بنا محنت ڪتابن ۾ واڌارو ٿيندو رهندو هو. پاڪستان ٺهيو، ڄڻ لٽ مار جو ڪلچر شروع ٿي ويو. نوان، پوءِ ڏاوا، چوڪرات آءِ سي ايس آفيسر آيا، سي ڪتاب تہ ٺهيو، فرنيچر بہ کڻي ويا. ڄڻ ابي ڏاڏي جي ميراث يا مفتوح ملڪ جو مالِ غنيمت هجي. اهو لٽ مار ڪلچر اڃا جاري آهي. اعتبار نہ اچيوَ تہ ڪنهن بہ ڊپٽي ڪمشنر، اسسٽنٽ ڪمشنر يا ٻئي ڪنهن آفيسر کان پڇي ڏسو. پاڻ ئي روئڻو روئندو تہ مونکان پوءِ يا مون کان اڳ آيل آفيسر، ڪرسيون، قالين ويندي ايئرڪنڊيشنر وغيره بہ کڻائي ويو. منهنجي اکين ڏٺي شاهدي اها تہ خيرپور رياست جڏهن ون يونٽ ۾شامل ٿي تہ ڪمشنر، ڊپٽي ڪمشنر وغيره اچي پهتا. هزهائنس مير صاحب کي هڪ خانگي رهائش ۽ ٻيو فيض محل پنهنجي نجي ملڪيت ۽ استعمال ۾ هئا. ڪيس ڇيو ويو تہ انهن ٻن جاين مان هڪ جو انتخاب ڪري پاڻ وٽ رکي ۽ ٻي سرڪار جي حوالي ڪري. هزهائنس، حاڪم ۽ خانداني وضع قطع وارو ماڻهو سو خاموشيءَ سان گهر وارو ڪامپليڪس خالي ڪري ويو ۽ فيض محل پاڻ وٽ رکيائين. نہ تہ مير صاحب انڪار بہ ڪري سگهيو ٿي، نہ تہ بہ ڪروڙ ڪن رپيہ خانگي رهائشگاهہ ڇڏڻ لاءِ سرڪار کان قانوني طرح بہ وٺي ٿي سگهيو. مير صاحب کي رڳو رهائشگاهہ خالي ڪرڻ جي دير هئي. پوءِ لٽ مچي وئي. مير صاحب سڀ فرنيچر، قالين پردا وغيره اتي ئي ڇڏيا. فرنيچر مون پاڻ ڏٺو ڏاڍو سهڻو شاهاڻي قسم جو ڪاٺ تي اُڪر ۽ گهڙاوت ٿيل هئو. اهو سڀ گم ٿي ويو. ٻيو تہ ٺهيو مڪان ۾ اندر ئي هڪ خانگي ڇڙيا گهر بہ هئو. جنهن ۾ هرڻ، مور تتر، چڪور، طوطا وغيره هئا سي بہ کڄي ويا. هڪ شيشي جو مڇي گهر بہ هئو جنهن ۾ سهڻيون رنگين مڇيون پيون تڙڳنديون هيون. اهو بہ ويو. مڪان تي ڪيتريون توبون بہ رکيل هيون. بلڪل هلڪڙائيءَ ۽ خسيس پڻي جو مظاهرو ڪندي ڊي سي صاحب، ايس پي صاحب ۽ ٻين آفيسرن اهي

توپون ڪٽائي پنهنجن بنگلن جي دروزان تي نصب ڪرائي ڇڏيون. اڄ اهو مڪان سرڪٽ هائوس آهي. وڃي ڏسو شايد ڪا مير صاحب جي ڇڏيل نشاني اڃا بہ هجي، ڏسي عبرت وٺو. هي تہ ٿي متحرڪ ملڪيت، غير متحرڪ ملڪيتن سان بہ ايئن ٿيو. بلڊنگ، خالي پلاٽ، زرعي زمين، باغ وغيره قبضو ڪري ويهي رهو تہ مجال آ ڪنهن ڪي جو توهان ڪان خالي ڪرائي سگهي. ڀلي وڃي ڪيس ڪري ۽ لوڙي. قبضا سچا مدعي جوٺا، اها هڪ قانوني چوٽي تي وئي. اڃا تائين اهو سلسلو جاري آهي. موهاٽا پيليس (هاڻي فاطمہ جناح هائوس) ڪلفٽن ڪراچي جهڙي شهر ۾ آهي. ان جي اڳيان چؤدڳي وٽ هڪ سر سبز پارڪ هر ڪنهن ڏٺو هوندو. اڄ وڃي ڏسو تہ ان تي خانگي ملڪيت جو بورڊ لڳو پيو آهي ۽ جايون بہ ٺهيون پيون آهن. ڇا سڀ انڌا آهن، ميونسپل ڪارپوريشن، پوليس، روينيو عملدار اکيون ٻوٽيون ويٺا آهن. اهڙي انڌير نگري تي وئي آهي. مون سان مٿرڪ ۾ هڪ دوست پڙهندو هو ملا حاجي احمد رئيس. رئيس سندس ذات هئي. مان ڪپري ۾ جج ٿي ويس تہ هو اتي سپروائيزنگ ٽپيدار هو. سنگت ڪانہ ڇڏيسون. مون وٽ اڪثر ايندو هو ۽ ڪچهريون ٿينديون هيون. ڏوراپو ڏنومانس تہ ياڻو هي قبضي جو راڪاس ڪيئن پيدا ڪيو اٿوَ؟ چيائين جج صاحب اهو ڪوٽ جو تون پايو ويٺو آهين سو ٿوري دير لاءِ لاهي مونکي پائڻ ڏي، پوءِ تون مونکان اهو ڪوٽ واپس تہ وٺي ڏيکار، خبر پئجي ويندءِ. توکان پڇندا تہ ڪپڙو ڪٿان ۽ ڪنهن کان ورتو هئي، رسيد ڪٿي آهي ۽ درزي ڪهڙي کان سبايو اٿئي ۽ اهو بہ ثابت ڪر تہ منهنجي بدن تي ڪيئن اچي ويو. متو ڪنهي ڪٽي چپ ڪيم، قانوني تقاضائون ڪير پوريون ڪري. هڪ سگهڙ مون وٽ آيو هٿ ٻڌي چيائين تہ دل ۾ نہ ڪرين تہ ڪورٽ جي حقيقت ٻڌايانءِ. مون چيو ڀلي ٻڌاءِ. چيائين شروع ٿي ٿئي تي ڪاف يعني ڪوڙ سان. ٿاڻي تي وڃ تہ چوند هيئن لکاءِ هونئن لکاءِ. جوابدار بہ ڪي سچا تہ ڪي ڪوڙا، شاهد بہ ڪي ڪوڙا ڪي سچا. واردات ۾ بہ مرچ مصالحو. اهو ڪوڙ جو ڏاڪو چڙهئين تہ پوءِ و جا وٽ وڪڙ ۽ ور. وڪيل صاحب جا سوال ۽ آڏي پڇا. اهڙا ور وڪڙ ڏيندس جو سچ جو تہ ساهہ ئي نڪري ويندو. پوءِ "ر" جا رولڙا، پيو ناٺن ۽ ڪورٽن جا پنڌ ڪر ۽ وڪيلن جي اوطاقن تي سلام ڀر ۽ شاهدن کي ميڙ منٿ ڪري لاريءَ جا ڀاڙا ڀري مانيون کارائي. وڃ ڪورٽ ۾ تہ ڪيس ملتوي

۽ وري بي حاضري جا ساڳيا رولڙا. آخر ۾ ڪيس ختم ٿيو ته ٻنهي ڌرين کي ”ٺ“ هٿ ۾، نه هوند نه شڪر. مال به چور جي حوالي. مسٽر دريشاني سيشن جج جي شڪارپور واري اباڻي گهر مان چوري ٿي وئي. هڪ ڳوري صندوق ڏسي چور کڻي ويا. مڃاڻ ته ان صندوق ۾ سندس والد صاحب عبدالعليم دريشاڻي جا ڪتاب سانديل هئا. سي چورن جي کهڙي ڪم جا. ڪجهه اڇلايائون. ڪجهه کڻي ويا. چور جهلجي پيا ۽ ڪيس هليو مرحوم مير علي بخش ٽالپر صاحب جي ڪورٽ ۾. مير صاحب انصاف پسند سفارش اصل ڪونه ٻڌي ۽ ڪيس جلدي نبٽائڻ جو خفت. دريشاڻي صاحب سائٽس مليو ۽ اشارن ۾ احوال به ڏنائينس پر مير صاحب تڙ تڪڙ ۾ ڪيس هلائي چور ته ڇڏي ڏنا پر هٿ آيل ڪتاب به کين ڏياريا. دريشاڻي صاحب هميشه اهو ذڪ ڪيندو هو ته ڪم از ڪم ڪتاب ته مالڪن کي ڏياري ها. قانون جي غير لچڪدار اصولن موجب ته ايئن ئي ٿيندو. انهيءَ ڪري ڪورٽن جي نظام ۾ بنيادي تبديلين جي ضرورت آهي. اسلامي دؤر ۾ ته قاضي کي خانگي ڇاڄ ڪرڻ جو به اختيار هو ۽ جوابدار کان به آڏي پڇا ڪري سگهندو هو. هاڻي ايئن ناهي. صحيح انصاف ڇاڄ ڪرڻ سان ئي ٿيندو. انهيءَ ڪري وڏيري جي اوطاق تي، برادريءَ جي روبرو ڪيل فيصلو، وڌيڪ صحيح ۽ اثرائتو ٿئي ٿو. جيڪڏهن جج، ڇاڄ آفيسر ۽ ٽر جو ڇگو مڙس واردات تي گڏجي ويهي فيصلو ڪن ته اهو جلدي به ٿيندو ۽ صحيح به. نه ته ڪيس سالن جا سال رلي ٿا وڃن، پوءِ نانگ وڃي نڪري، ليڪو پيو ڪٽجي. مان 1970ع ۾ ڪراچيءَ ۾ جج هئس ته هڪ ڪيس جو فائيل ڏٺم ته ايڏو موٽو هو جو اٿلائڻ تي دل ئي نه چوي. نيٺ سرشتيدار کان پڇيم ته ان به ڇيو ته سائين هي پراڻو منجهيل ڪيس آهي ڪوبه جج انهيءَ کي هٿ ڪونه لائيندو آهي، تڙهان به ڇڏي ڏيوس. مونکي اها ڳالهه نه وڻي. کڻي جو ڏسان ته 1927ع جو ديواني مقدمو هجي. مدعي ۽ مدعا عليه به مري ويا هئا ۽ سندن پويان به پوئواري ڪري ٿڪجي پيا هئا. اهڙين حالتن ۾ منهنجو اندر وارو ضد ڪاوڙ ۾ اچي ويندو آهي سو ڪيس کڻي پاڻ وٽ رکيم ۽ ٽي ڏينهن ريزڪي موڪل وٺي ڪيس کڻي گهر آيس. پنو پنو ڪري پڙهيم ۽ قانوني ڪتاب اٿلايم. محنت سان ڇا نٿو ٿئي سڄي ڳالهه سمجهه ۾ اچي ويم ۽ اڳو پوءِ ججمينٽ به لکي ڪيس کڻي ٽئين ڏينهن اچي ڪورٽ ۾ نڪتس ۽ فتوىٰ ڏئي ڇڏيم،

چاليھہ ٻائيتاليھہ سالن جو ڪم ٽن ڏينهن ۾ ٿي ويو. انگريزيءَ ۾ چوندا آهن تہ ارادو ڪيو تہ واٽون کلي ٿيون پون.

بابا جي تدبر ۽ تحمل جي ڳالهہ ٻي ڪيم تہ ڪيئن حادثي جي صورت ۾ بہ آرام ۽ صبر سان زخمن جو فوري علاج ڪيائين ۽ جت، جنهن سندس چوڻ نہ ورتو هو، تي ڪاوڙ اصل ڪانہ ڪيائين. جت ويچارو ڊنل تہ متان نوڪري مان نہ ڪڍيم سو شام جو اسان جي ڪرسين پرسان پٽ تي ويھي معافي گهرڻ لڳو. بابا مشڪندي ڪيس دلجاءِ ڏني ۽ چيو تہ بابا تو ڄاڻي واڻي تورونئي ايئن ڪيو. اتفاق هو سو ٿي ويو، ڳالهہ ڇڏي.

ٻيو بہ هڪ واقعو ذڪر جهڙو آهي. آهي تہ گهرو معاملو پر ان تو ٻڌائجي تہ بابا جي سوچ تدبر ۽ مثبت انداز فڪر جي خبر پئي پوي. ٿيو ڇا جو منهنجا بہ ننديا چاچا شير علي ۽ علي محمد ٻئي باريش بزرگ، نيڪ نمازي، تهجد گذار بابا وٽ سهي سنيري آيا ۽ چيائونس تہ توسان شمس بابت ڳالهائڻو آهي. ڇي تون ڪهڙو نيڪ نمازي، عالم، فاضل ۽ شمس آهي جو وٽس روز شراب خوري ۽ غير عورتن جي اچ وڃ آهي، سو تنهنجو فرض ٿو بڻجي تہ ٻيءَ جي حيثيت ۾ ڪيس منع ڪر. بابا ڪين چڱي طرح ٻڌي چيو تہ انهيءَ ڳالهہ جو جواب مونکان سڀاڻي اچي وٺجو. ٻئي ڄڻا بيشڪ چئي اٿي ويا. سمجهيائون تہ شايد سوچڻ لاءِ مهلت ٿو گهري. مون بہ ان مهلي جو مقصد ڪونہ سمجهيو. اڄ جڏهن مان حڪومتي ادارن جو سربراهہ رهي چڪو آهيان ۽ سي ايس پي آفيسرن سان دوستي اٿم تہ خبر ٿي پويم تہ ڪنهن بہ مسئلي کي التوا ۾ وجهڻ خود ان جو حل آهي. جيڪو دانهن ڪٽي آيو تنهن جي داد رسي بہ ٿي ۽ ڪم جي اڪلاءَ جو آسرو بہ ٿيو. وڏي ڳالهہ تہ ڪيس ڪنفيوز بہ ڪيو ويو ۽ ٻڏتر ۾ وڌو ويو تہ الائي ڪهڙو جواب ملندو. معنيٰ هن کي مڪمل طرح ٻي هٿيار ڪيو ويو ۽ سندس ناراضگيءَ جي ڦوڪڻي مان هوا ڪڍي وئي ۽ ڪيس مڪمل طرح پابند ڪيو ويو تہ فيصلو، فيصلو ڪرڻ وارو ئي ڪندو ۽ ڪين اهو قبول ڪرڻو پوندو. بابا تہ تعليمي ماهر هو پر منجهس انتظامي صلاحيتون بہ بدرجہ اُتم موجود هيون.

ٻئي ڏينهن چاچا آيا تہ بابا ڪين اهڙو مختصر، دانشمندانہ ۽ اهڙو صحيح جواب ڏنو جو اڳلا بلڪل لاجواب ٿي ويا. بابا اصل مسئلي يعني شراب خوري ۽ غير عورتن جي اچ وڃ کي تہ ڪمال ذهانت سان گول ڪري ويو. چيائين

تہ. ”ادا! شمن منھنجو جنتي آهي ڇاڪاڻ تہ هو ماءُ جي بيحد عزت ٿو ڪري ۽ خدمت ٿو ڪري. ماءُ جي غير واجبي ڏنگاين تي بہ اُف نٿو ڪري. هاڻي هن جون عادتون پڪيون ٿي ويون آهن. پوءِ مان ڇو ڪيس پيءُ جو نافرمان ڪري سندس جنت وڃايان.“ ٻئي ڄڻا لاجواب ٿي اٿي ويا ڇو تہ هڪ تہ اها ڳالھہ صحيح هئي تہ شمس ماءُ جي آڏو گونگي گاني هوندو هو ٻيو تہ چاچن کي پنھنجي پٽن جا افعال سُجهندا هئا تہ ماءُ پيءُ سان ڪيئن ٿا هلن. ادا شمس بہ ڪمال جو صابر ۽ شاڪر هو. هڪ دفعي ڪو ڪراچيءَ مان ڪجھہ مهمان عورتون ايون هئس. لڙي اڌ رات ٿي وئي ۽ سندس گهر واري انتظار ۾ ويٺي هئي. امان جي بہ اک ڪلي وئي ۽ پڇيائين تہ شمن اڃا ڪونہ آيو آهي ڇا؟ در وٽي بيهي رهي. امان ۾ بہ فيصلي جي قوت ڀرپور هئي سو در جي اندران بيٺي رهي. شمس جو اندر گهڙڻ ۽ وارن مان جهلي پادر لاهي وئي ويس ڇي ههڙا تهڙا، جوان زال گهر ۾ ويٺي آهي ۽ تون پيون ٻاهر ٽڪون ڪائين. هيڏو وڏو وڪيل، سياست ۾ ڀرپور حصو وٺندڙ، ماءُ آڏو اهڙو ڪيي جهڙي پت. پلو تئي سندس گهر واريءَ جو، جو جيڪي سو مڙس جو پاسو ڪٽي ڇيائين. ”چاچي تون بہ انصاف تي ڪرين! پلا رنون پاڻ هلي تيون وٽس اچن تہ هي ويچارو ڇا ڪري“ مار شمس تہ شمس پر سندس گهر واري جا حيدراباد جي شهري ماحول جي آهي،ڪيڏي تہ وڏي ڳالھہ ڪري وئي ۽ بگڙندڙ صورتحال کي مٽائي مورڳو چگو ڪري ڇڏيائين. مير صاحب سان اها ڳالھہ ڪيم تہ ان بہ حيران ٿي چيو تہ ان معاملي ۾ اسان جو ميرياڻيون تمام دانشمند آهن، پر ياپي تہ ميراڻين کي بہ مات ڏئي وئي. پڇيائين ڪٽي جي آهي، چيم سرڪار حيدرآباد جي تہ فرمايائين تہ نہ سرڪار نہ. پاڙو ٻڌايو هتي پاڙا ڪلچر هلندو آهي. ميمڻ محلو هڪڙو ڪلچر، پشوري پاڙو ٻيو ڪلچر، ٽندو نوڙهو مرزا ڪلچر، هيرآباد ڪامل ڪلچر، ڪوڪر پاڙي جو پنھنجو ڪلچر. چيم سرڪار صدر جي آهي. مير صاحب صدر وارن کي سڏيندو ئي هو هوٽل پوٽا. صبوح جو ننڊ مان اٿي وڃي هوٽل تي چانھہ پيئندا. منجهند جي ماني بہ هوٽل تي ۽ پيا گانن جا رڪارڊ ٻڌندا. مهمان آيو تہ بہ هوٽل تي وڃي ويهاريندس. ڪراچي هوٽل جو سيٺ ابو ڄڻ تہ سين جو مائٽ ۽ گهر ڀاتي هو. سو مير صاحب ارشاد فرمايو سرڪار خدا جي پناھہ صدر جون مايون تہ مڙسن کي ڪڙي تي ڪنيو وتن باقي توهان جي ياپي ڪا فرشتو آهي. مير صاحب ڪنهن بہ عورت

کي رن اصل نہ سڏيندو هو. چوندو نازڪ مهمان آيل آهن. پڇين بہ تہ ”سرڪار سان نازڪ رستو اٿن؟“ تہ هڪدم انڪار ڪندو، وڌ ۾ وڌ چوندو تہ اسان تي مهربان آهن.“ هوڏانهن ذوالفقار علي خان ڀٽو جنهن بہ ليڊي کي ايندو ڏسندو تہ صاف چوندو تہ انهيءَ تي مون سواري ڪئي آهي. مير صاحب اهڙي گفتگو ٻڌي محفل ڇڏي اٿي ويندو هو ۽ ڀٽي صاحب کي ڳالهہ ناخوشگوار لڳندي هئي. هر ڪنهن جو پنهنجو ظرف. هڪڙي رات تقريرون ۽ جلسا ڪري مير صاحب ۽ڀٽو صاحب دير سان موٽيا. مير صاحب جي ٽنڊو مير محمود واري بنگلي تي ڀٽي صاحب ۽ مير رسول بخش ٽالپر جي محفل ۾ مصروف هئا تہ ڀٽي صاحب پڇيو مير صاحب ڇوڪريون؟ مير علي احمد خان ڪاوڙ ۾ سرخ ٿي ويو ۽ چيائين ڀٽا صاحب ڇوڪريون هر ڪو پنهجيون وٺي اچي. اهي طبيعتن جا اختلاف نيٺ سندن سياسي اختلافن ۾ تبديل ٿي ويا. ايتريقدر جو هڪ ڏينهن پري محفل ۾ ڀٽي صاحب مير علي بخش خان ٽالپر ايم اين اي کان طنزاً پڇيو تہ مير صاحب، مير کهڙي هنڌان هنگندا آهن. مير علي بخش خان نهايت چتر ۽ حاضر جواب هو تنهن هڪدم جواب ڏنس تہ اتان جتان ڀٽا هنگندا آهن. مان اهي ڳالهيون اٿارڻي سان ٿو چوان، ڇاڪاڻ تہ منهنجي مير صاحب سان گهڻي نيازمندي رهي آهي. ايتريقدر جو ماڻهو مون وٽ ڪم ڪٽي ايندا هئا ۽ چوندا هئا تہ مير صاحب توهان جو دوست آهي. مان هڪدم ڪين درست ڪندو هئس تہ مير صاحب مون تي مهربان آهي، عزت ڏئي ٿو، بس. مان سندس حڪم جو ٻندو آهيان.

هي تاريخ جو هڪ وسريل باب آهي جو ڀٽو صاحب، جنرل ايوب کان ڌار ٿي پهريون دفعو حيدرآباد آيو تہ ڪنهن هڪ شخص بہ کيس پاڻ وٽ نہ رهايو. ويندي قاضي عابد وارن کيس هوٽل اورينٽ ۾ ڪمرو ڏيڻ کان انڪار ڪيو ۽ ڀٽو صاحب دلشڪستو ٿي وڃي ريلوي ويٽنگ روم ۾ ويهي رهيو. مونکي خبر پئي، تہ منهنجي لاڙڪاڻي واري غيرت جوش ڪاڌو. مرحوم سڪندر علي خان سان ادا شمس ۽ منهنجي چڱي دعا سلام هئي ۽ پڻ ذوالفقار علي ڀٽو صاحب سان بہ. مان معمولي سب جج هئس ۽ لطيف آباد ۾ بنگلو هئم سو پڪو پهہ ڪيم تہ ڀٽي صاحب کي مان مهمان ڪندس. سرڪار مير علي مدد خان کي فون ڪيم تہ سرڪار ڪار هڪدم ڪيي. چيائين ڪار حاضر آهي، پر ڳالهہ ڇاهي....“ ٻڌائڻ اخلاقي فرض هو سو

Gul Hayat Institute

ڪيس ارادو ٻڌايم. مير صاحب ڪجھہ نہ چيو صرف ايترو چيائين تہ سوچي وٺو نوڪري وارا آھيو باقي ڪار حڪم موجب اچيوَ ٿي. ڪار اچڻ ۾ اڌ ڪلاڪ دير ٿي وئي. اسٽيشن تي وياسون تہ پٽنو صاحب ھليو ويو ھو. جيڪڏھن پٽنو صاحب ملي وڃي ھا تہ منھنجو سڄو ڪيريئر مختلف ھجي ھا. ان ڳالھہ کي ھفتو ڪن مس گذريو تہ لاڙڪاڻي ڪان تاج محمد ابڙو، پٽني صاحب جو نياپو کڻي ايو تہ اسان کي مير ناھي ڏي. ھڪدم مير علي احمد خان ٽالپر جي بنگلي تي ٽنڊي مير محمود پھتاسون. مڃاڻ ان ڏينھن مير صاحبن جي ڪا برادري جي گڏجاڻي ھئي. سڀ فرشي قالين تي ويٺا ھئا. بجاراڻي مير، ماڻڪاڻي مير، ويندي مير بنده علي خان ۽ ڪوٽائي مير، مير نور محمد خان بہ ھئا. اسان بہ ڪنڌ وٺي ويٺاسون. مير علي احمد خان ھئو ٿي ڪونہ. ٽاڙ ۾ ھئاسون تہ ڪو وجھہ ملي، تہ ايئن مير بھرام خان ايو ۽ اچي ڪيڪاريائين. پڇڻ تي ٻڌايائين تہ مير علي احمد خان پنھنجي ڪتبخاني ۾ ويٺو آھي ۽ اتي اسان مان ڪونہ وڃي سگھندو. البت پاڻمرادو سڏايائين تہ توھان جو ٻڌائيندوسانس. ٿيو بہ ائين ۽ مير صاحب مھرباني ڪري اسان کي جلد سڏائي ورتو. اھي مير صاحب جا قرب وسرن ئي نٿا. ڪتبخاني ۾ وياسون تہ مير صاحب پٽ تي ڪتاب رکيون ويٺو ھو ۽ رڳو پيو ڪتابن متعلق ڳالھائي. مونکي حيرت ٿي تہ مير صاحب انگريزي پوئٽري (شاعري) بہ پڙھي پيو ۽ ان جي مفھوم ۽ خوبصورتي تي سمجھاڻي ڏيندو پيو وڃي. مير صاحب انگريزي پڙھيل ڪونہ ھو پر مطالع جي شوق ۾ انگريزي ۾ مھارت حاصل ڪري ويو ھو. مان اڃان ڪم جي ڳالھہ ڪيان تہ مير صاحب اڌ ۾ روڪي ڪنھن نہ ڪنھن ڪتاب تي ليڪ ڏئي سٽن پڙھڻ لاءِ پيو چوي. اتي اچي منجھند جا ٻارھن ٿيا تہ مون ھٿ ٻڌي ڪانئس اجازت گھري تہ واچ ڏسي چيائين سرڪار ھاڻ ٻارھن ٿي ويا سو ماني کائڻ کان سواءِ ڪونہ ويندا. پوءِ پاڻ بہ ٻاھر نڪري آيو ۽ سيني مير صاحبن سان ڪچھري ڪيائين. ماني کائي ھٿ ڌوئڻ لاءِ اٿيو تہ مان پنيان ويومانس ۽ زوريءَ پٽني صاحب جو نياپو ڏنومانس. مير صاحب وارا تہ اڳ ئي جنرل ايوب خلاف مھڻ مچايون ويٺا ھئا مونکي چيائين:

"سرڪار اسان جا مٽا اڳيئي اڪرين ۾ پيا آھن، جن کي مھربون ڪاٽيون ھجن سو ھليو اچي. فقير جو در ڪليو پيو آھي."

مون تاج محمد کي چيو تہ اڪر ياد ڪري چڏ ۽ وڃي پٽني صاحب کي

ٻڌاءِ. پتو صاحب بلا جو ذهين ۽ اڻٿڪ محنتي ماڻهو هو سو ٻئي ڏينهن ٿي اچي نڪاءُ ڪيائين ۽ مير صاحب جي بنگلي تي رهي پيو. روز پنهنجي عوامي مهم تي نڪرندا هئا ۽ رات جو دير سان موٽندا هئا. مير صاحب ڳالهه ٿو ڪري ته رات جو ٻارهن هڪ بجي اچون وهنجي سهنجي سمهون ته پتو صاحب چوي ته صبح جو پنجين بجي وري نڪرنداسين. مير صاحب شاهاڻي طبيعت جا آرام پسند ماڻهو پنهنجي مرضي سان تيار ٿين. مير علي احمد خان ته غسل، شيوَ ۽ ڪپڙا پائڻ ۾ به ٽي ڪلاڪ باٿ روم ۾ لڳائيندو هو. مير صاحب ڳالهه ٿو ڪري ته پتو صاحب اهڙو وقت جو پابند جو پنجين بجي صبح تائين وهنجي سهنجي ڪپڙا مٽائي جوراب پائي بوٽ جون ڪهيون به ٻڌيون ويٺو هجي. پتو صاحب بي حساب قوت ۽ جذبي جو مالڪ ۽ ارادي جو پختو پهاڙ هئو. مير صاحبن کي جيپ ۾ ويهاري ڳوٺڙن ۾ نڪري ويندا هئا. هڪ ڳوٺ ڪان ٻئي ڳوٺ اڌ رات تائين پيا هلندا هئا. غضب جي گرمي ۽ ماني ٽڪي جو ڪو اڳواٽ انتظام ڪونه. پتو صاحب ته واٽ جي ڪٽن تي يا وڻ هيٺان ويهي ڳوٺاڻن سان ڪچهري ڪري اٿندو هو. هڪ پيري ٿاڪ منجهند جو اٿيو ته هڪ ڳوٺ جي چڱي مڙس چيس ته سائين ماني ڪائي وڃو. پتي صاحب صاف انڪار ڪيو ته وقت ڪونهي اڃان ٻين پاسن ڏي به وڃڻو آهي. تون ماني تيار ڪرائيندين، ٻڪر يا ڪڪڙ ڪهائيندين ته دير ٿي ويندي. چڱي مڙس چيو ته سائين ماني تيار پئي آهي رڳو جيپ تان لهو. پتو صاحب تمام سياڻو ماڻهو ۽ عملي طبيعت جو هئو. تنهن چيس چڱو اسن جيپ ۾ ئي ويٺا آهيون جيڪي دٻگڙيون تئي تان لٽيون آهن سي ڪٽي اچ، پر جلدي. هو خوش ٿي ڊوڙندو ويو ۽ ڏهه ٻارهن ڊٻگڙيون ڪٽي آيو ۽ چيائين ته ٻوڙ به ڊاڪن ۾ پوي پيو. پتي صاحب هڪ هڪ ڊٻگڙي ڪري سيني ۾ ورهايون ۽ هٿ ۾ جهلي ڪائڻ لڳو ۽ يقين سان سمجهائين ته ٻوڙ ۾ دير هوندي سو چيائين ته ٻوڙ نه باقي ڪابه ڪچي شيءِ ٽماٽا بصر وغيره ڪجهه به هجي ته ڪٽي اچ. هو ڊوڙندو ويو سو ڪوڙ سارا ٽماٽا به ڪٽي ايو. ٽماٽا به اٿين ورهايا ويا ۽ پتو صاحب هڪ هٿ ۾ ويڙهيل ماني ٻئي ۾ ٽماٽو چڪ هڻندو ڪائيندو ويو. اها هئي پتي صاحب جي عوامي طبيعت. مون اڄ تائين اهڙو عوامي ليڊر، بشمول قائد اعظم جي ٻيو ڪونه ڏٺو. نه گانڌي، نه نهرو، نه مولانا آزاد، نه جناح، نه لياقت علي. هر ڪنهن ۾ پنهنجون پنهنجون خوبيون ۽ ڪمزوريون هيون، پر پتو صاحب ته

Gul Hayat Institute

کو جن هو. بيشمار قوتِ ارادي جو مالڪ. وڏي ڳالهہ جذبي جي آهي. حيدرآباد ۾ راجپوتانا اسپتال سامهون، واٽر پمپ جي پرسان کولهين، ڀنگين ۽ ٻين غريبڙن جون جهوپڙيون سپ کنهن ڏٺيون هونديون. پٽو صاحب ان وقت پريزيڊنٽ ۽ مارشل لا ائڊمنسٽريٽر هئو ۽ سندس قافلي ۾ ملٽري جا جنرل، ڪمشنر، وڏا آفيسر هئا. جيئن ئي سندس نظر جهوپڙين تي پئي تہ ڪار کي اوڏانهن موڙائي، لهي، غريبڙن کي سڏي سائن گڏ ڪتولن تي ويهي رهيو. پوليس، ملٽري ۽ آفيسرن ۾ ڏاڪوڙو پئجي ويو ڇاڪاڻ تہ رٿيل پروگرام توڙي پروٽوڪول وغيره درهم برهم ٿي ويا. ماڻهن جا مسئلا ٻڌي، تڏي تي حڪم ڏنائين تہ بجلي، پاڻي ۽ روڊ جو بندوبست ڇهن مهينن اندر ٿي وڃي جو مان هت وري اچي پاڻ ڏسندس ۽ ائين ئي ٿيو. اهو هو ڀٽي صاحب جو ڪرشمو. ڳالهہ ٻڌم تہ ضياءَ جي مارشل لا دوران پنجاب ۾ پڪي رستي تان ملٽري جي گاڏي پئي وئي. اڳيان هڪ پنجابي ڳوٺاڻو بيل گاڏيءَ تي پنهنجي ڌن ۾ مست بي پرواهي سان ويو پئي. ملٽري وارن گهڻو ئي هارن وڄايا پر هن گاڏي روڊ تان نہ لاٿي. ملٽري وارن پنهنجي گاڏي بهر صورت اڳيان ڪدي، بيل گاڏيءَ کي روڪي، ان پنجابي ڳوٺاڻي کي هيٺ لاهي ٿڦ وهائي ڪدي. پوءِ هڪ ملٽري واري ڪانئس فاتحانہ انداز ۾ پڇيو تہ خبر اٿئي تہ توکي ٿڦ ڇو هنئي اٿئون. هن پر اعتماد لهجي ۾ جواب ڏنو تہ، ”هائو خبر اٿم“. ڇياٺونس تہ ٻڌاءِ تہ ڇا خبر اٿئي تہ توکي ڇو ٿڦ لڳي. هن ڳوٺاڻي وري بہ پر اعتماد لهجي ۾ ورجايو تہ، ”ڀٽو ناهي“ مار. ڳوٺاڻي کي اهو احساس تہ ٿڦ انهيءَ ڪري لڳي جو ڀٽو ناهي. جي ڀٽو هجي ها تہ مجال آهي ڪنهن کي جو ڪيس ٿڦ هڻي. گهڻا سال پوءِ 1980ع ۾ مان فيڊرل سروس ٽربيونل جو جج هئس ۽ جسٽس ڪئپٽن دائود اسان جو چيئرمين هو. سرحد جي قبائلي علائقي ۾ وڃڻ ٿيو. اتي هڪ پير مرد قبائلي پٺاڻ کان جسٽس دائود پڇيو تہ اليڪشن ۾ ووٽ ڪنهن کي ڏيندين تہ قبائليءَ بنا تردد جواب ڏنو تہ ڀٽي کي. جسٽس دائود جو پاڻ پٺاڻ هو تنهن کيس چيو ”ڀٽو تہ مري ويو“ هن وري چيو تہ ”تہ بہ ووٽ تہ ڀٽي جو آهي نہ!“ اها هئي ڀٽي صاحب جي مقبوليت جو ماڻهن جي دلين تي ڇانئجي ويو هو. قبائل جي دور دراز پهاڙي علائقن ۾ بہ ماڻهن جي دلين تي ڀٽي صاحب جون مهرون لڳل هيون. يادداشت بہ غضب جي هئس. حيدرآباد ۾ قمر الزمان شاهہ، ڀٽي صاحب جي مان ۾ ائٽ هوم (آجياڻو) ڏنو.

Gul Hayat Institute

اٺٽ هوم ۾ ميزون چڙوچڙ رکيون آهن ۽ هر هڪ ميز جي چؤگرد ڇهه، اٺ مهمان ويٺل هوندا آهن ۽ آخر ۾ مهمان خصوصي هر هڪ ٽيبل تي پاڻ وٽ وجي مهمانن کي کيڪاريندو آهي. منهنجي سائٽس المرتضيٰ تي ٻه چار دفعا نجي محفلن ۾ شرڪت ٿيل هئي. جڏهن اسان جي ٽيبل وٽ آيو ته مونکي فرسٽ نيم سان سڏي چيائين، ”جمال ڪو ڪم ڪار هجي ته بلاشڪ چؤ“ مون شڪريو ادا ڪندي چيو ته، سائين ڪم پيو ته پيو ڪنهن کي چونداسين. ٻئي دفعي جلسي گاهه ۾ هڪ ماڻهو هر هر اٿي پيو ويهي ته جيئن ڀٽو صاحب کيس ڏسي. ڀٽي صاحب به تقرير ڪندي لائوڊ اسپيڪر تي سندس نالو وٺي چيو ته، فلاڻا ڏٺو اٿمانءِ هاڻي چپ ڪري ويهي رهه. نجي محفلن ۾ ته ڪو رک رکاءُ ڪونه ڪندو هو ۽ مزو ڀرپور وٺندو هو ۽ پاڻ تي ڪا نقلي روڪ ٽوڪ ڪونه مڙهيندو هو. اهي نجي ڳالهيون ڪرڻ مناسب ناهن. ڀٽو صاحب دوستيءَ ۾ ننڍ وڏائي نه ڪندو هو. هڪ معمولي ڊپٽي ڪليڪٽر جمال الدين جماڻي کي به سندس دوست هجڻ جي دعويٰ هئي، جمال الدين جماڻي، لاهوري محلا لاڙڪاڻي جو هو ۽ ڪلارڪي مان چڙهي ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو هو ۽ ڏاڍو يار ويس ماڻهو هو. جون 1967ع ۾ پنهنجي دوست گلاب رنگ ائڊووڪيٽ سان گڏ ڪراچي تي آيو ته روڊ حادثي ۾ گذاري ويو.

بابا جو ذڪر ڪندي وجي اسان جي مرحوم مهربان دوست شهيد ڀٽي تي پياسين، جو سر ڏئي سرهو ٿيو هو ۽ ثابت ڪيائين ته اهڙا اڙٻنگ ڪڏهن به مري مات نه ٿيندا آهن. هرڪو ڄاڻي ٿو ته هو زنده آهي ۽ زنده رهندو. اسين ته نهيو پر يورپ ۽ آمريڪا جي اخبارن به لکيو ته زنده ڀٽي کان مرده ڀٽو وڌيڪ خطرناڪ ثابت ٿيندو جا حقيقت سندس نياڻي بينظير ڀٽو صاحبه سچي ڪري ڏيکاري. ترڪيءَ جي وزير اعظم عدنان ميندرس جو مثال به اهڙوئي آهي.

اڄڪلهه هرڪو ايم اي پاس ڪري پاڻ کي ماسٽر ٿو سمجهي. نه اهي خصلتون، نه اها سوچ ۽ دانش، نه اهو اخلاق ۽ ڪردار پوءِ به چي مان ايم اي آهيان. خير الله ڪين نبيهه ڪري. عزت به الله ٿو ڏئي ۽ ڪنگهائي ڪنگهائي ٿو ڏئي. رٽائر ڪرڻ کان پوءِ ڪير ٿو ڪنهن کي پڇي. مون ته هاءِ ڪورٽ جي هڪڙي رٽائرڊ جسٽس کي ڏٺو ته جڏهن سامهون پئي آيو ته ڪي آفيسر ڦيرو ڏئي ٻي گهٽيءَ ۾ ترڪي ويا. پڇڻ تي چيائون يار ڦاسي وجون ها، پنهنجا

گذريل ڪارناما ٻڌائي ميڇالو ڇٽي وڃي ھا. رٽائرڊ آفيسر واقعي ٻاتون ڀيا ڪائن ته ڪو پاڻ جهڙو واندو مل هٿ اچي ته گذريل ڳالهيون ڪري، چار ٽهڪ ڏجن. بابا جو اٽلو اهو حال هو جو وٽس وزير،ا مير، آفيسر شوق ملاقات لاءِ ايندا هئا، پر پاڻ پيو لهرائيندو هو. سندس زندگي اهڙو مڪمل ڪتاب هئي جو ڪا ڏند وٽي ڪانه هئي جو واندو ويهي تيلو يا تيلي ڪٽي ويهي وِٽي ڪوٽجي. سندس دانش تدبر، صبر ۽ شڪر جو مثال ته متي ڏئي ڇڪو آهيان ته ادا شمس جي ڪمزورين تي ڪيئن سؤلائي، سياڻپ ۽ سهٽي طريقي سان ڪَک رکي يا ڍڪ ڍڪي، جيڪي سو اڳلي کي سبق سيکاري ويو. هونئن به اسان پٽن کي ڪافي آزاد ماحول ۾ رکيائين ۽ پنهنجي تقدس جي پنجوڙ ڪان به آزاد رکيائين. نماز، روزي ۽ قرآن شريف جي دؤر لاءِ به ڪڏهن سوڙهو ڪونه گهٽيائين، البت ان جا فائدا بحث مباحثي جو موضوع بڻائيندو هو، پوءِ هر ڪنهن جي مرضي. ڀلا زوريءَ نماز پڙهڻ يا متو ٽيڪڻ مان ڪهڙو هوند شڪر. اسڪولي ڪم لاءِ به زور نه ڀريندو هو، جيڪي سو مئٽرڪ جي پرلمنري امتحان ۾ مونکي پاڻ چيائين ته جمال ڏسون ته بنا پڙهڻ ۽ محنت جي ڪيتريون مارڪون تو ڪٽين يا ڪهڙو نمبر تو اچين. مون به ڪتاب ڪٽي ڇڏيا ۽ پوءِ جڏهن نتيجو نڪتو ته ڏاڍو خوش ٿيو جو مان بنا پڙهڻ جي ذهانت جي زور تي سڄي ڪلاس ۾ ڀهريون الائي ڀيو نمبر آيس. ايئن مون ۾ هڪ قسم جي خود اعتمادي اچي وئي يا هڪ رتا موجب پيدا ڪئي وئي. مئٽرڪ جي امتحان لاءِ ته محنت ڪرڻي ئي هئي. هڪ ڏينهن الائي ڇاجي ڪري مان ڪتابن جي ويجهو ئي ڪونه ويس. مان ۽ بابا ميرپورخاص ۾ اڪيلا رهندا هئاسون. سو هن منهنجي اها بي خيالائي نوٽ ڪري ورتي. رات جي ماني تي آرام سان سمجهاياڻين ته پڙهائي کي اڌ ۾ ڇڏڻ سان سلسلو ٽٽي ٿو وڃي سو توکي ائين ڪرڻ نه کپي. ڪيس اهو به شوق هو ته مان ڀهريون نمبر اچان. سندس نصيحت جو نتيجو اهو نڪتو جو مان ماڳهين پڙهائي ڇڏي ڏني ۽ ٽي چار ڏينهن ڪتابن کي هٿ ئي نه لاتم. پوءِ اُها منهنجي انا هئي يا عزت نفس يا باغي طبيعت يا ٻيو ڪجهه، خبر ناهي. بابا اها صورتحال ڏسي مونکان پڇيو ته ائين ڇو. مون ڪيس صاف ٻڌايو ته توهانجو ان ڏينهن مونکي چيو سو انهيءَ جو نتيجو اهو آهي. پاڻ بلڪل ڪونه ڪاوڙيو. رڳو مرڪي چيائين ته مار تون ڪو ايڏو جذباتي آهين، مونکي خبر ئي ڪانه هئي، بس بابا اڳتي مان نه چوندس

Gul Hayat Institute

تنهنجي مرضي. اڄ تو سوچان تہ پيءُ کي ايئن صاف منهن تي چٽي ڏيڻ، سندس ئي تربيت ۽ همت افزائي جو نتيجو هوندو. بيو بہ هڪ واقعو ٿو ياد اچي. حيدرآباد ۾ هيرآباد ۾ رهندا هئاسون تہ ٽيپهري جو منهنجو دوست محمد سعيد انصاري آيو ۽ خيال ڪيوسين تہ غلام شاهہ ڪلهوڙي جي مقبري تائين پنڌ ڪري اچون. اسين تيرهن چوڏهن سالن جا ڇوڪرا هئاسين ۽ تن ڏينهن ۾ ان طرف صاف ميدان هو ۽ ڪابہ وسندي ڪانہ هئي. اٿياسون تہ بابا پڇيو تہ ڪاڏي ٿا وڃو. چٽو ياد اٿم تہ ڪيس چيم تہ مڙيئي رلڻ پنڻ ڏڪا کائڻ. اڪر ڪونہ ڪڇيو ۽ کلي ماٺ ٿي ويو. هي بيو ثبوت تہ اسان کي ڪيڏي نہ راءِ جي آزادي ڏني ڇڏي هئائين جو بي ڌڙڪ صاف سڌي ڳالهہ چٽي ٿي ڇڏيسون. انهيءَ طبيعت مونکي زندگيءَ ۾ گهڻا فائدا بہ ڏنا تہ وڏا نقصان بہ پر ان لاءِ ڪو افسوس ڪونہ اٿم ۽ بابا جو ٿورائتو آهيان، جنهن مونکي اظهار جي ايڏي آزادي ۽ جرئت ڏني جو مان ڪڏهن بہ ڪنهنجي آڏو ڪونہ جهڪيس. ڪڏهن حوصلو ڪونہ وڃايم ۽ ڪڏهن غلط ڪم نہ ڪيم بلڪ منهن تي انڪار ڪرڻ کان بہ ڪونہ مڙيس. منهنجي وڏي ڀاءُ شمس الدين ۽ ننڍي ڀاءُ ڪمال الدين جي بہ اهائي روش هئي. يعني تہ بابا جو فيض عام هو، نہ ڪنهن هڪ لاءِ مخصوص. سندس زبردست ماستر صاحب بہ وٽس بي ڌڙڪ هليا ايندا هئا ۽ دل جون ڳالهيون ڪري شڪوه شڪايت ڪري دل جو بار هلڪو ڪري ويندا هئا. پاڻ ماستر صاحبن سان اٿي بيهي هٿ ملائيندو هو ۽ موڪلائڻ مهل تہ اٿي اڳيرو ڪري ايندو هئن. انهيءَ ڪري پٽيوالا ڪلارڪ ۽ ماستر صاحب سندس گهڻي عزت ڪندا هئا. مون اڳ بہ لکيو آهي تہ عزت ڪمائڻ ڪبي يعني وصول ڪبي آهي، خيرات ۾ ڪانہ ملندي آهي. عزت ملندي آهي اخلاق، ڪردار ۽ اخلاص ڪي. ماڻهوءَ جي هڏ ۽ ماس ڪي عزت ڪانہ ملندي آهي. عام ماڻهو چوندا آهن تہ عزت آهي ڪرسيءَ ڪي، يعني عهدي ۽ رتبي ڪي. ڪوڙ، غلط، ڪرسي يا عهدي ڪان ماڻهو ڊڄن ٿا، عزت نٿا ڪن. هڪ معمولي پوليس وارو اچي ٿو تہ ماڻهن ۾ ٿاڪوڙو پئجي ٿو وڃي ۽ بيوقوف پوليس وارو انهيءَ کي پنهنجي وڏائي ۽ عزت سمجهي ٿو. ماڻهن جي انهيءَ غلط رويي سبب آفيسر بہ ائين سمجهڻ لڳن ٿا تہ رعب تاب ۽ مار موچڙي ۾ عزت آهي ۽ پوءِ اهو سندن وطيرو ٿي وڃي ٿو ۽ اهڙي طرح ظلم وڌندو رهي ٿو ۽ غلط رويا جنم وٺندا رهن ٿا ۽ معاشري

Gul Hayat Institute

جو ڪلچر اٿين تبديل ٿي وڃي ٿو جو ظالم ۽ ڏاڍ ڪندڙ لاءِ چون ٿا مڙس ماڻهو آ، شينهن مڙس آ، وڏي دٻدٻي ۽ رعب وارو آهي. چڱي ماڻهوءَ لاءِ چون ٿا ڀهرئين نمبر جو ڀاڙي آهي. ڪو حال ڪونهي اتس، اڳڙيءَ جو ٿهيل آهي. انهيءَ کي چئبو آهي گهٽ اشراف، زور ڪميٽو. انهيءَ ڪري محاورا ٺهي ويا ته ”درويش آهي“، ”ساڌ“ آهي معني بيوقوف آهي،، پر حقيقت ۾ جيڪو اصول تي اڏول ٿي بيهي ۽ ڏاڍ توڙي ڏاڍي کي جهڪائي وجهي، اهوئي صحيح معنيٰ ۾ مڙس ماڻهو آهي.

مون وٽ خيرپور ميرس ۾ هڪ پراڻو واقفڪار آيو. ويهي چانهه وغيره پيتيسون ۽ ڪچهري ڪئي سون. ڳالهين ڪندي ڪن آفيسرن جي ساراهه ڪندي واقعا ٻڌائيندو ويو ته ڪيئن ڪم ڪرڻ جا مڙس ماڻهو آهن، اصل ترڻيءَ تي بهشت. واهه فلاڻو مڙس، واهه فلاڻو شينهن جو پٽ. مون آرام سان چيومانس ته ادا مان مڙس ماڻهو انهيءَ کي سمجهندو آهيان جو ويجهي ۾ ويجهي دوست توڙي سڳي ڀاءُ کي منهن تي جواب ڏئي ڇڏي. هو ڪو ڪم ڪٺي آيو هو سو اها ڳالهه ٻڌي ڪڪو وڪو ٿي ويو ۽ چوڻو پيس ته ها اها به مڙسي آهي. سجاول ۾ هڪ دفعي اڌي رات جو منهنجو تمام پيارو دوست مرحوم نور محمد سمو، ماڙي جلباڻي وارو، جيپ ۾ چڙهي حاجي عبدالخالق سومري جو پوءِ ايم پي اي به ٿيو، سان گڏ آيو، عزت سان ويهاريومان. مرحوم نور محمد چيو ادا حاجي عبدالخالق جو ڪم آهي سو تو وٽ هلي آيا آهيون. مون چيو حڪم ڪيو. چيائون ته فلاڻو ڪيس پيو تو وٽ هلي، ان ۾ جوابدارن کي سزا ڏي. مون چيومانس ته ادا هڪ ته ڪيس جي باري ۾ چوڻ ٺي نه کپندو هئو پيو ته ڪنهن جي چوڻ تي سزا ڏيڻ جهڙو ڪُڌو ڪم ڪرڻ منهنجو اصول ٺي نه آهي. عبدالخالق سومرو ٻاهر نڪتو ته نور محمد سمي ڏاڍو خوش ٿي ڏوراپو ڏيڻ بدران چيو ته ادا ڏاڍو سٺو جواب ڏنئي.

به ٽي بيا به اهڙا واقعا ٿيا هڪ ماڻهو منهنجي وڏي ڀاءُ شمس جو خط ڪٺي ايو. لکيو هئائين ته هن ماڻهوءَ جي ڳالهه ٻڌي انصاف ڪندا. خط پڙهي چيومانس حڪم ڪر. چيائين فلاڻي ماڻهوءَ کي سزا ڏي. هن جو ايترو چوڻ ۽ پير مان چمپل لاهي اچي تو وٺانس. وٺي ڀڳو مان به پادر هٿ ۾ پنيان در تائين ويومانس. پر ڀڄي ويو. نوڪرن پٽيوالن ڏٺو ته سفارشي جو ڇا حشر ٿيو. اهڙا واقعا ساک ڄمائي ٿا ڇڏين ۽ پوءِ ڪنهن کي اهڙي جرئت نٿي ٿئي. حيدرآباد

Gul Hayat Institute

۾ 1967ع ۾ منهنجو سابق استاد مسٽر وريائي ايم پي اي آيو ۽ چيائين تہ ڪم اٿم. عزت سان ڪانئس پڇيم تہ چيائين تہ فلاڻو مئيءَ جو مکي تنهن تي فلاڻي وڪيل مسٽر امر ڪيس ڪيو آهي سو ان کي سزا ڏي. هٿ ٻڌي چيومانس تہ سائين اٿين ڪونہ ڪندس تہ وري چيائين چو ڀلا. چيومانس تہ سائين مون اصول ٺاهي ڇڏيو آهي تہ ڪنهن جي چوڻ تي جوابدار کي ڇڏي تہ سگهجي ٿو پر سزا اصل نہ. اهو ٻڌي اٿي ڪڙو ٿيو ۽ مون وٽ اچي پني ٿيبي چيائين اهو سٺو اصول آهي. جيڪو پاڻ جهڪي ويو سفارش پئسي (رشوت) آڏو يا زورآور آڏو، اهو ڪيئن مڙس ماڻهو! ناممڪن. اهو تہ پاڙيو بي ضمير، ۽ زرمريد ٿيو. بابا اهڙيون ڳالهيون ڪندو هو، مونسان نہ. پر منهنجي روبرو ٻين سان. سمجهاڻ جو اهو اڻ سڌو طريقو ڏاڍو اثرائتو آهي. پنهنجا خيال ٻين ۾ زوريءَ ٺوسڻ جي ڪوشش نہ ڪجي چو تہ ائين ڪرڻ سان اڳلي جي دل ۾ مخالفت جي ڀِتِ اڀري اچي ٿي ۽ چڱا خيال بہ ان سان ٽڪرائجي زخمي ٿي اچي ٿا ٿڪو ڪن. منهنجا ٻار جڏهن ننڍا هوندا هئا تڏهن، توڙي هاڻي جڏهن وڏا ۽ مضبوط ڪردار جا مالڪ ٿي چڪا آهن. مان اهڙي نموني سان ڪنهن مسئلي جي ڇنڊڇاڻ ڪري، معاملي کي ڇڏي ڏيندو آهيان ۽ هو سوچ ۾ پئجي پنهنجا نتيجا اخذ ڪندا آهن. اها ڳالهہ مونکي ورثي ۾ ملي آهي ۽ شال پشت بہ پشت هلي. اڄڪلهہ جا ٻار تہ پاڻ زورا تي ٻيا آهن ۽ الٽو وتن ماڻٽن ۽ ٻين مان ويڪون ڪيندا. پيو تہ نهيو پر تي وي وارا بہ ان رجحان کي وتن زور وڌائيندا. ياٽي، پاڻ کي گهٽ سمجهڻ ۽ اڻ ڄاڻ سمجهڻ، بهتر آهي انهيءَ کان جو پاڻ کي عاقل ۽ سڄاڻ سمجهي ماڻهو وتي ٻين تي ڄُلهون ۽ اُررون ڪندو. پوءِ فرض وڃن ٿا وسري ۽ رڳو حقن جي ڳالهہ هلي ٿي، جنهن ڪري خود مطلبي، خود پسندي ۽ خود غرضي جو ڪلچر پيدا ٿئي ٿو. هميشه فرض پنهنجا سڃاڻجن ۽ حق ٻين جا. ماءُ پيءُ جا حق، مٿن ماڻٽن جا حق، اوڙي پاڙي جا حق، رستي تي هلندڙ هر شهري جا حق، گراهڪ يا خريدار جا حق. جيڪڏهن پراون جا حق نڀائڻ جي عملي ڪوشش ڪجي ۽ فرض سمجهي ڪجي، تہ پنهنجا حق ياد ڪرڻ جي فرصت بہ ڪانہ ملندي ۽ اهي حق جن لاءِ اسين چيخون پڪاريون ٿا سي پاڻهي ئي اچي جهوليءَ ۾ پوندا. هرڪو پنهنجا فرض نڀاهي، تہ هوند معاشري ۾ مانار، سڪون ۽ چڱا عمل ڪرڻ جي چٽاڀيٽي ٿي وڃي ۽ سڄو معاشرو سڌري وڃي. اسين ان بجاءِ خار، ساڙ، حسد

Gul Hayat Institute

۽ هنگامي جو ڪلچر پيا پيدا ڪيون ۽ وتون پين کي ٽيڪرون ڏيندا تہ لنڙيا ٿين ۽ مار ڌاڙ اختيار ڪن. خدا جو شان جو اهڙن غلط رجحانن کي سورهائي ۽ هيروازم جو درجو ڏيو ڇڏين، جيئن پنهنجو پڇيرو ۽ بنگلو سلامت رهي. پيا تہ نهيو خود استاد. نفاق ۽ ويڙهہ جو ٻج ڇٽي، پنهنجي ڏاڪڻ ناهڻ ۾ مصروف آهن. چوندا آهن ڪانوَ کي لُڙ ۾ مزو. جيئن لُڙ تيئن لڏ. جيئن لڙ تيئن لڏ.

اڄ تاريخ ڏهين مارچ اڄ تاريخ ڏهين مارچ 1996ع تي جنگ اخبار ۾ هڪ وڏي اشرافيہ دانشور ۽ ڪروڙ پتي طبيب، حڪيم محمد سعيد صاحب جو بيان آهي تہ، "اسين غلام آهيون سو مان نوجوانن کي باغي بڻائيندس" نعوذبالله. پنهنجي آزاد جمهوري ملڪ ۾ غلام ڪيئن چوائبو ۽ نوجوانن کي باغي، شرپسند ۽ قانون ٽوڙ ۽ امن دشمن بڻائي ملڪ مذهب ۽ ان مخصوص مراعات يافتہ طبقي جي ڪيئن ۽ ڪهڙي خدمت ڪري سگهبي. سواءِ پنهنجي مخصوص مفادات کي تحفظ ڏيڻ جي ۽ پنهنجي اشرافيہ طبقي ۽ سرمائي جي بچاءُ ۽ ليڊري چمڪائڻ جي نوجوانن کي ايئن اند جي گهوڙي تي چاڙهي. بليدان جو ٻڪرو بڻائڻ. منافقانہ ۽ غير اسلامي عمل آهي. اسلام تہ آهي ئي امن جو مذهب جو اعلانيہ فحشا منڪر و بغ (تشدد ۽ بغاوت) جي منع ٿو ڪري ۽ هڪ انسان جي قتل کي سموري انسان ذات جو قتل ٿو سڏي ۽ حڪومت وقت جي اطاعت جي تلقين ٿو ڪري. هي ڪهڙا دانشور ۽ مؤمن آهن جو بغاوت جو درس پيا ڏين. ياد رهي تہ حضور نبي ڪريم ﷺ جي سموري مڪي توڙي مدني زندگيءَ جي جدوجهد ۾ ٻنهي ڌرين يعني مسلمانن توڙي ڪفارن جا صرف هڪ هزار ۽ ست ماڻهو قتل ۽ شهيد ٿيا هئا. اڄ صرف ڪراچيءَ ۾ اسان جي پڙهيل لکيل دانشورن ۽ ليڊرن رڳو هڪ سال اندر اڍائي هزار بيگناهہ نوجوان قتل ڪرائي ڇڏيا آهن ۽ اجا هينئون نہ ٺريون اٿن. اي چرخ گردان تفو برتو. لعنت الله علي المفسدين والفاسقين.

بابا جي طبيعت ۾ ايڏي مانار ۽ اطمينان هو جو قلب مطمئنہ جو گمان ٿيندو هو. قلب مطمئنہ جي ڪهڙي ڳالهہ ڪجي ڪنهن ڀاڳ واري کي نصيب ٿئي. هميشه هڪ ڪندي مون نہ ڪڏهن ڪيس ٿهڪ ڏئي کلندو ڏٺو نہ رنندي. ماءُ گذاري ويس، پٽ گذاري ويس، تہ بہ ماٺ. نيٺ امان پڇيس تہ، "شمن جا پيءُ ماءُ جو ڏک ٿيئي چا." چيائين نيٺ تہ ماءُ هئم. بس انهيءَ کان وڌ ڪجهہ نہ چيائين. ڳالهائڻ مهل ڪڏهن بہ هٿ هلائي يا مکون هٽي جوش

جو مظاهرو ڪونہ ڪيائين. جوش هوندو تہ هوش نہ هوندو. جي هوش هوندو تہ جوش نہ هوندو. جوش جو همٿ ۽ جرئت سان واسطو نہ آهي. ايئن تہ سنڌيءَ ۾ چوٽي آهي تہ سڪٽي ڪني گهٽو اياڻي. هڪ دفعي پروفيسر جهامنداس ڀاٽيا کان پڇيم تہ، ”خوشي ڇا آهي؟“ منهنجو تڪيو ڪلام هوندو هو جو، جڏهن ڪو رسمي طرح پڇندو هو تہ خوش آهيو، چڱا ڀلا، تہ مان جواب ڏيندو هئس تہ خوش آهيان پر خوشي ڪانهي. سو پروفيسر جهامنداس کان هڪ آکرو ڏکيو سوال پڇيم تہ، خوشي ڇا آهي. هڪ اکرو جواب مليم تہ ”توازن“. توازن معنيٰ ماڻهو ڪنهن بہ ننڍي وڏي ڳالهہ يا واقعي تي توازن نہ وڃائي ۽ پنهنجو پاڻ تي ضابطو رکي. ڪهڙو نہ سهڻو جواب ۽ سهڻي ڳالهہ. اسين آهيون جو پليٽ ٽٽڻ تي ڇرڪ اچي وڃي. رڙ ڪيون يا آپي کان نڪري وڃون، پوءِ خوشي ڪيئن ملندي. پوءِ تہ قدم قدم تي پاڻ لاءِ پاڻ ئي آزار پيدا ڪنداسون. سو توازن، يعني صبر ۽ شڪر آهي سچي خوشي. مان ٿورائتو آهيان پروفيسر جهامنداس ڀاٽيا جو ۽ ٻين انيڪ ڪرم فرمائن جو جن سهڻا نڪتا ٻڌايا ۽ سمجهايا. جي دل سان هنڊائي مان صبر شڪر ۽ توازن جي طفيل هيڏي وڏي شهر ۾، مهلڪ بيماري هوندي بہ آرام سان جيان پيو. اها شاهدي منهنجا پٽ ۽ ڌيئون بہ ڏيندا. پر هڪ ڳالهہ آهي تہ مان جوش تي قابو پائي نہ سگهيو آهيان. بعضي تہ غضبناڪ بہ ٿي ويندو آهيان. جوش ۽ غصي تي قابو پائڻ وڏي ڳالهہ آهي، مهانتا آهي. اها مهانتا شيخ اياز ۽ محمد ابراهيم جويو ۾ آهي. سائين جي ايم سيد ۾ ڪانہ هئي پر ان جو ٻيو سبب هو ڇاڪاڻ تہ هو اصول تي سوديبازي ڪونہ ڪندو هو ۽ پنهنجي فيصلي تي اٽل هو، جي ٻيئي هڪ ڪندي خوبيون آهن. هوندئن مون جيڪي ڪجهہ سمجهيو آهي ۽ فطرت کان پرايو آهي، سو اهو تہ ڪوبہ جذبو منفي ناهي، هر جذبو صحيح استعمال سان مثبت ۽ شاندار ڪارناما سرانجام ڏئي ٿو. مٿي لکي آيو آهيان تہ ڊپ يا خوف جو جذبو ماڻهوءَ کي مدافعت سيکاري ٿو. اونده کان ڊنو تہ روشني ايجاد ڪيائين، جهڙ مينهن، سيءُ ۽ درندہ جانورن کان ڊنو تہ گهر اڏڻ شروع ڪيائين. بک کان ڊنو تہ کيتي ڪيائين. ڏسو تہ سڄي ترقي ۽ تمدن جو بنياد خوف جي جذبي جو مرهون منت آهي. ايئن ئي ڪوڙ، قرلت ۽ ڏاڍ تي ”غصو“ اچڻ، مثبت جذبو آهي. ايئن ڇڪي تاڻي پاڻ سان جهيڙيندي مان جج هجڻ دوران ان نتيجي تي پهتس تہ چوري بہ

Gul Hayat Institute

مثبت سوچ جو نتيجو آهي. چور آخر ايڏو جوکم ڇو ٿو کڻي جنهن ۾ سر بہ وڃي سگهي ٿو. يا تنگ ٻانهن بہ پڇي سگهي ٿي، جيل بہ اچي سگهي ٿو. محرڪ جذبو تہ اهوئي آهي نہ تہ پاڻ توڙي ٻچن کي ڇڱو کارائجي، ڇڱو پهرائجي ۽ زندگيءَ جون ڇڱيون شيون حاصل ڪجن. اها تہ ڇڱائي آهي. پوءِ پاڻ سان جهيڙيندي جهيڙيندي، انهيءَ نتيجي تي پهتس تہ اهو ڇڱائي جو غلط استعمال آهي، جو ڏوهہ بہ آهي تہ گناهہ بہ. ڳالهہ تہ اصل عمل جي آهي يا شري رامچندر چوائي ڪرم يعني ڪم جي. اهڙن ويچارن ڪري مان سزائون هلڪيون ڏيندو هئس. ڦاسيءَ جي سزا تہ ڪنهن کي ڪونہ ڏنم. ٽالسٽاءِ چوائي، ڦاسي بهر صورت ظاهر ظهور هڪ ٻيو قتل آهي.

بابا بہ مڪمل صبر ۽ شڪر جي باوجود، سڄي عمر جهيڙيندي يعني جهاد ڪندي گذاري. جذبي کان عاري ڪير تو ٿي سگهي. سندس جذبو اهڙو سچو ۽ اتم هو جو ڪڏهن بہ هٽ هٽ تي رکي مات ڪري نہ وينو. ڪتاب لکيائين "رسومات تباهي" جنهن ۾ معاشري جي خرابين ۽ غلط رسمن خلاف آواز اٿاريائين. پيرن جي خلافن تہ مسلسل ۽ زور شور سان جهاد ڪيائين. ان وقت پير بہ پير هئا جو نالو ٻڌندي گهر ويني ماڻهن کي ڪنبڻي وٺي ويندي هئي. راڻي پور جو سائين صالح شاهہ، ٽنڊو سائينداد جو خواجہ حسن جان سرهندي ۽ ٻيا بيشمار پير اچي ڪاري جا مالڪ ٿيا ويٺا هئا. بابا نہ رڳو گفتار جو بلڪ ميدان جو بہ غازي هو. ڪتابن ۽ مضمونن سان تقريرن سان ڌوڙيو لائي ڏنائين. پوءِ مرحوم محمد عثمان ڏيپلائي سندس صحبت ۾ اها واڳ سنڀالي ۽ واهہ جا وار ڪيائين. اهو صحيح آهي ۽ ائين ڪرڻ ضروري آهي. مات ڪرڻ سان مشرڪ ٿيو. قرآن حڪيم ۾ آهي تہ ڇڱائي جي تلقين ڪيو ۽ برائي کان منع ڪيو. حديث شريف ۾ تہ ايمان جي تشريح ئي اها آهي تہ جتي بہ برائي ٿيندي ڏسو تہ ان کي زور سان روڪيو. ان کان گهٽ درجو ايمان جو اهو آهي تہ جيڪڏهن زور سان روڪي نٿا سگهو تہ پوءِ ان کي زبان سان روڪيو. ظاهر آهي تہ زبان ۾، قلم يعني زور تحرير و تقرير شامل آهي. چٽلينج آهي سڄي دنيا جي اديبن، دانشورن، فلسفين ۽ انقلابي اڳواڻن کي تہ ان کان ڪو بهتر انقلابي دستور يا نعرو ايجاد ڪري ڏيکارين. جيڪڏهن قوم يا معاشري جو هر فرد ان اصول تي هلڻ شروع ڪري تہ انقلاب اچي چانئٺ چمي. پلي پيٽي ڏسو مارڪس، لينن، روسو، موسيٰ عليہ السلام، عيسيٰ

عليه السلام کي ته هن کان بهتر نسخو ڪنهن وٽ ڪونه آهي. مارڪس، لينن ۽ مائو ته صاف چيو ته عوام جي هٿياربند ويڙهه اٽر آهي. اهو به تاڪ شود (جڏهن وجي ٿئي) آهي. حضرت عيسيٰ عليه السلام فرمايو ته، ڪو هڪ ڳل تي ٿڦ هڻي ته ٻيو ڳل پاڻمرادو ڏيوس ته ٻلي ٻي ٿڦ هڻي. حضرت گوتم ٻڌ به مڪمل اهنسا جي تلقين ڪئي. عملي صورت ڏسو ته عيسائي اڄ تائين ڪروڙين ماڻهو ماريندا اچن ۽ ٻوڌي حضرات به ڪمپوڊيا، لنڪا ۽ ٻين ٻوڌي ملڪن ۾ ڪمال بي رحمي سان ڪوس جاري رکيو اچن. ظاهر آهي ته اهو عيسائي ۽ ٻوڌي اصول فقط وقتي ضرورت مطابق هو ۽ ان کي آفاقيَ ۽ هر دؤر ۾ لاڳو ڪرڻ جي حيثيت قطعي ناهي ۽ خود ان جا پوئلڳ ان کي رد ڪري چڪا آهن. ڏسو ڪمپوڊيا، ٿائليند، برما ۽ سري لنڪا ۾ ٻوڌي ڇا پيا ڪن. لکين ڪروڙين ماڻهو مارجي ويا آهن. جيڪي جيت جنتي کي مارڻ کان به منع ڪن سي انسانن جو بي دريغ خون وهائيندا اچن. عيسائي حضرات جيڪي هڪ ٿڦ لڳڻ سان ٻيو ڳل آڏو ڪرڻ جا قائل آهن تن ڪروڙين انسانن جو قتلام ڪري ڇڏيو. ماضي قريب يا ماضي بعيد ته ڇڏيو، اڄڪلهه ڇاڇا نه ٿيو ۽ ڇاڇا نه پيو ٿئي. چليءَ ۾، بوسنيا ۾، چيچنيا ۾، آفريڪا ۾ ڪروڙين ماڻهو ديده دانسته، سنڌي ۾ چوڻ ديناداستي، ڪنا ۽ ماريا ويا. پوءِ به اسلام ۽ مسلمان بڇڙا. حالانڪ نبي پاڪ ﷺ جن جي سموري مڪي توڙي مدني زندگي ۾ ٻنهي ڌرين، مسلمانن توڙي ڪفار جا، ڪل هڪ هزار، صرف هڪ هزار ماڻهو قتل يا شهيد ٿيا. پوءِ به نڪر پڇي مسلمانن تي! منهنجيون ڏيئرون جي، منهنجي خيال ۾ هر ڪنهن سان چڱو هلڻ، آئي ويل ڪم اچن، تن مونکان سڌو سوال ڪيو ته بابا چڱائي جي بدلي ۾ ڏنگائي ڇو تي ملي. سوال ڏکيو هو. چوندا آهن ته ڏجي نه، ته ڏکوئجي به ته نه. ٻلي موٽ ۾ چڱائي نه ڏيو پر ڏکويو ته نه. مون چيو چڱا ڪن چڱايون مدايون مدن، جو وڙ جڙي جن سين سو وڙ سيئي ڪن. الائي ڪهڙو واءُ وريو آ جو اشراف کي چوڻ ڪميٽو ۽ ڪميٽي کي اشراف. منهنجو مرحوم دوست نور محمد سمو هر ڳالهه ۾ مذاق ئي مذاق ۾ هڪڙو جملو ورجائيندو هو ته خراب ٻار، خراب خيال Bad boy bad thoughts. ڪو گلا ڪندو، ڪنهن کي نقصان پهچائڻ جي اسڪيم ٺاهيندو يا ڪنهن جي رنج تي خوش ٿيندو ته نور محمد صاحب ڪلندي ڪلندي چئي ويندي ته "بيڊ بواءِ، بيڊ ٿاٽس." ڏاڍو معنيٰ خيز جملو

آهي ۽ هر هنڌ نهڪي ٿو اچي. اصل ۾ ڳالهہ اها آهي تہ اهڙن ماڻهن ۾ خاميون پاڻ ۾ آهن، پوءِ ٻين جون خوبيون بہ کين خاميون ٿيون نظر اچن. مون اڪثر ڏٺو آهي تہ جنهن ۾ جا خرابي هوندي آهي اها هو هر ڪنهن ۾ ڏسڻ چاهيندو آهي. جي ڏسڻ ۾ نہ ايندس تہ هترادو ناهي مٿس ٿڦيندو آهي. توهان اڪثر ڏٺو هوندو تہ رشوتي آفيسر، هر ڪنهن آفيسر کي رشوتي سمجهندو آهي ۽ ڪوڙو ماڻهو هر ڪنهن کي ڪوڙو سمجهندو آهي. بخشي چڏيوس ۽ توهان پنهنجو وڙ نباهيندا اچو. سو عيسائي، يهودي ۽ هندو ڪٿيندا اچن اسلام کي. پنهنجي ڪارنهن نظرئي ڪانہ اچين. مونکي هڪ هندو نوجوان غصي ۾ چيو تہ طوائفن جو ڪلچر مسلمانن آند.و. ويچارو ڪم علم هو ۽ وئشائن وش ڪنيائين بابت پڙهيو ئي ڪونہ هئائين جي شري رامچندر ۽ شري ڪرشن جي دور ۾ بہ هيون.

اسلامي نظريو لازمي بہ آهي تہ اعتدال وارو بہ آهي. ان کي ان انقلابي شرط جو پابند ڪيو ويو آهي تہ. "جيڪڏهن جتي بہ، جڏهن بہ، ڪير بہ زيادتي ڪري تہ هر فرد تي لازم آهي تہ اڳتي وڌي ان کي روڪي. هي اصول بلڪل اهڙو آهي جهڙو جهرڪيءَ کي باز سان ويڙهائڻ. ان ۾ بهادري بہ آهي. دليري بہ، ايماني جذبو بہ، نيڪي بہ، شولري Chivalry بہ ۽ ٻيو سيڪجهہ بہ ۽ هر دؤر، هر وقت، هر مهل ۽ هر ڏاڍاين ۽ ڏاڍ خلاف آهي. هن سونهري اصول آڏو ٻيا سڀ فلسفا ۽ تحريڪون ۽ ادبي ترقي پسندي يا ناپسندي جا نظريا، ختم ٿي يا ٻڏا ٻانها ٿي وڃن ٿا. يلي شيخ اياز صاحب تي الزام هنيو وڃي تہ هو ادب ۾ ترقي پسندي وغيره جو قائل ناهي پر مونکي خبر آهي تہ شيخ صاحب هڪ گهڙي لاءِ بہ ڪنهن تي ظلم ٿيندو ڏسي چپ ڪري برداشت ڪرڻ وارو ڪونهي ۽ هو اهو عملي طرح ثابت ڪري چڪو آهي ۽ بگهاڙن جي وچ ۾ بيهي لاپرواهيءَ سان مٿن وار مٿان وار ڪندو رهيو آهي. اهڙي ماڻهوءَ تي اهو الزام! تفو برتو، تفو برتو! اياز تہ سڄي عمر جهيڙيندو رهيو آهي ٻال جتيءَ ڪان پيرسنيءَ تائين دل جي مرض هوندي بہ اجا جهيڙيندو اچي. باقي توهان جيڪي وٽيوَ سو چئو جيڪي وٽيوَ سو ڪيو. يلي سرمد کي سوليءَ چاڙهيو يا شمس تبريز جي کل لهرايو. ڪو فرق نٿو پوي. ائين ٿيندو آيو آهي، ائين ٿيندو رهندو. باقي جنهن کي توهان ترقي پسندي سڏيو ٿا سا تہ ازل کان آهي، هومر کان وٺي هيمنگوي تائين. اها توهان جي

"خلقيل ٻانهي" ڪانهي. اسان جو مجيل هيرو بہ فرمائي ٿو تہ "ڪربو بري تي ٻيچ". غالب جهڙو فقير منش بہ چوي ٿو تہ "روڪ لو گر غلط چلي ڪوئي." بابو سائين بہ زندگيءَ جي آخري ڏينهن تائين جهيڙيندو آيو. اوهان ڀانيو ٿا تہ 1945ع کان وٺي 1954ع تائين پاڪستان توڙي پاڪستان جي ليڊرن خلاف ڳالهائڻ يا لکڻ ڪو مذاق يا معمولي ڪارنامو آهي؟ ڪير اهڙي همت ۽ جرئت ڪري يا ڏيکاري. اياز چوائي ٻاٻري ڪنڊ تي هلڻو يا ڪاريءَ تي پير پوڻ جي مترادف هو. بابا تہ نحيف، نفيس، دل جي عارض ۾ مبتلا. اهو سڀ ڪجهہ برداشت ڪرڻ جهڙو ڪونہ هو. تہ بہ پيريءَ تائين ٻري ٻاريندو آيو. اياز تہ عملي طور ڪڏي پيو. ڪاريءَ تي بہ پير پيس تہ ٻاٻري ڪنڊ تي بہ هليو. جيل ۽ ڦاسيءَ جا امڪان ڪيس ڏوڏي نہ سگهيا. چوٽ تي چڙهيل وڪالتي ڪاروبار ڇڏي معمولي پنج هزار ماهوار تي سنڌ يونيورسٽي سينگاريائين تہ حاسدن جا غول سندن چوڏاري ٻاهوڙ لائي بيٺا تہ اياز وڪامي ويو. اياز جي بہ ڪا قيمت ڪَٿي سگهجي ٿي ڇا؟ اها يونيورسٽي جنهن ۾ ڪلاسن کي تالا لڳا پيا هئا ۽ پروفيسر صاحب بنگلن کان ٻاهر ئي ڪونہ نڪرندا هئا ۽ چوڪرا شراب پي پستول کڻي ڦاٽڪ تان زوري چڪن تڪا ڦري کائي، مارئي هاسٽل ۾ ٽپڻ جون سٽون سٽيندا هئا تن جي تڪ مان ور ڪڍي ڇڏيائين ۽ پروفيسر صاحب بادل ناخواستہ مقرر وقت تي ليڪچر ڏيڻ لاءِ اوٻاسيون ڏيندا اچڻ لڳا. مونکي، سراج الحق ميمڻ کي ۽ نثار ميمڻ کي، جو بعد ۾ معين قريشيءَ جي وقت ۾ فيڊرل منسٽر ٿيو. گورنر صاحب جنرل عباسيءَ سنڊيڪيٽ تي نامزد ڪيو. اسين اکين ڏٺا شاهد آهيون. ڪهڙي ڳالهہ ڪجي. سنڌي ۾ چوندا آهن تہ پنهنجي اوگهڙ تان پلئہ لاهڻو آهي. هي رڪارڊيڊ حقيقتون آهن پر ڏکي پلي، ڪلچر ڊپارٽمينٽ ڪراچيءَ مان ٽي لک اسي هزارن جو چيڪ سنڌي ادبي بورڊ لاءِ نڪتو ۽ هٿئون هٿ روانو ٿيو. اهو چيڪ ڄاڻي واٽي پلجي ڄامشورو ۽ حيدرآباد ٽپي اڳيرو هليو ويو ۽ اڃا تائين روپوش آهي. يونيورسٽي ۾ بنگلي اڏڻ جو سمورو سامان آيو، ويندي ٽائيلون نڪتا. بجلي جو فينسي سامان ۽ ٻيو سڀ ڪجهہ، پر بنگلو لڀيئي نہ. پراڻي ڪئمپس يعني ودياليہ جو ڪروڙن جو ميدان پڳڙن مٽ تي ورهايو ويو. ٻيو تہ ٺهيو پر يونيورسٽيءَ جي ٽاڪري زمين لاءِ نہ رڳو ٽريڪٽر خريد ڪيو ويو پر ڊرائيور جون پگهارون بہ ڏنيون ويون ۽ ڊيزل خريد ڪيو ويو. يونيورسٽيءَ جا الاٽي ڪهڙا زرعي ايڪڙ

Gul Hayat Institute

آباد ڪيا ويا. اياز کي چيم ته هي انڪوائري تيڻ کپي. وات تي آگر رکي چيائين پاڻو ڏکي پلي. گهڻن پارسا شخصيتن جو ڪچو چٺو ظاهر تي پوندو. ”اها به سنڌ جي ڳالهه، چڏي ڏي ان ڳالهه کي“ اها هئي اياز جي مهانتا جو جيڪي سنڌس دشمني ۾ الائي ڇا ڇا وقلندا هئا انهن جو نالو به نه ڪنيائين ۽ بچڙائيءَ جي پوت تي ڏڪڻو چاڙهي هميشه لاءِ بند ڪري ڇڏيائين. منهنجي ڪم ظرفي ڏسو جو ڀاڦ ٻاهر ڪڍي وينس. توبهه، الله معاف ڪندو، جيڪي صاحب پاڻ ڪوشش ۾ لڳا پيا هئا ته اياز کي تيڙي پاڻ وائيس چانسلر تي اچن سي اياز تي توڪون ۽ ڪِلون ڪندا آيا ته نوڪريءَ کي چنبڙي پيو آهي. رب جو شان! اياز کي ته نڪو لهر نڪو لوڏو. جڏهن جنرل ضياءالحق کيس ڪڍيو ته سکر جو سمورو علائقو ۽ سنڌس جميل وڪالت جي آفيس ۽ پراڻي سکر وارو وڏو شاهي گهر سنڌس منتظر هئا. اياز لاءِ ٻڌي جا ٻيٽا تي پيا. سنڌس ماهوار آمدني، تنهن زماني ۾ پنجاهه سٺ هزار کان گهٽ ڪانه هئي. متان وري هاءِ ڪورٽ کلي سکر ۾. اياز ڪم جي چاتي خاطر، کيس ڪٽڻ گهٽائي ڇڏيا ته ڪيترا وڪيل اچي سنڌس جونيئر تي ڪم ڪرڻ لڳا. اڄڪلهه جو فيڊرل منسٽر خورشيد شاهه، فتاح ملڪ، رشيد پٿي ۽ ٻيا سنڌس جونيئر تي رهيا. مان جڏهن هاءِ ڪورٽ جو رجسٽرار هئس ته هلي وڃي ساڻس سنڌس آفيس ۾ ملاقاتي ٿيس. سنڌس شان، مان ۽ دٻدٻي ۾ ڪو فرق ڪونه آيو هو. اياز اڄ به شينهن ٻٽيو وينو آهي ۽ منجهس تر جيتري به وڏائي ۽ تڪبر ڪونه آهي. اهوئي منو ماڻهو اهوئي ڪلڻو اهوئي معصوم. پلي مونسان پيا اختلاف ڪن پر مون ته منجهس هڪ الهه لوڪ ڏٺو آهي. توهين جيڪي وڻيو سو چئو،، پر ڪجهه ڏات ڏسو پوءِ بات ڪيو، هي شور اجايو آ پيارا. منهنجو ته اهو عقيدو آهي ته اديب ٿيڻ لاءِ پهرين الهه لوڪ ٿيڻ ضروري آهي، جيڪو ڏينهن رات پراڻي ڏک ۾ ڏکي ۽ پلاڻيءَ جون واتون ڳولهي پوءَ پلي ڪندا لڳن، ويڻ ملن، فتوائون اچن ته به ننڊون ڦٽائي، سوچ جا گهوڙا ڊوڙائي ڪجهه اڳيرو ٿيڻ لاءِ پيو جاڪوڙي سو الهه لوڪ نه چئبو ته ٻيو ڇا؟ محمد ابراهيم جوئي صاحب، منهنجي ڏاڙهي ۽ نمازن تي ٽوڪ ڪندي، اياز جي روبرو چيو ته پلا اياز ته بي نمازي آهي. مون چيو مون ته اياز کي چوويهه ڪلاڪ نماز ۾ ڏٺو آهي. پلا چو ڪين. فڪر جي هڪ گهڙي سؤ سالن جي عبادت کان بهتر آهي. سي ستائي سونهن ننڊ عبادت جن جي.

جويو صاحب چپ ٿي ويو، قائل ڪونہ ٿيو. ڪن ماڻهن جي دلين تي ۽ بصيرت تي مهرون لڳي ويندئون آهن پوءِ هو نہ سمجهندا آهن نہ ٻڌندا آهن نہ ڏسي سگهندا آهن.

بابا ڪي بہ ائين عبدالغفور پرڳڙي وڪيل ”تڪل دماغ“ جو خطاب ڏنو هو. اهو عبدالغفور پرڳڙي ڪمال منافقي سان خوشامديون ۽ چاپلوسيون ڪري وڃي ضياءالحق جي هنج ۾ ويٺو ۽ غير نمائنده وزارت وٺي ويهي رهيو. وزارت ۾ هلندي پڄندي وري ايتري هئس جو هڪ رات مونکي لاڙڪاڻي مان فون آئي تہ فلاڻي عزتدار ماڻهوءَ کي پوليس جهلي ٿاڻي تي ويهاري ڇڏيو آهي. توهان ڪجهہ ڪيو. مون چيو بابا پرڳڙي صاحب وزير آهي ان ڏي وڃو. چي اهو ويچارو مٿو هڻي بيٺو آهي پر ٽپ جواب مليو اٿس. مون چيو ڀائي جيڪڏهن وزير صاحب کي انڪار ٿيو آهي تہ مون معمولي ماڻهوءَ کي ڇو ٿا خوار ڪيو. ڀانيان ٿو تہ مان تن ڏينهن رٽائر ڪري چڪو هئس. رٽائر ڪاموري کي ڪير ٿو پڇي.جسٽس جمال الدين ميمڻ جو پيٽيويو ۽ مسٽر رسول بخش لغاري سيشن جج جو وڏو ڀاءُ لغاري صاحب چيف انجنيئر ٻنوري تعلقي جو زميندار هو. مان ٻنورو ۽ سجاول جو سب جج هئس تہ لغاري صاحب چيف انجنيئر رٽائر ڪيو ۽ هڪ ڏينهن مختيارڪار وٽ آيو ۽ اچي شڪايت ڪيائين تہ مختيارڪار صاحب هي ٽيون دفعو توهان وٽ آيو آهيان پر منهنجو معمولي ڪم اڃا نٿو ٿئي. مختيارڪار صاحب گهنٽي وڄائي پٽيوالي کي چيو تہ هيڊ منشيءَ کي سڏي اچ. هيڊ منشي اچي اڳيان بيٺو تہ مختياڪار صاحب ڪيس تنبيهہ ڪئي تہ، ”وڏا منشي توکي چيو اٿم تہ رن زال، يتيم ٻار ۽ رٽائر ڪاموري کي تنگ نہ ڪندو ڪر.“ مختيارڪار جو ائين چوڻ ۽ لغاري صاحب اٿي،ڪرسيءَ کي پٺيان ٺيڙ ڏئي، پنهنجي ٻاهر بيٺل جيپ ڏي ڊوڙ پاتي. مختياڪار صاحب سڏ ڪري چيس تہ لغاري صاحب ويهو توهانجو ڪم ٿئي ٿو پر لغاري صاحب ڪونہ بيٺو وراڻيائين تہ صاحب هاڻي گهٽو ٿيو، رن زال ۽ يتيم ٻار جهڙو ڪري ڇڏيؤ هاڻي ڪهڙي منهن سان توهان وٽ ايندس. لغاري صاحب ۾ مزاح جو حس ڏاڍو هو. مسٽر رسول بخش ڳالهہ ٿو ڪري تہ، ”موڪلن ۾ بئي ڀائر اڳر ۾ ڪٽولن تي ليٽيا پيا هئاسون تہ ائين گهرو عورتن ۾ جهيڙو ۽ ڪڙڪا شروع ٿي ويا. ادو ٽپ ڏئي اٿي رلهي ۽ وهاٽو ويڙهي ڪچ ۾ ڪري وٺي ڀڳو. چيومانس ادا ڪاڏي، تہ اشارري سان چيائين تہ تون بہ اچ

سو مان به رلهي ويڙهي ڪچ ۾ ڪري پگهس. ادو وچي پڇندو مان به پنيان. پري وڃي هڪ وڻ هيٺان رلهي وڇائي وهاڻو رکي ليٽي پيو. مان به رلهي وڇائي ليٽي پيس. پڇيومانس ته ادا خير ته آهي. چيائين خير وري ڪهڙو مايون چتيون ٿي پيون آهن. گگ ڳاڙهي ٿانئينڪيون ٿين ته پوءِ هلنداسون. پاڻ چو موڪلن جو مزو وڃايون." اهڙا ڀلا ماڻهو پيا هئا پر عزت اڄ تائين اٿن. ڪاموري وٽ رٽائر ٿيڻ کان پوءِ "عزت ۽ دعائن" جي فنڊ ڪانسواءِ ٻيو هجي ئي ڇا ٿو! پر جيڪو آهي املهه وٺون ڪمائي سگهي. ڪَم ته الله تو ڪري پوءِ جيڪڏهن ڪنهن ٻانهي معرفت ڪرائي ته سندس اسپيشل ڪرم. سو مون به الله توهار ڪري ڪٽي ايس ايس پي لاڙڪاڻي کي فون ڪئي جنهن سان منهنجي معمولي ڏيٺ ويٺ هئي. گفتا سو چڱا استعمال ڪيم، لفظن کي پنهنجو جادو آهي. چيم اڄي ائين هياس جو پنهون ڏوتم ڪپڙا، هاڻ ائين ٿياس جو جَت نه ڏينم پاڻ سين." جيڪو ايس ايس پي، وزير کي انڪار ڪيو ويٺو هو تنهن چيو ته سائين توهان فون رکو ۽ انهيءَ ماڻهو سان سندس گهر ڳالهايو. واهه ايس پي صاحب تنهنجو جواب، ڪهڙو نه سهٽو اتر ڏنائين. مون به ان ماڻهوءَ جي گهر فون ڪئي ته پاڻ ڳالهائي چيائين ته الائي ڇا ٿيو جو مونکي چيائون ته بس سڌو گهر وڃ. اها هئي هڪ خوشامدڙئي مارشل لائي وزير جي عزت ۽ ٻئي طرف هن حقير فقير جا ٽيليفون تي به اکر. تعزمن تشاءَ وتذل من تشاء، جنهنکي چاهي عزت ڏئي، جنهن کي چاهي تنهنجي نصيب ۾ ذلالت لکي ڇڏي. اهو آهي الله رب العزت.

جون 1954ع ۾ مان ڪيري ۾ سب جج هئس. مون خواب ڏٺو ته چوڏهين جو چنڊ پيو چمڪي ۽ ان ۾ خانبهادر اسراڻ جي صاف شبيهه نظر آيم. خانبهادر صاحب 1951ع ۾ گذاري ويو هو جڏهن مان لاڙڪاڻي ۾ وڪيل هئس. وري ڏسان ته خانبهادر سان گڏ بابا جي شبيهه به چنڊ ۾ ظاهر ٿي ۽ ٻئي خوش هجن ۽ منهن تي مشڪ هجين. صبح جو اٿي گهر واري سان ڳالهه ڪيم ۽ انديشو ظاهر ڪيم ته خدا خير ڪري الائي ڇا ٿيڻو آهي. هن دلداري ڏيندي صلاح ڏني ته تعبير هميشه چڱو ڪڍجي ۽ هرويرو ملول نه ٿجي. ڳالهه آئي وئي ٿي وئي. ٻئي ڏينهن بابا جو هٿ اکر لکيل انگريزيءَ ۾ خط مليو ته. "اڄ مون سالن جي محنت کان پوءِ قرآن شريف جو تفسير لکي پورو ڪيو ۽ منهنجي زندگيءَ جو مقصد پورو ٿيو. هي جون 1954ع جو آخري

Gul Hayat Institute

هفتو هجي. پهرين جولاءِ تي ادا وڏي جي تار مليم تہ بابا سخت بيمار آهي. بدر ۽ شاهده ننڍڙا هجن ۽ٿي ڏينهن صبح جو سوير زال ۽ ٻارن کي هڪ دوست (مرحوم وڏيرو حافظ راڄڙ) جي جيپ ۾ ڪٽي سڌو سيشن جج ميرپورخاص جسٽس قادر نواز اعواڻ جي بنگلي تي ويس. پٽيوالي کي چيم تہ صاحب سان ضروري ملڻو آهي. موٽي اچي چيائين تہ صاحب وهنجي پيو. مون موڪل جي درخواست پٽيوالي کي ڏئي ٻڌايو تہ مان وڃان ٿو. ڪوٽڙي تان ريل پڪڙڻي اٿم. چيائين بيهو صاحب کي ٻڌايان. وري ڊوڙندو آيو چيائين صاحب چوي ٿو تہ بيهو مان اچان ٿو. ٻن ٽن منٽن ۾ ٻاهر آيو. پٽيوالي اڳ ۾ ئي ڪيس درخواست ڏني هئي سو همدردي ڪندي چيائين تہ توهان يلي وڃو پر خان صاحب علي خان کي منهنجا گهڻا سلام عرض ڪجو. الله ڪندي ڪوٽڙي اسٽيشن تي پهتاسون. گاڏي اچان بيٺي هئي. شام جو اتاوليءَ سان گهر پهتاسون، بابا ظاهري طرح خوش ٿي ڏٺو. چيائين تہ دل وڏي (اينگهجي) وڌي تي وئي آهي ۽ چڱي طرح سان پمپ نٿي ڪري سگهي، ۽ ڪيس بار بار شديد دورا پون ٿا. بابا کي اوير وارو ڪمرو ڏنو هئائون جو هوئڻ منهنجي حوالي هوندو هو. بابا جي ننڍي نياڻي رئيس روشن علي خان اسراڻ پنهنجو خاص نوڪر سندس خدمت ۾ ڏنو هو جو ڏينهن رات سندس ڪٽ پرسان پٽ تي هنڌ وڇايون ليٽيو پيو هوندو هو جيئن فوري خدمت ڪري سگهي، ٻئي ڏينهن مان بابا جي پرسان ڪرسي وجهي ويٺس تہ ڪيس سرهو ڏٺم. هڪدم ڳالهہ ڪيائين تہ شمن چت جو پڪو هٽائي ڏنو آهي ۽ سول سرجن کي ٻہ روز گهرائيندو آهي. مائٽ کي اهائي آسيس ۽ خوشي تہ اولاد سندس خيال رکي ٿو. تن ڏينهن نہ هئا اسپيشلسٽ ڊاڪٽر ۽ نہ وري ٻاهرئين ملڪن ۾ وڃي علاج ڪرائڻ جو تصور. ان ڏينهن منهنجي ويٺي ڪيس ٻہ ٽي شديد دورا پيا، اهڙا جو ڏسي نہ سگهجي، سهڪو، آنڌمانڌ ۽ لوچ پوچ. شام جو سول سرجن آيو ڪارو ٻارڪزئي. رنگ ڪارو هئس ان ڪري ڪيس ائين سڏيندا هئا. حيدرآباد صدر جو وينل هو. سندس ننڍو ڀاءُ جو ٻہ ڊاڪٽر ٿيو مونسان گڏ پڙهندو هو. اهو تہ ڏاڍو سنو ماڻهو هو پر هي مغرور ۽ ڏاڍو لالچي هئو. بس رڳو بلڊ پريشر ڏسي ويندو ۽ سندس روزانہ مقرر في ڪري هوندي هئي. مون ساڻس ڳالهايو تہ صاف ٻڌايائين تہ ڪو علاج ڪونهي تنهن ڪري سندس هر چاهنا پوري ڪيو ۽ کاڌي پيتي تي بندش نہ وجهوس جيڪي طلبي سو

Gul Hayat Institute

ڏيوس. مون چيو ڊاڪٽر صاحب دوري مهل جو تڪليف ۽ سور ٿئيس ٿو تنهن جو ڪو عارضي علاج ٻڌايو. اسان ڪان سندس تڪليف ڏٺي برداشت نٿي ٿئي. هڪڙا ڪئپسول لکي ڏنائين تہ تڪليف مهل ڪئپسول کيس سنگهايو. ائين ڪندا آياسون پر ڪجهہ فائدو يا فرق نہ پيو. ان ڏينهن کان مان ڪرسي بابا جي کٽ وٽ وجهي ويهي رهيس. رئيس صاحب جي نوڪر کي موڪل ڏئي ڇڏيم. سڄي سڄي رات ائين گذري ويندي هئي. رڳو ضرورت آهر آهستي آهستي ڪري باٿ روم طرف ويندو هئس تہ پنيان بابا سڏ ڪندو هو ۽ مان بيٺي پير واپس موٽي ڪرسيءَ تي ويهي رهندو هئس. پڇندو هو تہ "سمهڻ ٻي وئين ڇا؟" "نہ بابا" تورو جواب توري ڳالهہ. ادا وڏو شمس چوندو هو تہ ادا ٽين ڇئين ٻجي رات جو مونکي اٿاريندو ڪر تہ واري سان ڪجهہ آرام تون بہ ڪر. "ها ادا" بس، پر هو ويچارو آفيس مان ايندو ٿي هو يارهين ٻارهين ٻجي رات جو ۽ وري صبح ساڻ ڪورٽ ۽ ڪيسن جي وٽ پڪڙ ۾ لڳي ويندو هو. سو ڪيس اڌ رات جو اٿارڻ تي دل نہ چوندي هئم. ادا فجر جو سويل اٿي ايندو هو ۽ ميار ڏيندو هو تہ، "ادا مونکي نہ اٿاريئي؟" "بس ادا" هو بہ ڏاڍو سمجهدار ۽ بردبار هو. سڀ ڪجهہ سمجهندي بہ ڪجهہ نہ چوندو هو. صرف اهو تہ، "رات مونکي اٿارجان" ائين ڪندي پندرهن راتيون لاڳيتيون مون ڪرسيءَ تي ويٺي گذاريون. اڄ جو منهنجو اولاد، ڏيئون توڙي پٽ منهنجو ايڏو خيال ۽ اونو رکن ٿا سو مان ڀانيان ٿو تہ مونکي الله طرفان پنهنجي ڪئي جو اجر پيو ملي. بس هڪ مونکان ٻي ڏياني ٿي وئي، جنهن جو سڄي عمر افسوس رهيو اٿم ۽ شرمندو بہ آهيان. بابا کي ڪاڌي جو تہ ڪو خاص شوق نہ هئو پر هن لاءِ روزانو هڪ انب گهرايو ويندو هو. تن ڏينهن فارمي انب عام نہ ٿيا هئا. بمبئي کان بہ جنسون، هڪ آلفنسو، جنهن کي عام سنڌي ماڻهو آپوس چوندا هئا ٻيو طوطا پوري ايندا هئا. انب جهڙي لذيذ ميووي جي مند رڳو هڪ مهينو، جون، ٿئي ٿي. جولاءِ ۾ انب گهٽ ٿي وڃي ٿو. بهرحال طوطا پوري مليا ٿي، آلفنسو اچڻ بند ٿي ويو هئو. نوڪر جيڪو انب وٺي ايندو هو تنهن ۾ شايد ڪونہ ڪو نقص هوندو هو. سو بابا مونکي چيو تہ سندس لاءِ انب وٺڻ مان پاڻ وڃان. مان وري سڄي رات جي اوجاڳي ۽ تڪ سبب نوڪر کي تاڪيد ڪري موڪليان تہ انب ڳولهي سنو وٺي اچي، پر نوڪر ۽ مالڪ ۾ تہ فرق آهي ئي آهي. انگريزيءَ ۾ چوڻي آهي تہ مالڪ

Gul Hayat Institute

جهڙي اک ہئي ڪنهن وٽ تي نٽي سگهي. بابا پڇندو هو تہ جمال پلا اڄ پاڻ ويو هئين تہ مان چوندو هئس نہ بابا. تہ سندس پيشانيءَ تي جيڪي ناپسنديدگي جا آثار نمايان ٿيندا هئا سي مونکي اڄ بہ ياد آهن. مونکي يقين آهي تہ اها سزا مونکي اڄ ملي تي جو ڪڏهن ڪڏهن منهنجا پٽ اهڙي طرح نوڪر کي ڪم چئي بار لاهي ٿا ڇڏين. ڳالهہ آهي شرڌا جي. گانڌي جي جڏهن گول ميز ڪانفرنس تي لنڊن ويو تہ سندس وڏو آدرياءُ ٿيو. جيتوڻيڪ ڪن اخبارن لکيو تہ هندستان کان هڪ ننگو فقير آزادي وٺڻ آيو آهي. مهاتما لاءِ گڏجاڻيون ۽ آجياڻا ٿيا. ڪيس پارليامينٽ جا ميمبر ۽ وزير ملڻ ويا ويندي مهارائي بہ سندس شان ۾ ٻنر ڏني جتي بہ احرام جهڙا ڪپڙا پائي لٽ ڪٽي ويو. جڏهن بہ اخبار وارا پڇنس تہ، چوي تہ هاڻو سڀ ڪجهہ هئو پر شرڌا ڪانهي. ويندي شاهي محل جي آجياڻي بابت بہ چيائين تہ ها تمام شاندار هئي پر شرڌا ڪانهي. انگريز اخبار نويسن بيزار ٿيندي پڇيس تہ اها شرڌا نيٺ آهي ڇا؟ جواب ملين تہ هندستان اچي ڏسو. شرڌا معنيٰ دلي عقيدت، عزت، احترام ۽ اون. پيءُ ماءُ ويچارا پيو ڇا ٿا گهرن سواءِ شرڌا جي. بس سندن ڳالهہ کي مانُ ۽ محبتا ملي تہ هنن وٽان ڍير دعائن جو موٽ ۾ ملي ٿو. اولاد پانئين ٿو تہ ماءُ پيءُ کي تہ منٽ ۾ پرچائي وٺندو. اهو نٿو ڄاڻي تہ هو پرچائي نہ پرچائي، مائٽ تہ خودبخود پرچيو وينو اوسيئڙو ڪري تہ اچي دعائن جو انبار ڪٽي وڃي. والدين، ٻچن جا ڪيڏا نہ بيجا انگل ڪٽي ٿو ۽ پوءِ جڏهن اولاد ڪين ٿورو بہ نظرانداز ڪري ٿو يا صرف بي ڌيان ٿئي ٿو تہ سندس دل کي جهٻو اچيو وڃي ۽ سا بہ هو پنهنجو پاڻ ئي ميساري ڇڏين ٿا. منهنجو پيٽيويو عبدالحق وڪو جو هڪ ڪامياب پوليس آفيسر رهيو آهي، اهڙو ئوس ۽ وزندار دليل ڏيندو آهي جو ماڻهو نہ رڳو قائل ٿي بلڪ ويچار ڌارا ۾ گم ٿي وڃي.اولاد جي بي نيازيءَ جي ڳالهہ نڪتي تہ حضرت آدم عليہ السلام جي شان ۾ هڪ موتي گار ڏئي چيائين تہ سائين هن کي تہ ابو امان هئو ئي ڪونہ سو هن (گار) کي ڪهڙي خبر تہ ابو امان ڇا ٿيندا آهن، سندس ڪيتو اسين پيا لوڙيون. ڳالهہ صحيح هجي يا نہ، ويچار جهڙي آهي. مونکي امان کان وڌيڪ بابا پاليو. ڇٽن سالن جو هئس جو پاڻ سان گڏ گشت ۾ توڙي آفيس ۾ ساڻ وٺي ويندو هو. مونکي ياد آهي تہ آفيس ۾ بلوري پيپر ويٽ ڏيندو هو تہ انهن سان کيڏ. ڇٽن سالن جو ٻار ڪيڏو نہ متي جو سور هوندو. پندرهن منٽ

Gul Hayat Institute

صبح جو ۽ پندرهن منٽ شام جو سبق پڙهائيندو هو. هڪ دفعي چيائين سليٽ قلم ڪڍي اچ تہ سبق لکرايانءِ. مون قلم وڃائي ڇڏيو هو سو سليٽ ڪڍي چيم لکايو. هو چوندو ويو ۽ مان نهن سان لکندو ويس. ورجائي پڇيائين تہ لکين پيو؟ "ها بابا" جڏهن لکائي پورو ڪيائين تہ چيائين سليٽ ڏي تہ ڏسان. مون ڪڍي سليٽ ڪيس ڏني. ڏسي چيائين تہ لکيو تہ ڪجهہ ڪونہ اٿئي. چيم سچو لکيو اٿم پر نهن سان، قلم ڪونہ هو. پيو ڪو اسڪولي ماستر هجي ها تہ ڪٽي رکيم ها. بابا رڳو ايترو چيوتہ قلم ڪونہ هو يا وڃائجي ويو هو تہ ٻڌائين تہ ها. پيو قلم ڪڻون ها، مون قلمن جي باڪس گهرائي رکي ڇڏي آهي، نهيو وري سياڻي. پيءُ ماءُ، ٻار جا اهڙا انگل ڪٺن تا ۽ خوشيءَ سان برداشت ڪن تا. اسين آهيون جو ٿورڙي ڳالهہ تي گهہ ڪري ويهي رهون. حيف هجي اسان جهڙن تي. مبارڪ هجي انهن کي جن جا والدين جيئرا آهن ۽ کين خدمت جا موقعن تي موقعا پيا فراهم ڪن جيئن سندن ٻچا جنت ڪمائي وٺن.

مان ۽ بابا ماني گڏجي کائيندا هئاسون. ٻوڙ هڪ پليٽ ۾ ايندو هو. مان هيچ مان ٻوٽيون ٽڪرو ٽڪرو ڪائي ويندو هئس. ڀاڻو تڏهن ڦاٽو جو آفري ٽيڻ ڪري الٽي ڪيم. بابا اچي الٽي کي جاچي ڏٺو تہ ان ۾ ٻوٽين جا وڏا وڏا ٽڪرا هئا. ڳالهہ سمجهي ويو سو نوڪر کي سڏي چيائين تہ جمال جو ٻوڙ جدا پليٽ ۾ آڻيندو ڪر. مونکي رڳو ايترو چيائين تہ اهو سڀ ٻوڙ تنهنجو هوندو، آهستي آهستي ۽ چڱي طرح چٻي چٻي کائجان. اها عادت اڃ تائين مون ۾ آهي، پيا ٽڪرو ٽڪرو کائي هٿ ڪڍي وڃن، مان وينو کانوان. هيچ، اها هيچ بہ فطري ۽ مثبت جذبو آهي. گهٽي کان گهٽو ۽ سڻي کان سنو تلاش ڪرڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي تمنا، محنت ۽ مشقت جا طريقا ۽ گُر سيکاري ٿي. مير صاحب جڏهن شهيد ٻيتي سان گڏ زور شور سان سوشلزم جو پرچار ڪندا هئا تڏهن سندن ڪوٽ لڳ مسجد جو ملان سوشلزم خلاف سخت تقريرون ڪندو هو. مير صاحب مرحوم مير علي احمد خان ٽالپر کي چيم "سرڪار هي غريب ملڙو، وند جي ٽڪرن تي پلجندڙ، اهو ڇو ٿو سوشلزم جي مخالفت ڪري. چيائين تہ "انهيءَ کي بہ مالدار ٽيڻ جو شوق ۽ آسرو تہ آهي نہ؟ سوشلزم غريب کان اهو آسرو بہ کسيو وٺي" ڳالهہ تز ۽ وزندار هئي. انهيءَ ڳالهہ ئي سوشلزم کي ڪيرايو بلڪ اهو ئي هڪ وڏو سبب هو. مان

Gul Hayat Institute

جڏهن 1974ع ۾ سوويت يونين ويس تہ مونکي اتي ڏاڍي خوشحالي ۽ ترقي نظر آئي پر جنهن سان ڳالهاءِ سو اهوئي چوي تہ، نظام بہ اسان جو چڱو، محنت بہ اسين وڌيڪ ڪيون، قربانيون بہ اسين ڏيون پوءِ بہ آمريڪي يا يوربي ماڻهو ڪائي بہ اسان کان چڱو ڀهري بہ اسان کان چڱو ۽ سندس رهائش جو معيار بہ اسان کان وڌيڪ. ايئن ڇو، ائين ڇو آهي؟ سوال سندن اندر ڪي ڪائي رهيو هو. ماڻهوءَ جي سر جي مٿان ٽي اچي تہ دليل ۽ منطق ڪا معني نٿا رکن. ڪوبہ ڪوئي وزندار دليل ٻڌڻ توڙي مڃڻ لاءِ تيار نہ هو. دليل ٽيندو ٿي آهي آس يا سوچ جو غلام. آسرو ۽ سوچ وڌيڪ سحرانگيز آهي ۽ دليل ويچارو محتاج ٻٽيو هيسيو بيٺو هوندو آهي. اسان وٽ اڄڪلهہ مهاجر طبقي جي بہ ساڳي ڪيفيت آهي. دليل ۽ سچ جي حيثيت اهڙي آهي جهڙي لوٽي مٿان پاڻي هارڻ جي.

بابا جي اهڙي صبر، تدبر ۽ عميق خاموشي مونکي سوچ جي سمنڊ ۾ وجهي ڇڏيندا هئا ۽ چپ چاپ ۾ گهٽوئي ٻرائي ويندو هئس. پر ڏاڍي آدم جي لچ ڪري، هڪڙي سِهوَ پنجي ويم. الله معاف ڪندو.

بابا جي بيماريءَ ۾ سندس ڪيترن دوستن خط لکيا جي اسان ڪونہ سانديا. مٿياريءَ جي الهہ بخش انصاري مرحوم، رٽائر ڪمشنر جو بابا جو اسڪولي دوست هو تنهن مونکي ڏاڍو جذباتي خط لکيو. سندس هڪ جملو مونکي اڃا ياد اهي. لکيائين، ”علي خان کي چئہ تہ مون لاءِ ترسي ۽ مونکان ڪم از ڪم هن ڳالهہ (موت) ۾ اڳ نہ ڪدي. مان سڀ دوست وڃائي ويٺو آهيان هاڻ علي خان کي وڃائڻ جي مون ۾ سهپ ڪانهي. ضرور ٻڌائجانس.“ مون ڪونہ ٻڌايومانس صرف چيومانس تہ سلام لکيا اٿئين ۽ چيو اٿئين تہ هاڻ اڳ نہ ڪدجانءِ. بابا رڳو مشڪيو. دل تہ پرجي آئي هوندس پر اهڙو تاثر ڪونہ ڏنائين. هڪ ڏينهن چيائين منهنجي پينشن رهيل آهي وڃي وٺي اچ.

پينشن جو فارم ڀري مان حضور مختيارڪار وٽ ويس. اڳي خزانہ آفيسر يا ٽريزري آفيسر کي حضور مختيارڪار چوندا هئا، جنهن کي مئجسٽريٽ جا اختيار بہ هئا ۽ فوجداري ڪيس بہ هلائيندو هو. عام خلق کيس صرف ”حضوري“ ڪري چوندا هئا. ڏاڍو ڀلو ۽ پيارو ماڻهو هو. منهنجي دوست سنتو درياڻي ۽ هري دلگير جو وڏو ڀاءُ هو، سو رٽائر ڪري چڪو هو. هيو ڪو چيڙاڪ پاڻ کان بيزار ماڻهو ويٺو هو. فارم نظر مان ڪدي

موٽائي ڏنائين ۽ چيائين تہ گزيٽيڊ آفيسر کان تصديق ڪرائي اچ تہ پينشنر زنده آهي. مان سڌو آيس بارڪزئي سول سرجن وٽ چيومانس تہ تنهنجو مريض آهي روز ڏسينس ٿو تصديق ڪري ڏي. چيائين هائو پر في وٺندس ٻئيهہ رپيا. مون اعتراض ڪيو تہ مونکي چيائين تہ توهان کي بہ پئسا ملندا ان ۾ منهنجو حصو بہ ٿيندو. اٿين چٽي صحيح ڪرڻ وارو هو تہ مون ڪانٽس فارم کسي ورتو ۽ چٽي ڏنم تہ هھڙي ڪريل ذهنيت منهنجي برداشت کان ٻاهر آهي. اطمينان سان وراڻيائين تہ تنهنجي مرضي. پئسي جا پوڄاري ماڻهو ٿوري گهٽي بيعزتيءَ لاءِ هر وقت ذهني طرح تيار هوندا آهن. سو بارڪزئي صاحب تي بہ ڪو اثر نہ ٿيو. مان سڌو آيس ڪليڪٽريءَ ۾ تہ هڪ اسسٽنٽ مختيارڪار پنجابي نزاد سنڌي ڏٺم وجي پڇيومانس تہ گزيٽيڊ آفيسر آهين؟ چيائين ڪم ٻڌاءِ. ڪم ٻڌي فارم منهنجي هٿ مان وٺي صحيح ڪري، مهر هڻي مونکي چيائين تہ ٽريزري آفيسر وري ڪو بيو اعتراض ڪري تہ مونکي ٻڌائجانءِ ڏسان تہ ڪيئن نٿو ڪري، پر ڪم ٿي ويو. اهو هو فرق روز في وٺندڙ ڊاڪٽر بارڪزئي ۾ ۽ هڪ ننڍڙي پنجابي آفيسر ۾ جو پوءِ ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڊپٽي سيڪريٽري بہ ٿيو. الله خوش آباد رکيس، ڏکيو ڏينهن نہ ڏيکاريندس.

بابا زور ڪونہ ڏياريندو هو. بيماري ۾ سمهڻي سمهڻي ڪيس پيرن ۾ سور پوڻ لڳو. زور ڏناڻونس تہ پسند ڪيائين ۽ مزو آيس. پوءِ تہ هڪڙو اٿي تہ ٻيو سندس پيرن کي زور پيو ڏئي، پر بابا سختيءَ سان غير عورت ويندي ننهرن کي بہ منع ڪئي تہ اهي زور نہ ڏين. رڳو پٽ ۽ ننڍي نياڻي خيرپور جوسي واريءَ کي اجازت هئي، بس. وڏي نياڻي تہ سانگهڙ ۾ هئي جتي خانصاحب عبدالحق وڪو ايس ايس پي هو. انهن کي تہ اطلاع ئي ڪونہ ڏنو هئوسون.

16- جولاءِ 1954ع، جمعي ڏينهن بابا ڪجهہ بهتر نظر آيو. ڳالهيون ٻولهيون بہ ڪيائين. مونکي چيائين تہ نوٽ بوڪ ۽ قلم کڻي اچ تہ هڪ تمام ضروري مضمون لکائڻو اٿم. مضمون جو عنوان هو "دنيا جي مسلم قومن کي انتباهہ" ظاهر آهي تہ اهڙي مضمون لاءِ سياسي، معاشي، اخلاقي ۽ بين الاقوامي حالات تي بحث مباحثو ۽ چندچاڻ ڪرڻي هئي. ٻہ صفحا کن لکائي ٿڪجي پيو ۽ چيائين تہ باقي پوءِ. ان ڏينهن عجيب عجيب ڳالهيون ڪرڻ لڳو. لاڙڪاڻي جو آرهڙ، جولاءِ جو مهينو، سخت گرمي، ڪڙاڪيدر اُس، اصل ڪانوَ جي اک پئي نڪري پر بابا چوي تہ ڪھڙو نہ جهڙالو ۽ ٿڌڪار آهي،

Gul Hayat Institute

هير پئي لڳي ۽ مونکي ڏاڍو سڪون پيو لڳي. ماني ڏني سونس ته انڪار ڪيائين ڇي هاڻي هن جسم کي ڪا ضرورت ناهي. دوا ته ياد ڪري خوشيءَ سان ونندو هو، پر ان ڏينهن دوا وٺڻ کان به انڪار ڪيائين. چوڻ لڳو ته جنازي کي غسل پٽ ڏين، ملان کي نه سڏائجو. جنازي نماز به پٽ يا ڪو عالم پڙهائي، جيڪو معاوضو نه وٺندو هجي. چوندا آهن ته موڪلائيندڙ ماڻهو کي پرون پئجي ويندا آهن. هيءَ به اهائي ڳالهه ٿي نه! مان وٽس ڪرسي وجهيون ويٺو رهيس. گهر جون عورتون ڀي آيون ويون. چاچو علي محمد آيو ۽ اچي چيائينس ته سائين ڪلمو پڙهو، هي ڪلمي پڙهڻ جو وقت آهي. ناراض ٿي، ڪمال اعتماد سان چيائين هي ته بيڪاري جو وقت آهي، ڪلمو پڙهڻ معنيٰ ان تي عمل ڪرڻ، ان لاءِ ته سڄي حياتي ملي ٿي، پر ماڻهو ان تي عمل ڪون ٿا ڪن، وتن ايري غيري جي خوشامد ۽ تعريفون ڪندا. چاچو ڏڪارو ٿي. اٿي ويو ۽ اندر وڃي اسان جي ننڍي ڀيڻ کي دانهن ڏنائين ته پڇاڙي ڪلمو به نصيب نٿو ٿئين. اتي اچي شام جا پنج ٿيا ته چيائين ته منهنجي پٽن کي گهرايو. ادا شمس ۽ ڪمال اوطاق تي ويل هئا. جيسين اهي اچن ته عورتن جو ڍنبلو اندر هليو آيو. خفي ٿي چيائين ته مون ته پٽن کي سڏايو آهي، توهان کي نه، توهان وڃو، وڃو. سڀ عورتون هليون ويون. امان به هلي وئي. مون ٿي ڪرسيون ملائي رکرايون. جڏهن ٿئي پاٿر ويناسون ته اسان ڏي منهن ڪري چيائين ته مونکي ٿي ڳالهيون چوڻيون آهن:

هڪڙو ته ماءُ کي عزت ڏجو.

ٻيو ته جيئن گڏيل گهر هلائيندا ٿا اچو، ڪوشش ڪري هلائيندا اچجو.

ٽيون ته پاڻ ۾ ڪو به اختلاف ٿيو ته ڪنهن مشترڪه دوست کي ٻڌائجو.

بس مونکي اهو چوڻو هو هاڻي توهان وڃو. اسان کي جهڙو سپ سنگهي ويو. ڪوئي ڪونه ڇُريو ته سختي سان چيائين ته چيم ته وڃو. ادا شمس ۽ ڪمال اتي اوطاق ڏانهن ويا. مان اتي ڇپڙي ڪري سندس مٿن کان ٿي ويٺس. ادي ننڍي جا تمام داناءُ ۽ صابر آهي سا آئي ۽ اچي بابا کي چيائين ته بابا ڪلمو پڙهڻ ۾ ڪو گناهه ته ڪونهي. نياڻيءَ جي الجهن کي سمجهندي مشڪيو ۽ چيائين چڱو چوان ٿو.

”ربنا آتنا آمنا فغفرلنا...“ بس، معنيٰ ”يا رب تحقيق توتي ايمان آڻيان تو پوءِ منهنجا گناهه بخش ڪر ۽ باهه جي عذاب کان بچاءِ.“

Gul Hayat Institute

مون اهي اکر دلنشين ڪري ڇڏيا ۽ اڳتي هلي منهنجي زندگي بچائڻ جو سبب بڻيا. اهو ذڪر بعد ۾ ايندو.

بس گهڙي اها گذري. پنج لڳي ويهه منٽن تي چرڪ پري سڏو تي سمهيو ۽ روح پرواز ڪري ويو. مون وٽي زور زور سان ”بابا بابا“ ڪري رڙيون ڪيون. مونکي جيڪو ان وقت ڀڙيون ۽ اوچتو جهٽڪو محسوس ٿيو سو اهو تہ مان يتيم ٿي ويس. ڀلي ڀيءُ ماءُ پيرسن ۽ معذور يا بيمار هجن تڏهن بہ سندن وجود اهڙو مرڪز ۽ گهاٽي ڇانوَ آهي، جنهن جي آسائش نس نس، وار وار ۾ وڪڙجي وڃي ٿي ۽ ماڻهو هر لُڪ لوسات ۽ ڪوسي واءُ جي جهوٽي کان پاڻ کي محفوظ سمجهي ٿو ۽ هر ايندڙ آفت کان بي نياز ٿي وڃي ٿو. اهو احساس ايڏو تہ اونهو ۽ گهرو اهي جو اڄ جڏهن خود بہ پيرسن تي ويا آهيون، تہ بہ اٿئي ويٺي ابو امان وسري نٿو. منهنجي زوردار ڇيخ تي سڀ گهر جون عورتون، مائٽيائيون اوڙي پاڙي واريون ڳاهٽ ڪري اندر ايون ۽ مان ٻاهر وراندي ۾ نڪري جافري جي دروازن کي زور سان پڪڙي بيٺس تہ ادا وڏو شمس سڏو مون وٽ آيو ۽ ڀڪراتڙي پائي، دلداري ڏيندي چائين، ادا تون تہ سمجهدار آهين پاڻ جيڪي سو ڀين کي سنڀال ۽ آٿت ڏي. امان، ڪمال صبر سان اکيون اگهندي اندر آئي ۽ آخري سلام ڪري ٻاهر اڱڻ ۾ وار ڇوڙي ويٺي، گهر ۾ ٻاهرئين تلهي تي اڄي ماڻهو گڏ ٿيا. ڳوٺ، ميهڙ ۽ ڀيڻ پاسن ڏي اطلاع موڪليو ويو. سانگهڙ عبدالحق کي تار ڪئي وئي. حيدرآباد مان ادا شمس جا ساهرا ۽ منهنجا ساهرا ڀڄي ويا. سانگهڙ مان عبدالحق ۽ اسان جي وڏي ڀيڻ ڪونہ پهتا. جا ٿيو جو ڪلارڪ تار وصول ڪري، عام سرڪاري ٽپال ۾ رکي ٽئين ڏينهن ايس پي صاحب جي آڏو فائيل ٺاهي رکيو. تار تي نظر پيس تہ پريشان ٿي اٿيو ۽ ٻار ٻچا وٺي چوٿين ڏينهن اڄي پٽر تي وينو.

بابا جي وصيت موجب تہ غسل ڪيس سندس پٽ ڏين، سو اسين ٽيئي جوان پٽ وينا هڪٻئي کي ڏسون. خاموشي جي سوالن ۽ جوابن ۾ اهو معلوم ٿيو تہ ڪنهن ۾ اهڙي همت ڪانہ هئي. ڪير هو جو پنهنجي پياري کي مرده ڏسي ۽ اٿلائي پٿلائي. اهو معاشرو ئي ويو جو اوڙي پاڙي يا مٽ مائٽ جي موت تي هرڪو ٻانهون ڪنجي ٻيهي تہ مان ٿو اهو نيڪ ڪم سرانجام ڏيان ۽ ايئن هرڪو دل ڏاڍي ڪري وڃي ۽ لوازمات بہ سکي وڃي. هاڻي هرڪو ڪٿو ڪٿو ٿي ويو آهي ۽ ڪنهن ۾ اهڙي ڪا مراد رکڻ بہ بيوقوفي

Gul Hayat Institute

آهي. سو بابا جي آخري وصيت اسين سندس فرمانبردار پٽ پوري ڪري نہ سگهياسون. ادا شمس عملي ماڻهو هو پنهنجي منشيءَ کي چيائين تہ ملا کي وٺي اچ. مون رڳو ايترو ڪچيو تہ چئجانس تہ بنا معاوضي جي ڪم ڪري وڃي. هي ڏؤر ماهرن جو آهي. هر شعبي جو ماهر ماڻهو آهي، تہ پوءِ مذهب ۽ شرع جو ڇو نہ؟ ملان آيو تہ پاڻي گرم ۾ بير جا پن ڪاڙهيائين بيا بہ الائي ڪيترا وکر، صابڻ، ڪپڙو وغيره ۽ تختو بہ گهرايائين. ٿلهي تي اوٽ ڪري بابا کي غسل ڏنو ويو. اسين بہ مدد لاءِ اتي وياسين، پر دل جهلي نہ سگهياسين ۽ سڄو ڪم ملان ۽ هڪ ٻن ٻين ماڻهن تي ڇڏيوسين. جنازي نماز لاءِ هڪ عالم سگهورو مولانا غلام الرسول پيڙو چاندبيو وارو جو جان محمد عباسي جماعت اسلامي واري جو والد ۽ استاد هو، ان ڏانهن نياپو موڪليوسين. هو آيو. ڪيس ٻڌايو ويو تہ تدفين ٻئي ڏينهن ٿيندي. وعدو ڪيائين تہ هو عين وقت تي ايندو. هاڻي سوال هو تہ قبرستان ڪهڙي ۾ رکجي. مونکي ڪيترن ڏينهن کان ور ور ڪري اهو خيال ايندو هو تہ درگاهہ قائم شاهہ بخاري تي رکجي، سو اهو اظهار ڪيم. رئيس روشن علي خان جو اسرار هو تہ ڪيس اجازت ڏني وڃي تہ هو سندس ڳوٺ خيرپور جوسہ واري مسجد وٽ جتي خانبهادر صاحب جي مرقد آهي، اتي تدفين ڪرائي. سنو خيال هو پر پاڻ ئي چيائين درگاهہ قائم شاهہ تي بندوبست ٿي وڃي تہ اهو تمام چڱو ٿيندو. ادا شمس، وڏي رهائي پڪائي وارو هو سو اهڙو بندوبست ٿي ويو. قائم شاهہ بخاري جي درگاهہ، وچ شهر ۾ مدرسہ هاءِ اسڪول پرسان آهي. ڪليڪٽر کان ۽ متولي کان اجازت وٺي پوي ٿي. جسد کي غسل ڪفن ڏئي ساڄئي ڪمري ۾ رکيو ويو. ڪمري ۾ گرم موسم سبب، برف جون وڏيون وڏيون ناديون رکيون ويون. عبدالحق ۽ وڏي ادي جو انتظار ڪندا رهياسون، پر هو ڪونہ پهتا. ٻئي ڏينهن ٽيپهري ڌاري جنازو کڄيو. گهر ۾ روج راڙو پئجي ويو. الله اڪبر ۽ ڪلمہ شهادت سان گڏ مولودي مولود ڳائيندا هليا ۽ جلد ئي اچي درگاهہ قائم شاهہ بخاري تي پهتاسون. درگاهہ جي پنيان اولهہ ۾ پڌر آهي جتي بہ چار قبرون اڳي ئي هيون. جنازي نماز پيڙي چاندبئي واري بزرگ بنا معاوضي پڙهائي. مولوي صاحب وڏو عالم ۽ بزرگ هو ۽ سندس خيال ساڳيا بابا ورا هئا. مولوي صاحب تہ هليو ويو، باقي ٻيون رسمون پيشہ ور ملان پوريون ڪيون، جنازو لحد ۾ لاهڻ، منهن ڦيرائي قبلي طرف ڪرڻ، پهريون

Gul Hayat Institute

متيءَ جون ليون قرآني آيتون پڙهي مڙهہ مٿان اڇلڻ ۽ پوءِ لوڙهہ لڻ تائين قرآن شريف جون آيتون پڙهڻ ۽ دعائو گهرڻ اهي سڀ فرض ملان سڳوري نڀاهيا. ڪيترن قرآن بخشيا وغيره. لاڙڪاڻي جا معزز ماڻهو، سڄي وڪيل برادري، جج صاحبان ۽ سانگي مائٽ ۽ قوم جا ڳچ سارا ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا. جڏهن سڀ ٽڙي پکڙي ويا ۽ ملان موڪلايو تہ ادا ڪيس پاسيرو وٺي پنجاهہ رپين جا نوٽ لڪائي ڏنا. هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ تنهن زماني جا پنجاهہ رپيا وڏي ڳالهہ هئي. بابا جي وصيت موجب معاوضو نہ، تہ بہ سيڙپ ۽ محنت جو معاوضو نيٺ تہ هن بہ لهڻو. درگاهہ تي هڪ پوڙهي مائي متولي هئي، ان ڏاڍا ڇوهہ ڇنڊيا ۽ ڪاوڙي. جڏهن تربت تي وڃون تہ اعتـراض ڪري ۽ ڪوسـو ڳالهائي. خدا جي ڪرٽي اهڙي تي جو هڪ ملان درگاهہ تي قبضو ڪري مالڪ ٿي ويٺو، پڌر جا پلاٽ وڪيائين ۽ دوڪان نهرايائين. مائي ويچاريءَ جو پٽوئي ڪونہ پيو تہ ڪاڏي وئي. هونئن مائي بہ حق تي اعتراض ڪيو. اسان ڪان پوءِ هر سکر ماڻهوءَ جو جنازو اتي پورجڻ لڳو. قاضي عبدالمنان ۽ سندس مامو قاضي فضل الله سابق چيف منسٽر بہ اتي ئي مدفون آهن. هاڻي تہ اهڙي سوڙهہ ٿي وئي آهي جو پير رکڻ بہ مشڪل ٿي پيو آهي. مرقد لاءِ سنگ مرمر جو پٿر مان حيدرآباد جي پڪي قلعي وٽان هڪ جيسلميري خاڪسار ڪان پنج سؤ روپين ۾ وٺي ايس. نالي جي تختي جو مضمون محترم احمد خان لانگاهہ ائڊووڪيٽ، جو لفظن جي چونڊ جو مـاهر هو، تنهن لکيـو جو سـاڳئي جيسلميري خاڪسار ڪان نقش ڪرايم. هي پٿر تي ٽڪ جڙاءُ ۽ نقش نگاري جو ڪم جيسلمير، راجستان، اجمير ۽ احمد آباد وارن جو آبائي پيشو آهي. مڪلي جا مقبرا بہ سندن هنر جا مرهون منت آهن.

بابا جي لاڏاڻي بعد ڪيترن اديبن، عالمن، ۽ عالم ماڻهن جا سندس علمي، ادبي ۽ اخلاقي جاکوڙ بابت، مهينن جا مهينا اخبارن ۽ رسالن ۾ مضمون ۽ تاثر ڇپبا رهيا جي مان گڏ ڪندو ويس ۽ هڪ وڏو بنڊل يا ٿهو ٺهي پيو، جنهن کي سانديندي سانديندي سال گذري ويا ۽ نيٺ اوتيءَ جو ڪاج ٿي ويا. پنجويهہ ٽيهہ سال مون وٽ محفوظ هئا، پر پوءِ گئراج ۾ رکڻ سبب 1980ع ڌاري سڄو ڪُنو ٿي ويا. شاباس هجي علي نواز وفائيءَ کي جنهن مولوي دين محمد وفائي تي لکيل تاثر ترتيب ڏئي ڪتابي صورت ۾ ڇپائي ڇڏيا. مونکي بہ اڃا تائين بار بار چوندو اچي تہ خان صـــاحب علي خان ابڙي جا لاجواب

Gul Hayat Institute

مضمون وٽس ڇپيل صورت ۾ ”توحيد“ رسالي ۽ ”اخبار تعليم“ ۾ موجود آهن جي گڏ ڪري ڇپائجن پر ايئن نہ ٿي نہ ٿيو. بدر جاکوڙي آهي، من اُهو، هي ڪم سر انجام ڏئي وجهي. بابا جو لکيل قرآن شريف جو تفسير بہ هاڻي چاليهہ سالن کان پوءِ، بدر جي ڪوشش سان ڇپائي جي مرحلي تي پهچي چڪو آهي. الله اجر ڏيندس، شال اهو جذبو ۽ ولولو قائم دائم رهيس.

بابا جي حڪم موجب سندس جماڻا ۽ ٻارها ڪونہ ڪياسون نڪو ورسيون ملهايونسين. باقي ٽيجهو ۽ چاليهو ڪيوسين. سندس چوڻ هو تہ اسان جو ڪوبہ عمل ڪيس ڪونہ پهچندو هر ڪنهن ڪي پنهنجا عمل ڇڏائيندا. ماڻهوءَ جيڪي سڄي عمر چڱو يا برو عمل ڪيو ان جي جزا ۽ سزا پاڻ ئي پوڳيندو. اهو تہ برابر آهي ۽ عين قرآن مطابق آهي، پر منهنجا خيال هاڻ بدليا آهن. الله رحيم ۽ رحمان آهي. غفور ۽ مغفرت ڪرڻ وارو آهي ۽ مالڪ مختيار آهي. عجب نہ آهي جو هڪ جو عرض اگهائي ٻئي ڪي معاف ڪري يا مغفرت ڪري ڇڏي. ڪهڙن جي مخدوم نيڪ محمد صاحب جي چوڻي مطابق تہ موت جو معين وقت بہ ٽري سگهي ٿو ڇاڪاڻ تہ الله سائين مجيب الدعوات آهي. حج بدل بہ تہ آهي نہ؟ پوءِ ڇہ عجب تہ هڪ جا چڱا عمل، مالڪ الملڪ ٻئي جي کاتي ۾ لکي ڇڏي. ڇا بہ هجي، شخصي عمل ۽ حسن سلوڪ، عدل ۽ احسان، پنهنجي جاءِ تي اهم ۽ بنياد آهن نجات لاءِ.

ادا شمس، مان ۽ ڪمال ٽيئي ڏيک ويک ۽ ديڪا ديکيي کان پري، خاموش طبيعت ۽ هيڻائين ڊگر جا ماڻهو آهيون (اهو ڊگر اکر، انگريزيءَ جي ڊگري اکر يعني سطح سان ڪيڏو نہ ملي ٿو) انهيءَ محجوبيءَ ۾ بابا جي نالي تي ڪوبہ يادگار ادارو، مڪتب يا لئبريري وغيره قائم ڪونہ ڪري سگهياسون، بيو نہ تہ جيتري اسان جي هلندي پڄندي هئي ۽ جيترو علي خان ابڙي جي عزت ۽ شان مان هو، ان آهر ڪم از ڪم لاڙڪاڻي جي ڪنهن روڊ يا گهٽيءَ ڪي ميونسپالٽي معرفت سندس نالي ڪرائي سگهياسون ٿي. علي خان ابڙي جو نانءُ رڳو ماڻهن جي دلين تي نقش رهيو. پر اهي ماڻهو بہ آهستي آهستي الله ڪي پيارا ٿيندا وڃن. تازو 1995ع ۾ ڪراچيءَ ۾ مونسان هڪ ماستر محمد بشير جوکيو، ويئل ڪانوڙ نزد ڪراچي، وڏي اُڪير سان ملڻ آيو ۽ اچي بابا جون ڳالهيون عزت ۽ عقيدت سان ڪندو رهيو. وٽس بابا جا ڪتاب ۽ ڪجهہ مخطوطا بہ هئا. عبدالله ميمڻ صاحب،

Gul Hayat Institute

سابق هوم سيڪريٽري ۽ ڪمشنر، هاڻ ڪجهه مهينا ٿيا تہ ڪن سي ايس پي آفيسر دوستن سان گڏجي منچر ۽ ٿئين گاج جي سير تي ويو، ٻڌايائين تہ هڪ صاحب جو ترپارڪر جو هو سو ڳالهين ڪندي اچي جو علي خان ابڙي جي وصفن بيان ڪرڻ ۾ پيو تہ ماٺ ئي نہ ڪري. مڇاڻ تہ هو بابا جي ميرپورخاص ۾ قيام دوران، اتي ئي پليو ۽ وڏو ٿيو هو ۽ هڪ محض لاتعلق شهري ۽ مداح هو. بيا بہ اهڙا ڪيئي قصا.

اڄ تاريخ 10- مارچ 1996ع شام جو چيف جسٽس سيد سجاد علي شاهہ جي نياڻيءَ جي شادي جي دعوت ۾ ويس. وڏا وڏا ماڻهو، آفيسر، جج صاحبان، خود پريزيڊنٽ فاروق احمد لغاري صاحب ۽ چيئرمين سينيٽ وسيم سجاد صاحب بہ آيل هئا. مونکان پرين ٽيبل تي ويٺل ڪجهہ صاحبن بابا متعلق ڳالهائڻ شروع ڪيو ۽ سندس وصفون بيان ڪرڻ شروع ڪيون. مان اُٿي وڃي سائن مليس. مان ڪين سڃاڻان ئي نہ پيو. هڪ صاحب تہ مهاجر هو ۽ سنڌي تمام روانيءَ سان ڳالهايائين ٿي. مڇاڻ ڪو ميرپورخاص جا هئا. مون تعارف ڪرايو تہ سڀ ڏاڍي اُڪير سان مليا. ماڻهو هليا وڃن ٿا پنيان رڳو نيڪيون ڇڏي وڃن ٿا جي پيون ڳائجن.

مان جڏهن پٽر تان موٽي ڪپري آيس تہ دوست احباب ۽ آفيسر همدردي خاطر اچي مون وٽ گڏ ٿيا. ذڪر خير هلندي ماستر محمد حسين ڀوڳ بہ آيو جو بابا جو وڏو مداح ۽ دوست هو. ان ڪي ڏسي منهنجي دل پرجي آئي ۽ ڪچهري مان اٿي اندر هليو آيس ۽ کٽ تي ويهي ڳوڙها اگهندو رهيس جڏهن پندرهن ويهہ منٽ ائين گذري ويا تہ منهنجو حجاڻتو دوست سانوڻ خان بلوچ اندر هليو آيو ۽ مونکي ٻانهن کان جهلي ٻاهر وٺي آيو. موت جا ڦٽ پلا ڪٿي ٿا ڇٽن. اڻ منداٺي مينهن وانگر اوچتو ڇڪي ٿا پون.

بابا جي ڏاڍي گهڻ پاسائي شخصيت هئي. رٽائر ٿيڻ کان پوءِ بہ وٽس آفيسر، عالم، مولوي صاحبان، شاگرد، توڙي ڳائڻا پيا ايندا هئا. مون استاد مُنو خان ڪلهوڙو اڪثر وٽس ايندي ڏٺو جو سنڌس چوڻ تي راڳ ۽ راڳڻيون ڪيس جهونگاري ٻڌائيندو هو. منو خان جو ”اڏر وڃ طوطل“ مون ائين روبرو ٻڌو جو نيم ڪلاسيڪل انداز ۾ ڳائيندو هو، پر گگ مر پد“ بدران هو اکرن جو ورجاءُ ڪندو هو جيئن طوطل بجاءِ ”طوطل طوطل“ ڪري ڪلاسيڪل انداز ۾ ورجائيندو هو. پيو تہ نهيو بابا وٽ هندو پڳت بہ گهٽو ايندا هئا. هڪ

قد جو ننڍڙو سنهڙو پتڪڙو پڳت جنهن جو نالو دل تي نٿو اچيمر شايد پوهو پڳت اهو وٽس گهڻو ايندو ويندو هو ان جي پڳت روبرو ڏسڻ ۽ ٻڌڻ بہ ويندا هئاسون. پڳت ڪنور رامر جي پڳت بہ هڪ رات اسانجي پاڙي ڪرمان باغ ۾ مون پاڻ بہ ڏٺي ۽ ٻڌي. پڳت صاحب ۾ ڏاڍي نماڻائي ۽ نهٺائي هئي. گهير وارو پهراڻ پائي، پڳڙي ٻڌي. ڇيرر ڇمڪائي بہ پڳت هڪ ٻئي جي آمهون سامهون بيهي اوراڻا ڏيندا هئا ۽ پوءِ ڦيرڙي پائي، ڇير ڇمڪائيندا هڪڙو هڪڙي پاسي ٻيو ٻئي پاسي هليا ويندا هئا ۽ وري وري اوراڻا ڏئي ايئن ڪندا هئا. بابا کي راڳ جي بہ ڪجهہ ڄاڻ هئي. منهنجي زور ڀرڻ تي هڪ دفعو سر سارنگ ۽ سر سورٺ جهونگاري ٻڌايائين ۽ اهو مونکي ذهن نشين ٿي ويو. سر سورٺ جي ڪافي جي هڪ سٽ تہ مونکي اڃان ياد آهي تہ، ”هڪ درد اڳيئي دل ۾ گهڻو، ٻيو سڄر سور سمايو آ.“

بابا جي طبيعت ۾ صبر، ڌيرج ۽ شانتي ايترو تہ ڀرپور انداز ۾ موجود هئا جو ماڻ ماپ ڪان متيرو هئا. اونهاري جي سخت گرمين ۾ اٺ تي سفر ڪري، آفيس جو ڪم اُڪلائي، ٿاڪ منجهند جو نماز پڙهي ماني ڪائي سمهندو هو. تڏهن بجلي جا پکا، ايئرڪنڊيشنر (ٺڌڪارا) يا ريفريجريٽر (برفارا) ڪين هئا. سرڪار طرفان جهلي ڇڪيندڙ مقرر هئا جي جهلي هلائيندا هئا تہ در دروازا بند ڪري، اوندهہ ڪري سمهبو هو. منجهند جي ننڊ کهڙي نہ مٺي تي ٿئي. ڦڪا عرف خدا آباد جي بنگلي ۾، يان بنگلي ۾ توڙي لڪي تيرٿ بنگلي ۾ بابا سمهي ۽ مان پنجن سالن جو ٻار نہ ننڊ اچيمر نہ سک سان ويهان. نيٺ ورجهي جا ڪيان جو آڱرين سان بابا جون اکيون ڇڪي پٽيان تہ جيئن جاڳي. حيرت آهي جو بابا کي ڪڏهن ڪاوڙ نہ آئي. پيشانيءَ ۾ رڳو گهنج بہ نہ پيس. ڪلي چوندو هو بابا اٺارٽو آهي تہ سڏ ڪر يا ٻانهن کان وٺي لوڏ. ائين اکيون تہ نہ پٽ، پر منهنجي اها ساڳي ٻاراڻي حرڪت ۽ ٻي ڳالهہ سجهيمر ئي ڪونہ، پر ڪڏهن ڪوسا نہ ٿيا ڏوراپو ڏئي. رڳو ڪلي ڪٺي مات ڪندا. بس ايترو چوندا تہ بابا ڏاڍو زورآور آهين. اهڙي شفيق پيءُ جون اهڙيون شفقتون وسرئي نہ ٿيون وسرن جو اڄ بہ اچي ڏارهي سان اٽئي ويئي ابا ـ امان پٺي پوي. خوش نصيب آهن اهي جن جو ابو ـ امان حيات آهن ۽ اڃان ڪين خدمت جو موقعو ميسر آهي.

بابا جي دوستي تمامر محدود هئي، هڪڙو تہ متياري وارو الهہ بخش

Gul Hayat Institute

انصاري صاحب جنهن پوءِ حيدرآباد ۾ مستقل رهائش اختيار ڪئي ۽ الهندي ڪچي ۾ اسان جو پاڙيسري هو. ڪراچيءَ ۾ ٽي چار ماڻهو سجهن جن وٽ بابا اسان پارن ڪي به وٺي ويندو هو ڇاڪاڻ ته انهن سان گهرو رستو هو. هڪڙو خانبهادر غلام النبي قاضي پاٽ وارو جو سولجر بازار نشتر پارڪ وٽ هڪ بنگلي ۾ رهندو هو. سندس به پٽ تمام مشهور ٿيا هڪ اي جي ابن قاضي جو اسٽيٽ بئنڪ جو گورنر ۽ پاڪستان حڪومت جو سيڪريٽري جنرل به ٿيو، ٻيو جسٽس بشير قاضي، خانبهادر صاحب وجيهه شڪيل ۽ تمام شاندار شخصيت جو مالڪ هو. جيتوڻيڪ بابا جو بالا عملدار هئو ته به ڪيس گهڻي عزت ڏيندو هو ۽ پاڻيءَ جو رستو رکندو هو. امان ۽ اسين ٻار سندس گهر ۾ اڪثر ايندا هئاسون. ڪراچي ڪلچر ايڏو مختلف هو جو 1935ع ۾ خانبهادر صاحب جي گهر واري هڪ انگريز ليڊي جيان لڳندي هئي، ويس به اهڙو يعني صرف فراڪ پائيندي هئي ۽ وار ڪٽيل هوندا هئس ۽ اسين انهن ڳالهين تي حيران ٿيندا هئاسين. خانبهادر صاحب ڳالهائڻ جو ڏاڍو فهميدو ۽ مهذب هوندو هو. مونکي ياد آهي ته هڪ هڪ لفظ جدا ڪري ڌيرج سان ڳالهائيندو هو. مثلاً چوندو هو ته، "خان - صاحب - توهانجي - تجويز - نهايت - مناسب - آهي. انهيءَ تي - ويچار - ڪرڻ - کپي." اهو سندس انداز ڏاڍو پيارو لڳندو هو. هڪ لڳا وڃون ته پنهنجي پٽ جي - اين قاضي سان درافٽ راند وڻو ڪيڏي ۽ نهايت محو هجي. بعد ۾ پڇڻ تي بابا کي ٻڌايائين ته سندس مذڪوره پٽ جو ڌيان هڪ جڳهه نٿو کپي ۽ ان ڪري پڙهڻ ۾ به خيال ڇڙوڇڙ ٿي ٿا وڃنس ۽ علم جي حصول ۾ پوئتي پوندو وڃي سو ڊاڪٽر صلاح ڏني آهي ته سائنس شطرنج يا ڊرافٽس راند ڪيڏو ته سندس ڌيان هڪ جاءِ کپندو ۽ پڙهڻ ۾ به هوشيار ٿي ويندو. ٿيو به ائين جو قاضي صاحب نهايت محنتي ۽ چاڻو آفيسر ٿيو ۽ آءِ سي ايس جو امتحان به پاس ڪيائين. ڏسو شطرنج جا رنگ.

اتي ئي سولجر بازار وٽ وڏا بنگلا هئي جتي معزز مسلمان آفيسر ۽ ٻيا وڏا ماڻهو رهندا هئا سائين جي ايم سيد جو بنگلو حيدر منزل به اتي ئي آهي. علامه آءِ آءِ قاضي به اتي پرسان ئي رهندو هو. ٻيو بنگلو هو مسٽر علي بخش چنا جو جيڪو ان وقت ڪراچيءَ جو سٽي مئجسٽريٽ هو جو تمام اهم ۽ بااثر عهدو هئو. جسٽس ضياءالحق چنا سندس فرزند آهي. انهن تي به اهڙو

ڪراچي ڪلچر جو اثر هئو جو انگريزي پتلون ڏينهن رات پئي هوندي هئن. اسين سلوار قميص وارا، سو اها ڳالهہ پسند تہ ڪونہ ڪندا هئا پر مورڳو سلوار قميص واري سان ڳالهائڻ ۾ بہ گهٽتائي سمجهندا هئا. علي بخش چنا صاحب جي بابا سان گهاٽي ياري هئي، ايتري قدر جو اسان ٻارن جي ڪنن تي اهي ڳالهيون بہ پيون تہ ڪا سڱابندي ٿيڻ واري آهي. اها ڳالهہ ڪانہ ڪبي. خدا جي ڪرڻي اهڙي ٿي جو مان ستن اٺن سالن جو هئس تہ مونکي پيٽ ۾ سخت سور پيو جو لهي ئي نہ. تن ڏينهن ايڪسري وغيره تہ هئا ڪونہ پر ڊاڪٽر پوهومل سمجهي ويو ۽ بابا کي سمجهايائين تہ هي اپينڊڪس جو سور آهي. ان لاءِ آپريشن ضروري آهي جا لاڙڪاڻي ۾ ڪانہ ٿيندي، دير نہ ڪر ڪراچي وڃو. بابا اهڙو ڪو تاثر نہ ڏنو تہ متان گهر وارن کي هراس ٿئي سو رڳو ايترو چيائين تہ ڪراچي علاج لاءِ وڃڻو پوندو. امان هراسجي تہ وئي پر هڪدم تياري شروع ٿي وئي. ان ڏينهن تياري ڪا اچ جيان ڪانہ ٿيندي هئي جو بئگ ۾ بہ وڳا وڌا ۽ ماڻهو روانو ٿي ويندو. ڪٽڪ پيسائي اٽي جون ڳوٽيون تيار ڪيون ويون. چانورن جون ڳوٽيون، سچي گيهہ جا وڏا دٻا، مرچ مسالا، نوان سليتا (بيڊ ڪور) گهرايا ويا جن ۾ بسترا بند ڪيا ويا. ڪپڙن جون لوهي ٽرينڪون ڪلفن سان تيار ڪيون ويون. مامو جمعو تہ هئو ئي پر پيو بہ هڪ نوڪر ۽ مائٽ موسيٰ سانگي ساڻ ڪنيوسين ۽ پاڙي جي هڪ مائي اسماعيل ماءُ، نوڪرياڻي طور شامل ٿي. بابا پنهنجي جاڻ سڃاڻ سان حسن علي آفندي مرحوم وارن کان هڪ فليٽ، خورشيد لاج بلڊنگ آرام باغ روڊ تي ورتي جا هنن مهربانن بنا مسواڙ جي ڏني. اها خورشد لاج اڄڪلهہ ڊهي وئي آهي جا پروفيسر اياز قادري واري ڏني رام بلڊنگ لڳ هئي، چار ڀائر، ٻہ ڀينر، امان بابا، ٻہ نوڪر ۽ هڪ نوڪرياڻي اچي ڪراچي رهياسين. ڪراچي عجيب پئي لڳي، پڪا روڊ، وڏيون وڏيون بلڊنگون، تڏيون هوائون ۽ جهڙالو جڻ تہ ملڪ ئي ڪو ٻيو هو، پر انهن اوچين بلڊنگن ۾ اسماعيل ماءُ اهڙو اچي منجهي جو پندرڻ لائي ڏنائين تہ منهنجو ساهہ ٿو گهٽجي مونکي واپس موڪليو. نيٺ روئي، رڙو لاهي امان جي پيرن تي رڪياڻين. امان کيس ڪجهہ خرچي ڏئي، ٽڪيٽ وٺي ريل ۾ چاڙهائي ڇڏيو ۽ هوءَ هلي وئي. ڪراچي جو دستور اهڙو جو رڳو پيا ڊبل روٽي کائين جا ٿيڪي ۽ بنا ذائقي جي هئي. اسان کي ڪل تڏهن آئي جڏهن هڪڙو ماڻهو گاڏڙي تي مٽي ڪٽي وڪڻڻ جا هوڪا پيو ڏئي.

چيوسين مار ڪراچيءَ ۾ مٽيءَ جو بہ مان آھي جو تڪن تي تي ملي. ڪراچيءَ ۾ ھوائون تن ڏينھن ۾ اھڙيون تيز گھلنديون ھيون يا جايون اھڙو ھوا جي رخ تي نھيل ھيون جو وڇايل ھنڌن تان چادرون اڏامي وينديون ھيون. اھو انجنيئرن ۽ معمارن جو ڪمال ھو جو سنڌ سيڪريٽريٽ جھڙي بلڊنگ ۾ پڪا بہ لڳل ڪونہ ھئا پر آمھون سامھون وارا در ڪول تہ ميز تان ڪاغذ بہ اڏامي ويندا. پاڪستان نھڻ ڪان پوءِ پڙھيل اڻ پڙھيل ڪوڙيون ڊگريون ڪٽي ھر محڪمي ۾ گھسي ويا ۽ اھڙيون ڊبھڙ جايون ناھيائون ۽ اھڙي شھري رٿابندي ڪيائون جو ھوا مورڳو ڪيڏانھن منھن ڪري پڇي وئي. گھر جھڙا ڪبوترن جا ڏڙبا. گٽر پيا اٿلن. مينھن پوي تہ تلاءُ ۽ ڍبا نھيو پون. گھٽ ۽ ڪسمرو اھڙو جو ساھ پيو نڪري. مٿان ڏنٿونس وري اھا تہ ڪراچيءَ جي موسم، معشوق جي مزاج جيان تبديل ٿي وئي آھي. اھو معشوق بہ ظاھر آھي تہ ڪوئي ھڪ درجن رقيب رکڻ وارو سنڌن ئي ڪڙم قبيلي جو ھوندو. اسان تي ٽوڪ اھا تہ سنڌي سڀ اڻ پڙھيل ۽ گڏھ گاڏي ۽ اٺ گاڏي ھڪلڻ وارا تن کي شاندار رھائش جو شعور ئي ڪونھي. نڪي مرچ مسالي ۽ طعام مان چاڻن تنھن ڪري احسان ڪري اسان کي ڪلچر سيکارڻ ۽ حڪومتي گر سمجھائڻ آيا آھن. پاڪستان تي بہ ٽورو اسان تي بہ ٽورو. مون تہ ڪوبہ اھڙو ھڪ بہ اديب، دانشور، آفيسر، نواب، نوابزادو نہ ڏٺو جنھن وٽ "امان يانچوت، سالا ۽ چوتيا" جو ڪلچر نہ ھو. سڌريل وري اھڙا ھئا جو حيدرآباد ۾ ھندن جي محل نما مڪانن ۾ جو سنگ مرمر جا چلھن وارا ڪاڪوس ڏٺائون تہ انھن کي بورچيخانا سمجھي اتي رڌ پچاءُ شروع ڪيائون. اھا سزا حقيقت ۾ اسان کي ملي آھي. پنھنجو ڪيتو پيا لوڙيون جو پنھنجا ھڏڏوڪي، ھم زبان ۽ ھم وطن نرم مزاج ۽ نياز نوڙت وارا پاڙيسري ڪڍي، ياجوج ماجوج آڻي وھارياسون جن اسان ڪان اسان جي ڪلچر ڪان ۽ اسان جي ٻوليءَ ڪان نفرت ڪئي ۽ اسان کي ماري ڪٽي، ڪُھي پنھنجي ابن ڏاڏن جي گھرن ۽ شھرن مان لوڏي ڪڍيائون. حد ڪان وڌيڪ شريف ٿيڻ بہ ڏاڍو خطرناڪ عمل آھي. پنھنجي ورثي جي پاڻ حفاظت نہ ڪبي تہ ٻيو سٽ ڏاريو ڪيئن ڪندو. اسان رڳو مذھب جي پُٺي رسي کي چنبڙي پياسون. اھا پٺي رسي پلا ڪيئن ٿي بچاءُ ڪري. اڳي ئي ھنڌان ھنڌان ٽٽي پئي ھئي. مذھب ۾ ئي سؤ فرقا ٿي پيا آھن ۽ ھڪٻئي جي رت جا پياسي آھن. مذھب تہ رڳو ڍڪو

سلو آهي باقي اصل ۾ ته هرڪو پنجابي، پٺاڻ، سنڌي، بنگالي ۽ اڙدستاني آهي. اها ڳالهه مولانا ابوالڪلام آزاد اڳ ۾ ئي صاف سڌي طرح چئي ڇڏي هئي. بلڪ اڳڪٿي ڪري ڇڏي هئي. پر اسان به مولانا جي ٻڌي نه علامه المشرقيءَ جي. هيءَ ياجوج ماجوج جي قوم ته اصل کان نرلجي، نڪ پڪي ۽ پُستيون هٽڻ واري هئي. مولانا آزاد جهڙي نفيس، شريف، عالم ۽ ديندار شخص تي عليڳڙهه ريلوي اسٽيشن تي گاڏي اندر گهڙي حملو ڪري هاٿا پائي ڪري سندس بيعزتي ڪيائون پوءِ به سڄي هندستان مان ڪنهن هڪ مسلمان به ان بي شرميءَ جي عمل جي نندا نه ڪئي. الٽو هنبوڇيون هڻڻ ۽ خوش ٿيڻ لڳا ڄڻ ڪو وڏو تير ماريو هجين. مٿان جناح صاحب به مولانا کي شــو بواءِ آف ڪانگريس يعني "ڪانگريس جو گـڏو" چئي. جهـڙوڪر شريسندن جي پٺي ٺپري ڇڏي. کهڙا اندر جا ڦٽ کولي کهڙا کولجن. ڪاغذ ڪارا ڪبا ته اهو دفتر ڪٽندو ئي ڪونه. اکين ڏٺا شاهد آهيون ۽ اندر ۾ اهڙا ۽ ايترا ڦٽ آهن جو کولبا ته جدا دفتر تي ويندا. اسان وٽ چوٽيون به اهڙيون آهن جو الٽو ڳچيءَ ۾ پئجي ٿيون وڃن. ڇي مِني به ماٺ، مُني به ماٺ. ائين هوندو، پر معروضي حالتن هيٺ، هينئر ۽ هن ڙي دور ۾ ماٺ مِني ڪيئن چئبي؟ ها صبر ۽ دفاعي تياري لاءِ چئجي ته پوءِ ٺيڪ آهي. نه ته هاڻي ته ماٺ، مُني آهي، جٺ آهي، تعدي آهي.

سو ڳالهه پئي ڪيم بابا جي دوستن جي، علامه عمر بن محمد دائودپوٽي سان تمام گهڻيون روح رهاڻيون هئس. هڪ دفعي سڄي فئملي کي ٻگهوڙي بگيءَ ۾ چاڙهي علامه صاحب جي گهر وٺي ويو. اهو گهر، خدا ٺٺو پلائي ته عامل ڪالونيءَ ۾، اڄ جي ڊاڪٽر قمر صديقي جي نئشنل هاسپيٽل جي پنيان هئو. ڊاڪٽر صاحب ۽ بابا ته ٻاهر تلهي تي ڪچهريءَ ۾ ويهي رهيا. اسين ٻار، اديون ۽ امان اندر گهر ۾ هليا وياسون. مونکي جيترو ياد پوي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب کي رڳو نياڻين جو اولاد هئو. به نياڻيون ته ذري گهٽ جوان يعني تيرهن چوڏهن سالن جون هيون ۽ اسان ٻارن سان نهايت شفقت سان پيش آيون. انهن مان هڪ نياڻيءَ جي شادي حيدرآباد جي مشهور وڪيل ۽ رڄ چڱي مڙس الهه بچايو آخوند سان ٿي، جنهن جو فرزند عبدالحميد آخوند نهايت قابل ۽ صاف ذهن وارو وڏو آفيسر آهي. ٻي نياڻي کي ڪنهن بدمعاش چور، زيل پاڪ جي بنگلي ۾ قتل ڪري ڇڏيو. ڊاڪٽر صاحب ٻي شادي بعد ۾،

حيدرآباد جي مشهور شخصيت ڊاڪٽر ضياءالدين شيخ جي پيڻ سان ڪئي. علامہ صاحب کي بابا لاءِ ۽ بابا کي علامہ صاحب لاءِ ڏاڍي عزت ۽ محبت هئي. ڊاڪٽر اياز حسين قادري ڳالهہ ٿو ڪري تہ جڏهن علامہ صاحب کي بابا جي موت جو ٻڌايو ويو تہ آبديده ٿي ويو ۽ وفات جي تاريخ ڊائري ۾ نوٽ ڪري ڇڏيائين.

بابا جو حجائتو ۽ گهاٽو يار هو مسٽر علي بخش چنا، سٽي مئجسٽريٽ ڪراچي جو. ان ڏينهين، 1932ع ۾ وڏو اهم عهدو هو. چنا صاحب قابليت ۽ چڱي طبيعت ڪري وڏو اثر رسوخ وارو هئو. مونکي سول اسپتال ڪراچيءَ ۾ داخل ڪيو ويو. ڪرنل سمپسن سول سرجن هو ۽ سندس بنگلو بہ اتيئي هو. اها اسپتال اڄ واري نہ هئي جو رڳي ڌپ ۽ گندگيءَ جو ڍير لڳي پئي آهي. بس اهو سامهون وارو پٿر جو نهيل بلاڪ هو. صفائي اهڙي جو مک پئي ترڪي. صبح شام ٽائيلس وارو فرش فنائيل جي پاڻيءَ سان ڌوپبو ۽ اگهبو هو. نرسون گهٽو ڪري اينگلو انڊين هيون. سهڻيون اهڙيون جهڙو پريون. پاڻ تہ وڻنو ڏسجين. مان هئس ٻار سو مون سان تہ ڏاڍو پيار ڪنديون هيون. ٽوال سان لڳ اگهي، ڪپڙا مٽائي، سينڊ ڪڍي، ڦٽي ڏئي منهنجا ڳٽا پٽينديون هيون. ذري پرزي جو خيال ڪنديون هيون ۽ ڏاڍو ڏيان ڏينديون هيون. اڄڪلهہ جي نرسن جيان ڪونہ، جو هڪ تہ ڇُهڙن جهڙيون، مٿان پاڻ کي سمجهن اپسرائون ۽ ڳالهائڻ جون رکيون ۽ کهريون ۽ ڊيوٽي کان جواب. هڪ انگريز نرس تہ ڪرسي وجهي منهنجي پرسان ويهي رهندي هئي ۽ دل وٺندي هئي. منهنجا وار هٿا گهاٽا ۽ وڏا سو ڦٽي ڏئي چوندي هئي، "اب بيبي بن گئي". نيٺ آپريشن وارو ڏينهن بہ آيو. بابا نہ مونکي ٻڌايو نہ گهر وارن کي. پاڻ ۽ مسٽر علي بخش چنا اسپتال ۾ ويٺا رهيا. جڏهن مونکي اسٽريچر تي کڻي هلڻ لڳا تہ بابا چيو تہ رڳو چڪاس ڪري واپس ڪندا. خيال هئس تہ مٿان ڏجي. پاڻ ۽ چنا صاحب اسٽريچر جي پنيان پنيان پيي آيا. جڏهن هڪ دروازي وٽ آيا تہ مون پڙهي ورتو تہ آپريشن ٿيئٽر لکيل هو، سو وٺي بابا بابا ڪري سڏ ڪيم تہ مٿان بابا کي ٻڌائڻ بنا آپريشن پيا ڪن. دروازو بند ٿي ويو تہ بہ مان بابا بابا ڪندو رهيس تہ خبر تہ پويس. تن ڏينهين نہ بيهوش ڪرڻ وارا ماهر هئا نہ بيهوشيءَ جي سئي. ڪلوروفارم جو هڪ ڪوپو کڻي نڪ تي رکيائون. مونکي ڏاڍي گهٽ ۽ مونجهہ ٿي سو هٿ سان ڪوپو کڻي پري ڪيم.

Gul Hayat Institute

پوءِ تہ هٿ پير ڪٽي جهليائون ۽ مان ڦٿڪندي ڦٿڪندي بيهوش ٿي ويس. پوءِ جڏهن اسان ڪاليج ۾ ڏيڏر ۽ سهي کي ڪلورو فارم سان بيهوش ڪرڻ لڳاسون تہ ڏٺم تہ ويچارا ڪيئن تہ تڙڦيا ۽ ڦٿڪيا ٿي. بابا جو منجهند تائين ڪونہ موٽيو تہ امان سمجهي وئي ۽ ويچاري قرآن مٿي تي رکي ڪلٽي آسمان هيٺان بيهي رُئندي ۽ دعائون گهرندي رهي. آپريشن ڪري مونکي ٻاهر ڪڍيائون تہ مونکي هوش ئي نہ اچي. شايد ڪلورو فارم، انداز کان ڪجهہ وڌيڪ اچي وئي هئي. نيٺ ٽيپهريءَ جو امان کي گهرايائون. بابا ۽ مسٽر چنا بہ شام تائين ويٺا رهيا. ڊاڪٽر بہ پريشان. نيٺ ڊاڪٽر سمپسن پاڻ آيو ۽ چڪاسي چيائين ڪو خطرو ناهي. نرسون مونکي جاڳائڻ لاءِ ڦقڙون پيون هڻن پر مان ٻڙهہ ٻت. بابا جو وڏي دليري سان اڏول ٽيو ويٺو هو سو ان کي چيائون تہ تون سڏ ڪرينس. بابا جو جمال جمال ڪري بہ سڏ ڪيا تہ اچي روئڻ ۾ چٽڪيو. امان چوندي هئي تہ دل جي بيماري ان واقعي کان ٿيس. ڊاڪٽرن منهنجي پيٽ چاتيءَ کي زور ڏنا تہ وات مان گجي نڪرندي رهي ۽ نيٺ اکيون کوليم تہ سيني جي جان ۾ جان آئي. اتي اچي اونده ٿي ۽ سڀ هليا ويا. اهو قائدو هو. رڳو موسو نوڪر مون وٽ رهيو. ٽي ڏينهن ڪاڏو تہ نهيو پر پاڻي بہ ڪونہ پيا ڏين. پاڻي بجاءِ هڪ دوا گاڏڙ پاڻيٺ چمچي سان پيا ڏين. مان پيو منٿون ڪيان تہ خالص پاڻي، خالص پاڻي، پر انتظام اهڙو جو مجال آجو هڪ ڦڙو پاڻي جو مليم. ٽن ڏينهن کان پوءِ اسپتال جي ماني ڏنائون. اها اهڙي سٺي جو مزو اچي ويو. ڪسٽرڊ ۽ ميوو بہ ماني سان گڏ. اهڙو هو انتظام ۽ ايمانداري،جي ٻئي اڄ ناپيد آهن. بستري تي اٿڻ بہ ڪونہ ڏيندا هئا. پيشاب بہ ٽامچينيءَ جي ٿانءَ ۾ ڪرائيندا هئا جو موسو وڃي غسلخاني ۾ هاري ايندو هو. مهينو کن اسپتال ۾ رهاياٿون. ڦيٿن واري ڪرسيءَ تي گهمائيندا هئا. آخري ڏينهن تي امان پيشاب ڪرايو ۽ وڃي هاري آئي تہ صفا پيلي ٿي وئي چي گهوڙا پيشاب رڳو رت. امان جو وهم تہ شايد پيٽ ۾ يا آنڊي ۾ ڦٽ آهي. پر موسو چوي تہ اهڙي تہ ڳالهہ ڪانهي روز ڳاڙهو پيشاب ايندو آهي. امان پوندو گهروڙي ڏنس چي ههڙا تهڙا تو ڳالهہ بہ ڪانہ ڪئي. ڊاڪٽر کي سڏايو ويو ۽ ڊاڪٽر سمپسن پاڻ آيو ۽ مونکي ۽ رڪارڊ کي چڪاسي چائين تہ ڪو فڪر نہ آهي، بلڪل ٺيڪ آهي. يلي گهر وئي وڃوس. مٿاني ۾ ننڍڙي پٽري اهي، جنهن معمولي زخم ڪري وڌو آهي.

دوائن سان پٽري پاٺهئي ڳري نڪري ويندي. تيو بہ ائين. اهڙي هئي تشخيص، بنا چڪاسن ۽ بنا ايڪسري جي. اهي پٽري جون دوائون مونکي اڃان بہ ياد آهن. هڪ پورو ڊونل، ٻي سالوٽي، پوءِ بہ مونکي ڏاڪڻ لهڻ چڙهڻ، ڊوڙڻ، ٽڪڻ ۽ سائيڪل هلائڻ جي ڇهن مهينن تائين منع هئي. بهرحال آپريشن وارو سڄو ڏينهن، صبح کان شام تائين، مسٽر علي بخش چنا، بابا سان ٻٽ اسپتال ۾ ويٺو رهيو ۽ ڊيوٽيءَ تي ڪونہ ويو. مونکي جنهن ڏينهن اسپتال مان ڊسچارج ڪيا ڪن تہ مان ڏڪاروهئس. نرسن جو پيار، اسپتال جو ماحول ۽ سٺو ڪاڌو. سيني مونکي گهر جهڙو بلڪ گهر کان بہ چڱو پيار، محبت ۽ سک ڏنو. اهڙو هئو انتظام ۽ ڊاڪٽرن ۽ نرسن جو ورتاءُ، تن ڏينهن. اڄڪلهہ تہ سڀ ڪو پيو چَڪي ۽ ڏاڙهي ۽ اسپتالون گند ۽ ڏپ جو مرڪز ٿي ويون آهن. ڊاڪٽر هڪڙو انگريز ٻيا سڀ هندو ماڻهو شيوا ڌاري سو جيڏي مهل سڏ ڪجين تہ هڪدم هليا اچن. اسان مسلمانن وانگر ڪونہ جو طور خان ۽ صاحب بٽيو آڪڙ خان ٿيو پيا گهمن. لاڙڪاڻي آياسون تہ اوڙي پاڙي وارا ۽ ڳوٺ جا مائٽ بہ پهچي ويا. همدردي ۽ پائبيءَ جا اهي نظارا ياد ٿا اچن تہ اکين ۾ پاڻي پرجي ٿو اچي. اڄ در در سان ڳنڍ آهي تہ پورو سڃاڻن بہ ڪونہ، اچڻ وڃڻ تہ نهيو. ڏوهہ اسان جو پنهنجو آهي. ماڻهو تہ قرب وارا آهن، ماڻهو تہ آهي ئي ملنسار جانور پر هي مڪينيڪي (مشيني) دور اهڙو آيو آهي جو اسين پاڻ ئي ڪل پرزي جهڙا بيجان ۽ ٻي حس ٿي ويا آهيون. آئي جو آدر نہ ڪبو تہ اڳلو ڇو ايندو. ڪنهن جي گهر سيڙجي ملڻ ٿو وڃجي تہ اڳوات ٻڌائي ۽ وقت وٺي وڃڻو ٿو پوي. سو بہ پڇندا تہ ڪيئن اچڻ ٿيو؟ اهو ڪيڏو نہ ناموزون ۽ اڻ سهائيندڙ سوال آهي. ملڻ تہ نهيو رڳو ڪنهن کي فون ڪيو تہ بہ پڇندو تہ ڀلا ڪيئن فون ڪيوَ، حڪم ڪيو. مان انهيءَ کي سڏيندو آهيان ڪراچي ڪلچر پر هاڻي اهو ڪلچر سرحدن جو پابند نہ رهيو آهي. پائي هي بہ ڪا ڳالهہ آهي جو ڪنهن کي ياد ڪري خوش خير عافيت لاءِ فون ڪجي تہ اڳلو وري پڇي تہ ڪم ڪهڙو اٿئي. مان تہ چئي ڏيندو آهيان تہ سائين معافي ملي اڳتي فون ڪونہ ڪنداسون. حيدرآباد ۾ وڪيل هوندو هو مسٽر نور محمد ٻگهيو، مرحوم گذاري ويو آهي. لطيف آباد ۾ پاڙيسري هئاسون. سو چڱي حجائتي دوستي ٿي وئي. مون وٽ تہ ڇا، مرحوم جو ڪنهن بہ ڪورٽ ۾ ڪيس ڪونہ هوندو هو. هو روينيو جا ڪيس ڪٽندو هو ۽ ان ۾ ماهر ليکيو

ويندو هو. اڪثر بورڊ آف روينيو ۾ سندس ڪيس هوندا هئا. هڪ ڏينهن ڪورٽ ۾ مان پنهنجي چيمبر ۾ ويٺو هئس تہ نور محمد صاحب حجت ڪري هليو آيو. اتي هٿ ڏنومانس ۽ ڪرسيءَ تي ويٺو. مان جو ڪم مان ورچيو ويٺو هئس سو سڌو سنئون سوال ڪيومانس تہ ڀڳيا صاحب حڪم؟ هن بہ نہ ڪئي هم نہ تم اتي سلام ڪري چيائين. صاحب سلاماليڪم. اڳي بہ ڪڏهن ڪم سان آيا آهيون، جو اڄ تا ايئن چئو.“ مونکي هڪدم پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو ۽ اتي بيهي ڪيس سڌ ڪري چيم تہ ويهو، تہ ويٺو تہ ڪونہ الٽو چيائين تہ صاحب جڏهن ڪم پيو تہ ايندا سين ۽ هليو ويو. مان پنهنجي ڪئي تي ڏاڍو شرمسار ٿيس ۽ شام جو سندس بنگلي تي ويس ۽ چار ٿهڪ ڏئي موڪلايوسين، پر ندامت جو احساس اڄ بہ اٿم. اڳي ڪو قدم پري ايندو هو تہ چنبڙي پئبو هئس ۽ وڃڻ ڪونہ ڏبو هئس. اتي موڪلائيندو هو تہ بہ چئبو هئس تہ نہ ويهو. مامو حاڪم اسان وٽ ايندو هو تہ مامي جو بوٽ لڪائي ڇڏيندا هئاسين، تڙ تڪڙ ۾ اتي بوٽ ڳولهي ڳولهي، ڪلي ويهي رهندو ۽ چوندو هو تہ ٻارن بوٽ لڪائي ڇڏيو آهي نهيو نٿو وڃان. پوءِ اسين وٺي خوشيءَ مان ٽاڙيون وڃائيندا هئاسون تہ مامو امان کي چوندو هو ادي ڏنئي نہ ٻارن جا ڪم؟ اهڙو هو پيارو زمانو ۽ پيار ونڊڻ جو هنر. اڄ اهڙو نفسانفسي جو دور ايو آهي جو ماني پئي ميز تي رکجي ۽ مهمان پڳا پيا وجن پنهنجين جيبن ۽ گاڏين ڏانهن. اڙي سائين ويهو ماني کائي وڃو تہ پيا واڇ ڏي ڏسندا تہ سائين ٽائيم ڪونهي، پر منهنجو مرحوم دوست ٽپيدار ٽگوسر وارو احمد خان رئيس اها ڳالهہ اصل نہ مڃيندو هو. هن جا وزندار ۽ حقيقت پسندانہ پنهنجا نجي خيال ۽ تجربا هئا. سو چوندو هو تہ ”پاڻو ماني ڪارائڻ واري جي نيت سچي ۽ پختي هجي تہ پوءِ مجال آ جو ڪائڻ وارو نہ ڪائي“. اها ڳالهہ بہ سورنهن آنا سچي آهي ۽ وزندار. ڪجهہ پاڻ ڏي بہ ڏسجي. ٻيل ڪارتبجيءَ چوائي، غلطي پاڻ ۾ ڳولهجي. پٽائي گهوٽ بہ سسئي جي زباني چيو ”ونگيئي ڪين وارن سين تن گورن جا گوڏا“. ڏسو سسئي پنهون توڙي ڏيرن کي بيڏوهي نهرائي، پنهنجي غلطي ۽ ويسلائي ڏي ٿي ڏسي. چي انن جا گوڏا پنهنجي وارن سان ٻڌي ڇڏين ها تہ ڪو پنهون وڃي ها ڇا. اهو سوچي چيم ملا سچو آهين. احمد خان کي اسين سڀ دوست ملان احمد ڪري سڏيندا هئاسين. الله هن کي ملان جهڙو علم لدني عطا ڪري ڇڏيو هو. ڳالهہ آهي اندر ۾ جهاتي پائڻ جي ۽ پاڻ کي ڏوهي سمجهڻ جي. اڄ هر ڪنهن جي هوڏ

تہ مان بيڏوهي ۽ اڳلو ڏوهي. پوءِ لنيون کهاڙيون (اڄ جي زبان ۾ بندوقون) کڄنديون ڪِ نہ؟ شاهہ سائين سچ چيو تہ نمي ڪمي نهار. نمڻ ڪمڻ جو مطلب ياڙيائپ ۽ بزدلي ڪونهي. تربيت، تياري، سجاڳي ۽ ترتيب پنهنجي جاءِ تي اهم ۽ ضروري آهن. نمرتا ۽ گيديپڻي وچ ۾ هڪ اڻ لکو سنڌو آهي. ڏاڍ، ڏمر ۽ ڏنگي يا بري تي بچ تہ ڪرڻي ئي ڪرڻي آهي. اها عين عبادت آهي. ملان احمد ٻي بہ هڪ پتي جي ڳالهہ ڪندو هو. ڪنهن ڪاموري يا آفيسر جي ڳالهہ هلندي هئي تہ فلاڻو مهڙو ايماندار مهڙو آنيسٽ تہ ملان چپ ڪري ٻڌي ٻڌي چوندو، مان نہ مڃيان. اڙي ملان فلاڻو تہ ٽپ آنيسٽ آهي، تہ بہ چوندو، مان نہ مڃان. ها قيمت وڌيڪ هوندس. باقي آنيسٽ هڪ الله آهي. قيمت وڌيڪ هوندس. اهو بہ هڪ وڏو سچ آهي پر سچو سچ نہ. مون شمس السين صديقي ولد ماستر تاج محمد صديقي رٽائرڊ سيشن جهڙا عملي توڙي ذهني ايماندار شخص ڏٺا آهن جي ڪنهن بہ قيمت تي ڪونہ وڪاڻا. ملان احمد جي ڪسوٽي پنهنجي جاءِ تي سچي پر تڏهن بہ، اجان پڻ آهين ڪلجڳ ۾ ڪاپڙي. جسٽس محمد بچل ميمڻ جون ڪهاڻيون تہ گهڻن کي ياد هونديون. مون تہ پنهنجو ٻيءُ ڏٺو جنهن جو ملان احمد بہ متعرف هو. ڳالهہ پي هلي منهنجي آپريشن جي. ڳوناڻن جو منهنجي پيٽ تي چير ۽ ٽاڪن جا نشان ڏٺا سو حيران پيا ٿين. چي ٻلي انگريز ٻلي، پيٽ ڦاڙي مرض کي جڙئون ڪڍيو ڇڏين. هاڻي تہ اپينڊڪس جي آپريشن اهڙي عام رواجي ٿي وئي آهي، جهڙو طهر. اسڪول ويس تہ منهنجي ماستر سائين همت سنگ بہ سڏي پيار ڪيو ۽ مٿي تي شفقت ڀريو هٿ ڦيريو.

بابا جو مونکي بيهوشيءَ جي عالم ۾ سڏ ڪري روئڻ، مون تہ ڪونہ ڏٺو پر سوچي اڄ بہ غمزده ٿي وڃان ٿو. اهي ئورا ۽ محبتون ڪي وسارڻ جون آهن. وساري نٿيون وسرن. مان پاڻ بہ اهڙين وارداتن مان گذريو آهيان ۽ اهي گهڙيون ڏاڍيون اذيتناڪ ٿين ٿيون. انهيءَ واردات جي ڪري يا هونئن ئي، بابا جو پيار ۽ شفقت مونسان مڙيئي متيرو هئو. يا مان ائين سمجهندو هئس. مان آخر گهڙيءَ تائين ساٿس گڏ هئس. سندس نبض جي ٽڪ ٽڪ اڄ بہ منهنجي ذهن ۽ آڱرين ۾ محسوس ٿيندي آهي جو اتاولي مان هر هر سندس نبض تي هٿ رکندو هئس. اڄ رڳ رڳ ڪيس دعائون پئي ڪري.بلڪ لکين ماڻهن جون دعائون متانئس نڇاور پيون ٿين جن کي پڙهائي، علم ۽ اخلاق ڏئي،

Gul Hayat Institute

مان وارو شهري ٻڌايائين. مير علي احمد خان ٽالپر چوندو هو تہ سندس گرو ۽ گائيڊ علي خان ابڙو هو، حالانڪ مير صاحب پاڻ وڏو عالم، حافظ قرآن هو ۽ ڪڏهن بہ بابا جوشاگرد نہ رهيو هو. جڏهن بدر کي ضيائي مارشل لا دوران جيل ۾ وڌو ويو تہ مير صاحب ڊفينس منسٽر جي حيثيت ۾ سرڪاري طرح ضياءالحق کي خط لکي موڪليو تہ ملٽري وارن منهنجي گهڙيندڙ جي پوٽي کي بيگناهہ جيل ۾ وڌو آهي. اهڙي جرئت صرف شاهي خاندان جو مير علي احمد خان ئي ڪري سگهيو ٿي. ان خط جي ڪاپي سرڪاري طرح مون ڏي بہ آئي جا مون وٽ هٿيڪي هوندي. بنا شاگرد هوندي، ڪنهن ماڻهو جي علم، اخلاق ۽ ڪردار مان ايڏو متاثر ٿيڻ معمولي ڳالهہ ناهي. اهو خط مون ملٽري ڪورٽ ۾ پيش نہ ڪيو. جيتوڻيڪ اسان جي وڪيل جسٽس شفيع محمدي اسرار ڪيو. مير صاحب سان ڳالهہ ڪيم تہ مرڪندي فرمايائين تہ سرڪار، اهو تعويذ اتي اڳ ۾ ئي پهچي ويو هوندو ۽ يقيناً اسان جي ۽ اسانجي قوم تي علي خان ابڙي جا احسان ناقابل فراموش اهن.

قدر جوهر، جوهري بداند

ڪنهن بہ ماڻهو جي عظمت جي ڪسوٽي آهي، سندس واسطيدارن جي اخلاقي، معاشي ۽ اقتصادي ترقيءَ تي. پير، بزرگ ۽ چڱا مڙس پاڻ وڃن ترقي ڪندا، ماڙيون اڏيندا ۽ زميندارديون وٺائيندا ۽ سندن مريد ۽ پوئلڳ وڃن پڙڻا پوندا ۽ بد کان بدحال ٿيندا. اهو ڪهڙو فيض آهي؟ بس رڳو ٺڳي جو ناهہ آهي. نبي سڳورا ﷺ جن آيا تہ پاڻ اهوئي فقيري حال، سادو کاڌو يا لنگهڻ، سادو ڪپڙو، پٽ تي سمهڻ وغيره. هي پير صاحب ڏسو تہ ڪوٺ قلعا ماڙيون بنگلا اڏيندا وڃن ۽ سندن پوئلڳ ساڳيائي جاهل، اڻ پڙهيل ۽ سچا، جيڪي تورو گهٽو هجين سو بہ پيرن جي حوالي. انهيءَ ڪسوٽيءَ تي پرکيو تہ ڪري ۽ ڪوٺي جي چاڻ سؤلائي سان پٽجي ويندي. بابا هڪ نوڪر يا پٽيوالو رکيو جان محمد جمالي، سندس تعليم ۽ تربيت بہ ڪندو رهيو. نيٺ ان کي ماستر ڪيائين. اهو ساڳيو جان محمد جمالي سنڌي اُستادن جو وڏو جوشيلو اڳواڻ ۽ مثالي استاد ٿي ويو. ڪڏهن ڏاڍ آڏو ڪونہ جهڪيو ۽ جيل بہ ڪاٽيائين.هي تہ ٿيو جهرڪڙيءَ کي شاهين بڻائڻ، بيو ڇا. انهيءَ ليڊري واري زماني ۾ بہ مونکي ڪٽي ڏسندو هو تہ ڏاڍي قرب ۽ نوڙت سان هلي اچي ملندو هو.

هرقل شهنشاهہ روم، پنهنجو خاص داناءُ ماڻهو موڪليو مدينه منوره تہ پنهنجي سر جاچ ڪري اچي تہ پيغمبر اسلام ﷺ ۾ اُها ڪهڙي خاص ڳالهہ آهي جو ماڻهو سندس فدائي بڻجي ٿا وڃن. ان ماڻهوءَ جيڪا رپورٽ ڏني سان دلچسپ ۽ وزنائتي آهي. چيائين تہ، جيڪو بہ وڏو ماڻهو رسول عربي ﷺ سان ملي ٻاهر اچي ٿو سو ٻاڻ ڪي ائين ٿو سمجهي تہ هن جهڙو معمولي ماڻهو ٻيو ڪونهي، انهيءَ جي برعڪس جيڪڏهن ڪو معمولي ماڻهو رسول ڪريم ﷺ سان ملي ٻاهر ٿو نڪري تہ هو ائين ٿو ڀانئي تہ هو ڪو تمام وڏو ماڻهو آهي. اهي آهن رسول اڪرم ﷺ جا اصلي معجزا جو گهڙيءَ ۾ اهڙو ڦرڪو ڦريو وڃي جو هڪ وڏو ماڻهو پاڻ کي تمام ننڍو ماڻهو سمجهڻ لڳي ۽ هڪ مسڪين ماڻهو سمجهي تہ مان معمولي نہ پر تمام وڏو ماڻهو آهيان. لڳي جادو ٿو، پر اها هڪ غير جانبدار دانشور جي رپورٽيہ راءِ اهي. لاشڪ حضور سائين جا غلام، سڪندر ۽ دارا کان عظيم تر هئا.

علي خان ابڙي ۽ جان محمد جماليءَ جو ذڪر انهيءَ پس منظر ۾ پيش ڪيو ويو باقي تڪبر کان توبه الله معاف ڪندو، مونکي بہ ابي ڪي بہ.

Gul Hayat Institute

نيو فيلڊس طرفان
جلد شايع ٿي رهيو آهي

ڊولي ڊَکي آهيان

(آتم ڪهاڻي)

جلد II

مصنف: جمال ابڙو

Gul Hayat Institute

پڙھندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياچوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، بين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنی e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

Gul Hayat Institute

پَڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعویٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ ٽالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

Gul Hayat Institute

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي تي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي ڄَگَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٺين، جيڪي بہ ڪٺين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاٿي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو" ناداني جي نشاني آهي.

Gul Hayat Institute

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۾ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي ڇو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن جهڙن سوالن کي هر بيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. ڪٿي ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ ٻين کي پڙهائڻ لاءِ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

Gul Hayat Institute